

[અન્ય ઉદાહરણ કેળવણી ખાતાએ પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે મંજૂર કરેલું.]

શા.જો.પ.ચે.૩||

હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ.

(રાજ્ય બંધારણ કાયદો.)

લેખક:

મગનલાલ માણેકલાલ શિળકીઆ,

શ્રી ગુજરાત ઓરિએન્ટલ બુક ડિપો.

અમદાવાદ.

ଡିଭିଜନ: ୩. ୦-୧୪-୦

7536

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૬૩૮ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ શાળોપદ્યોગી હિંદુસ્તાનનો
ઈતિહાસ

વિષય માર્ગ : ૮૪૬ : ૮૨ : ૬.૫૨

[મુંબઈ ઇલાકાના સરકારી કેળવણી ખાતાએ ટેકસ્ટ બુક તરીકે મંજૂર કરેલો.]

(શાળાપત્ર: ઓક્ટોબર-નવેમ્બર, ૧૯૨૮.)

શાળાપયોગી

હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ.

(રાજ્યબંધારણ સાથે.)

[પ્રાથમિક શાળાના ઉચ્ચ વર્ગો અને
માધ્યમિક શાળાના પ્રથમ પાંચ વર્ગો માટે.]

લેખક:

મગનલાલ માણેકલાલ ધોળકીઆ,

બી. એ; બી. ટી.

(મુંબઈ સરકારના કેળવણી ખાતામાં.)

શ્રી ગુજરાત એડિએન્ટલ બુક ડીપો,

રીપ્રિન્ટ, અમદાવાદ.

કિંમત: રૂ. ૦-૧૪-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

All rights reserved by Publisher.

First Edition: 1927] [Reprint: 1928

Revised: 1929

Printed by Parikh Devidas Chhaganlal, at the Diamond Jubilee
Printing Press, Salapose Road, Ahmedabad, and Published
by Popatlal Maganlal, Manager, The Gujarat Oriental
Book Depot, Richey Road, AHMEDABAD.

પ્રસ્તાવના.

વિદ્યાર્થીવર્ગની કલ્પનાશક્તિ વૃદ્ધિ પામે અને પ્રગ્નજીવન ઘડવામાં તેઓ સુઝ નાગરિક અને, એ માટે ઇતિહાસ શીખવવામાં આવે છે. જેમ જેમ જ્ઞાનનો પ્રચાર વધતો જાય, તેમ તેમ ઇતિહાસની શિક્ષણપદ્ધતિ પણ બદલાય છે.

હાલની શિક્ષણપદ્ધતિને અનુસરી હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ વિષે થોડાંકજી પુસ્તકો રચાયાં છે. વિદ્યાર્થીઓને ઐતિહાસિક વિષયમાં રસ ઉત્પન્ન કરે, તેઓના મગજને ઓળખપ ન થાય, અને સરળતાથી અને સહેલાઈથી તેઓ ઇતિહાસ શીખી શકે, તેમજ તેમની તુલનાશક્તિનો વિકાસ થાય, તે બાબતો ધ્યાનમાં રાખી આ પુસ્તક લખવામાં આવ્યું છે.

પ્રાથમિક શાળાના ઉચ્ચ વર્ગો માટે તથા માધ્યમિક શાળાના પ્રથમ પાંચ વર્ગોને ખાસ કરીને ઉપયોગી થાય, તેટલા માટે સાદી અને સરળ ભાષામાં આ ગ્રંથ લખેલો છે. વિદ્યાર્થીઓને ઇતિહાસ વધારે અનુકૂળ થઈ પડે, તેટલા માટે મહાન પુરુષોનાં ચિત્રો તથા બ્રિટિશ હિંદની ક્રમિક વૃદ્ધિના નકશાઓ આપવામાં આવ્યા છે. તે ઉપરાંત દરેક ધોરણને ઇતિહાસ શીખવવો અનુકૂળ પડે, તેટલા માટે આખા પુસ્તકના જુદા જુદા નવ સ્વાભાવિક વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે.

આ પુસ્તક રચવામાં મને જે જે મિત્રો તરફથી સલાહ અગર સૂચના મળી છે તેને માટે હું તેમનો ઋણી છું, અને તેઓનો ઉપકાર માનું છું. ખાસ કરીને આ પુસ્તકનાં પ્રુફસ સુધારવામાં તેમજ તેને ફરીથી તપાસી જઈ યોગ્ય સૂચના કરવામાં રા. દલસુખરામ ચુનીલાલ ત્રિવેદીએ મને બહુજ મદદ કરી છે, તેને માટે તેમનો પણ અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનવો ઘટે છે.

આ પુસ્તક વિષે લિતચિંતકોની સૂચનાઓને યોગ્ય સ્થાન મળશે. આ પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થઈ પડે, અને તેના અભ્યાસથી તેઓ જનસમાજને ઉપયોગી થાય, એવી મારી જગન્નિયંતા પ્રત્યે નમ્ર પ્રાર્થના છે. અસ્તુ !

અમદાવાદ.

શરદ પૂર્ણિમા, મં. ૧૯૮૩.

તારીખ:-૧૦-૧૦-૧૯૨૭.

લેખક,

એમ. એમ. ધોળકીઆ.

આ આવૃત્તિ વિષે બે બોલ.

આ પુસ્તકની ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રગટ કરવાનું બની આવ્યું છે, એ આનંદની વાત છે. ટુંક સમયમાં તેના ફેલાવો થયો છે, એ તેના ઉપયોગી-પણાનો પુરાવો નહિ તો બીજું શું?

દેશકાળમાં પલટા થયા કરે, એ પ્રગતિના જમાનાની બલિહારી છે. આ આવૃત્તિમાં કેટલોક રચનાત્મક, માર્ગદર્શક અને આવશ્યક સુધારોવધારો કરવામાં આવ્યો છે, અને એટલેથી આજ દિન સુધીના બનાવોનો યોગ્ય ઉદ્દેશ્ય તેમાં આવી જાય, એ દૃષ્ટિબિન્દુ રાખવામાં આવ્યું છે.

પુસ્તકમાં પ્રત્યેક વિભાગ સ્પષ્ટ જુદા પાડી બતાવ્યો છે. વળી વિભાગ-વાર કયો અમલ મહત્ત્વનું સ્થાન ભાગવતો હતો, અને તેના રાજ્યકર્તાઓ કોણ હતા, તે વિષે વંશવૃક્ષથી કે રાજ્યકર્તાઓની પરંપરા રૂપે સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. તદુપરાંત પ્રત્યેક વિભાગને અંતે અગત્યની તવારીખની નોંધ આપવામાં આવી છે, જે વિદ્યાર્થીવર્ગને માટે ઉપયોગી થઈ પડ્યા વગર રહેશે નહિ. પરંતુ સાથે સાથે જણાવવું જોઈએ, કે આ બાબતો એટલે કે નામાવલિ કે સાલબારી માત્ર ગોખણપટ્ટી કરી જવા માટે નથી; પણ દેશ-કાળના પ્રાસંગિક બનાવો ને રાજ્યકર્તાઓની જાંખી કરી જવા માટે, તેમજ કાર્યકારણભાવ જોડીને મુકાબલે સારાસારનો વિચાર કરવા માટે ઉપયોગી થઈ પડે, એટલા માટેજ છે.

આ આવૃત્તિમાં પણ અસલ મુજબ રા. રા. દલસુખરામ ચુનીલાલ ત્રિવેદીએ યોગ્ય સહાય આપી છે, એ વાત સદર્પ જણાવી તેમનો આભાર માનવો ઘટે છે.

આ પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓને વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડે, અને તેના અભ્યાસથી તેઓ ખરા નાગરિક બને, એવું ઇચ્છી પરમ કૃપાળુ પરમાત્માના ચરણમાં નમન કરીને વિરમું છું. અસ્તુ !

અમદાવાદ.

વિજયા એકાદશી, સં. ૧૯૮૫.
તારીખ-૭મી માર્ચ, ઇ. સ. ૧૯૨૯.

એમ. એમ. ધોળકીઆ.

અનુક્રમણિકા.

પ્રથમ વિભાગ: પૂર્વદગ

આર્યોના આગમનથી ઇ. સ. ૧૨૦૬ સુધી.

પ્રકરણ.	પૃષ્ઠ.
૧ હું. આપણી ભૂમિ.	૩
૨ જી. આર્યોનું હિંદમાં આગમન.	૬
૩ જી. હિંદ ઉપર પરદેશી લોકોની ચડાઈ.	૧૮
૪ થું. મગધના રાજ્યનો ઇતિહાસ.	૨૪
૫ મું. હર્ષવર્ધન અને ચાલુક્ય વંશ.	૩૩
૬ ટું. રજપુતોનો સમય.	૩૭
૭ મું. દક્ષિણનાં રાજ્યો.	૪૧
૮ મું. ધાર્મિક પરિસ્થિતિ અને ધર્માચાર્યો.	૪૩
તવારીખ.	૪૫

વિભાગ ૨ જો: અફઘાન કે પઠાણ રાજ્યો.

ઇ. સ. ૧૨૦૬ થી ઇ. સ. ૧૫૨૬.

પઠાણ પાદશાહોની વંશાવળી....	૪૮
૧ હું. મુસલમાનો.	૫૦
૨ જી. ગીજની અને ઘોરી રાજ્યો....	૫૨
૩ જી. ગુલામ વંશ: ઇ. સ. ૧૨૦૬ થી ૧૨૯૦	૫૭
૪ થું. ખિલજી વંશ: ઇ. સ. ૧૨૯૦ થી ૧૩૨૦	૬૨
૫ મું. તઘલખ વંશ: ઇ. સ. ૧૩૨૦ થી ૧૪૧૪	૬૫
૬ ટું સૈયદ અને લોદી પાદશાહો. ઇ. સ. ૧૪૧૪ થી ૧૫૨૬	૬૮
૭ મું. અફઘાન રાજ્યની પડતી.	૭૧
૮ મું. અફઘાન અમલ દરમિયાન હિંદની સ્થિતિ.	૭૬
તવારીખ.	૭૮

વિભાગ ૩ જો: મોગલ સલ્તનત.

ઇ. સ. ૧૫૨૬-૧૮૫૭.

વંશવૃક્ષ: પહેલા ૭ મોગલ પાદશાહો.	૮૦
૧ હું. બહાદુર બાબર.	૮૧
૨ જી. હમો હુમાયુ. સુર વંશ: પઠાણ રાજ્યની પુનઃસ્થાપના અને અંત. ૮૬	૮૬
૩ જી. મહાન અકબર.	૯૧
૪ થું. જહાંગીર મોઝલો.	૧૦૦
૫ મું. શાહજહાં: મહેલો બાંધનાર.	૧૦૬
૬ ટું. ઔરંગઝેબ.	૧૧૨
વંશવૃક્ષ: પાછલા નવ મોગલ પાદશાહો.	૧૨૨
૭ મું. મોગલ સલ્તનતની પડતી.	૧૨૩
તવારીખ.	૧૨૭

વિભાગ ૪ થો: દખ્ખણમાં હિંદુ રાજ્ય.

મરાઠા અને પેશ્વા: ઇ. સ. ૧૬૨૭ થી ઇ. સ. ૧૮૪૮.

મરાઠી વંશવૃક્ષ.	૧૩૨
૧ હું. શિવાજી જીવપતિ.	૧૩૩
૨ જી. શિવાજી પછીના રાજકર્તાઓ.	૧૩૭
પેશ્વાનું વંશવૃક્ષ.	૧૪૧
૩ જી. બાલાજી વિશ્વનાથ: પેશ્વાઈની સ્થાપના.	૧૪૨
૪ થું. બાજીરાવ ૧ લો.	૧૪૩
૫ મું. બાલાજી બાજીરાવ.	૧૪૪
૬ ટું પેશ્વાઈનો પુનરુદ્ધાર અને અધ:પતન.	૧૪૮
૭ મું. બાજીરાવ ૨ જો. પેશ્વાઈની પડતી.	૧૫૩
તવારીખ.	૧૬૧

વિભાગ ૫ મો: મહેસુર રાજ્યનો ઇતિહાસ.

રાજ્યકર્તાઓની પરંપરા.	૧૬૪
૧ હું. હિંદરઅલી.	૧૬૫
૨ જી. ટીપુ સુલ્તાન.	૧૬૯
તવારીખ.	૧૭૩

વિભાગ ૬ ફો: યુરોપી પ્રજાનું હિંદમાં આગમન.

કંપનિ સરકારનો ઉદ્ય: ઇ. સ. ૧૪૯૮ થી ઇ. સ. ૧૭૭૩.

૧ હું. પોર્ટુગીઝ લોકો.	૧૭૬
૨ જું. ડચ લોકો.	૧૮૧
૩ જું. ફ્રેન્ચ પ્રજા.	૧૮૪
૪ યું. ફ્રેન્ચ સરદારો અને ફ્રેન્ચોની પડતી.	૧૯૦
૫ મું. અંગ્રેજ પ્રજાનું હિંદમાં આગમન: રોબર્ટ ક્લાઈવિ...	૧૯૩
૬ ફું. અંગાળાના નવાબો અને કંપનિ સરકાર.	૨૦૦
તવારીખ.	૨૦૭

વિભાગ ૭ મો: બ્રિટિશ હિંદમાં કંપનિ સરકારનો અમલ.

ગવર્નર જનરલોની કારકીર્દિ: ઇ. સ. ૧૭૭૪ થી ઇ. સ. ૧૮૫૭.

૧ હું. વોરન હેસ્ટિંગ્સ: ૧ લો ગવર્નર જનરલ.	૨૧૦
૨ જું. લોર્ડ કોર્નવૉલિસ: ૨ જો ગવર્નર જનરલ.	૨૧૬
૩ જું. સર જોન શોર: ૩ જો ગવર્નર જનરલ.	૨૧૯
૪ યું. માર્કિવસ ઓર્ વેલેસ્લિ: ૪થો ગવર્નર જનરલ.	૨૨૧
૫ મું. લોર્ડ કોર્નવૉલિસ અને સર જ્યોર્જ આર્લો.	૨૨૮
૬ ફું. લોર્ડ મિન્ટો: ૬ ઠો ગવર્નર જનરલ.	૨૩૦
૭ મું. માર્કિવસ ઓર્ હેસ્ટિંગ્સ: ૭ મો ગવર્નર જનરલ.	૨૩૩
૮ મું. લોર્ડ આમ્હર્સ્ટ: ૮ મો ગવર્નર જનરલ.	૨૩૯
૯ મું. લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિન: ૯ મો ગવર્નર જનરલ.	૨૪૧
૧૦ મું. લોર્ડ આંકલેન્ડ: ૧૦ મો ગવર્નર જનરલ.	૨૪૬
૧૧ મું. લોર્ડ એલનબરો: ૧૧ મો ગવર્નર જનરલ.	૨૪૯
૧૨ મું. લોર્ડ લાડિંગ: ૧૨ મો ગવર્નર જનરલ.	૨૫૧
૧૩ મું. લોર્ડ ડેલહાઉસિ: ૧૩ મો ગવર્નર જનરલ.	૨૫૩
૧૪ મું. લોર્ડ કેનિંગ: ૧૪ મો ગવર્નર જનરલ.	૨૬૦
૧૫ મું. કંપનિ સરકારના અમલની સમાલોચના.	૨૬૩
તવારીખ.	૨૬૮

વિભાગ ૮ મો: બ્રિટિશ હિંદમાં મંગલેન્ડના રાજ્યકર્તાનો અમલ.

૧ હું. લોર્ડ કેનિંગ, લોર્ડ એલ્ગન, લોર્ડ લોરેન્સ, લોર્ડ મેયો. ... ૨૭૧

૨ જી. લૉર્ડ નૉર્થમ્બુક: ૫ મો વાઈસરોય. ...	૨૭૭
૩ જી. લૉર્ડ લિટન: ૬ ફ્રો વાઈસરોય. ...	૨૭૮
૪ થું. લૉર્ડ રિપન: ૭ મો વાઈસરોય. ...	૨૮૦
૫ મું. લૉર્ડ ડફ્રિન: ૮ મો વાઈસરોય. ...	૨૮૩
૬ ફ્રું. લૉર્ડ લેન્સડાઉન: ૯ મો વાઈસરોય. ...	૨૮૫
૭ મું. લૉર્ડ એલ્થન: ૧૦ મો વાઈસરોય. ...	૨૮૬
૮ મું. લૉર્ડ કર્ઝન: ૧૧ મો વાઈસરોય. ...	૨૮૮
૯ મું. લૉર્ડ મિન્ટો: ૧૨ મો વાઈસરોય. ...	૨૯૨
૧૦ મું. લૉર્ડ હાર્ડિંગ: ૧૩ મો વાઈસરોય. ...	૨૯૩
૧૧ મું. લૉર્ડ એમ્સફર્ડ: ૧૪ મો વાઈસરોય. ...	૨૯૬
૧૨ મું. લૉર્ડ રેડિંગ: ૧૫ મો વાઈસરોય. ...	૨૯૮
૧૩ મું. લૉર્ડ ઇરિવિન: ૧૬ મો વાઈસરોય. ...	૩૦૦
૧૪ મું. ઉપસંહાર: ઇ. સ. ૧૮૫૮ થી ઇ. સ. ૧૯૨૮	૩૦૩
નવારીખ. ...	૩૦૫

વિભાગ ૯ મો: હિંદુનું રાજ્યઅંધારણ.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં હિંદુસ્તાનનો રાજ્યવર્ણવટ. ...	૩૦૮
૧ જી. હિંદના રાજ્યઅંધારણનો ઉદય. ...	૩૦૯
૨ જી. હિંદી પ્રધાન અને તેનું મંડળ. ...	૩૧૨
૩ જી. હિંદી સરકાર. ...	૩૧૩
૪ થું. પ્રાન્તિક રાજ્યવ્યવસ્થા. ...	૩૧૬
૫ મું. દેશી રાજ્યો. ...	૩૧૯
૬ ફ્રું. પ્રાન્તિક વિભાગોની રાજ્યવ્યવસ્થા. ...	૩૨૧
૭ મું. મ્યુનિસિપલિટિ અને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય ખાતું. ...	૩૨૨
૮ મું. વડી સરકાર તથા પ્રાન્તિક સરકારની આવક તથા ખર્ચ. ...	૩૨૫
૯ મું. લશ્કર, પોલિસ, અને ક્રેડિટ ખાતું. ...	૩૨૬
૧૦ મું. ન્યાયખાતું. ...	૩૨૯
૧૧ મું. કેળવણી, આરોગ્ય, અને સંકટનિવરણ. ...	૩૩૦
૧૨ મું. બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટમાં હિંદનું સ્થાન. ...	૩૩૩

પ્રથમ વિભાગ.

પૂર્વરંગ.

[આર્યોના આગમનથી ઇ.સ. ૧૨૦૬ સુધી.]

હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ.

પ્રથમ વિભાગ: પૂર્વરંગ.

પ્રકરણ ૧ હું: આપણી ભૂમિ.

ઇતિહાસ-ભૂગોળનો પરસ્પર સંબંધ.
હિંદુસ્તાનની કુદરતી રચના.
અગ્રગમનના માર્ગો: ભિન્ન ભિન્ન ઘાટો.
હિંદુસ્તાન અને દખ્ખણ.
હિંદની સમૃદ્ધિ: દળકૃપતા.

કાળખળની અસર.
મનુષ્ય-જાતિના શરીરના વર્ણ.
હિંદના અનાય લોકો.
દ્રાવિડ પ્રજા અને ભાષા.
પુનરાવર્તન.

ઇતિહાસ-ભૂગોળનો પરસ્પર સંબંધ:—કોઈ પણ દેશનો ઇતિહાસ જાણવાને માટે તે દેશની ભૂગોળ જાણવાની ખાસ જરૂર પડે છે; કારણ કે કોઈ પણ દેશમાં વસનારી પ્રજાની પ્રગતિનો દેશની કુદરતી રચના અને આબોહવા ઉપર કેટલોક આધાર છે. આપણા પૂર્વજો સારી સ્થિતિ સાથી ભોગવી શક્યા તે આપણે શોધી કાઢવું જોઈએ. ઇતિહાસ જાણવો એટલે દેશમાં થઈ ગયેલા રાજ્યોની વંશાવલિ, તેમના વખતમાં અનેલા જનાવોની ટીપ, અને તેમના મુખ્ય મંત્રીઓનાં નામ જાણવાં એમ નથી; પ્રજાના હિતકાળ અને અસ્તકાળની સ્થિતિ, પ્રજામાં થયેલો જ્ઞાનનો સંચાર, અને તે બધું કયા કુદરતી નિયમોને અનુસરી થાય છે તે જાણવું, એનુંજ નામ ખરે ઇતિહાસ. પ્રજાને ધડવામાં દેશની આબોહવા, તેનું સ્વરૂપ અને કુદરતી મદદ સાધનરૂપ થાય છે. પૃથ્વીના પ્રત્યેક દેશ તરફ નજર કરતાં ચોક્કસ વાત માલમ પડશે, કે તેનું પ્રજાજીવન ધણે ભાગે ઉપર બતાવેલાં કારણોથીજ ધડાયેલું છે. વળી મનુષ્યની શારીરિક રચના પણ ઉપરના નિયમોને લીધેજ કેટલેક અંશે બંધાય છે. આપણે સૌએ પઠાણ લોકોને જોયા છે. તેઓ કેવા તંદુરસ્ત અને બળવાન છે! યુરોપી પ્રજા

अनुराग
नमुर

म. अ. न. न.
वि. अ. म. न.

[illegible]

કેવી સાહસિક, ચતુર અને ઉદ્યોગી છે ! આ બધું તેમના દેશની આબો-હવા અને કુદરતી રચનાની કેટલેક અંશે તેમના ઉપરની અસરનુંજ પરિણામ છે. આ સિદ્ધાંત ધ્યાનમાં રાખી આપણે હિંદુસ્તાનનો નકશો જોઈશું, અને તેનો અભ્યાસ કરતા પહેલાં તેની કુદરતી રચના અને આબો-હવા તપાસીશું.

હિંદુસ્તાનની કુદરતી રચના:—હિંદુસ્તાનના નકશા તરફ નજર કરતાં માલમ પડશે, કે તેની ઉત્તરે હિમાલય પર્વત આવેલો છે. તેનાં શિખરો ઘણાં ઉંચાં છે, અને તેમાંનાં ઘણાંખરાં તો બરફથી ઢંકાયેલાં રહે છે. આથી કરીને તે માર્ગેથી બહારની કોઈ પણ પ્રજા હિંદુસ્તાનમાં સરળતાથી આવી શકે નહિ. તેની પશ્ચિમે, દક્ષિણે અને પૂર્વે મહાસાગર આવેલો છે, તેથી તે તે બાજુઓથી પણ અસલના વખતમાં હિંદુસ્તાન સુરક્ષિત હતો; કારણ કે પ્રાચીન સમયમાં જળમાર્ગે સફર કરીને નૌકાસૈન્ય દ્વારા દેશ પર હુમલો લાવવાની પ્રથા ઘણે ભાગે નહોતી. જેમ જેમ બીજા લોકો હિંદમાં પગપેસારો કરતા ગયા, તેમ તેમ દેશ સુધરતો ગયો, અને દરીઆ-માર્ગે મુસાફરી કરવાનું જ્ઞાન લોકોમાં ફેલાતું ગયું.

આગમનના માર્ગો: લિત્ર લિત્ર ઘાટો:—ઉપર પ્રમાણે હિંદ સુરક્ષિત હોવાથી બીજા લોકો તેમાં આવીને વસી શકે તેમ નહોતું, તે છતાં જે જે લોકો આવ્યા તે શી રીતે આવ્યા તે આપણે તપાસીએ. હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમે સુલેમાન અને કિરથાર પર્વતની લાંબી અને મોટી હારોમાં કેટલીક ખીણો આવેલી છે. તેમાં થઈને હિંદુસ્તાનમાં આવવાના માર્ગો મળી શકે તેમ છે. તેમાં ખાઈબરઘાટને રસ્તેથી બીજી પ્રજાઓ આવી શકે તેમ છે. વળી હિમાલય પર્વત છેક ઉત્તરમાં જતાં તેમજ પૂર્વ તરફ નીચો થતો જાય છે, તેવે ઠેકાણેથી હિંદમાં આવી શકાય તેમ હતું. તે રસ્તેથી માત્ર ટિબેટ અને બ્રહ્મદેશના લોકો વેપાર અર્થે આવી હિંદમાં વસ્યા હતા, પણ તે માર્ગેથી શત્રુઓને ચઢી આવવાની બીક બહુ રખાય નહિ.

હિંદુસ્તાન અને દખ્ખણ:—હિંદના કુદરતી રીતે બે વિભાગ પડે છે. સિંધુ, ગંગા, અને બ્રહ્મપુત્રા જે ભાગોમાં થઈને વહે છે તે ઉત્તરના ભાગને

સાધારણ રીતે લોકો (૧) હિંદુસ્તાન કહે છે, અને વિંધ્યાચળ પર્વતની દક્ષિણના મુલકને (૨) દખ્ખણ (દક્ષિણ) કહે છે. સિંધુ, ગંગા અને જમના વગેરે મોટી નદીઓએ પોતાનો કાંપ ધસડી લાવી એક વિશાળ મેદાન બનાવ્યું છે. આ મેદાનમાં મુધરેલા લોકો આવી વસેલા છે. વળી હિંદુસ્તાનનો વ્યાપારમાં સમૃદ્ધ મુલક પણ આ પ્રદેશમાં આવેલો છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોતાં પણ ઉત્તરનું મેદાન ઘણુંજ અગત્યનું છે. દક્ષિણનો પ્રદેશ તેટલો અગત્યનો થયો નથી; કારણ કે તે વિંધ્યાચળ તથા પૂર્વઘાટ અને પશ્ચિમઘાટની વચ્ચે આવેલો હોવાથી બીજા દેશો સાથે તેનો જોઈએ તેટલો સંબંધ થઈ શકતો નથી, અને તેથી તે વધારે સારી સ્થિતિએ પહોંચી શક્યો નથી. દક્ષિણમાં જ્યાં જ્યાં મોટી નદીઓ વહે છે, ત્યાં ત્યાં નદીઓનાં મુખ આગળ સારાં અને મોટાં શહેરો આવેલાં છે, અને વેપાર કરવાની સુગમતાને લઈને તે શહેરો સમૃદ્ધ પણ થયાં છે. મોટી મોટી નદીઓ જેવી કે મહા, ગોદાવરી, કૃષ્ણા અને કાવેરી પૂર્વઘાટ અને બંગાળના ઉપસાગરની વચ્ચેના પ્રદેશમાં થઈને વહે છે.

હિંદની સમૃદ્ધિ: ક્ષણદ્રુપતા:—ઉપર પ્રમાણે આપણા જાણવામાં આવ્યું કે કુદરત હિંદુસ્તાનને દરેક રીતે સાનુકૂળ છે, તેમજ દેશની પ્રજાને અનાજપાણી મેળવવાને માટે બીજા દેશો પર જરાએ આધાર રાખવો પડતો નથી. હિંદુસ્તાનની જમીન રસાળ અને ક્ષણદ્રુપ છે, અને દેશમાં નિયમિત ઋતુઓને પરિણામે તેમજ નહેરો વગેરે સાધનોથી પાક પણ સરસ થાય છે. આ કારણને લઈને લોકો આગાદ અને સુખી છે. આવી સમૃદ્ધિ મેળવવાને માટે હિંદના લોકોને તનતોડ મહેનત કરવી પડતી નથી.

‘અઠળક ધનસંડાર ભર્યા, જ્યાં કુખેર હારી જાય.’
એ હિંદને માટે સર્વાંશે સત્ય છે. પરદેશી પ્રજાને જ્યારે આ સમૃદ્ધિની ખબર પડી, ત્યારે તે મેળવવાને માટે તેમનાં મન પણ ઉત્સુક બન્યાં.

કાળબળની અસર:—હિંદુસ્તાનમાં અખૂટ દ્રવ્ય છે તે કારણથી તથા તે ગરમ પ્રદેશ હોવાથી લોકો જેમ જેમ વખત જતો જાય છે, તેમ

તેમ વધારે શિથિલ થતા જાય છે; એથી ઉલટું ઠંડા પ્રદેશમાં વસનારા લોકોને પુષ્કળ જાતમહેનત કરવી પડે છે. તેમને અનાજને માટે ઉદ્ધમ કરવો પડે છે, અને પહાડી પ્રદેશમાં ઉછરેલા હોવાથી શરીર પણ મજબુત અને દૃઢ થાય છે. વળી શરીરમાં પુરતી ગરમી જળવવાને તેઓને કસરત કરવાની જરૂર પડે છે. આ સંબંધમાં વિચાર કરતાં જણાશે કે વાયવ્ય કાણમાં રહેનારા ઠંડા પ્રદેશના લોકો હિંદુસ્તાન પર ચઢી આવ્યા, અને શિથિલ થઈ ગએલા વતનીઓ પર તેમણે જય મેળવ્યો. તેઓ કેટલોક સમય હિંદમાં રહ્યા, તેથી તેઓની પણ તેજ સ્થિતિ થઈ. તેમના ઉપર વળી બીજા લોકો ચઢી આવ્યા અને વિજયી થયા. આ પ્રમાણે જેમ જેમ પ્રજા નબળી થતી ગઈ, તેમ તેમ પ્રૌઢ લોકો પોતાની સત્તા જમાવતા ગયા. આટલેથી સમજાય છે, કે દેશની કુદરતી રચના અને પ્રાકૃતિક ભૂગોળની પ્રજા પર કેટલે અંશે અસર થાય છે. હવે કયા લોકો પહેલવહેલા હિંદમાં આવ્યા, કયે રસ્તેથી તેઓ પેદા, અને ક્યાં આગળ વસ્યા તે જોઈએ.

મનુષ્યજાતિના શરીરના વર્ણ:—મનુષ્યજાતિના ભાગ તેમના શરીરના વર્ણ પ્રમાણે પાડવામાં આવેલા છે. કેટલાક ધોળા, પીળા અને કાળા ચામડીના હોય છે, અને તેઓમાં અમુક મુકરર પણ જુદાં જુદાં લક્ષણો હોય છે. આ દરેક જાતિના મનુષ્યોનાં લક્ષણ થોડે ધણે અંશે હિંદમાં રહેનારા લોકોમાં જેવામાં આવે છે; તેથી કયા લોકો પહેલવહેલા આવીને વસ્યા તે શોધી કાઢવું મુશ્કેલ છે. જેમ જેમ નવા લોકો આવતા ગયા, તેમ તેમ જુના લોકો સાથે એકઠા થતા ગયા, તેમના રીતરિવાજ પણ ગ્રહણ કરતા ગયા, અને કાળાંતે તેઓ પણ તેમના જેવાજ થયા.

હિંદના અનાર્ય લોકો:—સાધારણ રીતે એમ માનવાને કારણ મળે છે, કે હિંદુસ્તાનમાં પહેલવહેલા કાળી અને દ્રાવિડ જાતિના મનુષ્યો આવ્યા. તેઓ મૂળ ક્યાંથી આવ્યા તે કહી શકાય તેમ નથી, પણ ધણે ભાગે તો તેઓ વાયવ્ય ખુણામાંથી હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થએલા હોવા જોઈએ. તેમાં પણ કાળી લોકો પહેલા આવેલા હોવા જોઈએ; કારણ કે તેઓ દ્રાવિડ લોકો જેવા સુધરેલા નહોતા. જેઓને આપણે હાલમાં તામિલ,

તેલુગુ, કાનડી અને દ્રાવિડ લોકો કહીએ છીએ, તેઓ આ જાતિના છે. વળી છોટાનાગપુર અને ઓરિસ્સા પ્રાંતના લોકો પણ તે જાતિનાજ છે, અને તેઓ સંતાલ લોકો કહેવાય છે. આ લોકો હિંદુસ્તાનના અસલ વતની છે એમ માનવામાં આવે છે. તેઓ સુધરેલા નહિ હોવાથી તેઓના રીત-રિવાજ જંગલી હતા. જેમ જેમ સંખ્યા વધતી ગઈ, તેમ તેમ તેઓ જમીન ખેડવા લાગ્યા અને થોડે અંશે સુધરવા લાગ્યા.

દ્રાવિડ પ્રજા અને ભાષા:—આ સમયથી બીજી ધણી પ્રજાઓ હિંદુસ્તાનમાં આવવા લાગી, અને દ્રાવિડ લોકો સાથે મિશ્રિત થઈ. દ્રાવિડ લોકોની ભાષાના પણ તામિલ, તેલુગુ, મલાયલમ અને કાનડી એવા ચાર વિભાગ કરવામાં આવ્યા. વળી દ્રાવિડ સંસ્કૃતિ પણ જાણીતી છે. જંગાણાના લોકો પણ દ્રાવિડ જાતના હતા એમ મનાતું હતું, પણ ધીમે ધીમે તેઓ સુધારાને અંગે દ્રાવિડી લક્ષણો છોડતા ગયા.

આર્ય લોકો હિંદમાં આવ્યા, ત્યારથી હિંદનો ઇતિહાસ ખરી રીતે શરૂ કરી શકાય તેમ છે; કારણ કે તે પહેલાં તો ઉપર કહેલા અનાર્ય લોકો હિંદમાં રહેતા હતા.

પુનરાવર્તન:—આપણે જાણી શક્યા, કે ઇતિહાસ અને બૂગોળને પરસ્પર કેવો સંબંધ છે; કારણ કે પ્રજાની ચડતી, પડતી અને પ્રગતિ દેશની સ્થિતિ, આબોહવા અને કુદરતી રચના પર આધાર રાખે છે. બૂગોળ વિના ઇતિહાસ ન જાણી શકાય એ વાત આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. વળી હિંદુસ્તાન કુદરતી રીતે કેવો સુરક્ષિત છે તે પણ જાણી શક્યા. ઉત્તરે આવેલાં હિમગિરિનાં શૃંગો અને બાકીની બાજુઓએ આવેલા દરીઆથી બીજી પ્રજાઓને દેશમાં આવતાં કેટલી મુશ્કેલી સહન કરવી પડી હશે તે પણ જાણ્યું. વળી ઈશ્વર સાનુકૂળ હોવાને લીધે દેશ પણ રક્ષાળ અને ફળદ્રુપ છે, તેથી લોકોને પણ બીજા પ્રદેશના મનુષ્યોની માફક તનતોડ પરિશ્રમ ઉઠાવવો પડતો નથી. છેવટમાં આપણે જોયું કે કોળી અને દ્રાવિડ લોકો કેવી રીતે આવ્યા તેઓ પહેલાં જંગલી હતા, પણ જેમ જેમ અન્ય પ્રજાઓ આવતી ગઈ તેમ તેમ તેઓ સુધરવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૨ જી.

આર્યોનું હિંદમાં આગમન.

હિંદી આર્યો.

વર્ણાશ્રમ ધર્મ.

વેદોનું સ્પષ્ટીકરણ.

આર્યોનું ધર્મનો પ્રચાર.

રામાયણ.

મહાભારત.

બૌદ્ધ ધર્મનો ઉદય.

જૈન ધર્મનો પ્રચાર.

હિંદી આર્યો:—આજથી લગભગ સાડાત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાં આર્ય લોકો હિંદુસ્તાનમાં પહેલવહેલા આવવા લાગ્યા, અને ત્યારથી થોડેબધે અંશે હિંદનો ઇતિહાસ આપણા જાણવામાં આવી શકે છે. ૩૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે આપણા વડવાઓ કેવા હતા, તે આર્યોની સ્થિતિ ઉપરથી જાણી શકાય છે. તેઓનું અસલ વતન મધ્ય એશિયામાં હતું. ત્યાંથી તેઓનાં કેટલાંક ટોળાં પશ્ચિમે આવેલા યુરોપ ખંડમાં જઈને વસ્યાં, કેટલાંક ધરાનમાં જઈને વસ્યાં, અને કેટલાંક દક્ષિણમાં હિંદમાં આવી વસ્યાં. તેઓ વાયવ્ય દોળને રસ્તે થઈ હિંદમાં આવ્યા. હિંદમાં આવ્યા માટે આપણે તેઓને હિંદી આર્યો કહીશું; કારણ કે તેમનો ઇતિહાસ યુરોપી પ્રજા અને પારસી લોકો કરતાં ઘણોજ જુદો છે.

હિંદી આર્યોનાં શરીરની કાંતિ ઉજ્જવળ હતી. વળી તેઓ કદમાં જિંદા હતા, અને તેથી કરીને તેઓ હિંદમાં વસતા અનાર્યોથી જુદા પડતા હતા. આનું કારણ માત્ર એકજ કદખી શકાય, અને તે એ કે તેઓ ઠંડા પ્રદેશમાંથી આવેલા હતા. એથી ઉલટું અહીંના અનાર્યો દેશની ગરમ હવાને લીધે કાળા અને ઠીંગણા હતા. આર્યો પોતાનાં કાવ્યો અને મંત્રો સંસ્કૃત ભાષામાં લખતા હતા. સંસ્કૃત ભાષામાંથી ખીજી પ્રાકૃત ભાષાઓ નીકળેલી છે. તેઓ યુદ્ધકળામાં અને ખેતીવાડીમાં કુશળ હતા, અને ધીમે ધીમે તેઓ છેક પંજાબ સુધી આવી પહોંચ્યા.

તેઓ કુદરતને માનતા હતા, અને દરેક કુદરતી શક્તિને પ્રસંગે પ્રસંગે એક અધૌકિક શક્તિ તરીકે પૂજનારા જણાયા છે. ઋગ્વેદ તેમનું ધર્મ-પુસ્તક હતું. આ પુસ્તકમાં ૧,૦૨૮ શ્લોકો છે, અને તેમાં સ્તુતિના મંત્રો

તેમજ અનાયોં સાથે થએલાં યુદ્ધોનું વર્ણન આપેલું છે. તે ધર્મપુસ્તક ઉપરથી આર્યોમાં ચાલતા રીતરિવાજો અને તેમનું કળાકૌશલ્ય પણ આપણા સમજવામાં આવે છે. તેઓ સુધરેલા હતા, રથ ખાંધતા, ખેતી કરતા, શસ્ત્રો બનાવતા, અને કપડાં વણતાં પણ તેમને આવડતું હતું. તેઓમાં જ્ઞાતિબંધન નહોતું. પિતા એજ કૌટુંબિક અને ધાર્મિક સંસ્થાઓનો ઉપરી હતો. તેઓના વખતમાં સ્ત્રીઓને પણ ઘણું માન આપવામાં આવતું હતું.

વર્ણાશ્રમ ધર્મ:—ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આર્યોમાં જ્ઞાતિબંધન નહોતું, ત્યારે હાલ જ્ઞાતિના જે જે વિભાગો અને પેટા વિભાગો જોવામાં આવે છે, તે કયા વખતથી ને કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યા તે જાણવું જોઈએ. હાલના જમાનામાં આપણે જોઈએ છીએ, કે જ્ઞાતિના અમુક રિવાજો કેટલા બાધકર્તા થઈ પડ્યા છે. કોઈ પણ પ્રજાના ઉત્કર્ષને માટે જેમ અને તેમ જ્ઞાતિના પેટા વિભાગો ઓછા કરવા જોઈએ. કારણ એ છે કે તેથી કરીને એક જ્ઞાતિના લોકો બીજી જ્ઞાતિના લોકોની સાથે હળીમળી શકતા નથી, એક વિચારના થઈ શકતા નથી, અને ઐક્ય પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. હવે આવાં જ્ઞાતિબંધનો શાથી ઉત્પન્ન થયાં તે તપાસીએ.

‘વર્ણ’નો મૂળ અર્થ ‘રંગ’ થાય છે. અનાર્ય લોકો કાળા હતા. વળી તેમના કેટલાક રિવાજો આર્યોને પસંદ નહોતા, તેથી તેઓ અનાર્યો પ્રત્યે તિરસ્કારની નજરથી જોવા લાગ્યા. જેમ જેમ આર્ય પ્રજામાં વધારો થતો ગયો, તેમ તેમ તેઓ જુદે જુદે ઠેકાણે વસવા લાગ્યા અને રાજ્ય કરવા લાગ્યા. આથી કરીને દરેક રાજ્યને તેના કામકાજમાં મદદ કરવાને અને યજ્ઞવગેરેમાં મદદ કરવાને લાણેલા લોકોની જરૂર પડી. તેમાં ખાસ કરીને જે લોકો ઋગ્વેદના મંત્રો જાણતા હતા તેમની વધારે જરૂર પડી. આવી રીતે વેદ જાણનારાઓનો વર્ગ ઉત્પન્ન થયો. તેઓ બ્રાહ્મણ કહેવાયા. જે લોકો રાજ્યના કામકાજને અંગે ધર્મનાં પુસ્તકો તરફ ધ્યાન આપી રાખ્યા નહિ, પરંતુ યુદ્ધ વગેરેના કાર્યમાં ગુંથાયા તેઓ ક્ષત્રિય કહેવાયા. જ્યારે આર્ય લોકોએ જુદાં રાજ્ય સ્થાપ્યાં ત્યારે તેમને નિભાવવાને વેપારરોજગારની જરૂર પડી, તેથી કેટલાક લોકો તે ધંધો કરવા લાગ્યા અને વૈશ્ય કહેવાયા, અને જે અનાયાને જીતી લીધા હતા તેઓને દાસ બનાવ્યા અને તેઓને શ્દ્ર કહેવા

લાગ્યા. આરંભમાં ઉપર મુજબ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, અને શૂદ્ર એવી ચારજ વર્ણો હતી. લોકો જુદા જુદા ધંધામાં રોકાયાથી આ વર્ણો બની હતી.

હવે ચાર વર્ણોના ધર્મ કુંકમાં તપાસીએ. બ્રાહ્મણો લણવા લણાવવામાં અને ધર્મનું કાર્ય કરવામાં ગુંથાયા. તેઓએ વેદની ટીકાઓ લખી લાખા સુધારી. તેઓમાં જિંદગીના ચાર આશ્રમો હતા. (૧) બ્રહ્મચર્યાશ્રમ—આમાં બ્રાહ્મણો વિદ્યાભ્યાસ કરતા, અને ગુરુની આજ્ઞામાં રહી તેમની સેવા કરતા. (૨) ગૃહસ્થાશ્રમ—આમાં સાંસારિક જિંદગી ગુજરવાની હતી. (૩) વાનપ્રસ્થાશ્રમ—આયો ન્યારે સાંસારિક કાર્ય આટોપી લેતા, ત્યારે પોતાના પુત્રો ઉપર ગૃહકાર્યનો ભાર નાખી વનમાં જઈ ઈશ્વરસ્તવનમાં જિંદગી ગુજરતા તે વાનપ્રસ્થાશ્રમ. (૪) સંન્યાસાશ્રમ—આયો વૃદ્ધ થયા પછી સંસારત્યાગ કરી સંન્યાસ લેતા. ક્ષત્રિયો દેશનું રક્ષણ કરતા, વૈશ્યો વેપાર કરતા અને રાજ્યની પ્રગતિમાં મદદ કરતા, અને શૂદ્રો ઉપલી ત્રણ વર્ણની સેવા કરતા.

વેદોનું સ્પષ્ટીકરણ:—આપણા વાંચવામાં આવ્યું, કે પહેલાં તે એકજ ધર્મપુસ્તક વેદકાળની સંસ્કૃત ભાષામાં લખાએલું હતું, અને તે પુસ્તક ઋગ્વેદનું હતું. જેમ જેમ બ્રાહ્મણો અભ્યાસ વધારતા ગયા અને ધર્મના કાર્યમાં પારંગત થતા ગયા, તેમ તેમ તેઓ ધર્મશિક્ષણ આપવાની પ્રથા પણ વધારતા ગયા. વેદના મંત્રો પહેલાં લખાયા નહોતા; કારણ કે તે વખતે લખવાનાં સાધનો શોધાએલાં નહોતાં. આથી બ્રાહ્મણો એક બીજાને મુખપાઠ કરાવતા હતા. છેવટે એક મુખ્ય વેદ મટી ચાર વેદ થયા. (૧) ઋગ્વેદ, (૨) યજુર્વેદ, (૩) સામવેદ, અને (૪) અથર્વવેદ. ઋગ્વેદ એટલે સ્તુતિનો વેદ. એમાં આર્યોએ કુદરતી શક્તિઓની સ્તુતિ કરેલી છે. યજુર્વેદમાં યજ્ઞને લગતા મંત્રો છે. સામવેદમાં ઋગ્વેદના મંત્રોને સોમયજ્ઞ વખતે ગવાય તેવી રીતે ગોઠવેલા છે, મતલબ કે સામગાન મોહક છે; અને અથર્વવેદમાં મિત્રોને તારવાના અને શત્રુઓને સંહારવાના મંત્રો છે. આથી આગળ વધીને કેટલોક સમય વીત્યા પછી વેદના શ્રુતિ, સ્મૃતિ, સૂત્રો અને ઉપનિષદ વગેરે ભાગ પડ્યા.

બ્રાહ્મણ ધર્મની પ્રચાર:—જેમ જેમ બ્રાહ્મણો ધર્મકાર્યમાં કુશળ થતા ગયા, તેમ તેમ તેઓ ભાષામાં પણ સુધારો કરતા ગયા, અને છેવટે જેને આપણે સંસ્કૃત ભાષા કહીએ છીએ તે ભાષામાં વેદ પણ લખાયા. ચારે વર્ણોમાં બ્રાહ્મણો વિદ્વાન હતા, તેથી બીજા વર્ણના લોકોને તે ભાષા સમજવી બહુ દુષ્કર થઈ પડી; કારણ કે તેઓ કેળવણીએલા નહોતા, અને તેથી તેઓ ધર્મની બાબતમાં ઓછો રસ લેવા લાગ્યા. આ કારણને લીધે આગળ જતાં બ્રાહ્મણોના બીજા ધર્મો વધારે પ્રચલિત થયા.

અસત્ત્વના બ્રાહ્મણો વૈદિકીય વિદ્યામાં કુશળ હતા, જ્યોતિષ જાણતા હતા, અને કાયદાઓ પણ રચતા હતા. ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦માં કાયદાનાં પુસ્તકો રચાયાં, અને તેમાંથી છેવટે મનુએ બધા કાયદાના નિયમો એકઠા કરી **મનુસ્મૃતિ** નામનું પુસ્તક રચ્યું. બ્રાહ્મણોની આ વિદ્યાનો ઉપયોગ છેવટે આરમ્ભો અને યુરોપી લોકોએ કર્યો છે. તેઓ ગણિતશાસ્ત્રી અને કવિ પણ હતા. તેમના વખતનાં કાવ્યો **રામાયણ** અને **મહાભારત** સંસ્કૃતમાં લખાએલાં છે.

રામાયણ:—રામાયણ અને મહાભારતની કથાઓ આપણા સૌના જાણવામાં છે, માટે તેને વિષે વિશેષ ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. આ પુસ્તકમાંની ટુંકી વાર્તા જાણ્યા પછી તમારે તે વિષે વધુ ને વધુ જાણવાની તજવીજ કરવી, ને તે માટે તમને સંજોગ જરૂર મળશે.

વાલ્મીકિ નામના ઋષિએ રામાયણનો ગ્રંથ રચ્યો છે. તે ગ્રંથ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦-૧૦૦૦ વચ્ચે રચાયો હશે એમ માનવામાં આવે છે. જે કે ચોક્કસ તવારીખ નક્કી કરી શકાતી નથી. તેના ૨૪,૦૦૦ શ્લોક છે, ને તેના સાત વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે, જેને કાંડ કહે છે. તે આર્યોનું વીર રસ કાવ્ય છે. હિંદુઓમાં મનાય છે કે ત્યારે ત્યારે અધર્મનું જોર વધે છે, ત્યારે ત્યારે ભગવાન ધર્મનું સ્થાપન કરવાને પૃથ્વી ઉપર અવતાર લે છે. રામચંદ્રજી પણ એવા અવતારી પુરુષ હતા. તે અયોધ્યાપતિ દશરથ રાજાના પુત્ર હતા. તેમણે શિવનું ધનુષ્ય કેવી રીતે તોડ્યું, અને જનક રાજાની પુત્રી સીતાને સ્વયંવરમાં કેવી રીતે વર્યા તે આપણે જાણીએ છીએ. છેવટે કેકેયીની અટપટથી બંને પતિપત્નીને ચૌદ વરસ સુધી વનવાસ સેવવો પડ્યો. વનમાં લંકાનો રાજા રાવણ સીતાને હરી ગયો. કિષ્કિંધા

નગરીના વાનરનૃપતિ સુગ્રીવની સહાયથી તે તેની શોધ કરવા લાગ્યા. છેવટે મહાબલિ હનુમાન લંકા તરફ જવા તૈયાર થયા ને સીતાનો પત્તો મેળવ્યો. ત્યાર પછી વાનર યુદ્ધની સહાયથી રામે સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધી ખાડી ઓળંગી લંકાપતિ રાવણની સાથે યુદ્ધ કરી તેને મારી સીતાને છોડાવ્યાં. આમ રાક્ષસોનો નાશ કર્યો, અને ચૌદ વર્ષ પુરાં કરી રામ સીતા અને લક્ષ્મણ સહિત અયોધ્યા નગરીમાં પાછા ફર્યા. ત્યાં જરતે તેઓને વધાવી લીધાં, અને રામચંદ્રજીને રાજ્ય પાછું સોંપ્યું.

ઉપલી વાતનો વિચાર કરતાં તમને જણાશે, કે સત્યનિષ્ઠ થવું, પ્રાણાન્તે પણ વડીલોની આજ્ઞા પાળવી, અને વિવેક તથા મર્યાદા સંપાદન કરવાં. લક્ષ્મણના ચારિત્ર્ય ઉપરથી તેની નીતિ અને બ્રાતૃભાવ કેવાં દઢ હતાં, અને ભરતની બ્રાતૃભક્તિ પણ કેટલી હદ સુધી આગળ વધેલી હતી એ સ્પષ્ટ સમજાય છે. ખરેખર રામાયણમાંનો પ્રત્યેક પ્રસંગ ધડો લેવા લાયક છે. એ પ્રસંગો વાંચી વિચારી તેમાંનાં સત્યો તમારા જીવનમાં જેટલે અંશે ઉતારશો, તેટલે અંશે તમે તમારું નાગરિકપણું દીપાવશો એ નક્કી છે.

મહાભારત:—રામાયણની પેઠે મહાભારત પણ વીર રસ કાવ્ય છે. તે ઘણું મોટું છે. તેના રચનાર વ્યાસ હતા. તેમાં ૨,૨૦,૦૦૦ લીટીઓ છે. તેના પણ વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે, જેને ‘પર્વ’ કહે છે. આ ગ્રંથ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦થી ૨૦૦ની વચમાં રચવામાં આવ્યો હશે એમ મનાય છે. હજારો વર્ષ પહેલાં જે વીર પુરુષો થઈ ગયા, તેમનાં મહાન કૃત્યો આ ગ્રંથમાં વર્ણવ્યાં છે. તેમાં હસ્તિનાપુરના પાંડવો અને કૌરવો વચ્ચેનું યુદ્ધ વર્ણવેલું છે. પાંડુ રાજા અને ધૃતરાષ્ટ્ર બંને ભાઈ હતા. ધૃતરાષ્ટ્ર અંધ હોવાથી પાંડુને ગાદી મળી હતી. પાંડુના પુત્રો પાંડવ કહેવાતા હતા, ને ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રો કૌરવ કહેવાતા હતા. એવામાં ધનુર્ધારી અર્જુને મચ્છ-વેધ કર્યો, અને પાંચે પાંડવો દ્રૌપદીને પરણ્યા. અંતે કૌરવોએ ઈર્ષ્યાથી પાંડવોને દુઃષ્ણ દેવામાં બાકી રાખી નહિ. તેઓને કપટથી દૂતમાં હરાવ્યા, અને બાર વર્ષ વનમાં મોકલ્યા. દુર્યોધનના ભાઈ દુઃશાસને ભરસામાં દ્રૌપદીનાં વસ્ત્રો ખેંચ્યાં. આથી ભીમસેન ક્રોધ્યો, ને દુઃશાસનને મારી તેની નંધમાંથી રૂધિરનું પાન કરવું એવી પ્રતિજ્ઞા કરી.

પાંડવો વનમાંથી પાછા ફર્યાં તોપણ કૌરવોએ તેમનું રાજ્ય પાછું આપ્યું નહિ, તેથી *કુરુક્ષેત્રમાં ૧૮ દિવસ સુધી લયંકર યુદ્ધ મચ્યું. બંને પક્ષના અનેક વીર પુરુષો મરણને શરણ થયા, અને પારાવાર સેનિકાનો સંહાર થયો. અંતે કૌરવોનો કચ્ચરધાણ નીકળી ગયો, બીમે તેની પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી, અને પાંડવોને પોતાનું રાજ્ય પાછું મળ્યું. છેવટે પાંડવો પણ એક પછી એક સ્વર્ગમાં સીધાવ્યા.

રામાયણની પેઠે મહાભારતની વિધિવિધ વાતો સાંભળવાથી તેમજ વાંચવા વિચારવાથી તમને ઘણું ઘણું શીખવાનું મળશે. આટલેથી તમે જોયું હશે, કે પ્રાણાન્તે પણ ધર્મ તજવો નહિ; સત્ય હંમેશાં વિજય પામે છે.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાની ઉત્પત્તિ પણ મહાભારતમાંથીજ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને બોધ આપે છે, કે આત્મા અમર છે, તે કોઇને મારતો નથી ને કોઇનાથી તે મરાતો નથી; તેમજ કળતી ઇચ્છા રાખ્યા વિના દરેક મનુષ્યે પોતાનું કર્મ કરવું જોઇએ.

રામાયણ અને મહાભારત એ બંને કાવ્યો જમના નદીના બન્ને કિનારાના પ્રદેશોની હકીકત આપે છે, તેથી એમ માનવાનું નથી કે બ્રાહ્મણ ધર્મ માત્ર તે પ્રદેશોમાંજ હતો. બ્રાહ્મણ ધર્મનો ફેલાવો તો આખા દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં થયો હતો. ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સદકાથી હિંદનો ઇનિદાસ શરૂ થાય છે. ત્યારે તો દેશમાં ઘણાં રાજ્યો હતાં, જેમાંનાં કેટલાંકનું વર્ણન રામાયણ અને મહાભારતમાં આવી જાય છે. દેશનો મુખ્ય ધર્મ હિંદુ ધર્મ હતો, અને બ્રાહ્મણો તેઓની વિદ્વતાથી તેને પુષ્ટિ આપતા હતા.

બૌદ્ધ ધર્મનો ઉદય:—ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બ્રાહ્મણોએ પોતાનાં ધર્મશાસ્ત્રો ઉત્તમ ભાષામાં લખેલાં હોવાથી સાધારણ માણસો તે પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરી શક્યા નહિ, તેથી ધીમે ધીમે બ્રાહ્મણ ધર્મ લય પામતો ગયો, નવા નવા ઉપદેશકો નીકળ્યા, અને સંખ્યાબંધ લોકો નવા ધર્મમાં જોડાવા લાગ્યા. આ નવો ધર્મ તે બૌદ્ધ ધર્મ હતો.

* કુરુક્ષેત્રમાં ૧૮ અક્ષૌહિણી સૈન્ય મળ્યું હતું. ૨૧,૮૭૦ હાથી, ૨૧,૮૭૦ રથ, ૬૪,૬૧૦ ઘોડેસવાર અને ૧,૦૬,૩૫૦ પાયદળ, એટલું મળીને એક અક્ષૌહિણી મળ્યાં છે.

બુદ્ધનું ચરિત્ર:—મગધ દેશની ઉત્તરે હિમાલયની તળેટીમાં આવેલી કપિલવસ્તુ નામની નગરીમાં બુદ્ધનો પિતા શુદ્ધોદન શક્ય લોકો પર રાજ્ય કરતો હતો. તેઓ ગૌતમ ગોત્રના હતા, તેથી બુદ્ધે તે બંને નામ ધારણ કર્યા. “પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી જાણાય” એ નિયમને અનુસરી ગૌતમ બાળપણથીજ ધ્યાનમાં મશગુલ રહેતા. સંસાર પરથી તેમની પ્રીતિ જીડી ગઈ હતી. આ વાત જ્યારે તેમના પિતાના જાણવામાં આવી, ત્યારે તેમનું લગ્ન યશોધરા નામની કન્યા સાથે કરવામાં આવ્યું. તેમને એક પુત્ર થયો. ત્યાર પછી તે સંસારમાં રહ્યા, પણ તેમનું મન સ્થિર થયુંજ નહોતું. છેવટે વૃદ્ધાવસ્થા, વ્યાધિગ્રસ્ત દશા, મૃત્યુદર્શન, અને ભિક્ષુક દશા એવાં ચાર સાધારણ દશ્યો જોવામાં આવ્યાથી તેમનું મન સંસાર પરથી છેક જીડી ગયું, અને સત્યજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અર્થે તેમણે વનમાં પ્રયાણ કર્યું.

સત્યજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અને ઉપદેશ:—એક દિવસ મોક્ષમાર્ગના સંશોધન માટે ગૌતમ વિચારમગ્ન થયા હતા, અને પીપળાના ઝાડ નીચે બેઠા હતા. ત્યાં તેમને એકાએક જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થઈ. આ પ્રમાણે તેમનામાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ થવાથી તેઓ ‘બુદ્ધ’—‘જાગેલા’—‘પ્રકાશ પામેલા’ કહેવાયા.

તેમણે ઉપદેશ કર્યો, કે મોક્ષ મેળવવો હોય તો સર્વ કામનાઓનો નાશ કરવો જોઈએ. તેમણે જાહેર કર્યું કે આત્મસંયમ, દયા અને સર્વ પ્રાણીઓ તરફ માયાળુપણું રાખવું એજ મુક્તિનાં સાધનો છે.

આ પ્રમાણે ધર્મના સંસ્થાપક અને ઉપદેશક તરીકે તેમણે પોતાની બાકીની જિંદગી મગધ દેશની આસપાસના પ્રદેશમાં વ્યતીત કરી. તેમણે પોતાનો ધર્મ ફેલાવવા જુદે જુદે દેશો પોતાના શિષ્યોને મોકલ્યા. તેમણે સાધુઓ કે જે તેમના ધર્મનો સ્થળે સ્થળે ઉપદેશ કરતા હતા, તેમને માટે એક મઠ સ્થાપ્યો. આ રીતથી તેમના મૃત્યુ પછી પણ તેમનો ધર્મ કાયમ રહી શક્યો. છેવટમાં મોટાં મોટાં રાજ્યોમાં પણ બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકારાયો, અને ઘણાં સૈકાઓ સુધી તેનું જોર ચાલ્યું. તેમના મૃત્યુ પછી સિંહલદ્વીપ, ટિબેટ, બ્રહ્મદેશ, ચીન અને સિઆમમાં પણ તેમનો ધર્મ પ્રસર્યો. સિંહલ-દ્વીપના રહેવાસીઓએ બૌદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાંતો પાલી ભાષામાં લખ્યા.

● શિક્ષકે ચારે દશ્યોની સવિસ્તર હકીકત વિદ્યાર્થીઓને કહેવી.

બૌદ્ધ ધર્મની પડતીનાં કારણો:—બૌદ્ધ ધર્મની પડતીનું મુખ્ય કારણ એવું માનવામાં આવે છે, કે બ્રાહ્મણોએ ન્યારે જાણ્યું કે તે ધર્મનો ફેલાવો વધારે થાય છે, ત્યારે તેઓએ પોતાના ધર્મની ખામીઓ શોધી કાઢી, અને તેઓએ ધર્મમાં સુધારો કરી લોકોને બ્રાહ્મણ ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો. આથી લોકોએ પણ નવો બ્રાહ્મણ ધર્મ ધીમે ધીમે પાછો ફરીથી ગ્રહણ કર્યો. ગુપ્ત વંશના રાજાઓના વખતમાં પણ બ્રાહ્મણો પોતાનું પ્રાજ્ઞપ્યજ્ઞમાવતા હતા, તેથી બૌદ્ધ ધર્મને ધક્કો લાગ્યો. વળી આઠમા સૈકામાં કુમારિલ ભટ્ટે પણ બ્રાહ્મણ ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરીને લોકોને ઉપદેશ કર્યો. વળી તે ઉપરાંત બારમા સૈકાના અંતમાં મુસલમાનોએ સઘળા મોટા પ્રાંતો ન્યાં બૌદ્ધ ધર્મ ચાલતો હતો તે જીતી લીધા. આથી મુસલમાનોના આવવાથી પણ બૌદ્ધ ધર્મને સખત ફટકો લાગ્યો. સાધુઓના મઠમાં પણ અંધર્મનો મડો પેસવાથી તેઓ પણ પોતાનો ઉપદેશ જરૂરી રાખી શક્યા નહિ.

જૈન ધર્મનો પ્રચાર:—ન્યારે ગૌતમ પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ કરતા હતા, ત્યારે એક બીજા ધર્મનો ઉપદેશ પણ ચાલતો હતો. તે મહાવીર સ્વામીએ ફેલાવેલો જૈન ધર્મ હતો. મહાવીર સ્વામીનું મૂળ નામ વર્ધમાન હતું. ઇ. સ. પૂર્વે ૫૮૯ માં તેઓ જન્મ્યા હતા. ઇ. સ. પૂ. આઠમા સૈકામાં પાર્શ્વનાથ નામના તીર્થંકર થયા. તેમણે જૈન ધર્મનો ધણો ફેલાવો કર્યો હતો. તે પછી વર્ધમાને પણ ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે દીક્ષા લઈ (સાધુ થઈ) જૈન ધર્મને વધારે પ્રચલિત કર્યો. છેવટે પોતે 'જિન' એટલે જેણે સઘળા ઇન્દ્રિયોને જીતી લીધી છે એવા પવિત્ર માણસ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. અને તેમના અનુયાયીઓ જૈન કહેવાયા.

જૈન ધર્મ બૌદ્ધ ધર્મને કેટલીક રીતે મળતો આવે છે. તેમાં પણ મોક્ષના સિદ્ધાન્તને સ્થાન છે. પરંતુ બન્ને ધર્મના મોક્ષ મેળવવાના માર્ગો જુદા જુદા છે. જૈન લોકો વેદને, યજ્ઞને અને દેવોને માનતા નથી. તેઓ માને છે કે ફરી જન્મ ન થાય તેટલા માટે દેહને કષ્ટ આપીને પણ કર્મનાં બંધનોનો નાશ કરવો, અને કર્મનાં બંધન તૂટી ગયા પછીજ મોક્ષ મળે છે. જૈન લોકોએ પણ ઉપદેશકો મારફતે પોતાના ધર્મના સિદ્ધાંતો ફેલાવવાને યત્ન કર્યો હતો. તેઓ એવીસ

તીર્થંકરોને ધર્મના સ્થાપકો તરીકે માને છે. એમાં પાર્શ્વનાથ અને મહાવીર સ્વામી એ બે છેલ્લા અને મુખ્ય તીર્થંકરો છે. તેઓ દેવસ્થાનમાં પોતાના દેવાની સ્થાપના કરે છે, અને દહેરાં પાછળ અઢળક દ્રવ્ય ખર્ચે છે. પાલિતાણા, ગીરનાર, અને આણુ પર્વત ઉપરનાં તેમનાં દહેરાં ઉત્તમ કારીગરી માટે પ્રખ્યાત છે.

જૈનો સત્યને ચાહે છે, અને તેમના ધર્મનો મહાન સિદ્ધાંત જીવદયા-અહિંસા છે. “અહિંસા પરમો ધર્મઃ” એજ જૈન ધર્મનું મુખ્ય તત્ત્વ છે.

પુનરાવર્તન:—ઉપલી બીનાથી જાણવામાં આવે છે, કે આર્ય લોકોએ અનાર્યો પર જીત મેળવી હિંદમાં નિવાસ કર્યો. તેમના સુધારા, તેમની ભાષા અને તેમનો જ્ઞાનનો સંચાર એ સઘળું આપણા જાણવામાં આવ્યું. ઋગ્વેદને તેઓએ કયું સ્થાન આપ્યું હતું તે પણ જાણી શક્યા. ત્યાર પછી જેમ જેમ તેઓ વધતા ગયા, તેમ તેમ જ્ઞાતિબંધનો પણ થતાં ગયાં, અને જુદા જુદા ધંધા કરવાથી જુદી જુદી જ્ઞાતિઓ થઈ. વળી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, અને શૂદ્ર એ ચાર જાતિમાંથી કેટલાક પેટા વિભાગ થયા. બ્રાહ્મણોએ પણ તેઓનો અભ્યાસ વધાર્યો, અને એક વેદમાંથી ચાર વેદ—ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અને અથર્વવેદ—રચાયા. અસંખ્યા બ્રાહ્મણો વૈદિકીય વિદ્યામાં, હુતરક્ષામાં, ભાષાજ્ઞાનમાં અને રસાયન વિદ્યામાં કુશળ હતા. તેમના વખતનાં કાવ્યોના ઉત્તમ નમુના તરીકે રામાયણ અને મહાભારતનાં કાવ્યો મોજુદ છે. ત્યાર પછી બ્રાહ્મણ ધર્મ નષ્ટ થવા લાગ્યો, અને ગૌતમ ફેલાવેલો બૌદ્ધ ધર્મ પ્રકાશમાં આવવા લાગ્યો. મોક્ષ પામવા માટે દેહકષ્ટ નકામું છે, પણ સત્ય, મનકામનાઓનો નાશ, અને પ્રાણિમાત્ર તરફ દયા એજ મોક્ષ મેળવવાનાં ખરાં સાધનો છે એવો બુદ્ધ ઉપદેશ કર્યો. તેજ વખતે મહાવીર સ્વામીએ જૈન ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો. ‘જિન’ એટલે જેણે બધી ઈંદ્રિયો જીતી લીધી છે એવા પવિત્ર પુરુષના અનુયાયી જૈન કહેવાયા. તેઓ પણ મોક્ષને માને છે. વળી કર્મના બંધનથી છૂટવાને દેહકષ્ટની જરૂર છે એમ પણ તેઓ માને છે. જીવદયા-અહિંસા એજ તેમના ધર્મનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે.

પ્રકરણ ૩ જું.

હિંદ ઉપર પરદેશી લોકોની ચડાઈ.

આજથી લગભગ ૨૫૦૦ વરસ
પહેલાંની સ્થિતિ અને રાજ્યો.
ઇરાની લોકોની ચડાઈ.
ગ્રીક લોકોનું આગમન અને
મહાન સિંકંદર.

મીનેન્ડરની ચડાઈ.
શક કે શાક્ય લોકો.
કુશાન જાતો અને રાજા કનિષ્ક.
હૂણુ લોકો.
પુનરાવર્તન.

આજથી લગભગ ૨૫૦૦ વરસ પહેલાંની સ્થિતિ અને રાજ્યો:—અસલના વખતમાં જ્યારે લખવાનો રિવાજ નહોતો, ત્યારે જે હકીકત બનતી તે બધી ઉત્તરોત્તર મોંઝે કહેવામાં આવતી; એથી કાળે કરીને કેટલીક હકીકત નષ્ટ થઈ જતી, અને કેટલીકમાં નકામો વધારો થઈ જતો. આમ હોવાથી અસલની બધીજ વાતો પરથી ઇતિહાસનો પાયો રચી શકાતો નથી. ખરું જોતાં ઇ. સ. પૂર્વે છસો સાતસો વરસની પહેલાંના ઇતિહાસને ચોક્કસ વજન આપી શકાય નહિ. પરંતુ ઇ. સ. પૂર્વે છસો સાતસો વરસની વચ્ચે થએલી લખાણની શોધને પરિણામે તેનો પ્રચાર વધ્યો હતો, અને તેથી કરીને ખરો ઇતિહાસ તો તેજ અરસાથી માલમ પડે છે.

ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સદ્દમાં હિમાલય પર્વતથી તે નેપાળના પ્રદેશ સુધીમાં લગભગ સોળ રાજ્યો હતાં: છોક ઉત્તરમાં પેશાવરની પશ્ચિમે હાલના કંદહાર આગળ ગાંધાર રાજ્ય હતું, અને દક્ષિણમાં હાલનો માળવા પ્રાંત અવન્તિ તરીકે ઓળખાતો. વળી બહાર પ્રાંત મગધ દેશ તરીકે અને અયોધ્યા પ્રાંત કોસળ નામથી જાણીતા હતા. આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનનાં રાજ્યોનો વિસ્તાર હતો. હવે કયાં કયાં પરદેશી પ્રજાઓ હિંદમાં આવી તે જોઈએ.

ઇરાની લોકોની ચડાઈ:—આપણે વાંચી ગયા કે મધ્ય એશિયામાંથી આર્યોના કેટલાંક ટોળાં યુરોપમાં જઈ વસ્યાં, કેટલાંક ઇરાનમાં જઈ વસ્યાં, અને બાકીનાં હિંદમાં આવ્યાં. ઇરાની લોકો આ વખતે બહુ બળવાન હતા, અને તેઓએ ઘણા મુલકો જીતી લીધા હતા. ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સદ્દમાં ઇરાનમાં ડરાયસ (દારા) નામનો આદિશાહ રાજ્ય કરતો

હતો. તેણે એક લશ્કર તૈયાર કર્યું અને સમુદ્રમાં સિંધુ નદીના મુખ આગળ થઈ હિંદમાં જઈ શકાય કે નહિ તે જોવાને માટે રવાના કર્યું. તે લશ્કરે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૧૫ માં પંજાબ પ્રાંત જીતી લીધો. આ ખબર ડરાયસને મળી કે તરતજ તેણે એક મોટું લશ્કર તૈયાર કરી સિંધુ નદીની ખીણનો પ્રદેશ જીતી લીધો. ડરાયસના પુત્ર ગ્રીસ દેશ ઉપર મહાન ચડાઈ કરી, ત્યારે ગ્રીકોની સામે લડવામાં હિંદુસ્તાનના તીરંદાજો પણ હતા. ધરાનની સત્તા ક્યાં સુધી રહી તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી; પણ ગ્રીક લોકો હિંદુસ્તાન પર ચઢી આવ્યા, ચારે ધરાનીઓ નહોતા અને દેશી રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા, એટલી વાત ખરેખરી રીતે માલમ પડે છે.

ગ્રીક લોકોનું આગમન અને મહાન સિકંદર:—ધરાનીઓ પછી જે બીજી પરદેશી પ્રજા હિંદ પર ચઢી આવી તે ગ્રીક હતી. ગ્રીક લોકોનો રાજા મહાન સિકંદર ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૭માં હિંદુસ્તાન પર મોટું લશ્કર લઈ ચઢી આવ્યો. તે વખતે બધી યુરોપી પ્રજામાં ગ્રીક લોકો સૌથી વધારે સુધરેલા હતા. તેઓએ કયા કયા મુલકો જીતી લીધા, તેઓ ચઢી આવ્યા ત્યારે હિંદનું રાજ્ય કયી સ્થિતિમાં હતું, વગેરે લખીકત તેઓએ પ્રસિદ્ધ કરેલી છે. તે વખતના ગ્રીક લેખકોએ તે બધી લખીકત એકઠી કરી રાખી હતી.

મહાન સિકંદર ગ્રીસ દેશમાં આવેલા મેસિડોનીઆ ઉર્ફે મકદુનીઆ પ્રાંતનો બાદશાહ હતો. બાલ્યાવસ્થામાંજ તેણે મોટી મોટી આશાઓ બાંધી હતી. તેની મહત્વાકાંક્ષા આખી દુનીઆના મહાન રાજા થવાની હતી. તેનો પિતા પણ બહુજ બળવાન હતો. જ્યારે તે એક પછી એક દેશ જીતી લેતો, અને તે ખબર જ્યારે સિકંદરને પડતી ત્યારે તે દીલગીર થતો, અને કહેતો કે મારો પિતા મારે માટે કંઈજ બાકી નહિ રાખે! તેણે નાનપણમાં હોમર કવિનું બતાવેલું ‘ઇલીયડ’ નામનું કાવ્ય વાંચેલું હતું, તેથી તેને પણ તેના જેવુંજ પરાક્રમ કરવાની ઇચ્છા થઈ.

સિકંદર વીસ વરસની ઉંમરે રાજા થયો, અને ત્રીસ વરસની વયે તો તેણે એશિઆ માર્થનોર, ધરાન, તુર્કસ્તાન, અને અફઘાનિસ્તાન વગેરે મોટા દેશો જીતી લીધા હતા. ત્યાર પછી તે ખૈબરખાટને રસ્તે થઈ મોટા લશ્કર સાથે પંજાબમાં આવ્યો. અટક પાસે પૂર બાંધી સિંધુ નદી ઓળંગી

હાલના રાવળપીંડી ખાસેના તક્ષશિલા નગરના રાજાને તેણે હરાવ્યો, અને તે શહેર તેણે જીતી લીધું. તક્ષશિલા એ એક વખત રાજ્યધાનીનું શહેર હતું, અને વિદ્યા મેળવવાના સ્થાન માટે પ્રસિદ્ધ હતું.

અહીંથી સિકંદર આગળ વધ્યો, ને જેલમ નદી સુધી ગયો. જેલમ અને ચિનાબ નદીઓની વચ્ચેના પ્રદેશમાં પોરસ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે પણ ઘણાજ બહાદુર હતો. તેની સાથે સિકંદરને ભારે યુદ્ધ થયું. તેમાં પોરસ હાર્યો અને કેદ પકડાયો. જ્યારે પોરસને બંદીવાન તરીકે સિકંદર પાસે લાવવામાં આવ્યો, ત્યારે સિકંદરે તેને પૂછ્યું, “મારે તમારી સાથે કેવી રીતે વર્તવું?” પોરસે બહાદુરીથી જવાબ આપ્યો, કે ‘રાજા તરીકે.’ આવા નીડર અને બહાદુરી ભરેલા જવાબથી સિકંદર ખૂશ ખૂશ થઈ ગયો, અને પોરસને તેનું રાજ્ય પાછું સોંપ્યું.

ત્યાર પછી એક પછી એક નદી ઓળંગતો અને અને તેટલા દેશો જીતી લેતો સિકંદર બિઆસ નદી સુધી પહોંચ્યો. અહીં ચંદ્રગુપ્ત નામના મૌર્ય રાજકુમારે સિકંદરને મગધનું રાજ્ય જીતી લેવા વિનંતી કરી. પરંતુ સિકંદરે આઠ વરસથી પોતાનો દેશ છોડ્યો હતો. વળી તેના સિપાઈઓ કંટાળી ગયા હતા, અને તેઓએ આગળ જવાની ના કહી, તેથી સિકંદર ત્યાંથીજ પાછો ફર્યો. તેણે થોડુંક લશ્કર જળમાર્ગે અને બાકીનું સિંધમાં થઈને જમીનમાર્ગે પોતાના દેશમાં પાછું મોકલ્યું. પાછા ફરતાં તેણે સિંધમાં હૈદરાબાદ અને મીસરમાં અલેક્ઝાન્ડ્રિયા શહેરો વસાવ્યાં. સિકંદરની ચડાઈનાં પરિણામ હિંદુસ્તાનને બહુ લાભદાયક થયાં; યુરોપ અને હિંદુસ્તાન સાથે વેપારી મૈત્રંધ ચાલુ થયો, અને બંને દેશના લોકો એક બીજા સાથે પરિચયમાં આવવા લાગ્યા.

સિકંદરના મરણ પછી ગ્રીક સૈનિકોમાં પરસ્પર બળવો જાગ્યો. તેનું મુખ્ય કારણ એ કે સિકંદર પછી તેનું રાજ્ય કેવી રીતે વહેંચી લેવું. સેલ્યુક્સ નિકેટર નામના એક સરદારે હિંદુકુશ પર્વતની ઉત્તરે આવેલા બાક્ટ્રિયામાં રાજ્ય સ્થાપ્યું, અને હિંદુસ્તાનના ગુમાવેલા પ્રાંતો પાછા મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૫ માં તે સિંધુ નદી ઓળંગી હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢી આવ્યો, પણ મગધના રાજા ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે તેને હરાવ્યો, અને તેની ખાસેથી

કાણુલ, હેરાત અને કંદહારના પ્રાંતો જીતી લીધા. આથી સેલ્યુકસે ચંદ્રગુપ્ત સાથે સલાહ કરી, અને પોતાની કુંવરી ચંદ્રગુપ્ત સાથે પરણાવી.

મીનેન્ડરની ચડાઈ:—મહાન સિકંદરની ચડાઈ પછી હિંદુસ્તાનના વાયવ્ય કોણમાં આવેલું બાકિટ્રઆ જેની રાજ્યધાની બલ્ખ છે તે ગ્રીક લોકોના તાબામાં હતું. જ્યારે શક લોકો હિંદમાં આવ્યા ત્યારે મીનેન્ડર નામનો કાણુલ અને પંજાબનો પાદશાહ હિંદુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરવા આવ્યો. તેણે અફઘાનિસ્તાન, પંજાબ, સિંધ, અને સૌરાષ્ટ્ર દેશો જીતી લીધા. તે રાજ બહુ ન્યાયી હતો, અને બૌદ્ધ લોકો તેને “મિત્રિન્દ” નામથી બોલાવતા હતા. આમ ગ્રીક લોકોએ હિંદ પર ચડાઈ કરી, ત્યાર પછી પણ હિંદુસ્તાન પરદેશીઓના લયથી મુક્ત નહોતું. શક, કુશાન અને હૂણ જાતોનાં ટોળાંએ અનુક્રમે હિંદુસ્તાન ઉપર ચડાઈઓ કરી હતી, તો હવે તેમનો ઇતિહાસ જોઈએ.

શક કે શાક્ય લોકો:—ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ વરસ પહેલાં સિથીઅન કે શક લોકો હિંદુસ્તાન ઉપર ચડી આવ્યા. તેઓ તક્ષશિલા, મથુરા અને કાઠિઆવાડમાં વસ્યા. ઇ. સ. ના પહેલા સૈકામાં તેઓએ ગુજરાત, સિંધ, અને પંજાબમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું અને સુબાઓ નીમ્યા. તેમને ઉત્તરના ક્ષત્રિયો કહે છે. ત્રણ સૈકાં સુધી સિંધમાં રાજ્ય કર્યા પછી અંધ્ર વંશના રાજાએ ઇ. સ. ૧૨૬ માં તેમને હરાવ્યા અને સિંધ પ્રાંત જીતી લીધો. અંધ્ર રાજાએ શક જાતિના સુબાનેજ સિંધમાં નીમ્યો. ઇ. સ. ૧૪૦માં તે સુબાએ બંડ કર્યું, અંધ્ર રાજાને હરાવ્યો, અને માળવા, સિંધ અને કોંકણના પ્રદેશો જીતી લઈ સુબાઓ નીમ્યા. કોંકણના રાજ્યકર્તાઓને દક્ષિણના ક્ષત્રિયો કહેતા હતા. તેઓમાં રૂદ્રદામન નામનો રાજા માળવામાં થઈ ગયો. તેણે ઉજ્જનમાં રાજ્ય કર્યું હતું.

કુશાન જાતો અને રાજા કનિષ્ક:—ચીન દેશમાં યુરેચી નામથી ઓળખાતા લોકોનાં ભટકતાં ટોળાંએ હિંદુસ્તાન પર ચઢી આવી શક લોકોને હાંકી કાઢ્યા, અને ઓક્સસ નદીની ઉત્તરે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. વખત જતાં તેઓ એટલા બધા સત્તાધીશ થઈ ગયા, કે તેમણે બાકિટ્રઆના રાજાને હરાવી ઇ. સ. ૫૦ માં તે મુલક લઈ લીધો. તે ટોળામાંનો કુશાન

જાતિનો એક સરદાર બહુ બહાદુર હતો. તેણે પોતાની સત્તા જમાવી. આ યુરેચી લોકોએ કાશ્મીર અને કાબુલ જીતી લીધાં. વળી ધીમે ધીમે વાયવ્ય કોણના ક્ષત્રિયોનો મુલક પણ તેઓએ જીતી લીધો.

કુશાન જાતમાં કનિષ્ક નામનો પ્રખ્યાત રાજા થઈ ગયો. તેની રાજ્ય-ધાની હાલના પેશાવરમાં હતી, અને રાજ્યનો વિસ્તાર ઈરાનથી જમના નદી સુધી હતો. તે ઐશ્વર્ય ધર્મ પાળતો હતો. તેણે ઇ. સ. ૪૦ માં ઐશ્વર્ય ધર્મના સાધુઓ અને અનુયાયીઓની સભા બોલાવીને બુદ્ધે કરેલા ઉપદેશમાં ઘણા ફેરફાર કર્યા. આમ પાછળથી ઐશ્વર્ય ધર્મમાં જે સુધારો કરવામાં આવ્યો તેને ‘મહાયાન’ કહે છે, અને મૂળ ધર્મને ‘હીનયાન’ કહે છે. ટિબેટ, ચીન અને જાપાનના લોકો મહાયાનના અનુયાયીઓ છે, અને બ્રહ્મદેશ, સિઆમ અને સિતોનના લોકો મૂળ ધર્મને વળગી રહ્યા છે. કનિષ્કના રાજ્યમાં ચરક નામનો ઉત્તમ ગ્રંથકાર થઈ ગયો. તેણે રોગો અને તેનાં કારણો વિષે ગ્રંથ લખ્યો છે. બુદ્ધચરિત્ર લખનાર અશ્વગોષ કવિ પણ તેજ સમયમાં થઈ ગયો. ઇ. સ. ૧૫૦માં કનિષ્કના રાજ્યનો અંત આવ્યો. તેની પછી હવિષ્ક અને પછી વસુદેવ ગાદીએ આવ્યા. તેમના રાજ્યને અંતે કનિષ્કના રાજ્યનો અંત આવ્યો.

હૂણુ લોકો:—હૂણુ લોકો પણ મધ્ય એશિયામાંથી ઉતરી આવેલા હતા. તેઓએ ઈરાન જીતી લીધું, અને કુશાન લોકોનું રાજ્ય કાબુલ પણ લઈ લીધું. તેઓ હિંદુસ્તાન ઉપર ચડી આવ્યા, પણ રક્તદગ્ધ તેમને ઇ. સ. ૪૫૫ માં હરાવી હાંડી કાઢ્યા. વળી દસ વરસ પછી તેઓએ હિંદુસ્તાન જીતવાની પાછી તૈયારી કરી. ઇ. સ. ૫૧૦ માં તેઓએ પંજાબ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો મોટો ભાગ જીતી લીધો. તેમના સરદાર મિહિરગુલે હિંદુનું શહેનશાહપદ ધારણ કર્યું. મિહિરગુલ બહુ જીલમી હતો. તેનો જીલમ એટલો બધો વધી પડ્યો, કે હિંદુઓ એકત્ર થઈ તેની સામા થયા. આ હુમલામાં મગધના રાજા બાળાદિત્યે આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. ઇ. સ. ૫૨૮ માં મિહિરગુલ હાર્યો અને કાશ્મીર નાસી ગયો. છેવટે ઇ. સ. ૫૪૦ માં તે મરી ગયો. હૂણુ લોકોને તુર્ક લોકોએ ઈરાનમાં હરાવ્યા, અને ત્યાર પછી તેઓને હિંદુસ્તાનમાંથી હાંડી કાઢવામાં આવ્યા.

ઉપર પ્રમાણે પરદેશીઓનો ઇતિહાસ જાણ્યા પછી આપણે હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન સમયના રાજાઓનાં ચરિત્ર અને તેઓના વખતમાં દેશની સ્થિતિ કેવી હતી તે જાણવાની જરૂર રહે છે, જે હવે પછીના પ્રકરણમાં આવશે.

પુનરાવર્તન:—હરાની બાદશાહ ડરાયસે હિંદમાં આવી સિંધુ નદીની ખીણનો પ્રદેશ જીતી લીધો અને પંજબ સર કર્યું. જ્યારે હરાની સત્તા નષ્ટ થઈ, ત્યારે ગ્રીકો એટલે કે મહાન્ સિકંદર ચઢી આવ્યો. અટક પાસે પૂરવ બાંધી નદી ઓળંગી તેણે તક્ષશિલાનો પ્રદેશ લઈ લીધો. પછી જેલમ અને ચિનાબની વચ્ચે આવેલા પ્રદેશના પોરસ રાજા સાથે યુદ્ધ કરી તેને હરાવ્યો, પણ તેના બહાદુરી ભરેલા ઉત્તરથી તેને તેનું રાજ્ય પાછું આપ્યું. ત્યાર પછી કેટલાક પ્રાંતો જીતી તે બિઆસ સુધી ગયો. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે તેને મગધ દેશ જીતી લેવા વિનંતી કરી, પણ સિકંદર તેમ નહિ કરતાં સ્વદેશ પાછો ફર્યો. પછી સેલ્યુકસે ચડાઈ કરી પણ તે નિષ્ફળ ગયો, એટલે ચંદ્રગુપ્ત સાથે સલાહ કરી, અને પોતાની પુત્રી તેને પરણાવી એટલુંજ નહિ, પણ તે ઉપરાંત કાબુલ, કંદહાર ને હેરાતના પ્રાંતો આપ્યા.

ત્યાર પછી મીનેન્ડરે અફઘાનિસ્તાન, પંજબ, સિંધ અને સૌરાષ્ટ્ર જીતી લીધાં. શક લોકો સિંધીઆમાંથી આવીને તક્ષશિલા, મથુરા અને કાઠિઆવાડમાં વસ્યા. તેઓએ ગુજરાત, સિંધ, પંજબ અને કોકણ જીતીને ત્યાં સુબાઓ નીમ્યા. તેઓમાં રૂદ્રદામન નામનો પ્રખ્યાત રાજા થઈ ગયો. પછી કુશાન જાતિના લોકો આવ્યા. તેમાં કનિષ્ક નામનો પ્રખ્યાત રાજા થયો. તેણે બૌદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાંતોમાં કેટલોક ફેરફાર કર્યો. કુશાન લોકોને હૂણુ લોકોએ કાઢી મૂક્યા. તેઓના સરદાર મિહિરગુલ્લે ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો ધણો ભાગ જીતી લીધો, અને શકેનશાહપદ ધારણ કર્યું. છેવટે તે પણ ઇ. સ. ૫૨૮માં હાર્યો, અને હિંદના પ્રાચીન કાળના ઇતિહાસમાં પરદેશીઓનો અંત આવ્યો.

પ્રશ્નો.

- (૧) મહાન્ સિકંદરના ચારિત્ર્ય વિષે ટુંકી હકીકત લખો.
પોરસની સાથે તેને શી વાતચીત થઈ?
- (૨) શક લોકો વિષે જે જાણના હો તે લખો.
- (૩) કનિષ્ક રાજાની ખ્યાતિ વિષે તમે શું જાણો છો ?
' હીનયાન ' અને ' મહાયાન ' એટલે શું ?
- (૪) મિહિરગુલ્લ કાણ હતો ? તેણે હિંદમાં આવી શું કર્યું ?

પ્રકરણ ૪ થું.

મગધના રાજ્યનો ઇતિહાસ.

મગધ અને પાટલીપુત્ર.

નંદ વંશ: નવ નંદ.

ઔર્ય વંશ અને ચંદ્રગુપ્ત.

બિંદુસાર અને મહાન્ અશોક.

ધર્માશોક: પ્રિયદર્શી.

શુંગ વંશ.

ગુપ્ત વંશ.

સમુદ્રગુપ્ત.

ચંદ્રગુપ્ત ૨ જો અને વિક્રમ સંવત.

કુમારગુપ્ત અને સ્કન્દગુપ્ત.

ગુપ્ત વંશમાં દેશની સ્થિતિ.

પુનરાવર્તન.

મગધ અને પાટલીપુત્ર:—પરદેશીઓની ચડાઇઓ વખતે હિંદની શી સ્થિતિ હતી તે હવે જોઇએ. ઔદ્ધ ધર્મની સ્થાપના થઈ, ત્યારે મગધનું રાજ્ય પ્રગળ હતું. મહાભારતની વાતમાં આપણે જરાસંધ રાજા વિષે સાંભળીએ છીએ, તે જરાસંધ મગધમાંજ થઈ ગયો. વળી તે બુદ્ધેવખંડનો પણ રાજા હતો. તેના અનેવી કુંસનો વધ કરવાથી દુરમનાવટ થતાં શ્રીકૃષ્ણ મથુરા છોડી દ્વારકા ગયા હતા. જરાસંધ કૌરવપક્ષમાં હતો, અને ભીમને હાથે મરાયો હતો. આમ છે તો તે મગધ દેશ કયો તે તપાસીએ.

હાલમાં જ્યાં ગયા ને પટણા શહેરો આવેલાં છે અને જે બહાર દેશ કહેવાય છે, તે અસલ મગધ દેશ કહેવાતો હતો. બિંબીસાર રાજાના વખતમાં મગધ દેશ સર્વોપરિ હતો. ગૌતમબુદ્ધ અને મહાવીર સ્વામી પોત પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ પણ એજ સમયમાં કરતા હતા. બિંબીસાર પછી તેનો પુત્ર અજિતશત્રુ ગાદી ઉપર આવ્યો. બિંબીસારના મૃત્યુ વિષે અનેક વાતો ચાલે છે, તેમાં એમ પણ મનાય છે કે અજિતશત્રુએ તેને મારી નાખ્યો હતો. અજિતશત્રુએ પાટલી પાસે એક કિલ્લો બાંધ્યો, અને ત્યાં પાટલીપુત્ર નામનું એક શહેર વસાવ્યું. પાટલીપુત્ર હાલના પટણાની પાસે હતું. અજિતશત્રુએ કાસળ દેશ જીતી લીધો હતો. તેના વખતમાં બુદ્ધ નિર્વાણ પામ્યા.

નંદ વંશ: નવ નંદ:—અજિતશત્રુ પછી થયેલા રાજાઓના વખતમાં કાંઈ જાણવાજ્ઞેગ લખીકત અનેલી નથી. છેલ્લો રાજા મહાનન્દિનનો પુત્ર મહાપદ્મનંદ હતો. તેની મા શદ્ર જાતિની હતી. મહાપદ્મે નંદ વંશ સ્થાપ્યો. તેને આઠ ભાઈ હતા, અને તેઓ પણ નંદ નામથીજ ઓળખાતા હતા; આમ

અધા મળી નવ નંદ હતા. નંદ રાજ્યો ધણા બહાદુર હતા, તેમના વખતનું રાજ્ય મોટું હતું, અને તેમનો ધનભંડારઃ અખૂટ હતો. નંદને ચંદ્રગુપ્ત નામે અનૌરસ પુત્ર હતો. રાજ્યમાં જીલમ બહુ થવાથી તે નાસી ગયો હતો. તેણે મહાન સિકંદરને મગધ દેશ ઉપર ચડાઈ કરવાને કહ્યું, પણ સિકંદર બિઆસ નદી પાસેથીજ પાછો ફર્યો. નંદ રાજ્યે ચાણાક્ય (વિષ્ણુગુપ્ત) નામના એક બ્રાહ્મણનું અપમાન કર્યું હતું, તેથી ચાણાક્યે ટેક લીધો હતો કે જ્યાં સુધી હું નંદને ગાદી ઉપરથી ન ઉઠાડી મૂકું ત્યાં સુધી મારે શિખા-અંધન કરવું નહિ. આ ચાણાક્યની મદદથી ચંદ્રગુપ્તે નંદને હરાવી મગધનું રાજ્ય જીતી લીધું. ચાણાક્યે નંદ રાજાના પ્રધાન રાક્ષસનેજ ચંદ્રગુપ્તનો પ્રધાન બનાવ્યો. ચાણાક્ય રાજ્યનીતિમાં કુશળ હતો. તેણે અર્થશાસ્ત્ર નામના ગ્રંથમાં રાજ્યપદ્ધતિ વિષે ઉત્તમ લખીકત આપેલી છે.

મૌર્ય વંશ અને ચંદ્રગુપ્ત:—ચંદ્રગુપ્તે નંદને હરાવી મગધનું રાજ્ય લઈ લીધું. પોતાની મા મુરા ઉપરથી તેણે વંશનું નામ મૌર્ય વંશ રાખ્યું. મહાન સિકંદરના મરણ પછી ચંદ્રગુપ્તે ચડાઈ કરી તેના સુબાઓને હરાવી હાંકી કાઢ્યા, ને થોડા વખતમાં તે આખા ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો રાજા થયો. ત્યાર પછી કેટલેક વર્ષે સેલ્યુકસ નામનો સિકંદર બાદશાહનો સુબો હિંદમાં ચડી આવ્યો, પણ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૫ માં ચંદ્રગુપ્તે તેને હરાવ્યો. આમ સેલ્યુકસને પાછા હાલવું પડ્યું, અને કાબુલ, કંદહાર અને હેરાતનાં રાજ્યો ચંદ્રગુપ્તની સત્તા નીચે આવ્યાં. થોડાં વર્ષ વીત્યા પછી સેલ્યુકસે ચંદ્રગુપ્ત સાથે સલાહ કરી, અને પોતાની પુત્રી તેને પરણાવી સગપણનો સંબંધ બાંધ્યો.

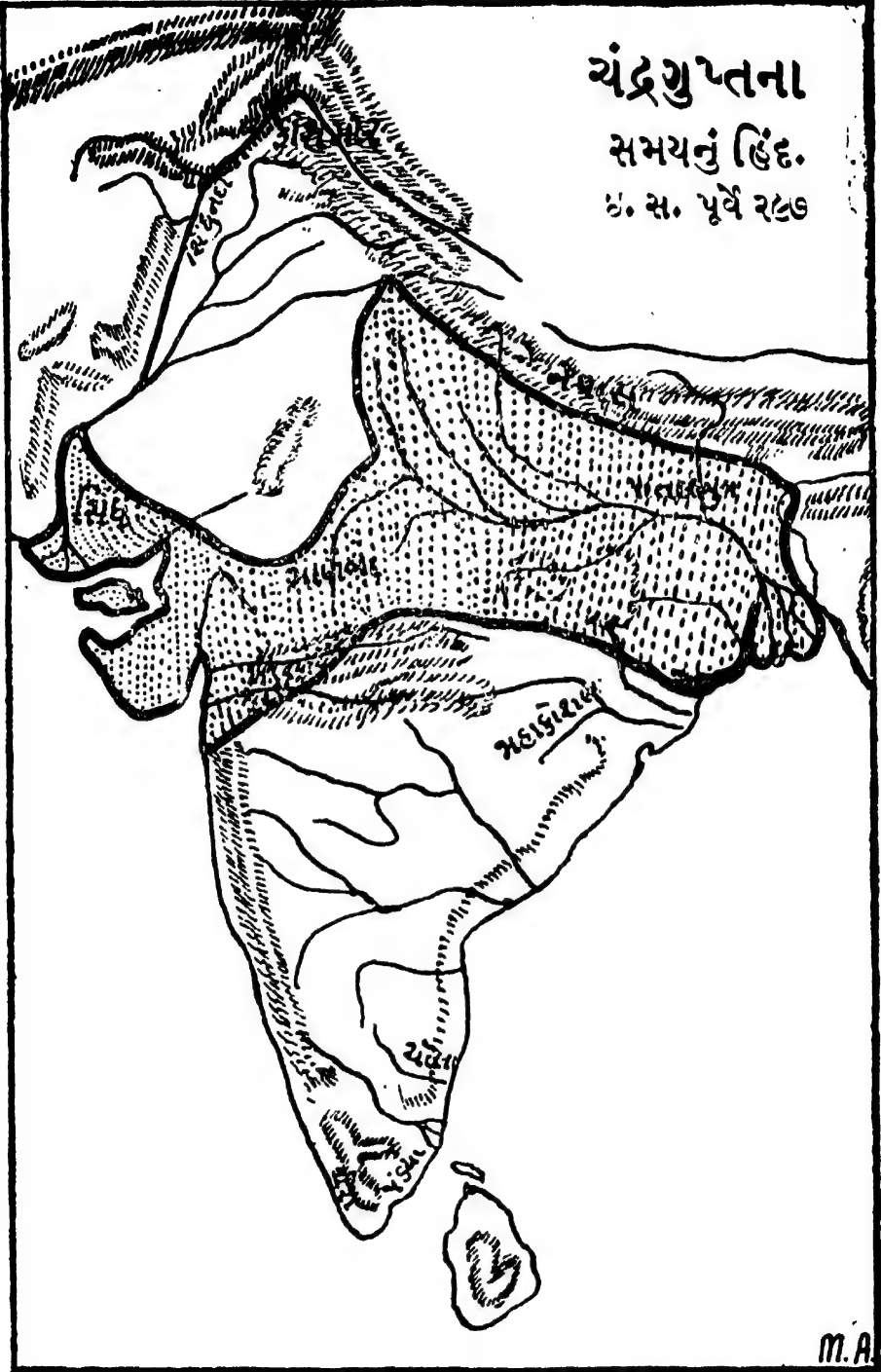
સેલ્યુકસે મેગેસ્થિનીસ નામના સુબાને મગધના રાજ્યમાં એલચી તરીકે મોકલ્યો. તેણે હિંદની ઉપજ, ભૂગોળ અને સંસ્થાઓ વિષે લખેલા પુસ્તક ઉપરથી ચંદ્રગુપ્તના વખતનો ઇતિહાસ આપણા જાણવામાં આવી શકે છે.

ચંદ્રગુપ્ત ધણો બહાદુર ને બુદ્ધિશાળી હતો. તેની પાસે ધણું મોટું ને બળવાન લશ્કર હતું, જેમાં ૯,૦૦૦ હાથી, ૩૦,૦૦૦ હથેળી, ૬,૦૦,૦૦૦ પાયદળ અને ૮,૦૦૦ રથ હતા. રાજ્યવહીવટને માટે તેણે એક મોટી કચેરી

ચંદ્રગુપ્તના

સમયનું હિંદ.

ક્રિ. સ. પૂર્વે ૨૯૭

સ્થાપી હતી. તેમાં રાજ્યનાં જુદાં જુદાં કામ માટે છ પંચાયત નીમી હતી. આ દરેક પંચાયતમાં પાંચ પાંચ સભ્યો હતા. જમીનની મહેસુલમાંથી રાજ્યને ચોથો ભાગ મળતો. તેના મહેસુલ સંબંધી તેમજ ફેજદારી કાયદાઓ બહુ સખત હતા. તે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૯૭ માં મરણ પામ્યો.

ચંદ્રગુપ્તની સત્તા નીચેના જુદા જુદા મુલકો પર મુખાઓનો અમલ હતો, કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતનો મુખો પુખ્યગુપ્ત હતો. તેણે ગીરનારની પાસે સુદર્શન તળાવ બંધાવ્યું હતું. તે તળાવ ૫૦૦ વર્ષ પછી રૂદ્રામન રાજ્યે સમરાવ્યું, અને ત્યાં શિલાલેખ કોતરાવ્યો જેમાં આ હકીકત લખેલી છે.

બિંદુસાર:—ચંદ્રગુપ્ત પછી તેનો પુત્ર બિંદુસાર ગાદીએ આવ્યો. તેણે ૨૫ વરસ રાજ્ય કર્યું. તે પણ ઘણોજ બદાદુર હતો. તેણે પણ પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર વધાર્યો હતો.

મહાન અશોક:—બિંદુસાર પછી અશોક ગાદીએ બેઠો. તેનો પિતા મરણ પામ્યો ત્યારે તે માળવાનો મુખો હોઈ ઉજ્જનમાં રહેતો હતો. તે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૭૨ માં ગાદીએ આવ્યો, પણ તેનો રાજ્યાભિષેક ચાર વરસ પછી કરવામાં આવ્યો હતો. તેના વખતમાં કલિંગ એટલે હાલનો ઓરિસ્સા પ્રાંત સ્વતંત્ર હતો. અશોકે તે દેશ ઉપર ચડાઈ કરી અને જીતી લીધો. કલિંગના લોકો બહુ બહાદુરીથી લડ્યા પણ ફાવ્યા નહિ. અશોકે આ લડાઈમાં અસંખ્ય પ્રાણીઓના જીવ જતા જોયા, ત્યારે તેને પોતાના પાપનો પશ્ચાત્તાપ થયો. તેની મનોવૃત્તિમાં એકાએક ફેરફાર થયો. પછીથી કોઈ દિવસ તે લડાઈમાં ઉતર્યો નહોતો. સંગ્રામમાં જીત મેળવવા કરતાં ધાર્મિક વૃત્તિ ધારણ કરીને અને નીતિના નિયમો આચરીને લોકોનાં હૃદય પર જીત મેળવવાનું તેણે વધારે પસંદ કર્યું. તેણે પોતાનો આ પ્રકારનો પશ્ચાત્તાપ અને લવિષ્યની જિંદગી ગુનરવાનું ધોરણ એક શિલાલેખ ઉપર કોતરાવ્યાં.

ધર્મશોક: પ્રિયદર્શી:—અશોકે બૌદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશ સ્વીકાર્યો, અને સમગ્ર દેશમાં તે ધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે ઠેકાણે ઠેકાણે સાધુઓ મોકલ્યા. તેણે ધર્મનો ઉપદેશ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, ત્યારથી તે ચડાશોક કહેવાતો મટી ધર્મશોકના નામથી ઓળખાવા લાગ્યો. તેણે ટિબેટ, સિલોન, ઇજિપ્ત, સીરિઆ,

અને મેસિડોનિઆમાં ઉપદેશકોને મોકલ્યા. તેણે પોતાના પુત્ર અને પુત્રીને ઐહ્ન ધર્મનો ઉપદેશ કરવા પરદેશ મોકલ્યાં. તેણે ઐહ્ન ધર્મના સિદ્ધાંતો વિષે ચર્ચા ચલાવવાને ઇ. સ. પૂર્વે ૨૪૪ માં પાટલીપુત્રમાં એક સભા બોલાવી હતી. આ સભામાં એકઠા થએલા ૧૦૦૦ ઐહ્ન અગ્રેસરોએ સમગ્ર દેશની અંદર તેમજ બહારના મુલકોમાં ઐહ્ન ધર્મનો પ્રચાર કરવાનું નક્કી કર્યું ને મુખ્ય નિયમો ઘડી કાઢ્યા.

શિક્ષાલેખો:—ઐહ્ન ધર્મનો ફેલાવો કરવા માટે તેણે ૧૪ શિક્ષાલેખો કાઢાવ્યા હતા. તેમાં લોકોએ કેવા પ્રકારની નીતિ પાળવી તેના નિયમોનો સમાવેશ થાય છે. આ શિક્ષાલેખો તેણે પ્રાકૃત ભાષામાં કાઢાવ્યા, અને તેમને જુદા જુદા સ્થળમાં ઉભા કર્યાં. તેના મુખ્ય સિદ્ધાંતો ત્રણ છે:— (૧) માઆપની અને વડીલોની આજ્ઞા માનવી, (૨) પ્રાણિમાત્ર ઉપર દયા રાખવી, અને (૩) સત્ય બોલવું તથા સદાચાર પાળવો.

રાજ્યપદ્ધતિ:—અશોકના અમલમાં ઐહ્ન ધર્મનો પ્રચાર, નીતિના નિયમોનું પાલન, અને પ્રજાની સુખશાંતિ એજ મહત્વની બાબતો હતી. ધર્મના અને નીતિના નિયમો અમલમાં મુકાય છે કે નહિ તે જોવા માટે તેણે અમલદારો નીમ્યા. મુસાફરોના આરામને માટે રસ્તા ઉપર જુદાં જુદાં ઝાડો રોપાવ્યાં. રસ્તાઓ સમરાવવામાં આવ્યા, અને રસ્તામાં કૂવા, વાવ જેવાં નવાણો બોદાવવામાં આવ્યાં. વળી તેણે અપંગ જનાવરો માટે પાંજરાપોજો સ્થાપી હતી. પોતે ઐહ્ન ધર્મ માનતો હતો, પણ બીજા ધર્મની નિંદા કરવી નહિ એવી તેની સખત આજ્ઞા હતી.

અશોકની યાત્રા અને તેનો અંત:—અશોકે ઐહ્ન ધર્મને રાજ્ય-ધર્મ બનાવ્યો, અને ધર્મનાં યાત્રાનાં સ્થળોએ જવાની તેને ઇચ્છા થઈ. આથી ૨૪ વરસ રાજ્ય કર્યા પછી તે યાત્રાએ જવા નીકળ્યો. તે હિમાલયમાં ગયો અને ત્યાં માયાદેવીએ બુદ્ધને જન્મ આપ્યો હતો તે જગ્યાએ એક મોટો સ્તંભ ઉભો કરાવ્યો. છેવટે ગયામાં બોધિવૃક્ષ આગળ પણ તે ગયો. રાજ્યને અંતે તે સંન્યાસી થયો, અને પોતાને પ્રિયદર્શી તરીકે ઓળખાવવા લાગ્યો. છેવટે ઇ. સ. પૂ. ૨૩૨ માં તે મૃત્યુ પામ્યો.

અશોકનો રાજ્યવિસ્તાર:—અશોકનું રાજ્ય વાયવ્ય તરફ હિંદુ-કુશનો પ્રદેશ જેમાં અફઘાનિસ્તાન અને બલુચિસ્તાનનો સમાવેશ થાય છે ત્યાંથી પૂર્વ તરફ બંગાળા અને ઓરિસ્સા સુધી, અને ઉત્તરમાં કાશ્મીર અને નેપાળથી દક્ષિણમાં અન્ધ્ર રાજ્ય સુધી વિસ્તાર પામેલું હતું.

શુંગ વંશ:—અશોક પછીના રાજાઓ નબળા હતા. છેલ્લા રાજાને તેના સેનાધિપતિ પુષ્પમિત્રે મારી નાખ્યો, અને તે મગધનો રાજા બનીને પોતાને ઉત્તર હિન્દનો સમ્રાટ કહેવડાવવા લાગ્યો. અશોકના મૃત્યુ પછી અંધ્ર વંશનું રાજ્ય સ્વતંત્ર થયું હતું. તેના વખતમાં મહાન વ્યાકરણશાસ્ત્રી પાણિનિના ગ્રંથનો ટીકાકાર પતંજલિ થઈ ગયો. તેની શૈલી સાદી અને રસિક છે. વળી બાકિટ્ત્યામાંથી મીનેન્ડર નામનો ગ્રીક સરદાર હિંદ ઉપર ચડી આવ્યો હતો, તેને પુષ્પમિત્રે હરાવ્યો હતો. શુંગવંશજનેનું રાજ્ય ૧૧૨ વર્ષ ચાલ્યું હતું. આ પછી કણ્વ અને અંધ્ર વંશનાં રાજ્યો થયાં હતાં, પણ તેમનો ઇતિહાસ એટલો બધો જાણવા જેવો નથી.

ગુપ્ત વંશ:—કણ્વ રાજાઓની પડતી પછી મગધનું રાજ્ય છેક નાનું થઈ ગયું હતું. તે પછી લગભગ ત્રણસો વરસ પછી પાટલીપુત્રના રાજા ચંદ્રગુપ્ત ૧લાએ મગધમાં ગુપ્ત વંશ સ્થાપ્યો. તે વૈશાલીની લિચ્છવી ટોળીની એક કુંવરી કુમારદેવીને પરણ્યો, તેથી તેનું રાજ્ય એકદમ વિસ્તાર પામ્યું. પવિત્ર ગંગા નદીને કિનારે ડેહ પ્રયાગ (અલ્લાહાબાદ) સુધી તેણે પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું. ઇ. સ. ૩૧૯-૨૦ માં તેણે ગુપ્ત સૈન્યસર શરૂ કર્યો. ઇ. સ. ૩૨૬ માં તે મૃત્યુ પામ્યો, અને ત્યાર પછી તેનો પુત્ર સમુદ્રગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો.

સમુદ્રગુપ્ત:—આ રાજા ધણોજ બહાદુર હોઈ કાવ્ય રચવામાં વિદ્વાન અને કુશળ હતો. તેણે અયોધ્યા, મધ્ય પ્રાંત અને બંગાળા જીતી લીધાં. તે ગાદી ઉપર રહ્યો ત્યાં સુધી હિંદના તમામ રાજાઓ તેનાથી થરથરતા હતા. જમના નદીથી બંગાળાના ઉપસાગર સુધી અને દક્ષિણમાં નર્મદા સુધી તેના રાજ્યનો વિસ્તાર હતો. પોતાની સર્વોપરિ સત્તા બતાવવા માટે તેણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો. અશોકના રાજ્ય પછી આવું મોટું રાજ્ય હિંદુસ્તાનમાં થયું નહોતું. તેણે હિંદુ ધર્મને સારો આશ્રય આપ્યો. તે હિંદુ ધર્મ પાળતો હતો,

છતાં તેણે બૌદ્ધ લોકોને બોધિ-ગયામાં મઠ બાંધવાની રજા આપી હતી. તેની પછી તેનો પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત બીજો ગાદીએ આવ્યો.

ચંદ્રગુપ્ત ૨ જો:—તેણે વિક્રમાદિત્ય નામ ધારણ કર્યું હતું. તેણે પણ રાજ્ય વધાર્યું, અને માળવા તથા ગુજરાત જીતી લીધાં. સૌરાષ્ટ્રના શક રાજાઓ જેઓ ક્ષત્રપો કહેવાતા હતા, મને ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યા અને તે દેશ જીતી લીધો. તેણે ઇ. સ. ૩૭૫ થી ઇ. સ. ૪૧૩ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેણે પાટલીપુત્રમાંથી રાજ્યધાની ફેરવી અયોધ્યામાં સ્થાપી.

વિક્રમ સંવત:—હાલ જે સંવત્સર ચાલે છે તે વિક્રમ સંવત્સર કહેવાય છે. માળવાના વિક્રમાદિત્ય વિષે ઘણી વાતો આપણે સાંભળીએ છીએ, પણ ઇતિહાસ તપાસતાં માળવામાં એ નામનો કોઈ રાજા થયો હોય એમ જણાતું નથી. માળવામાં પહેલાં માલવ શક ચાલતો હતો, ને ચંદ્રગુપ્ત બીજાએ જ્યારે ઇ. સ. ૩૮૦ માં માળવા જીતી લીધું, ત્યારથી તેનું નામ બદલી વિક્રમ સંવત રાખ્યું એમ માનવામાં આવે છે.

તેના રાજ્યકાળમાં ચીના મુસાફર ફા-હ્યાને હિંદમાં યાત્રા કરી હતી. પોતાના પુસ્તકમાં તેણે તે વખતની હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ વર્ણવેલી છે.

ફા-હ્યાન કહે છે કે દેશ આબાદ હતો, લોકો સુખી હતા, અને રાજ્યવહીવટ સારી રીતે ચાલતો હતો. ધર્મોદ્ધા સંસ્થાઓમાં ગરીબ-ગરબાંની બધું સંભાળ લેવામાં આવતી હતી. વળી મફત દવાખાનાં પણ હતાં. આથી સિદ્ધ થાય છે, કે યુરોપમાં દવાખાનાં થયાં તે પહેલાં હિંદમાં તેનું અસ્તિત્વ હતું.

કુમારગુપ્ત:—વિક્રમાદિત્ય પછી કુમારગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો. તેના વખતમાં પણ રાજ્ય વિસ્તાર પામ્યું. દૂણુ લોકો તેના વખતમાં ચડી આવ્યા હતા.

સ્કન્દગુપ્ત:—કુમારગુપ્ત પછી તેનો પુત્ર સ્કન્દગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો. તેના વખતમાં દૂણુ લોકો ચડી આવ્યા. તેમને તેણે હાંકી કાઢ્યા, પણ દસ વરસ પછી તેઓ પાછા ફરી ચડી આવ્યા. સ્કન્દગુપ્ત આસરે ઇ. સ. ૪૭૦ માં મરણ પામ્યો. તેના મૃત્યુ પછી ગુપ્ત વંશની પડતી થઈ.

ગુપ્ત વંશમાં દેશની સ્થિતિ:—ગુપ્ત રાજાઓનો વખત હિંદુસ્તાનમાં ‘સુવર્ણ-સમય’ કહેવાયો. રાજાઓ બળવાન હતા, રાજ્યવહીવટ પણ સારી

રીતે આલ્લતો, તથા પ્રજા આખાદ અને સુખી તેમજ હુન્નરકળામાં આગળ વધી હતી. સાહિત્ય, કલાકૌશલ્ય, અને વિજ્ઞાનનો સંચાર સારો થયો હતો. કાલિદાસ નામનો મહા કવિ ગુપ્ત રાજાઓના વખતમાં થઈ ગયો. તેણે ઋતુસંહાર, મેઘદૂત, રઘુવંશ અને શાકુંતલ, વગેરે ઉત્તમ પુસ્તકો રચ્યાં છે, જે હાલ પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. તે વખતનું કોતરકામ તથા ચિત્રકામ પણ ઉત્તમ ગણાય છે. આ અરસામાં હિંદુ ધર્મ ચડતીમાં આવ્યો અને બૌદ્ધ ધર્મની પડતી થઈ. પ્રાકૃત ભાષાને બદલે પ્રાકૃતો સંસ્કૃત ભાષામાં પુસ્તકો લખવા લાગ્યા. વળી આજ સમયમાં મનુષ્યે મનુસ્મૃતિ નામનો ગ્રંથ રચ્યો, જેને આધારે હાલના કાયદાઓ રચવામાં આવ્યા છે.

પુનરાવર્તન:—મગધ દેશ હાલના ગયા અને પટણાની આસપાસનો પ્રદેશ હતો, અને તેનું રાજ્ય ઉત્તર હિંદમાં સર્વોપરિ હતું. બિંબીસારના વખતમાં બુદ્ધ ભગવાન અને મહાવીર સ્વામી પોતપોતાના ધર્મનો ઉપદેશ કરતા હતા. ત્યાર પછી અભય-શત્રુ ગાદીએ આવ્યો, તેણે પાટલીપુત્રમાં રાજ્યધાની સ્થાપી. તેના વંશનો છેલ્લો રાજા મહાપદ્મનંદ હતો, જેના અનુયાયીઓ નંદ કહેવાયા.

નંદ રાજાને તેના અનીરસ પુત્ર ચંદ્રગુપ્તે ચાણક્યની મદદથી હરાવ્યો અને મગધનું રાજ્ય લઈ લીધું. તેની મા મુરા ઉપરથી તેનો વંશ મૌર્ય કહેવાયો. તેણે સેલ્યુક્સને હરાવ્યો. ને કાબુલ, કંદહાર અને હેરાત લઈ લીધાં. મેગેસ્થિનીસે તેના રાજ્યનો હેવાલ લખ્યો છે. રાજ્યમાં જુદાં જુદાં કામ માટે પંચાયતો નીમેલી હતી. પછી તેનો પુત્ર બિંદુસાર ગાદીએ આવ્યો, ને ત્યાર પછી અશોક રાજા થયા. અશોકે કલિંગ દેશ જીતી લીધો. તેણે બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકારી ધર્મના સિદ્ધાંતો શિલાલેખ ઉપર કોતરાવ્યા અને જુદી જુદી જગાએ રાખ્યા. તેની મુખ્ય મતલબ માળાપની આજ્ઞા પાળવી, પ્રાણિમાત્ર ઉપર દયા રાખવી, અને સત્ય બોલવું એ હતી. તેના વખતમાં મૌર્ય રાજ્ય સંપૂર્ણ આખાદીએ પહોંચ્યું. તેણે બૌદ્ધ ધર્મનાં સ્થળોએ યાત્રા કરી, છેવટના ભાગમાં પોતે સંન્યાસી થયો અને પ્રિયદર્શી નામ ધારણ કર્યું.

ત્યાર પછી શુંગ, કણ્વ અને અંધ્ર વંશના રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું હતું. અશોકના મૃત્યુ પછી ૩૦૦ વરસે ચંદ્રગુપ્ત ૧લાએ મગધનું રાજ્ય ફરી સ્થાપ્યું હતું. તેણે ઈ. સ. ૩૧૬-૨૦માં ગુપ્ત સંવત્સર શરૂ કર્યો. પછી સમુદ્રગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો. તેણે રાજ્યનો વિસ્તાર વધાર્યો ને હિંદુ ધર્મને ઉત્તેજન આપ્યું. તેના પછી ચંદ્રગુપ્ત ૨ ને વિક્રમાદિત્ય નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. તેણે ગુજરાત, માળવા અને સૌરાષ્ટ્ર

જીતી લીધાં. તેણે ઇ. સ. ૩૬૦ માં માળવા જીત્યું, ત્યારથી, માલવ સંવતને બદલે વિક્રમ સંવત નામ ચાલુ થયું. ફા-લાન નામના ચીના મુસાફરે તેની રાજ્યપદ્ધતિનો ઇતિહાસ લખેલો છે.

વિક્રમાદિત્ય પછી કુમારગુપ્ત અને પછી સ્કન્દગુપ્ત ગાદીએ આવ્યા. સ્કન્દગુપ્તના વખતમાં ફૂલુ લોકોએ ચડાઈ કરી હતી. તેના મૃત્યુ પછી ગુપ્ત વંશનો અંત આવ્યો. ગુપ્ત વંશનો સમય એ દેશની આબાદીનો સમય હતો; કારણ કે તેઓના વખતમાં વિજ્ઞાન, હુમરકળા, સાહિત્ય વગેરેનો સારો પ્રચાર થયો હતો. તે વખતનું બાંધકામ અને કોતર-કામ પણ વખાણવા લાયક હતું. કલિદાસ અને મનુ જેવા પણ તે સમયમાં થઈ ગયા.

પ્રશ્નો.

- (૧) ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યની તથા અશોકની રાજ્યપદ્ધતિ વિષે ટુંકી લખીકત લખો.
- (૨) મેગેસ્થિનીસ અને ફા-લાને હિંદમાં આવી શું શું કર્યું છે ?
- (૩) ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના રાજ્યમાં હિંદુસ્તાનના કેટલા ભાગનો સમાવેશ થતો હતો, તે નકશો કાઢી બતાવો.
- (૪) હિંદુ અને બૌદ્ધ ધર્મનો મગધના રાજ્યમાં કેટલો ફેલાવો હતો તે લખો.
- (૫) ગુપ્ત રાજાઓના સમયને દેશની આબાદીનો સમય શા માટે કહે છે ?
- (૬) ગુપ્ત સંવત્સર, માલવ સંવત, અને વિક્રમ સંવત વિષે શું બજાણો છો ?

પ્રકરણ ૫ મું.

હર્ષવર્ધન અને ચાલુક્ય વંશ.

ગુપ્ત વંશ પછી દેશની સ્થિતિ.
પ્રભાકર વર્ધમાનનું સ્વતંત્ર થવું.
સાહિત્યરસિક હર્ષવર્ધન.
હર્ષના વખતમાં ધર્મની સ્થિતિ.

હર્ષની રાજ્યપદ્ધતિ.
ચીનો સુસાપ્ત-શુ-એન-સંગ.
ચાલુક્ય વંશ.
પુનરાવર્તન.

ગુપ્ત વંશ પછી દેશની સ્થિતિ:—ગુપ્ત વંશ પછી દેશની સ્થિતિ દિવસે દિવસે બગડવા લાગી. દરેક રાજ્યનો સુબો સ્વતંત્ર થઈ જવા લાગ્યો, અને ગંગા નદીના મેદાનનો પ્રદેશ જે સર્વોપરિ સત્તા નીચે હતો, તેને બદલે તેમાં જુદાં જુદાં નાનાં રાજ્યો થયાં. પાટલીપુત્ર જે એક વખત રાજ્યધાનીનું શહેર હતું, અને જ્યાં સંપૂર્ણ જહોજલાલી હતી તે શહેરનો નાશ થયો. ગુપ્ત વંશ પછી કેટલાંએ વર્ષો સુધી હિંદના ઇતિહાસમાં કંઈ જાણવા-જોગ બનાવ બન્યો નથી. આનું કારણ એમ માની શકાય કે પરદેશીઓ દેશ પર ચઢી આવે તેમ નહોતું, તથા દેશના રાજાઓ પણ માંહોમાંહે લડે તેમ નહોતું; કારણ કે લડાઈ કરી શકે એવાં મોટાં રાજ્યો નહોતાં.

પ્રભાકર વર્ધમાનનું સ્વતંત્ર થવું:—ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ગુપ્ત વંશની છિન્નભિન્ન દશાનો લાભ લઈ ચાનેશ્વરનો સુબો પ્રભાકર વર્ધમાન સ્વતંત્ર થયો. તેણે હજુ લોકોને હરાવ્યા, અને પશ્ચિમ રજપુતાનામાં આવેલું ગુર્જર રાજ્ય પણ જીતી લીધું. તેની પછી તેનો પુત્ર રાજ્યવર્ધમાન ગાદીએ આવ્યો, અને તેની પછી તેનો નાનો ભાઈ હર્ષવર્ધન ગાદી પર આવ્યો.

સાહિત્યરસિક હર્ષવર્ધન:—ઇ. સ. ૬૦૬ માં હર્ષ ગાદીએ આવ્યો. તેણે ૪૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તે ન્યારથી ગાદીએ આવ્યો ત્યારથી તેના નામનો શક ચાલુ છે. તેની મહત્વાકાંક્ષા આખા હિન્દુસ્તાનના રાજા થવાની હતી. તેની પાસે મોટું લશ્કર હતું, જેમાં ૫૦,૦૦૦ પાયદળ અને ૨૦,૦૦૦ હથેલ હતું. ૭ વર્ષમાં તેણે વાયવ્ય ખુણામાં આવેલા પ્રદેશો અને બંગાળનો ધણો ભાગ જીતી લીધો હતો. તેની કારકીર્દિના છેવટના ભાગમાં તેનું રાજ્ય વિસ્તાર

પામ્યું હતું. પશ્ચિમમાં છેક મુલતાન સુધી અને દક્ષિણમાં નર્મદા સુધી તેના રાજ્યની હદ હતી. દુકામાં સાતમા સૈકામાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તે એક પ્રબળ રાજ્યકર્તા હતો. હર્ષે પોતાની બેનને નામે કનોજમાં પણ રાજ્ય કર્યું હતું.

તેની બેન રાજ્યશ્રીને કનોજના રાજા ગ્રહવર્મા સાથે પરણાવી હતી, પણ ગ્રહવર્માને માળવાના રાજાએ મારી નાખ્યો. દરમિયાન બંગાળના રાજાએ રાજ્યવર્ધનને પણ મારી નાખ્યો અને રાજ્યશ્રીને કેદ કરી. ત્યાંથી તે નાસી છૂટી, અને દિવાકરમિત્ર નામના બૌદ્ધ આચાર્યના આશ્રમમાં તેણે આશ્રય લીધો. હર્ષે બેનનું વેર લેવા માળવા ઉપર ચડાઈ કરી માળવા જીતી લીધું. આસામ અને નેપાળના રાજાઓએ પણ હર્ષના ખંડીઆ રાજા થવાનું સ્વીકાર્યું હતું. હર્ષે છેવટે દક્ષિણ પર ચડાઈ કરી, પણ દક્ષિણના ચાલુક્ય રાજા પુલકેશી બીજાએ તેને હરાવ્યો.

હર્ષ બહાદુર હોવાની સાથે સાહિત્યરસિક પણ હતો. તેણે નાગાર્નદ, પ્રિયદર્શિકા અને રતનાવલી નામે પ્રખ્યાત નાટકો રચ્યાં છે. તેના વખતમાં બાણ કવિ થઈ ગયો. તેણે કાદમ્બરી તથા હર્ષચરિત લખ્યાં છે.

હર્ષના વખતમાં ધર્મની સ્થિતિ:—હર્ષના વખતમાં બ્રાહ્મણ, જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મ ચાલતા હતા. રાજા પોતે બૌદ્ધ ધર્મી હોવા છતાં દરેક ધર્મને ઉત્તેજન આપતો હતો. પાંચ પાંચ વર્ષે તે બધા ધર્મના પંડિતોની સભા બોલાવતો, અને દરેક ધર્મ પર ચર્ચા ચલાવતો. વળી દરેક ધર્મના ભિક્ષુકોને તે દાન આપતો. તેણે ચીના મુસાફર હુ-એન-સંગનું ભાષણ સાંભળ્યા પછી ગયાગમાં મહાપંડિતોની સભા બોલાવી હતી, જેમાં ૬૦૦૦ પંડિતોએ હાજરી આપી હતી. તે વખતે હર્ષે અદ્ભુત દ્રવ્ય ખર્ચ્યું હતું. દરેક ધર્મસંસ્થાને તે ટેકો આપતો હતો.

હર્ષની રાજ્યપદ્ધતિ:—હર્ષ જાતે પોતાના તાબાના સઘળા પ્રદેશોમાં મુસાફરી કરતો, દરબાર ભરતો, અને અપરાધીઓને શિક્ષા કરતો હતો. રાજ્યમાં કર ઓછા હતા અને મોટા ગુના કવચિત્ જ બનતા, છતાં ગુનાની શિક્ષા ઘણી સખત હતી. તેના વખતમાં મહેસુલ જમીનના ભાડામાંથી મળતું હતું. બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ ઉપદેશકો વિદ્યાનો ધણો સારો પ્રચાર કરતા હતા. તેણે

હિંસા ન કરવાનો સખત હુકમ કાઢ્યો હતો. તેણે મુસાફરોને માટે ધર્મ-શાળાઓ ખોલાવી, ગરીબોને માટે દવાખાનાં ખોલ્યાં, અને જે બહુજ ગરીબ હોય તેમને માટે અન્નક્ષેત્રો ઉઘાડ્યાં હતાં. પરંતુ આ મહાન રાજ્યના મૃત્યુ પછી તેનું રાજ્ય પડી જાયું હતું.

ચીનો મુસાફર હુ-એન-સંગ:—હર્ષના સમયનો ઇતિહાસ જાણવાનું સાધન ચીનના પ્રખ્યાત મુસાફર હુ-એન-સંગે તેના રાજ્ય વિષે જે હકીકત લખી છે તેમાંથી મળી આવે છે. તે મુસાફર હિંદુસ્તાનમાં ૧૫ વરસ રહ્યો હતો. તેણે બૌદ્ધ ધર્મના ગ્રંથો મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. તે પોતાને દેશ પાછો ગયો, ત્યારે ૬૪૭ હસ્તલિખિત ગ્રંથો, બુદ્ધ ભગવાનના અસ્થિના અવશેષો ને કેટલીક મૂર્તિઓ લઈ ગયો હતો. તે ઘણો વિદ્વાન હતો.

ચાલુક્ય વંશ:—(ઇ. સ. ૬૦૮-૮૫૦) હર્ષને હરાવનાર દક્ષિણનો ચાલુક્ય રાજા પુલકેશી ખીજો હતો. તે કોણ હતો અને ચાલુક્ય રાજ્ય કેવી રીતે સ્થપાયું તે વિષે હવે વિચાર કરીએ. પુલકેશીનું રાજ્ય ઘણું પ્રગળ હોવું જોઈએ. ચાલુક્ય રાજ્ય પુલકેશી ૧લાએ છઠ્ઠા સૈકામાં સ્થાપ્યું હતું, જે દેશોનો ઔદ્ય રાજ્યમાં સમાવેશ થતો હતો. પુલકેશી રજપુત હતો અને જે રજપુતો ઉત્તરમાંથી દક્ષિણમાં ગયા તેમાંનો તે હતો. વળી એમ માનવામાં આવે છે, કે દક્ષિણના ચાલુક્યો શક લોકોમાંથી ઉતરેલા છે.

પુલકેશીએ ઇ. સ. ૫૫૦ માં ખિજપુર પરગણામાં આવેલું વાતપી શહેર જીતી લીધું હતું. ઇ. સ. ૬૦૮ માં તેનો પૌત્ર વાતપીની ગાદીએ ખીજ પુલકેશી તરીકે આવ્યો. તે બહુજ બહાદુર હતો. તેણે પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું. ગાદીએ આવ્યા પછી તેણે ગુજરાત, માળવા અને કાંકણ જીતી લીધાં. વળી દક્ષિણનાં રાજ્યો ચોલા, પાંડ્ય, અને કેરલ જીતી લીધાં. ઇ. સ. ૬૨૦ માં તેણે હર્ષને હરાવ્યો, અને નર્મદાની દક્ષિણનો અધો મુલક પોતાના તાબામાં આણ્યો. તેણે પોતાના રાજ્યના બે ભાગ પાડ્યા, અને પૂર્વમાં વેંગીમાં તેણે પોતાના ભાઈને રાજ્ય કરવા મોકલ્યો અને પશ્ચિમમાં પોતે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. ઇ. સ. ૬૪૨ માં માલવોએ તેને હરાવ્યો, પણ ૧૩ વરસ પછી વિક્રમાદિત્ય ૧લાએ માલવોને હરાવી કાંચી લઈ લીધું. ત્યાર પછી રાષ્ટ્રકૂટ જાતિના રજપુતો જોરમાં આવ્યા, અને ચાલુક્યોની સત્તા નાબૂદ પડી.

ચાલુક્ય વંશના વખતમાં બૌદ્ધ ધર્મનો નાશ થતો ગયો, હિંદુ ધર્મ જોર પર આવતો ગયો, અને વિષ્ણુ અને શિવનાં દેવાલયો બંધાવા લાગ્યાં. ઇસ્લામી યુદ્ધમાં કોતરી કાઢેલું દહેરૂં બ્રાહ્મણ ધર્મની પ્રબળતા સૂચવે છે. વળી જૈન ધર્મ પણ ખૂબ જોસમાં ચાલવા લાગ્યો.

પુનરાવર્તન:—ગુપ્ત રાજ્ય પછી હિંદનાં રાજ્યો સ્વતંત્ર થઈ ગયાં. ચાનેશ્વરનો મુખો પ્રભાકર વર્ધમાન પણ સ્વતંત્ર થઈ ગયો. તેણે ફણ લોકોને હાંકી કાઢ્યા. ત્યાર પછી રાજ્યવર્ધન અને હર્ષવર્ધન ગાદીએ આવ્યા. હર્ષ પાસે મોટું ભરખર હતું. તેણે ઉત્તર હિંદ પોતાની સત્તા નીચે આવડું હતું. હર્ષે દક્ષિણ જીતવા ચત્ર કર્યો હતો, પણ ચાલુક્ય રાજા પુલકેશીએ તેને હરાવ્યો. તેના વખતમાં હ્યુ-એન-સંગે હિંદમાં મુસાફરી કરી. તે ૧૫ વરસ હિંદમાં રહ્યો. હર્ષના વખતમાં બ્રાહ્મણ, જૈન, અને બૌદ્ધ એ ધર્મો ચાલતા હતા. હર્ષ દરેક ધર્મને ટેકો આપતો હતો, અને પંડિતોની સભા ભરતો હતો.

હર્ષ પોતે સાહિત્યરસિક પણ હતો, તે તેનાં નાગાનંદ, પ્રિયદર્શિંકા, અને રત્નાવલી નામનાં નાટકોથી જાણી શકાય છે. પ્રખ્યાત કવિ બાણ પણ તેજ સમયમાં થઈ ગયો. હર્ષની રાજ્યનીતિ બહુ વખાણવા લાયક છે. પોતે જતોજામ ફરતો અને મુનેજારોને શિક્ષા કરતો. તેણે વાવ, કુચ અને તળાવો બંધાવ્યાં, દવાખાનાં ખોદ્યાં, અને ધર્મશાળાઓ સ્થાપી, તેમજ નિરાધાર માટે અન્નક્ષેત્રો ઉધાર્યાં.

ચાલુક્ય વંશનો સ્થાપનાર પુલકેશી ૧૬૦ રજપુત હતો. દક્ષિણના ચાલુક્યો શક લોકોમાંથી ઉતરેલા છે એમ મનાય છે. ઇ. સ. ૬૦૮ માં પુલકેશી ૨ જો કે જોણે હર્ષને હરાવ્યો હતો, તેણે વાતપી જીતી લઈ ત્યાં ગાદી સ્થાપીને રાજ્ય વધાર્યું. છેવટે રાષ્ટ્રકૂટ જાતના રજપુતો આવ્યા. તેમણે ચાલુક્યોની સત્તા નરમ પાડી. તેઓના વખતમાં બૌદ્ધ ધર્મ લય પામતો ગયો, અને બ્રાહ્મણ ધર્મ તથા જૈન ધર્મ વધારે જોર પર આવતા ગયા.

પ્રશ્નો.

- (૧) હર્ષવર્ધનની રાજ્યપદ્ધતિ વિષે જાણતા હો તે લખો.
- (૨) હર્ષના વખતમાં ધર્મની સ્થિતિ કેવી હતી ?
- (૩) ચાલુક્યો કોણ હતા ? તેઓની રાજ્યસત્તા કેટલી પ્રબળ હતી તે લખો.
- (૪) ચીના મુસાફર હ્યુ-એન-સંગ વિષે શું જાણો છો ?

પ્રકરણ ૬ ફું.

રજપુતોનો સમય.

રજપુતોનો સમય.
રજપુતોની ઉત્પત્તિ.
કનોજનું રાજ્ય.

માળવાના રજપુતો.
હિન્દી-અજમેરનાં રાજ્યો.
ગુજરાતના રજપુતો.

રજપુતોનો સમય:—હર્ષના રાજ્યના અંત પછી નવમા અને દસમા સૈકાનો હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ આપણને પુરેપુરો મળી શકતો નથી. પરંતુ ત્યાર પછી થોડાં વર્ષો વીત્યા પછી આપણને માલમ પડે છે, કે હિંદમાં રજપુત રાજ્યો હતાં. આમ છે તો હર્ષના રાજ્યના અંત પછીથી મુસલમાનોનો ઇતિહાસ શરૂ થતા સુધીના સમયને રજપુત-સમય કહીશું.

રજપુતોની ઉત્પત્તિ:—રજપુતો કયા પ્રગમાંથી ઉતરી આવેલા છે તે ચોક્કસ નથી, પણ એટલું તો ખરૂં કે તેઓ મિશ્ર જાતિના હોવા જોઈએ.

પાંચમા અને છઠ્ઠા સૈકામાં શક તથા હૂણુ લોકો હિંદુસ્તાન ઉપર ચડી આવ્યા હતા. તેઓ હિંદમાં રહ્યા, તેમાંના કેટલાક હિંદુ ધર્મ પાળવા લાગ્યા, અને હિંદુજ બની ગયા એમ કહીએ તોપણ ચાલે. તે લોકોમાંના મુખ્ય સરદારો ક્ષત્રિય જાતિમાં બન્યા, અને બાકીના કેટલાક શૂદ્રમાં બન્યા.

આઠમા સૈકાના મધ્યમાં ગોપાળ નામના રજપુતે બંગાળમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. પાળ લોકો બૌદ્ધ ધર્મ પાળતા હતા. તેના પુત્ર ધર્મપાળે છેક દિલ્હી સુધીનું રાજ્ય જીતી લીધું. દેવપાળે કામરૂપ (આસામ) જીતી લીધું, અને બનારસનું રાજ્ય પણ લઈ લીધું. ૧૨ મા સૈકામાં સેન લોકોએ પાળ લોકો પાસેથી બંગાળાનું રાજ્ય પડાવી લીધું. એવડે પાળ લોકો પાસેથી મહંમદ ખિલજીએ ઇ. સ. ૧૧૯૭ માં બાકીનો મુલક લઈ લીધો.

અગિયારમા સૈકામાં બંગાળા સેન નામના બ્રાહ્મણ સુબાના હાથમાં હતું. અંતિ વિજયસેન પાલ લોકોથી સ્વતંત્ર થઈ ગયો, અને લક્ષમણસેને તિરહાટ તેમજ ઉત્તર બિહાર જીતી લઈ ઇ. સ. ૧૧૧૯ થી લક્ષમણ શક ચાલુ કર્યો. ઇ. સ. ૧૧૯૮ માં મહંમદ ખિલજીએ તેનું રાજ્ય પડાવી લીધું.

કનોજનું રાજ્ય:—ગંગા અને યમુના વચ્ચેના પાંચાલ દેશની રાજ્યધાની કનોજ હતી. તે હર્ષવર્ધનના તાબામાં હતો. ત્યાર પછી કેટલેક સમયે યશોવર્મા નામનો રાજા ત્યાં થઈ ગયો. તેને સાહિત્યનો શોખ હતો. તે પોતાના રાજ્યમાં કવિઓને સન્માન આપતો હતો. ઇ. સ. ૭૪૦ માં કારમીરના રાજાએ તેને મારી નાખ્યો. પછી પરિહાર જાતના રજપુતો ત્યાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા. છેવટે મિહિરભોજ રાજાએ રાજ્ય વધાર્યું. તેણે રજપુતાના, આઝમ-અયોધ્યાનો પ્રદેશ, પંજાબ અને જ્વાલિઅરનો થોડો ભાગ જીતી લીધો. કાઠિઆવાડ (સૌરાષ્ટ્ર) અને માળવા પણ તેના તાબામાં હતાં. ઇ. સ. ૧૦૧૯ માં મહમૂદ ગીજનીએ કનોજનું રાજ્ય જીતી લીધું, ત્યાર પછી પરિહાર રજપુતો દિલ્હીમાં વસ્યા, અને તુંવાર રજપુતોના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા.

માળવાના રજપુતો:—માળવાનું રાજ્ય સાતમા સૈકામાં હર્ષની સત્તામાં હતું. નવમા સૈકામાં ત્યાં પરમાર રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. પહેલા પરમાર રાજા ઉપેન્દ્રે ધારાનગરીમાં રાજ્યગાદી સ્થાપી. તે વંશનો ભોજ રાજા ઇ. સ. ૧૦૧૮-૧૦૬૦ સુધીમાં થઈ ગયો. ભોજ વિદ્યાવિલાસી હતો, અને પંડિતોને આસરો આપતો હતો. તેના વિષે ઘણી ઘણી વાતો જાણીતી છે. ભોપાળના અમિ ખુલ્લામાં આવેલું ભોજપર તળાવ તેણે બંધાવ્યું હતું. તે દક્ષિણ અને ગુજરાતના ચાલુક્યો સાથે લડ્યો. તેમાં ગુજરાતના ચાલુક્યોએ ઇ. સ. ૧૦૬૦ માં તેની પાસેથી માળવા જીતી લીધું. અલ્તમશે ઇ. સ. ૧૨૩૫ માં માળવા ઉપર ચડાઈ કરી ઉજ્જન હાથ કર્યું. છેવટે અલાઉદ્દીન ખિલજીએ એ રાજ્ય પોતાના તાબામાં લીધું.

દિલ્હી-અજમેરનાં રાજ્યો:—દિલ્હીના રાજ્ય વિષે ઘણી દંત-કથાઓ ચાલે છે. કોઈ માને છે કે દિલ્હુ નામના રાજાએ તે વસાવ્યું. કોઈ વળા ખીલી ઢીલી પડી તે ઉપરથી તેનું નામ દિલ્હી પડ્યું એમ માને છે. પરંતુ ૮ મા સૈકામાં તુંવારો ત્યાં વસ્યા એ તો ચોક્કસ છે. ઇ. સ. ૧૧૫૧ માં અજમેરના રાજા વિસળદેવે તે જીતી લઈ પોતાની સત્તામાં આણ્યું, અને પોતાના પુત્ર સોમેશ્વર વેરે તુંવાર રાજાને દીકરી આપવા

ફરજ પાઠી. વળી તેને પુત્ર ન હોવાથી સોમેશ્વરનો પુત્ર પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ
જે તેનો દૌહિત્ર હતો, તે દિલ્હી અને અજમેર બંનેનો રાજ થયો. પૃથ્વી-
રાજે કનોજના જયચંદની પુત્રી સંયુક્તાનું બહાદુરીથી કેવી રીતે હરણ
કર્તું અને તેનું શું પરિણામ આવ્યું તે બીના તમે શીખી ગયા છો. તેણે
શુદેશખંડના ચાંદલ રાજને હરાવ્યો. શાહશુદ્દીન ઘેરી સાથે તેને લડાઈમાં
થઈ. ઇ. સ. ૧૧૯૧ માં ચાનેશ્વરની પહેલી લડાઈમાં પોતે જીત્યો, પણ
બીજેજ વર્ષે શાહશુદ્દીનને હાથે મરાયો. શાહશુદ્દીને અજમેર આવ્યું અને
દિલ્હી લઈ લીધું.

ગુજરાતના રજપુતો:—હર્ષ રાજ્યે ભદ્રાર્ક નામના સુબાને સૌરા-
ષ્ટ્રમાં વલ્લભીનગરમાં પોતાની વતી રાજ્ય કરવા મૂક્યો હતો. હર્ષના મરી
ગયા પછી રાજ્યમાં અધાધુંધી ચાલી, અને વલ્લભી રાજ્ય સ્વતંત્ર થયું.
વલ્લભી (વળા) રાજ્યનો આઠમા સૈદાની મધ્યમાં વિનાશ થયો. ત્યાર પછી
ઇ. સ. ૭૪૫ માં વનરાજે અહલપુરીલપુર પાટણ વસાવ્યું. તે ચાવડા વંશનો
પહેલો રાજ હતો. ચાવડા વંશના રજપુતોએ ત્યાં ૨૦૦ વરસ સુધી રાજ્ય
કર્તું. મૂળરાજ સોલંકીએ (ચાલુક્યે) છેલ્લા રાજને મારી નાખ્યો. ચાલુક્યો
ગુજર વંશના હતા, એ ઉપરથી દેશને ગુજરાત નામ આપ્યું. તેઓની રાજ્ય-
ધાની પાટણમાં હતી. તેઓના વખતમાં ગુજરાત સમૃદ્ધ દેશ હતો, અને
ભરત્ય અને ખંભાતનાં બંદરોથી સારો વેપાર ચાલતો હતો. ઇ. સ. ૧૦૨૪
માં મહમૂદ ગીજનીએ ત્યાંના રાજ ભીમદેવ ઉપર ચડાઈ કરી. ભીમદેવ
લડવા તૈયાર નહોતો તેથી નાસી ગયો. મહમૂદે પાટણ જીત્યું અને સોમનાથ
ઉપર ચડાઈ કરી તેનું દેવાલય લૂટી લીધું. ચાલુક્ય વંશના રાજ્યોમાં સિદ્ધ-
રાજ અને કુમારપાળ એ બે પ્રખ્યાત થઈ ગયા છે. ભોળાભીમે મહમૂદ ઘેરીને
હરાવી પાછો કાઢ્યો હતો. કુમારપાળ પછીના રાજ્યો નબળા હોવાથી
તેની શાખામાંના એક જેઓ કાથેલા કહેવાતા હતા તેઓએ ધોળકામાં
રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઇ. સ. ૧૨૪૨માં વિસળદેવે અહલપુરીવાડ પડાવી લીધું. ઇ.
સ. ૧૨૬૭ માં અલાઉદ્દીન ખિલજીના સરદારે કરણધેલા પાસેથી ગુજરાતનું
રાજ્ય જીતી લીધું. આમ ગુજરાતમાંથી રજપુત અમલનો અંત આવ્યો.

પુનરાવર્તન:—રજપુતો શક લોકોમાંથી ઉતરી આવ્યા હતા. પાળ અને સેન વંશનાં રાજ્યો વિશે આપણે કેટલીક હકીકત જાણી. કનોજમાં પરિહાર રજપુતો રાજ્ય કરતા હતા. તેઓએ રજપુતાના, હાલનો સંયુક્ત પ્રાંત, પંજાબ, કાઠિઆવાડ, માળવા, વગેરે જીતી લીધાં હતાં. મહમૂદ ગીજનીએ તેમને હરાવ્યા. પછી તેઓ દિલ્હીમાં જઈ વસ્તી ને ડુંવાર કહેવાયા. માળવામાં પરમાર રાજ રાજ્ય કરતા હતા. એમાં બોજ રાજ પ્રખ્યાત હતો. તેનો પણ ઇ. સ. ૧૦૬૦ માં અંત આવ્યો. દિલ્હીના ડુંવાર રાજની ટીકરી અજમેરના રાજ વિસળદેવના પુત્ર સોમિશ્વરને વરી, અને પૃથ્વીરાજ સમર્થ રાજ થયા. છેવટે પૃથ્વીરાજ શાહજુદીન ઘોરીને હાર્યો ઇ. સ. ૧૧૯૨ માં થાનેશ્વર પાસે હાર્યો ને મરાયો. ગુજરાતમાં પહેલાં વલ્લભી રાજ્ય સ્થપાયું. ત્યાર પછી વનરાજે અણ્હીલપુર પાટણમાં ચાવડા રાજ્ય સ્થાપ્યું. મૂળરાજ સોલંકીએ તે લઈ લીધું. સોલંકી (ચાણક્યો) ગુર્જર વંશના હતા, તેથી દેશનું નામ ગુજરાત કહેવાયું. ઇ. સ. ૧૦૨૪ માં મહમૂદ ગીજનીએ પાટણ જીતી લીધું ને સોમનાથનું દહેરું લૂટ્યું. બોળાભીમ પછી વાઘેલા રાજાએ પાટણ લઈ લીધું, પણ અલ્લાઉદ્દીન ખિલજીના સરદારે ગુજરાત પ્રાંત તાણે કર્યો. આ ઉપરથી આપણે જાણી શક્યા, કે દરેક જગ્યાએ રજપુત રાજ્યનો અંત લાવનાર મુસલમાનોજ હતા. તેઓની દિવસે દિવસે ચડતી થતી જતી હતી.

પ્રશ્નો.

- (૧) રજપુતો ક્યાંથી ઉતરી આવેલા તે લખો.
- (૨) માળવા, દિલ્હી, અજમેર અને કનોજનાં રાજ્યોની હકીકત આપો.
- (૩) ગુજરાતનાં જુદાં જુદાં રજપુત રાજ્યોની હકીકત આપો.
- (૪) સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં સોલંકી અમલની પૂર્ણ જાહેજલાલી હતી એ સાબીત કરો.
- (૫) બોળાભીમે અવિચારી કામો કરી સોલંકી વંશની પડતીનાં બી નાખ્યાં એ સમજાવો.
- (૬) કરણુદેવો કયો ધર્મ ચૂક્યો? આને લઈને ગુજરાતની શી સ્થિતિ થઈ?

પ્રકરણ ૭ મું.

દક્ષિણનાં રાજ્યો.

રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યો.
કલ્યાણીના ચાલુક્યો.
દેવગિરિના ચાલુક્યો.

ચોલા રાજ્ય.
પાંડ્ય રાજ્ય.
પુનરાવર્તન.

રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યો:—ગયા પ્રકરણમાં આપણે ચાલુક્ય રાજ પુલ-
કેશી રાજ વિષે વાંચી ગયા. તેઓ પ્રબળ હતા તે પણ આપણે જોયું,
અને તેઓને રાષ્ટ્રકૂટ નામના રાજપુતોએ કેવી રીતે હરાવ્યા તે પણ આપ-
ણા જાણવામાં આવ્યું. હવે આપણે રાષ્ટ્રકૂટો વિષે થોડું વધારે શીખીએ.

રાષ્ટ્રકૂટ ઉપરથી દેસનું નામ મહારાષ્ટ્ર પડ્યું. તે વંશના રાજા કૃષ્ણ ૧લાએ
ચાલુક્યોનું રાજ્ય મેળવ્યું, અને ઇલોરામાં પ્રખ્યાત કૈલાસનું દહેરું ખંદાવ્યું.
તેમના છેલ્લા રાજાને કલ્યાણીના ચાલુક્યોએ ઇ. સ. ૯૭૩ માં ગાદી પરથી
ઢીંઢી મૂકી રાજ્ય લઈ લીધું.

કલ્યાણીના ચાલુક્યો:—(ઇ. સ. ૯૭૩-ઇ. સ. ૧૧૬૦) ચાલુક્ય રાજ-
પુત્રોએ હૈદરાબાદ જિલ્લાના કલ્યાણીમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેમાં સૌથી પ્રખ્યાત
વિક્રમાદિત્ય ૬ઠ્ઠો થઈ ગયો. તેણે મ્હેસુરના રાજ્ય સાથે લડાઈ કરી. પછી
તેમની પાસેથી એક વંશના રાજા બીજાએ રાજ્ય પડાવી લીધું. તેના પ્રધાન
વાસવે તેને મારી નાખ્યો, ને લીંગાચત્ર વંશ ગાદી ઉપર આવ્યો. છેવટે
દેવગિરિના ચાલુક્યોએ તેનો ખત આણ્યો.

દેવગિરિના ચાલુક્યો:—(ઇ. સ. ૧૧૬૦-૧૩૦૬) ચાલુક્ય નવમા સૈકામાં
મથુરાથી દક્ષિણમાં આવ્યા હતા. બારમા સૈકા સુધી તેઓ રાષ્ટ્રકૂટો અને
ચાલુક્યોના ખંડીયા રાજા તરીકે રહ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૧૬૦ માં તેઓએ
કલ્યાણી જીતી લીધું ને દેવગિરિમાં રાજ્યધાની કરી. છેવટે મુસલમાનોએ
તેમનો પરાજય કર્યો.

ચોલા રાજ્ય:—નવમા સૈકાની શરૂઆતમાં ચોલા રાજા પરંતક
૧લાએ માલવ રાજ્યનો પ્રદેશ જીતી લીધો, અને સિંહોન સુધી સત્તા વધારી.

તે ઇ. સ. ૯૪૯ માં મરી ગયો. ઇ. સ. ૯૯૫ માં રામરાજ્યએ આખું દક્ષિણ જીતી લીધું. તેનું નૌકાસૈન્ય ખડું મોટું હતું. તેઓએ તાંજેરમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેરમા સૈકામાં મદુરાના પાંડય રાજ્યોએ તેમની સત્તા તોડી પાડી, ને છેવટે ઇ. સ. ૧૩૧૦ માં મલેક કાકુરે તેનો અંત આણ્યો.

પાંડય રાજ્ય:—આ રાજ્યના પાંચ ભાગ પડ્યા. મુખ્ય બંદર કેરકોઈ હતું, જ્યાં મોતીનો વેપાર ચાલતો હતો. તેમણે મદુરામાં પણ રાજ્ય સ્થાપ્યું. રામ અને ગ્રીસનાં રાજ્યોની સાથે આ રાજ્યનો વેપાર ચાલતો હતો. પાંડયોએ સિંહોન પર ચડાઈ કરી સીંહલીઓને હરાવ્યા, પણ થોડા વખત પછી લંકાવાસીઓએ પાંડયોને હરાવ્યા. ઇ. સ. ૧૪ માં સૈકામાં તેમનું રાજ્ય મુસલમાનોના હાથમાં ગયું.

પુનરાવર્તન:—ચાલુક્ય રાજા પુલકેશી ૨ નાં દર્બને હરાવ્યા હતા. ત્યાર પછી રાષ્ટ્રકૂટ નામના લોકો આવ્યા. તેઓના ઉપરથી દેરાનું નામ મહારાષ્ટ્ર પડ્યું. કલ્યાણીના ચાલુક્યોએ તેમનું રાજ્ય પડાવી લીધું. આ ચાલુક્યોને દેવગિરિના યાદવોએ હરાવ્યા. યાદવો મથુરામાંથી નવમા સૈકામાં દક્ષિણમાં આવ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૧૯૦માં તેઓએ કલ્યાણી જીતી લીધું, પણ છેવટે મુસલમાનોથી હાર્યા. ત્યાર પછી ચોલા રાજ્ય થયું. તેના વખતમાં રાજ્ય ખૂબ વધ્યું અને દક્ષિણનો મુંબક જીતી લીધો. તેમનું નૌકાસૈન્ય મોટું હતું. છેવટે મદુરાના પાંડય રાજ્યે તેમનો અંત આણ્યો. પાંડય રાજ્યસત્તા વધી પડી હતી. તેઓ રામ અને ગ્રીસનાં રાજ્યો સાથે મોતીનો વેપાર કરતા હતા. સિંહોન પર તેઓએ ચડાઈ કરી હતી. ઇ. સ. ૧૪ માં સૈકામાં તેમનું રાજ્ય મુસલમાનોના હાથમાં ગયું.

પ્રશ્નો.

- (૧) દક્ષિણનાં મુખ્ય રાજ્યો વિષે ટુંકે હકીકત આપો.
- (૨) દેવગિરિના યાદવો કેવી રીતે દક્ષિણમાં આવ્યા ?
- (૩) પાંડય અને ચોલા રાજ્ય વિષે શું જાણો છો ?
- (૪) દક્ષિણમાં રજપુતોના અમલ દરમિયાન પ્રજાજીવન અને વેપાર કેવાં હશે, તે વિષે અનુમાન કરો.
- (૫) મલેક કાકુરે દક્ષિણનાં રજપુત રાજ્યો ઉપર વિજય મેળવી શી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી, તે વિષે તમારો મત વ્યક્ત કરો.

પ્રકરણ ૮ મું.

ધાર્મિક પરિસ્થિતિ અને ધર્માચાર્યો.

ધાર્મિક પરિસ્થિતિ.

કુમારિલભટ્ટ.

શંકરાચાર્ય.

રામાનુજ.

રામાનંદ.

કબીર.

ચૈતન્ય.

વલ્લભાચાર્ય.

સહજાનંદ સ્વામી.

ધાર્મિક પરિસ્થિતિ:—હિંદુસ્તાનના પૂર્વ ઇતિહાસમાં આપણે જોયું, કે જ્યારથી આર્ય લોકો ટોળાંબંધ આવતા ગયા અને જુદી જુદી જગ્યાઓએ વસતા ગયા, ત્યારથી બ્રાહ્મણોનું પરિબળ વધવા લાગ્યું, અને બ્રાહ્મણો પોતાનો ધર્મ ફેલાવવા લાગ્યા. તેઓ પહેલાં કુદરતી શક્તિને માનતા હતા, ને જ્યારે જ્ઞાનને શિખરે પહોંચ્યા ત્યારે ઈશ્વરને માનવા લાગ્યા. જ્યારે તેઓ પોતાનાં પુસ્તકો સંસ્કૃત ભાષા કે જેનાથી બીજા લોકો અજ્ઞાત હતા તેમાં લખવા લાગ્યા, ત્યારે લોકો એવાં ધર્મપુસ્તકો ઉપર બહુ ધ્યાન આપવા લાગ્યા નહિ. જેને પરિણામે બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મના ઉપદેશકો ગૌતમ અને મહાવીર સ્વામીએ લોકોને સમજાવી પોતપોતાના ધર્મ ફેલાવ્યા. મોટાં મોટાં રાજ્યાંએ પણ બૌદ્ધ ધર્મને તો ટેકો આપ્યો.

વખત જતાં બ્રાહ્મણો પોતાની ભૂલો સમજ્યા, અને તેઓએ પોતાનો ધર્મ સુધાર્યો. તેઓ ત્રિપુટી (બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ) ને માનવા લાગ્યા, અને વળી મુખ્ય ધર્મનેતાઓ જેવા કે કુમારિલભટ્ટ, શંકરાચાર્ય, રામાનુજ, કબીર વગેરે હિંદુ ધર્મનો ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. આથી કરીને લગભગ આઠમા સૈકાથી હિંદુ ધર્મ પાછો જગૃત થયો. ઉપર પ્રમાણે ધર્મની સ્થિતિ હતી. હવે તેઓના આચાર્યો વિષે થોડું જણાવવાની કોશીશ કરીએ.

કુમારિલભટ્ટ:—તેઓ આઠમા સૈકામાં થઈ ગયા. તેમણે દક્ષિણમાં બૌદ્ધ ધર્મ વિરુદ્ધ ઉપદેશ કર્યો. તેઓ બંગાળમાં થઈ ગયા. તેમણે ત્યાંના રાજાને બ્રાહ્મણ ધર્મમાં આણી બૌદ્ધ ધર્મનું બળ તોડ્યું.

શંકરાચાર્ય:—તેઓ કુમારિલભટ્ટના શિષ્ય હતા. તેઓ ઇ. સ. ના ૯ મા સૈકામાં જન્મ્યા હતા. તેઓએ સેતુબંધ રામેશ્વરથી હિમાલય સુધી ફરી ફરીને બ્રાહ્મણ ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો. તે ૩૨ વર્ષની વયે કેદારનાથમાં

કેવલ્યપદને પામ્યા. તે શિવના ભક્ત હતા, અને તેમણે બ્રાહ્મણ ધર્મનો પુન-
રુદ્ધાર કર્યો. તેમના ચાર મુખ્ય શિષ્યો પદ્મપાદ, સુરેશ્વર, હસ્તામલક અને
તોટક હતા. તેમણે શૃંગિરિ (મ્હેસુર), બ્રહ્મનાથ, દારકા અને જગન્નાથ
આગળ ચાર મઠ સ્થાપ્યા, અને પ્રત્યેક શિષ્યને આચાર્ય પદ આપી શંકરા-
ચાર્ય નામ ધારણ કરાવ્યું. હાલ પણ તેમના આચાર્યો તે તે મઠની ગાદીએ
બેસે છે, ને શંકરાચાર્ય નામ ધારણ કરે છે.

રામાનુજ:—તેઓ ઇ. સ. ૧૧૫૦ માં મદ્રાસ પાસે જન્મ્યા હતા.
તેમણે વૈષ્ણવ ધર્મનો પહેલવહેલો ઉપદેશ શરૂ કર્યો. તેમણે શૈવ ધર્મની વિરુદ્ધ
ઉપદેશ કર્યો, તેથી ચૌલ રાજ્યએ તેમને મારી નાખવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. આ
કારણથીજ રામાનુજ મ્હેસુરમાં ગયા હતા. તેમણે ઉચ્ચ વર્ણને બોધ કર્યો.

રામાનંદ:—રામાનંદ રામાનુજના શિષ્ય હતા. તેમણે નીચ વર્ણને
બિણ્ણને નામે એક ઈશ્વરની પૂજા કરવાનો ઉપદેશ કર્યો. તેમણે હિંદી ભાષામાં
ગ્રંથો રચ્યા છે. તુલસીદાસ તેમનાજ પંથના હતા.

કબીર:—(ઇ. સ. ૧૩૮૦-૧૪૨૦) કબીર રામાનંદના શિષ્ય હતા.
તેમણે જ્ઞાતિબંધન ને મૂર્તિપૂજા વિરુદ્ધ ઉપદેશ કર્યો, ને હિંદુ મુસલમાનને
એક ધર્મમાં લાવવા પ્રયત્ન કર્યો. ખરા ઈશ્વરને જોવાથી, જાણવાથી અને
ચહાવાથી મોક્ષ મળે છે, એમ તેઓ માનતા હતા.

ચૈતન્ય:—તે બંગાળામાં જન્મ્યા હતા. ત્યાં તેમણે જગન્નાથ અને
વિષ્ણુની પૂજાનો ઉપદેશ કર્યો. તેમણે અહિંસાનો પણ ઉપદેશ કર્યો હતો.

વદલભાચાર્ય:—તેઓ તૈલંગણમાં જન્મ્યા હતા. તેમણે કૃષ્ણ એજ
વિષ્ણુ છે એમ ઉપદેશ કર્યો. વળી ઉપવાસ કરવાની આવશ્યકતા નથી એમ
કહ્યું. આ માર્ગ પુષ્ટિમાર્ગ કહેવાય છે.

સહજાનંદ સ્વામી:—તે બ્રાહ્મણ હતા. ઇ. સ. ૧૬મા સૈકાની શરૂઆતમાં
તેમણે સ્વામીનારાયણ પંથની સ્થાપના કરી. તેમણે લોકોને નીતિને પંથે દોષાં.

ઉપર પ્રમાણે હિંદુ ધર્મના આચાર્યોના સતત પ્રયાસ અને બોધથી
હિંદુ ધર્મ પ્રબળ થયો.

પ્રશ્નો.

- (૧) કુમારિલભટ્ટ અને શંકરાચાર્ય વિષે શું જાણો છો ?
- (૨) બ્રાહ્મણ (હિંદુ) ધર્મ કેવી રીતે પ્રબળ થયો તે લખો.
- (૩) આર્ય લોકો હિંદમાં આવ્યા ત્યારથી તે આજ સુધીની ધર્મની
સ્થિતિ વિષે જે જાણતા હો તે લખો.

અગત્યના બનાવોની તવારીખ.

ઇ. સ. પૂર્વે ૫૧૫ ઇરાનના પાદશાહ દારા કે કરાચસે પંજાબ પ્રાંત જીત્યો.

ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૭ મહાન સિકંદરની હિંદ ઉપર સવારી.

ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૫ સેલ્યુકસ નિકેટરની હિંદ ઉપર ચડાઈ.

ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે સેલ્યુકસને હરાવ્યો,

અને કાબુલ, કંદહાર ને હેરાત પ્રાંતો મેળવ્યા.

પરિણામે બંને વચ્ચે મૈત્રી ને સગપણનો સંબંધ.

ચંદ્રગુપ્ત સેલ્યુકસની કુંવરી વેરે પરણ્યો.

ઇ. સ. પૂર્વે ૨૯૭ ચંદ્રગુપ્તનું મરણ.

ઇ. સ. પૂર્વે ૨૭૨ મહાન અશોક ગાદીએ આવ્યો.

ઇ. સ. પૂર્વે ૨૪૪ મહાન અશોકે પાટલીપુત્રમાં બૌદ્ધ સભા બોલાવી.

ઇ. સ. પૂર્વે ૨૩૨ મહાન અશોકનું મરણ.

ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ શક કે સિથીઅન લોકોની હિંદ પર ચડાઈઓ.

ઇ. સ. ૪૦ કનિષ્કે બૌદ્ધ સભા બોલાવી: હીનયાન ને મહાયાન.

ઇ. સ. ૧૫૦ કનિષ્કના રાજ્યનો અંત.

ઇ. સ. ૩૧૯-૨૦ ગુપ્ત વંશના ચંદ્રગુપ્ત ૧લાએ ગુપ્ત સંવત્સર શરૂ કર્યો.

ઇ. સ. ૩૭૫ થી ઇ. સ. ૪૧૩ ચંદ્રગુપ્ત ૨જો યાને વિક્રમાદિત્ય.

ઇ. સ. ૩૯૦ ચંદ્રગુપ્ત ૨જાએ માળવા જીતીને માલવ સંવતનું નામ બદલી

વિક્રમ સંવત નામ આપ્યું.

ઇ. સ. ૬૦૬ શ્રી હર્ષ ગાદીએ આવ્યો.

ઇ. સ. ૭૪૬ વનરાજ ચાવડાએ અણહીલપુર પાટણ વસાવ્યું.

ઈ. સ. ૧૦૨૪ મહંમૂદ ગીજનીએ પ્રભાસપાટણ પર ચડાઈ કરી: જ્યોતિ-

લિંગનું ખંડન.

ઇ. સ. ૧૧૯૧ ચાનેશ્વરનું પહેલું યુદ્ધ: પૃથ્વીરાજની જીત ને શાહબુદ્દીનની હાર.

ઇ. સ. ૧૧૯૨ ચાનેશ્વરનું બીજું યુદ્ધ: શાહબુદ્દીનનો વિજય: પૃથ્વીરાજનું મરણ.

ઇ. સ. ૧૨૯૭ કરણબેલાની પડતી: ગુજરાત પર મુસલમાની અમલ.

વિભાગ ૨ જો.

[અફઘાન કે પઠાણ રાજ્યો.]

(ઇ. સ. ૧૨૦૬-૧૫૨૬)

પઠાણ પાદશાહોની વંશાવળી.

ગુલામ વંશ: ઇ. સ. ૧૨૦૬-૧૨૬૦

કુતુબુદ્દીન: ૧૨૦૬-૧૨૧૧

આરામ: ૧૨૧૧-૧૨૧૧

(કુતુબુદ્દીનનો જમાઇ) અલ્તમશ: ૧૨૧૧-૧૨૩૬

રુકનુદ્દીન (૧૨૩૬) રઝિયા બેગમ (૧૨૩૬-૧૨૩૯) મૌજુદ્દીન (૧૨૩૯-૪૧) અલાઉદ્દીન (૧૨૪૧-૪૬) નાસિરુદ્દીન (૧૨૪૬-૧૨૬૬)

(નાસિરુદ્દીનનો બજર અને જમાઇ) બલખન (૧૨૬૬-૧૨૮૬)

મહંમૂદ
(મરણ: ૧૨૮૬)

અધરાખાન: (બંગાળાનો સુબેદાર)

કૈબુશર

કૈકુઆદ: ૧૨૮૭-૧૨૯૦
(મરણ: ખિલજી પઠાણોને હાથે.)

ખીલજી વંશ: ૧૨૯૦-૧૩૨૦

(પૂત્ર: અલાઉદ્દીનના હાથે) જલાલુદ્દીન: (૧૨૯૦-૧૨૯૫)

(ભત્રીજો) અલાઉદ્દીન: ૧૨૯૫-૧૩૧૬ એ પુત્રા: (અલાઉદ્દીનના હાથે મરણ)
(કાકુરના હાથે મરણ)

[૧લો પુત્ર: રજો પુત્ર] મુખારક ઉમર: (૧૩૧૬)
(કાકુરના હાથે કેદ) (૧૩૧૬-૧૩૨૦)

ખુશર: (૧૩૨૦)

૪૯

તથાજ વંશ: ૧૩૨૦-૧૪૧૪

આસુદીન: ૧૩૨૦-૧૩૨૫

મહમૂદ ગાંડો: ૧૩૨૫-૧૩૫૧

(મહમૂદનો ભત્રીજો) ફિરોઝશાહ: ૧૩૫૧-૧૩૮૮

આસુદીન ૧૩૮૮-૮૯ (પૌત્ર) મહમૂદ રજો: ૧૩૯૨-૧૪૧૨
(૧૪૧૨-૧૪) સુબા દોખતખાં
અબુઅમર ૧૩૮૯-
લોદીનો કારભાર.

નાસિરુદીન ૧૩૮૯-૯૨

સૈયદ વંશ: ૧૪૧૪-૧૪૫૦

ખિજરખાન: ૧૪૧૪-૧૪૨૧

મુબારક: ૧૪૨૧-૧૪૩૩

મહમૂદ: ૧૪૩૩-૧૪૪૩

અલાઉદીન: ૧૪૪૩-૧૪૫૦

લોદી વંશ: ૧૪૫૦-૧૫૨૬

બહલોલ: ૧૪૫૦-૧૪૮૮

સિકંદર: ૧૪૮૮-૧૫૧૭

ધયાસીમ: ૧૫૧૭-૧૫૨૬

પ્રકરણ ૧ લું.

મુસલમાનો.

મુસલમાનો કોણ હતા ?

ઇસ્લામ ધર્મના સિદ્ધાંતો.

હઝરત મહમદ પેગંબર સાહેબ.

અરબોનું સિંધ પર આક્રમણ.

મુસલમાનો કોણ હતા ? :—રજપુત રાજ્યોને મુસલમાનોએ જીતી લીધાં હતાં. આ મુસલમાનો કોણ હતા અને ક્યાંથી આવેલા હતા તે આપણે જાણવું જોઈએ.

જે લોકો મહમદ પેગંબર સાહેબના ઉપદેશને માને છે અને મહમદને ખુદાના શીરસ્તા માને છે તેઓ મુસલમાન કહેવાય છે. છટ્ટા સૈકામાં અરબ-સ્તાનમાં અરબ લોકો બંડ કરતા હતા અને માંહોમાંહે લડતા હતા. તેઓ જંગલી હતા, તેથી તેમનાથી થતી હિંસા અટકાવવાને મહમદ પેગંબરે ઝુંડે ઉઠાવ્યા. તેમણે લોકોને ખુદાને માનવાનો અને પવિત્ર જિંદગી ગાળવાનો ઉપદેશ કર્યો. આમ છે તો આ વીર પુરુષ કોણ હતા તે જોઈએ.

હઝરત મહમદ પેગંબર સાહેબ :—મહમદ પેગંબર ઇ. સ. ૫૭૦માં મક્કામાં જન્મ્યા હતા. તેઓ એક ગરીબ વેપારીના પુત્ર હતા. પચ્ચીસ વર્ષની વયે તેઓ ખદીજ નામની તવંગર વિધવાને પરણ્યા, જેનાથી તેમને કાતમા નામની એક પુત્રી થઈ. નાનપણથીજ તેઓ વારંવાર વિચારમાં મશગુલ રહેતા. મક્કા પાસેના પર્વતમાં તેઓ ધ્યાનસ્થ બેસા હતા, ત્યારે તેમને નવો ધર્મ ફેલાવવાની પ્રેરણા થઈ. તેમણે મક્કાના લોકોને ઉપદેશ કરવા માંડ્યો; તેમને મૂર્તિ પૂજવાની ના કહી. આથી લોકો તેમની સામે થયા, એટલે તેઓ ઇ. સ. ૬૨૨ ની સોળમી જુલાઇએ મદીના નાસી ગયા. એજ વર્ષથી મુસલમાનો પોતાનું વર્ષ ગણે છે, અને તેને હીજરી સન (હીજરા એટલે નાસી જવું) કહે છે. મદીનાના લોકોએ તેમનો બોધ ગ્રહણ કર્યો. ઇ. સ. ૬૩૦ માં મોટું લશ્કર એકઠું કરી મક્કા સર કર્યું. તેઓ ઇ. સ. ૬૩૨ ના જૂન માસમાં મરણ પામ્યા. તેમના મૃત્યુ પહેલાં તેમણે આખું અરબસ્તાન કબજે કર્યું હતું. તેમના વંશજો ખલીફા કહેવાતા અને બગદાદમાં રાજ્ય કરતા. તેમણે આટલાંટિક મહાસાગરથી સિંધુ નદી સુધીના પ્રદેશો જીતી લીધા હતા; એટલે કે સીરિઆ, ઇજિપ્ટ અને સ્પેન સુધીનો યુરપનો ભાગ તેમજ ઈરાન પર તેમની સત્તા હતી.

ઇસ્લામ ધર્મના સિદ્ધાંતો:—ઇસ્લામ ધર્મનું શું રહસ્ય છે તે હવે તપાસીએ. ‘મુસલમાન’ શબ્દનો અર્થજ અલ્લાની ઇચ્છાને તાબે થનાર થાય છે. ખુદા એકજ છે અને હઝરત મહમ્મદ તેના પેગંબર છે એમ તેઓ માને છે. મૂર્તિપૂજને તેઓ ધિક્કારે છે. ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાંતો અને પેગંબર સાહેબના ઉપદેશના સંગ્રહનું પુસ્તક એ તેમનું ધર્મપુસ્તક છે, ને તે ‘કુરાને શરીફ’ કહેવાય છે. ખુદાની બંદગી કરવી, દાન કરવું, મઠ્ઠે હજ કરવા જવું, અને પાક જિંદગી ગુજારવી એ તેઓના ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાંતો છે.

અરબોનું સિંધ પર આક્રમણ:—ઇ. સ. ૭૧૨ માં મહમ્મદ બિન કાસીમની સરદારી નીચે અરબોએ હિંદ પર સવારી કરી સિંધ દેશ જીતી લીધો, અને અલોર અને બ્રાહ્મણબાદ નામનાં શહેરો બાબ્યાં. હિંદુ સ્ત્રીઓ મુસલમાનોને શરણે ન જતાં જીવતી બળી મુઠ્ઠા. કાસીમે શરણાગતોની જિંદગી બચાવી હિંદુઓ ઉપર જાનિયા વેરો નાખ્યો. પશ્ચિમ હિંદ ને બગદાદ વચ્ચે સિંધુ નદીની ખીણમાં થઇ વેપાર ચાલતો હતો, તે વેપારી માર્ગ જીતી લેવાના હેતુથી તેણે સવારી કરી હતી. નવા ખલીફાએ મહમ્મદ કાસીમને મારી નખાવ્યો. ઇ. સ. ૭૬૦માં મુસલમાનોને હિંદમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા.

પુનરાવર્તન:—હઝરત મહમ્મદના ઉપદેશને માનનારા અને તેમને પેગંબર સ્વીકારનારા લોકો મુસલમાન કહેવાયા. મહમ્મદ ઇ. સ. ૫૭૦ માં મક્કામાં જન્મ્યા હતા. તેમણે એકજ ઇશ્વરને માનવાનો અને મૂર્તિપૂજ ન કરવાનો ઉપદેશ કર્યો. મક્કાના લોકો તેમની સામા થયા, તેથી તેઓ મદીને ગયા (ઇ. સ. ૬૨૨). તે વર્ષથી મુસલમાનો હીન્દરી સાથે ગણે છે. તેમણે ઉપદેશ કર્યો, કે ખુદાની બંદગી કરવી, ખેરાત કરવી, ને મઠ્ઠે હજ કરવા જવું. ઇસ્લામ ધર્મના એજ મુખ્ય સિદ્ધાંત છે.

પહેલવહેલા અરબો મહમ્મદ કાસીમની સરદારી નીચે ઇ. સ. ૭૧૨ માં હિન્દુસ્તાન પર ચડી આવ્યા, ને સિંધ જીતી લીધો. હિન્દુ સ્ત્રીઓ તાબેન થતાં બળી મુઠ્ઠા.

પ્રશ્નો.

- (૧) ‘મુસલમાન’ એટલે શું? ઇસ્લામ ધર્મના સિદ્ધાંત કયા છે તે લખો.
- (૨) હઝરત મહમ્મદ પેગંબર સાહેબ વિષે ટુંક હકીકત લખો.
- (૩) અરબોની સિંધ પરની સવારીનું વર્ણન આપો.

પ્રકરણ ૨ જી.

ગીજની અને ઘોરી રાજ્યો.

ગીજની વંશની સ્થાપના.

મહમૂદની કારકીર્દિ.

અમીર સખકતગીન.

ગીજની વંશની પડતી.

સુલતાન મહમૂદ ગીજની: મૂર્તિઓનું

ઘોરી વંશ.

અંકન કરનાર.

મહમૂદ ઘોરી: તેની મહાકવિઓ.

મહમૂદની સવારીઓનું પરિણામ.

જનપુત્રોની પડતીનાં કારણો.

મહમૂદના સમયનો સાહિત્યપ્રચાર.

પુનરાવર્તન.

ગીજની વંશની સ્થાપના:—ઇ. સ. ૮૭૦ માં ખલીફાનું રાજ્ય ઠેઠ કાબુલ સુધી વધ્યું, પણ દશમા સૈકામાં તેમની સત્તા પડી ભાંગી અને તુર્ક લોકો વધારે પ્રબળ થયા. તેઓ ધરાન સર કરી અફઘાનિસ્તાનમાં પોતાની સત્તા પ્રસારવા લાગ્યા, અને વાયવ્ય કોણને માર્ગે હિંદ ઉપર ચઢી આવ્યા. આ તુર્કો માહેના એક સરદારે ઇ. સ. ૯૬૨ માં કાબુલ અને કંદહારની વચ્ચે આવેલા ગીજની પ્રાંતમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેના મરણ પછી સખકતગીન ગીજનીની ગાદીએ આવ્યો. પહેલાં તે અલમગીનનો ગુલામ હતો, પણ પાછળથી તે તેનો જમાઈ થયો હતો, અને પોતાની હોંશિયારીથી તેણે અલમગીનની કૃપા મેળવી હતી. ઇ. સ. ૯૭૭ માં તેણે પંજાબના રાજા જયપાળ ઉપર ચડાઈ કરી, તેમાં જયપાળ હાર્યો અને છેવટે પેશાવર અને કાબુલ વચ્ચેના પ્રદેશો મુસલમાનોના હાથમાં ગયા. સખકતગીને અમીરની પદવી ધારણ કરી હતી.

અમીર સખકતગીન:—સખકતગીન માયાળુ અને દયાળુ હતો. કહે છે કે એક વખત એક હરણી તેના મૃગલા સાથે ચરતી હતી. સખકતગીને મૃગલાને પકડી લીધું, ને તેને ઘોડા ઉપર લઈ ચાલતો થયો. હરણી તેની પાછળ દોડી. સખકતગીનની નજર તેના ખિન્ન થયેલા ચહેરા તરફ ગઈ, તેથી તેને દયા આવી ને મૃગલાને છોડી દીધું. તેજ રાત્રે તેને સ્વપ્ન આવ્યું; તેમાં તેણે મહમ્મદ પેગંબર જોયા. તેમણે કહ્યું કે “તેં આજે હરણી તરફ દયા તથા નરમાશ બતાવ્યાં છે તેથી ખુદા તારા પર ખૂશ થયા છે, અને એક દિવસ તું રાજા થઈશ.” આ પ્રકારના સ્વપ્નની વાત ગુજરાતના

આવડા રાજ જયસિંખરીના પ્રતાપી પુત્ર વનરાજના સંબંધમાં બની હતી, એ પણ તમે જાણતા હશે.

મુલતાન મહંમૂદ ગીજની: મૂતઓનું ખંડન કરનાર:—સખત-ગીન પછી તેનો પુત્ર મહંમૂદ ગાદીએ આવ્યો. તેણે પહેલવહેલુંજ મુલતાન પદ ધારણ કર્યું. તે ધર્માધ અને ઝડુની હતો. તેણે મૂર્તિપૂજકો સાથે લડવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. તેનો ઉદ્દેશ મુસલમાની ધર્મ ફેલાવવાનો હતો. પહેલાં એ વર્ષ રાન્યવ્યવસ્થામાં ગાળ્યા પછી તેણે ખાષખરઘાટની તજેરીએ આવેલા પંખાબના રાજ જયપાળ ઉપર ચડાઈ કરી; જયપાળ બીજી વાર હાર્યો, તેથી શરમિંદો થઈ પોતાના પુત્ર અનંગપાળને ગાદી આપી બળી મુઝો. વળી તેણે ઇ. સ. ૧૦૦૫-૬ માં મુલતાન જીતી લીધું.

ત્યાર બાદ ઇ. સ. ૧૦૦૮માં મહંમૂદ હિંદુ પર ચઢી આવ્યો. અનંગપાળ લડવાને માટે તૈયાર હતો. તેની મદદે દેશ દેશના હિંદુ રાજાઓ લશ્કર લઈ આવ્યા હતા. આ વખતે ભયંકર લડાઈ થઈ. હિંદુઓ જીતવાની અણી ઉપર હતા, ત્યાં એકાએક અનંગપાળનો હાથી ઉન્મત્ત થઈ રણક્ષેત્રમાંથી નાકો. હિંદુઓએ ધાર્યું કે રાજ હારવાની તૈયારીમાં હોવાથી નાદો, તેથી લશ્કરમાં ભંગાણુ પડ્યું. મુસલમાનો હિંદુઓ ઉપર તૂટી પડ્યા ને તેમને હરાવ્યા. ત્યાર પછી મહંમૂદે નગરકોટ, કનોજ અને મથુરા જીતી લીધાં.

વળી ઇ. સ. ૧૦૨૪માં મહંમૂદે સૌરાષ્ટ્રની દક્ષિણે આવેલા પ્રભાસપાટણમાં આવેલા સોમનાથ મહાદેવ ઉપર સવારી કરી. સોમનાથનું દહેરું પ્રસિદ્ધ છે, અને હિંદુઓનું યાત્રાનું સ્થાન છે. તે વખતમાં તે સમૃદ્ધમાં સમૃદ્ધ મંદિર હતું. ગીજનીથી નીકળી મહંમૂદ મુલતાન, અજમેર અને અણહીલવાડ મુકામે લડતો લડતો સોમનાથ પહોંચ્યો. મહંમૂદે દહેરામાં દાખલ થઈ તેની બધી સમૃદ્ધિ લૂટી લીધી. આમાં તેને પુષ્કળ દ્રવ્ય અને જવાહીર મળ્યું, પણ એટલેથી સંતોષ ન પામતાં ગજારામાં પેસી મહાદેવના પવિત્ર જ્યોતિર્લિંગના કકડા કપા. જાણણોએ તેને તેમ ન કરવા આજીજી કરી, પણ મૂર્તિભાજક મહંમૂદે તે ગણકાર્યું નહિ, અને લિંગને ભાંગી ત્રણ કકડા કરી ગીજની લઈ ગયો અને મસ્જિદને પગથીએ ગોઠવ્યા. વળી મંદિરના દરવાજાનાં

સુખડનાં કમાડ પણુ સાથે લઈ ગયો. તે કમાડ અંગ્રેજ લોકો ઈ. સ. ૧૮૪૨ માં કાબુલથી હિંદમાં લાવ્યા અને આગ્રાના કિલ્લામાં ગોઠવ્યાં.

આ પ્રમાણે મહંમૂદે હિંદુસ્તાન પર ૧૭ સવારીઓ કરી. દરેક વખતે તેણે સહેરો બાળ્યાં, મંદિરો તોડ્યાં અને મૂર્તિઓનું ખંડન કર્યું.

મહંમૂદની સવારીઓનું પરિણામ:—મહંમૂદનો ધરાદો હિંદમાં રાજ્ય કરવાનો નહોતો, પણ મૂર્તિઓનું ખંડન કરવાનો, દ્રવ્ય મેળવવાનો ને ઈસ્લામ ધર્મ ફેલાવવાનો હતો. તેણે પંજાબ સિવાયનો બીજો કોઈ પણ પ્રાંત જીત્યો નહિ. ઈ. સ. ૮ મા થી ૧૨ મા સૈંકા સુધી મુસલમાનોની ચડાઇઓ અંધ પડી. આથી ૧૨ મા સૈંકા સુધી હિંદુ રાજ્યો ભય વિનાનાં રહ્યાં.

મહંમૂદના સમયનો સાહિત્યપ્રચાર:—મહંમૂદે ગીજનીમાં વિશ્વ-વિદ્યાલય સ્થાપ્યું હતું. તેના રાજ્યમાં ફિર્દુસી નામનો પ્રખ્યાત કવિ તથા આલ્મરની નામનો ખગોળવેત્તા થઈ ગયો. ફિર્દુસીને મહંમૂદે પોતાનાં પરાક્રમે વિશે કાવ્ય લખવાનું કહ્યું. ફિર્દુસીએ ‘શાહનામા’ નામનું પુસ્તક રચ્યું, જેમાં ૬૦,૦૦૦ કડીઓ હતી, અને તેમાં શાહનાં પરાક્રમેનું વર્ણન કરેલું હતું. આ કાવ્યના બદલામાં મહંમૂદે તેને સોનાના દિનાર આપવાનું કહ્યું હતું, પણ જ્યારે કાવ્ય સમાપ્ત થયું અને મહંમૂદને સુપરત કરવામાં આવ્યું, ત્યારે મહંમૂદે તેને રૂપાના દિનાર આપવા માંડ્યા. આથી કવિ ખિન્ન થયા, ને પોતાને દેશ ધરાન ચાલ્યા જઈ મહંમૂદ વિશે તેમણે બીજું કાવ્ય બનાવ્યું, જેમાં તે કદરૂપો છે એવી રીતનું વર્ણન કર્યું. મહંમૂદે પોતાની ભૂલ સુધારવા સોનાના દિનાર કવિને મોકલ્યા; પણ ત્યાં તો કવિ મૃત્યુ પામ્યા હતા, તેથી તે પૈસા તેની દોકરીએ તેની ઉત્તરક્રિયામાં તેમજ પરોપકારાર્થે ખરચ્યા.

મહંમૂદની કારકીર્દિ:—મહંમૂદનો મુખ્ય દોષ એ હતો કે તે બહુજ લોભી હતો, છતાં પણ તે એક મહાન્ યોદ્ધા હતો. તેણે આરસની મરજહ બાંધવામાં સોના, રૂપા અને હીરાનો છુટથી ઉપયોગ કર્યો હતો. પરંતુ તે ખરેખરે રાજ્યકુશળ નહોતો. તેણે તેના રાજ્યનું બંધારણ બ્યવસ્થિત કર્યુંજ નહિ. જ્યાં સુધી તે જીવ્યો ત્યાં સુધી તો તેના રાજ્યમાં સલાહશાંતિ હતાં, પણ તેના મૃત્યુ પછી તરતજ તેના રાજ્યના પાયા ડગમગવા લાગ્યા.

ગીજની વંશની પદ્ધતી:—ઇ. સ. ૧૦૩૦ માં મહંમૂદના મરણ પછી તેના રાજ્યનો અંત આવ્યો. મહંમૂદ હેરાત અને ગીજનીની વચ્ચે આવેલા ઘેર પ્રાંત જીતી લીધો હતો, પણ ત્યાંના સુલતાનો સાથે તે મિત્રાચારીનો દાવો રાખતો હતો. વળી બંને વચ્ચે લગ્નવ્યવહારનો સંબંધ હતો, છતાં મહંમૂદ પછીના બહેરામ નામના રાજ્યકર્તાએ સૂર વંશના બે ભાઈઓને મારી નાખ્યા. આથી અલ્લાઉદ્દીન નામના ત્રીજા ભાઈએ વેર લેવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ ગીજની ઉપર ચડાઈ કરીને શહેર જીતી લીધું. બહેરામ લાહોર નાસી ગયો અને ત્યાં મરણ પામ્યો. આવી રીતે ગીજની વંશનો અંત આવ્યો.

ઘેરી વંશ:—ઘેર પ્રાંતના સુલતાન અલ્લાઉદ્દીને ગીજની જીત્યું, અસંખ્ય માણસોની કતલ કરી, અને સાત દિવસ સુધી શહેરને બાળ્યું; ફક્ત મહંમૂદની કબર સિવાય કંઈ બચવા પામ્યું નહિ. આથી તે ‘અલ્લાઉદ્દીન જહાંસોઝ’ (દુનિયાનો બાળનાર) કહેવાયો. તે ચાર વર્ષ રાજ્ય કરી મરણ પામ્યો.

મહંમૂદ ઘેરી: તેની ચડાઈઓ:—અલ્લાઉદ્દીન પછી તેનો પુત્ર ગાદીએ આવ્યો. એક વરસ પછી તેને મારી નાખવામાં આવ્યો અને ત્યાર પછી ઘેર પ્રાંતનો પશ્ચિમ ભાગ સુલતાન આસુદ્દીનના અમલ નીચે મૂકવામાં આવ્યો, અને તેના પૂર્વ ભાગમાં શાહજુહીન ઘેરી રાજ્ય કરવા લાગ્યો. તેણે હિંદુસ્તાન પર ચડાઈ કરવી શરૂ કરી. તેણે સખકતગીનના વારસા ખુશરૂ મલેક પાસેથી પંજાબ લઈ લીધું. વળી ઇ. સ. ૧૧૭૫ માં સુલતાન પર ચડાઈ કરી તે શહેર લઈ લીધું, અને ઇ. સ. ૧૧૯૧ માં અબમેર અને દિલ્હીના રજપુત રાજાઓ ઉપર ચડાઈઓ કરી. રજપુત રાજાઓના સંયુક્ત લશ્કરે તેને સખત હાર આપી, પણ તેથી નિરાશ ન થતાં ઇ. સ. ૧૧૯૨ માં તેણે ફરીથી મોટા લશ્કર સાથે દિલ્હીના પૃથ્વીરાજ ઉપર ચડાઈ કરી. આ વખતે ચાનેશ્વર પાસે મોટી લડાઈ થઈ તેમાં રજપુતો હાર્યાં. પૃથ્વીરાજ ધામલ થયો અને મરાયો. શાહે દિલ્હી અને અબમેર જીતી લીધાં. બીજેજ વરસે તેણે કનોજ અને બનારસ સર કર્યાં. વળી તેણે સુબાઓએ બંગાળા, બહાર અને ગ્વાલિયર જીતી લીધાં. આ પ્રમાણે આખા ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો ઘેરી રાજ્યમાં સમાવેશ થયો.

તેના રાજ્યમાં કવિઓ અને વિદ્વાનોને આશ્રય મળ્યો નહોતો. સાહિ-

તમે તેને શોખ નહોતો, પણ જે છત તેણે મેળવી તે કાષ્ઠને માટે મુસલમાન સત્તા રહે તેવી હતી. આ વખતે કનોજના સરકાર રજપુતો નાસીને રજપુતાનામાં ગયા, અને તેમણે જોધપુરમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું.

રજપુતોની પડતીનાં કારણો:—આ પ્રમાણે ધરવી સનના ૧૩ માં સૈકામાં હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાની રાજ્ય થયું. રજપુતો બહાદુર હતા, લડવામાં કદી પાછી પાની કરે તેવા નહોતા, પણ તેઓ અંદર અંદર લડતા હતા. પૃથ્વીરાજ અને જયચંદની એક બીજા પ્રત્યેની ઈર્ષ્યા અને અદેખાઈથીજ તેઓનાં રાજ્યો મુસલમાનોને હાથ ગયાં. વળી રજપુત રાજ્યો બધાં છુટાં છવાયાં થઈ ગયાં હતાં, અને ઉપર જણાવેલા કારણથી એકત્ર થઈ હલ્લો કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં નહોતાં. આથી મુસલમાનોને વિજય મેળવવા સહેલો થઈ પડ્યો, ને રજપુતોની પડતી થઈ.*

પુનરાવર્તન:—બલીદાનું રાજ્ય નબળું પડ્યા પછી અલખતગીને ગીજનીમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. પછી સમકતગીને જયપાળને હરાવ્યો, અને મુલતાન મહંમૂદે હિંદુસ્તાન પર ૧૭ સવારીઓ કરી. સોમનાથની સવારી પ્રખ્યાત છે. તેણે લાહોર, અજમેર, મુલતાન, કનોજ, મથુરા વગેરે પ્રદેશો જીતી લીધા. તેના રાજ્યમાં ફિર્કસી અને આલ્મ-શની જેવા પંડિતો થઈ ગયા. ત્યાર પછી તેના વંશજ બહેરામે ઘોર પ્રાંતના મુખ પર જીલ્લમ કર્યો, જેને પરિણામે અલાઉદ્દીન જહાંગસીએ ગીજની જીત્યું અને બાળ્યું. તેના પછી શાહજહાન ઘોરી આવ્યો. તેણે પૃથ્વીરાજને ધાનેશ્વર પાસે હરાવ્યો, ને બીજા કેટલાક પ્રાંતો જીતી લીધા. તેના સમયમાં રજપુતોનો પરાજય થયો.

પ્રશ્નો.

- (૧) મહંમૂદ ગીજનીની કારકીર્દિ વિષે ટુંકી હકીકત લખો.
- (૨) સોમનાથની સવારી વિષે શું જાણો છો ?
- (૩) મહંમૂદ ઘોરીએ રજપુતોને હરાવી કયો કયો જીતો મેળવી ?
- (૪) રજપુતોની પડતીનાં કારણો લખો.

“જર જમીન ને જોડે, તણે કશ્ચાનાં છાડે.” હિંદમાં સિલ્હી-અજમેરનો પૃથ્વીરાજ ચોહાણ, કનોજનો જયચંદ સરકાર, મુજરાતનો લોચે લોમ, અને આજુનો જેતસી પરમાર, આદિ પ્રબળ રજપુત રાજાઓ હોવા છતાં તેઓ કુસંપ કરવાથી એક પછી એક હાર્યા. રજપુત રાજ્યો ઢિલસિલ્લ થયાં, અને ઘોરી શાહ ફાવી ગયો એ વાત યાદ કરો. પરંપરા, “કુસંપથી વૃદ્ધી સહુ, મયાં સુરાજ્ય તો બહુ.” એ ઉક્તિ સાચી છે.

પ્રકરણ ૩ જી.

ગુલામ વંશ: ઇ. સ. ૧૨૦૬ થી ૧૨૯૦

કુતુબુદ્દીન.

સમતુદ્દીન અસ્તમશ.

રજિયા બેગમ.

નાસિરુદ્દીન.

અમતુદ્દીન બલખન.

કેકુબાદ.

પુનરાગર્તન.

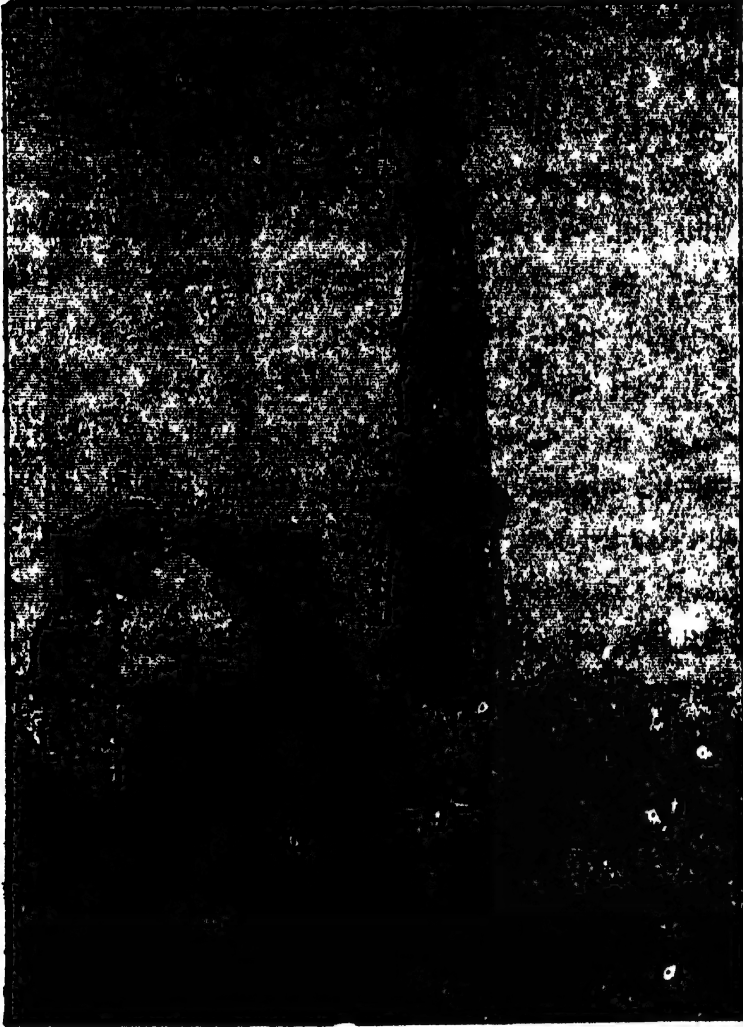
કુતુબુદ્દીન:—(ઇ. સ. ૧૨૦૬ થી ૧૨૧૧) મહંમદ ધોરીએ દિલ્હી, કનોજ, કાશી, કલિંજર, ગ્વાલિયર વગેરે શહેરો અને તેને લગતા દેશો જીતી લીધા હતા. આ બધી જીત મેળવવામાં તેને કુતુબુદ્દીન નામના તેના ગુલામે સારી મદદ કરી હતી. આ કુતુબુદ્દીન વિષે અહીં ઉલ્લેખ કરીશું.

કુતુબુદ્દીન પહેલાં તે ધોરી શાહનો ગુલામ હતો, પણ પાછળથી તેણે કરેલી સારી મદદથી તે શાહનો માનીતો ચર્ધ પડ્યો. મહંમદ ધોરીને ઘસ્ટર લોકોએ મારી નાખ્યા પછી ઇ. સ. ૧૨૦૬ માં કુતુબુદ્દીન તેની ગાદી ઉપર આવ્યો, અને દિલ્હીમાં રાજ્યધાની સ્થાપી. દિલ્હીનો તે પહેલોજ મુસલમાન સુલતાન હતો. તેણે પોતાના વંશનું નામ ગુલામ વંશ રાખ્યું; કારણ કે તે પોતે ગુલામ હતો. વળી તેની પછીના કેટલાક સુલતાનો પણ પ્રથમ ગુલામજ હતા, તેથી તે વંશનું પાંડેલું આવું નામ ચોખ્ખું નીવડ્યું.

સુલતાનપદ ધારણ કર્યા પછી તેણે આસપાસના બળવાન સરદારો સાથે સંબંધ બાળવી પોતાની કીર્તિ ટકાવી રાખવાનું ધાર્યું, અને તેથી તે પોતે તાબુદ્દીન યાલદુજની દીકરી સાથે પરણ્યો. તેણે પોતાની બેન સિંધના મુખા નાસિરુદ્દીનને, અને પોતાની પુત્રી બિહારના મુખા અસ્તમશને આપી. યાલદુજ, નાસિરુદ્દીન અને અસ્તમશ, એ ત્રણે તેની પેઠે ગુલામો હતા.

કુતુબુદ્દીન ન્યાયી અને ઉદાર રાજા હતો. તેણે હિંદુઓને પોતાનો ધર્મ પાળવાની છૂટ આપી. તેના વખતમાં લોકો સુખી હતા. તેણે સ્ત્રીઓ સારા બનાવ્યા, તેથી ચોરલુટારાનો ભય નાબુદ થયો. તેના વખતના બાંધકામો પણ વખાણવા લાયક છે. હાલ જ્યાં પુરાણ દિલ્હી છે, ત્યાં 'કુતબમિનાર' નામનો પ્રખ્યાત મિનારો છે. તે કાણે બાંધ્યો અને શા માટે બાંધ્યો તે વિષે મતભેદ છે. એક મત પ્રમાણે કુતુબુદ્દીને તે મિનારો

બંધાવવો શરૂ કર્યો અને અસ્તમશે તે પુરો કર્યો. બીજો મત એવો છે કે કુતુબુદ્દીન ઉચ્ચી નામના ફકીરની કબર ત્યાં છે તેના ઉપર તેણે તે મિનારો બાંધ્યો. દુનિયામાં પ્રસિદ્ધમાં પ્રસિદ્ધ ઇમારતોમાં તેની ગણના થાય છે.

કુતુબમિનાર: ઉચ્ચાઈ ૨૫૦ ફુટ.

*આ મિનારો પૃથ્વીરાજે પોતાની કુંવરીને ચમુનાનાં ફરીન કરવાની ટક જળવાયે એ માટે બાંધેલો, એમ પણ મનાય છે. તેની પાસે વિખ્યાસક્ત દેવ રાજનો જ્યોત્સ્ના છે.

કુતુબુદ્દીનને ખખ્તિયાર ખિલજી નામના સરદારે સારી મદદ કરી હતી. તેણે ખિહાર ને અંગાળા જીતી લીધા, અને બૌદ્ધ ધર્મના મઠોનો નાશ કર્યો. કુતુબુદ્દીન ઇ. સ. ૧૨૧૦ માં ઘોડદોડની સરતમાં ઘોડા ઉપરથી પડી મરી ગયો. ત્યાર પછી તેનો પુત્ર આરામ ગાદીએ આવ્યો, પણ તે સત્તાહીન હતો તેથી અસ્તમશે તેને ઉઠાડી મૂક્યો અને પોતે ગાદીએ બેઠો.

સમસુદ્દીન અસ્તમશ:-(ઇ. સ. ૧૨૧૧-૧૨૩૬) તે ઇ. સ. ૧૨૧૧ માં ગાદીએ આવ્યો. તે ગુલામ વંશનો પ્રખ્યાત પાદશાહ હતો. તેના જેવો દયાળુ, વિદ્વાનો તરફ ભાવથી જોવાવાળો અને ઉદાર સુલતાન ખીજો ભાગ્યેજ થયો હશે. તે સદ્ગુણી, બુદ્ધિશાળી, અને ઉમદા સ્વભાવનો હતો. તેના વખતમાં મોગલ લોકોનો સરદાર ચિંગીઝખાન હિંદની સરહદ ઉપર ચડી આવ્યો. મોગલ લોકો મધ્ય એશિયામાં રહેતા હતા. તેમણે મોંગોલિયા, ઉત્તર ચીન, અને તુર્કસ્તાન જીતી લીધાં. વળી તેઓએ ખીવ, બુખારા, સમરકંદ અને ભર્વ શહેરો લઈ લીધાં. ત્યાર પછી તે લગભગ સિંધુ સુધી આવી પહોંચ્યો હતો, પણ અસ્તમશે સિંધ ઉપર ચઢાઈ કરી તે પ્રાંત જીતી લીધો. અસ્તમશે આ વખતે ધણીજ ડહાપણુ ભરેલી વર્તણૂક રાખી. ત્યાર પછી અંગાળા, માળવા, ગ્વાલિયર અને ઉજ્જન જીતી લીધાં. તે ઇ. સ. ૧૨૩૬ માં મરણ પામ્યો, ત્યારે ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો ઘણો ખરો ભાગ એટલે કે સિંધુથી માંડીને છેક ગંગા સુધીનો પ્રદેશ તેની સત્તાનીયે હતો. તેણે પોતાના નામના સિક્કા પડાવ્યા હતા, જે સિક્કા ઉપરથી હાલનો રૂપીઓ પાડેલો છે એમ કહેવાય છે. તેની પછી તેનો પુત્ર રકનુદ્દીન ગાદીએ આવ્યો, પણ તેણે રાજ્ય ખરાબ ચલાવ્યું નહિ, તેથી તેની બેન રઝિયા ગાદીએ આવી.

રઝિયા બેગમ:-(ઇ. સ. ૧૨૩૬-૧૨૩૯) તે અસ્તમશની પુત્રી હતી. તેની હોશિયારી જોઈને તેને એક રાજપુત્રને છાજતી કેળવણી આપવામાં આવી હતી. તેને રાજ્યવહીવટ વિષે બધી માહિતી હતી. તે ઘોડા પર સવાર થઈ શકતી, અને ધનુષ્ય ને તરવારનો ઉપયોગ કરી શકતી.

અસ્તમશને ન્યારે લાગ્યું કે તેના એકે પુત્રમાં ઝવેરાત નથી, ત્યારે તેનો વિચાર રઝિયાને માદી આપવાનો થયો. પરંતુ ઉમરાવો તે વાતની વિરુદ્ધ પડ્યા, ત્યારે અસ્તમશે કહ્યું, કે તે સ્ત્રી છે, છતાં તેની વિચાર કરવાની

શક્તિ મરદના જેવી છે, ને તે વીસ પુત્રો કરતાં ચઢિઆતી છે. તેણે બહુ સારી રીતે રાજ્યકારભાર ચલાવ્યો. તે લોકોને જાતેજ ન્યાય આપતી હતી, તેમજ રાજ્યને લગતી દરેક ફરજ પર તે ખાસ ધ્યાન આપતી હતી. તે સુલતાનનો પોશાક પહેરતી હતી. તે ધણી ખૂબસુરત અને અત્યંત વિચારશીલ હતી. પુસ્તકો વાંચવાનો ને અભ્યાસ કરવાનો તેને શોખ હતો.

પરંતુ કેટલાક ઉમરાવો સ્ત્રીના હાથમાં રાજ્યસત્તા ખમી શક્યા નહિ, તેથી તેઓએ બંડ કર્યું. આલ્તુનીઆ નામના તુર્ક સરદારે તેની સામે બંડ કર્યું. તેને રજિયાએ પોતાના પક્ષમાં લઈ લીધો અને તેની સાથે લગ્ન કર્યું, પણ અમીરોએ તે બંનેને મારી નાખ્યાં.

રજિયા પછી તેનો ભાઈ બહેરામ ગાદીએ આવ્યો. તે નબળો હોવાથી સિપાઈઓએ તેને મારી નાખ્યો. પછી મસાઉદ ગાદીએ આવ્યો. તેને પણ ઇ. સ. ૧૨૪૬માં ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો, એટલે નાસિરુદ્દીનને ગાદી મળી.

નાસિરુદ્દીન: (ઇ. સ. ૧૨૪૬ થી ૧૨૬૬) — નાસિરુદ્દીન અલ્તમશનો સૌથી નાનો પુત્ર હતો. તેણે વીસ વરસ રાજ્ય કર્યું. તે બહુ બક્ષો અને ડાહ્યો હતો. તે કદી પણ રાજ્યનો પૈસો વાપરતો નહિ. તે જાતમહેનત કરી પૈસા કમાતો, અને પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો હતો. તે કુરાનની નકલો કરતો હતો. એક ઉમરાવે તેની નકલ વાંચી એક શબ્દની જોડણીમાં ભૂલ છે એમ કહ્યું. નાસિરુદ્દીને તે શબ્દની આસપાસ કુંડાળું કર્યું; તેનો હેતુ એવો હતો કે શબ્દ સુધારવો. ઉમરાવ ગયા પછી તે કુંડાળું તેણે ખૂસી નાખ્યું. કોઈએ તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું, કે મારા મિત્રની ભૂલ છે એમ ખતાવી તેને ખીસિઆણો પાડવા હું માગતો ન હતો.

તેનો રાજ્યકારભાર આસુદ્દીન બલખન નામનો વજીર ચલાવતો. તેણે સુલતાન અને પંજાબનાં બંડ સમાવ્યાં, અને માળવા અને જમના વચ્ચેનો પ્રદેશ જીતી લીધો. વળી મોગલ લોકો પંજાબ પર ચઢી આવ્યા હતા તેમને પાછા હાંકી કાઢ્યા. નાસિરુદ્દીનના મૃત્યુ પછી આસુદ્દીન બલખન ગાદીએ આવ્યો.

આસુદ્દીન બલખન: (ઇ. સ. ૧૨૬૬-૧૨૮૬) — આસુદ્દીન અલ્તમશનો ગુલામ હતો, પણ તેની અછલ અને બહાદુરીથી નાસિરુદ્દીનના વજીરની પદવીએ પહોંચ્યો અને છેવટે સુલતાન બને. તે નાસિરુદ્દીનની આદર્શ

ભલો નહોતો. તે બહુ કડક મિનનનો અને ઝનુની હતો. તેના વખતમાં મેવાડી રજપુતોએ કરેલું બંડ તેણે સમાવ્યું ને બળવાખોરોને મારી નાખ્યા. તેની જુદાવસ્થામાં બંધાણના સુબા તોઝલબેગે બંડ કર્યું. બલબન ત્યાં ગમે, તોઝલબેગે હરાવી બંધાણા લઈ લીધું, ને બળવાખોરો ઉપર બહુજ ભુલમ ગુજાયો. તેની જુદાવસ્થામાં તેનો મોટો પુત્ર મહંમૂદ મોઝલ લોકો સાથે લડતાં મરાયો. એથી તેના હૃદયને ધક્કો લાગ્યો ને તે મરી ગયો. તે કોઈ ક્ષિત્ત હસ્યો નહોતો. તે વિદ્યાને ઉત્તેજન આપતો; ખુશરૂ કવિને તેણે આશ્રય આપ્યો હતો.

કૈકુબાદ: (ઇ. સ. ૧૨૮૭-૧૨૯૦) બલબન પછી તેનો પૌત્ર કૈકુબાદ ગાદી પર બેઠો. તે નબળો અને સ્વચ્છંદી હતો, તેથી ખિલજ ટોળીના સરદારોએ તેને ઉઠાડી મૂક્યો ને મારી નાખ્યો, અને ગુલામ વંશનો અંત આણ્યો.

પુનરાવર્તન:—કુતુબુદ્દીન ગુલામ વંશનો સ્થાપનાર હતો. તેણે કુતુબખિનાર ચણાવવો શરૂ કર્યો ને અલ્તમશે તે પુરો કર્યો. અલ્તમશ ગુલામ વંશનો મોટો સુલતાન થઈ ગયો. તેના વખતમાં ચિંગીઝખાન ચડી આવ્યો હતો. તેણે બંધાણા, માળવા, હજ્જન અને સિંધ જીતી લીધાં. તેની પુત્રી રઝિયા બહુ બલી અને ન્યાયી હતી. તેણે સારી રીતે રાજ્ય ચલાવ્યું, પણ અમીરોએ તેને મારી નાખી. નાસિરુદ્દીન પણ બલો હતો. તે બતમહેનત કરી પૈસા કમાતો હતો. તે કુરાનની નકલો કરતો હતો. રાજ્યનો ખરો કારભાર આસુદ્દીન ચલાવતો હતો, જે તેના પછી સુલતાન થયો. તે બહાદુર અને કૂર હતો. તેના વખતમાં મોઝલ લોકો ચડી આવ્યા અને તોઝલે બંડ કર્યું. કૈકુબાદ નબળો હોવાથી ખિલજ વંશમાં ગાદી ગઈ.

પ્રશ્નો.

- (૧) ગુલામ વંશના પાદશાહોના વખતમાં મોઝલ લોકો હિંદ પર ચડી આવ્યા, તેનું શું પરિણામ આવ્યું તે લખો.
- (૨) નાસિરુદ્દીન અને રઝિયા વિષે શું જાણો છો ?
- (૩) અલ્તમશ અને બલબને કયા કયા મુલક જીતી લીધા ?
- (૪) ગુલામ વંશના અમલ દરમિયાન પ્રજાજીવન કેવા પ્રકારનું હશે, તેનું અનુમાન કરો.
- (૫) “ગુલામ વંશના ધણાખરા સુલતાનો ગુલામોમાંથીજ બન્યા,” આ વાક્યનું સત્ય સકારણ સમજાવો.

પ્રકરણ ૪ થું.

ખિલજી વંશ: ઇ. સ. ૧૨૯૦ થી ૧૩૨૦

જલાલુદ્દીન.

અલાઉદ્દીન ખૂની.

રજપુતો સાથેની લડાઇઓ.

મલેક કાકુર અને અંત.

પુનરાવર્તન.

જલાલુદ્દીન:—(ઇ. સ. ૧૨૯૦-૧૨૯૫) અત્યાર સુધી તુર્ક લોકોની સત્તા પ્રબળ હતી. તેઓ પોતાની સાથે કેટલાક પઠાણોને લાવ્યા હતા. ખિલજી લોકો પણ તે માહેનાજ હતા. ગીજની શહેર પાસે ખલજ નામનું નાનું ગામ છે, ત્યાંથી આવેલા લોકો ખિલજી કહેવાતા હતા. ગુલામ વંશના છેલ્લા બાદશાહ કૈકુબાદને મારી નાખી તેની ગાદી પર બેસનાર જલાલુદ્દીન ખિલજી હતો. તે ૭૦ વરસની વયે ગાદીએ આવ્યો. તે બહુજ લલો, નર અને દયાળુ હતો, તેથી રાજ્યમાં ગુના વધવા લાગ્યા અને યંડ થવા લાગ્યાં. રાજ્યકર્તા તરીકે આટલો લલો બાદશાહ ન બોધ્યો.

જલાલુદ્દીનની આજ્ઞા લઇ તેનો ભત્રીજો અલાઉદ્દીન દક્ષિણ (દખ્ખણ) છૂટવા ગયો. તેણે દેવગિરિ (દોલતાબાદ)ના રાજાને હરાવી તેની પાસેથી મોટી રકમ મેળવી, અને તે ઉપરાંત ઈલીચપુર (વરાડ) લઇ લીધું. તે પછી દિલ્લી જઇ તેણે તેના વૃદ્ધ કાકાને મળવા બોલાવ્યો. જલાલુદ્દીન તેને વહાલથી મળવા ગયો, કે તરત અલાઉદ્દીને તેનાં માણસોને ઈસારે કર્યો, અને તેઓએ તેનું ખૂન કર્યું ને તેનું ડોકું જાવણીમાં ફેરવ્યું.

અલાઉદ્દીન ખૂની:—(ઇ. સ. ૧૨૯૫-૧૩૧૬) કાકાનું દગાથી ખૂન કરનાર અલાઉદ્દીન મુલ્કતાન થયો. તેણે જલાલુદ્દીનના બે પુત્રોની આંખો ફોડી નંખાવી, પાંજળથી તેમને મારી નંખાવ્યા, અને સરદારોને લાંચ આપી પોતાના પક્ષમાં લીધા. તેના વખતમાં લગભગ દસ વરસ (૧૨૯૬-૧૩૦૫) મોગલોએ વારંવાર હુમલા કર્યા. દરેક વખતે તેણે તેઓને હરાવ્યા અને તેઓનાં મંજ્યાબંધ માણસોને મારીને જરે કર્યા. મોગલોને પણ એટલો ત્રાસ થયો, કે કેટલોક વખત તો તેઓએ હિંદુસ્તાનનું નામ ક્ષેવાનું પણ છોડી દીધું.

રજપુતો સાથેની લડાઇઓ:—આ પ્રમાણે મેગલોની કતલ કર્યા પછી અલાઉદ્દીને અણહીલપુર પાટણ જીતવાને તેના સરદારને^૧ મોકલ્યો. તેણે ઇ. સ. ૧૨૯૭માં ગુજરાતના રાજા કરણ વાઘેલાને હરાવ્યો, અણહીવાડ લઈ લીધું, કરણની સ્ત્રી કૌલાદેવીને લઈ ગયો અને અલાઉદ્દીન સાથે તેની શાદી કરી. ઇ. સ. ૧૨૯૯માં અલાઉદ્દીને બંગાળના પૂર્વ બંગાળા અને પશ્ચિમ બંગાળા એવા બે ભાગલા પાડ્યા. ઇ. સ. ૧૩૦૩ માં તેણે રજપુતાનામાં આવેલો રણથંભોરનો તથા મેવાડના રાજ્યમાં આવેલો ચિતોડનો એમ બે કિલ્લા જીતી લીધા. ચિતોડના રાણા લક્ષ્મણસિંહના કાકા ભીમસિંહની સ્ત્રી પદ્મિની બહુ સ્વરૂપવાન હતી. તેની સાથે સુલતાનને લગ્ન કરવાનો વિચાર થયો. પરિણામે ચિતોડ જીતાયું, પણ બહાદુર રજપુતોએ કેસરીઆં કરી પ્રાણ આપ્યા, અને પદ્મિની વગેરે ૧૩,૦૦૦ સ્ત્રીઓ જીવતી બળી મુકી.

ત્યાર પછી અલાઉદ્દીને મલેક કાકુરને^૨ દક્ષિણ જીતવા મોકલ્યો. મુસલમાનોએ અત્યાર સુધી નર્મદાની દક્ષિણે પગપેસારો કર્યો ન હતો. હવેથી તેઓ દક્ષિણમાં અવારનવાર ચડાઇઓ કરવા લાગ્યા. મલેક કાકુરે ઇ. સ. ૧૩૦૮માં દેવગિરિના યાદવ રાજા રામદેવને હરાવી જીત મેળવી. વળી મ્હેસુરના હિંદુ રાજાને હરાવ્યો અને ઇ. સ. ૧૩૧૧ માં વરંગુળ જીતી લીધું.

અલાઉદ્દીનને બીજા સિકંદર થવાની એટલે કે આખી દુનિયાના પાદશાહ થવાની મહત્વાકાંક્ષા હતી. વળી તે પોતાના ધર્મને શ્રેષ્ઠ ગણતો, તેથી તેને પોતાનો ધર્મ ફેલાવવાની આકાંક્ષા હતી. તે અભણ હતો અને તેને લખતાં વાંચતાં આવડતું નહોતું. તે દૂર સ્વભાવનો, અભિમાની, જીલમી, અને કૃતઘ્ની હતો. તેણે અનાજ તથા બીજી બધી જરૂરી વસ્તુઓની કિંમત ઓછી કરી અને અમુક કિંમતજ ઠરાવી. તેણે રાજ્યમાં કાવતરાં અટકાવવા માટે ધુપા જાસુસો રાખ્યા. તેઓનું કામ શહેરમાં કોઈ પણ બનાવ બને તેની સુલતાનને ખબર આપવાની હતી. તેણે દારૂ તથા અરીણીની વપરાશ ઓછી કરાવી. હિંદુઓને તેના રાજ્યમાં હથીઆર રાખવાની તથા ઘોડે બેસવાની છૂટ નહોતી. વળી જમીનની ઉપજમાંથી અરધોઅરધ ભાગ સર-

૧ વેરની વસુલાત લેનાર માધવના વિશ્વાસ પર ગુજરાત જીતવા અલાઉદ્દીને પોતાના ભાઈ અલફખાન અને સરદાર નસરતખાનને મોકલ્યા હતા.

૨ મલેક કાકુર ખંભાતમાંથી પકડાએલા જુલાઓમાંનો એક હતો.

કારમાં આપવો એવો દરાવ મુલત્તાને કર્યો. તેને માંધકામનો શોખ હતો. તેણે કુટુંબમિનાર પાસે ઈલાહી દરવાજાને બંધાવ્યો. તે દરવાજાના પત્થરે યુના અને સીમેન્ટને બદલે સીસાથી ચોડેલા છે, જે હાલ પણ બેઈ સફામ છે. વળી તેણે એક બીજો મિનારો ચણાવવો શરૂ કર્યો, જે અધુરો રહ્યો અને હાલ પણ તેજ સ્થિતિમાં છે. તે વૃદ્ધાવસ્થામાં બહુ દુઃખી થયો. તે ઇ. સ. ૧૩૧૬ માં મરી ગયો.

મલેક કાકુર અને અંત:—અલાઉદ્દીન પછી કાકુર સર્વસત્તાધીશ થઈ પડ્યો. તેણે શાહના બે છોકરાઓની આંખો ફેાડી નાખી રાજ્ય પચાવી પાડ્યું. એક ગુલામમાંથી ઉંચી પાયરીએ ચઢીને તેણે ભુદા ભુદા વિજયો મેળવીને અલાઉદ્દીનના સમયમાં સારી નામના મેળવી હતી. પરંતુ કાકુરને કુકર્મનો બદલો થોડાજ વખતમાં મળ્યો, અને તેને મારી નાખવામાં આવ્યો. તેના પછી અલાઉદ્દીનનો ત્રીજો પુત્ર મુબારક ગાદીએ આવ્યો. તે નબળો હતો. તેનો રાજ્યકારભાર ખુશરખાન નામનો ગુલામ ચલાવતો અને પોતે એશઆરામ ભોગવતો. તે ઇ. સ. ૧૩૨૧ માં મરી ગયો. ત્યાર પછી ખુશરૂ ગાદીએ આવ્યો. તે હલકી વર્ણનો હિંદુ હતો એમ કહેવાય છે. તેણે રાજ્ય-કુટુંબનાં બધાં મનુષ્યોના પ્રાણ લીધા. અંતિ પંખળના સુબા આસુદ્દીન તઘલખે બંડ કર્યું, ખુશરૂને મારી નાખ્યો ને પોતે દિલ્હીનો સુલતાન થયો.

પુનરાવર્તન—અલાઉદ્દીને કેકુબાદને મારી ખિલજ વંશની સ્થાપના કરી. પુત્ર તુલ્ય ગણેલા બત્રીજ અલાઉદ્દીને કાકાનું ખૂન કરી ગાદી મેળવી. અલાઉદ્દીન બુલખી ને ધર્મોધ હતો, તેણે રજપુત રાજ્યોને હરાવ્યા, ને દખ્ખણમાં પણ મુસલમાનોની સત્તા જમાવી. મલેક કાકુર ગુલામમાંથી ચડતી પાયરીમાં આવ્યો. ખિલજ વંશનો અંત ૩૦ વરસમાંજ આવ્યો. ખરેખર, અધમ દૃત્યનો બદલો અધમજ હોય !

પ્રશ્નો.

- (૧) ખિલજ પાદશાહોએ એક બીજા પાસેથી ગાદી કેવી રીતે મેળવી ?
- (૨) ખિલજ વંશનો અંત ટૂંકમાં કેમ આવ્યો ?
- (૩) અલાઉદ્દીનને ‘ખૂની’ ઉપનામ મળ્યું છે તે સકારણુ સાબીત કરો.
- (૪) મલેક કાકુરનાં પરાક્રમે વિષે શું જાણો છો ?

પ્રકરણ ૫ મું.

તલ્લખ વંશ : ઇ. સ. ૧૩૨૦ થી ૧૪૧૪

આસુદીન તલ્લખ.

જુનાખાન : મહંમદ તલ્લખ.

મહંમદનાં અવિચારી કામે.

બળવા અને સ્વતંત્ર રાજ્યો.

ફિરોઝશાહ.

મલની આખાણી.

અંધાધુંધી.

તેમૂરની ચડાઈ.

પુનરાવર્તન.

આસુદીન તલ્લખ :—(ઇ. સ. ૧૩૨૧-૨૫) તે બલો અને ડાલો સુલતાન હતો. તેણે લોકોના કર ઓછા કર્યા, એટલે કે ઉપજનો અર્ધો ભાગ લેવાને બદલે દશમો ભાગ લેવાનું ઠરાવ્યું. જો કે હિંદુઓને વધારે કર આપવો પડતો, પણ તેઓને છેક ગરીબ સ્થિતિમાં મૂકવા નહોતા. તેણે બંગાળા ઉપર ચડાઈ કરી તે દેશ જીતી લીધો. ત્યાંથી પાછા ફરતાં તેના માનમાં રચેલો મંડપ આનાયાસે તૂટી પડવાથી તે મરણ પામ્યો.

જુનાખાન : મહંમદ તલ્લખ :—(ઇ. સ. ૧૩૨૫-૧૩૫૧) આસુદીન પછી તેનો પુત્ર જુનાખાન મહંમદ નામ ધારણ કરી ગાદી પર આવ્યો. તે બહુ વિદ્વાન અને યુદ્ધશાળી હતો, પણ તેનાં લક્ષણો એક બીજાથી વિરુદ્ધ હતાં. તે મલવાકાંક્ષી હતો. મોટી મોટી યોજનાઓ ધડતો, પણ તે યોજનાનું પરિણામ માફું આવતું. ઘડેલી યોજનાને તરત અમલમાં મૂકવા પ્રયત્ન કરતો, અને તેમ થવામાં વિલંબ થતો ત્યારે તે મિનનજ ખોઈ ખેસતો. તેણે મોગલોની સાથે સલાહ કરી, તેથી તેના રાજ્યમાં મોગલોની ચડાઈ થઈ નહિ.

મહંમદનાં અવિચારી કામે :—મહંમદે દખ્ખણ તરફ ચોતાનું લક્ષ વધારે આપ્યું, દેવગિરિથી તે બહુ ખુશી થયો હતો, તેથી તેણે તેને દોલતાબાદ નામ આપ્યું. તેણે દિલ્હીમાં જહોર ઢંઢેરો પીટાવ્યો, કે સુલતાનની મરજી દિલ્હીમાંથી રાજધાની ખસેડી દોલતાબાદમાં લઈ જવાની છે; મોટે દિલ્હીમાં વસતા સઘળા લોકોએ તેઓની માલમિલકત લઈ ત્યાં જવું. આટલી ૮૦૦ માઈલની મુસાફરીથી લોકોને શી હાડમારી થશે તેનો તેને ખ્યાલ ન આવ્યો. કેટલાક તો રસ્તામાં મરણ પામ્યા. વસ્તીમાંનો થોડોક જ ભાગ

દોલતાબાદ સહીસલામત પહોંચ્યો. સુલતાનને તેની થએલી બૂલનો ખ્યાલ આવ્યો, એટલે ફરી આજ્ઞા કરી કે લોકોએ પાછું દિલ્લી આવી વસવું.

આ ઉપરાંત તેણે ધરિન અને ચીન જીતવાનો મનસુબો કર્યો હતો. તેણે તે માટે મોટું લશ્કર મોકલ્યું, પણ લશ્કરનાં ધણીખરાં માણસો તો આસામના જંગલમાંજ મરણ પામ્યાં.

આવી ખર્ચાળ યોજનાના પૈસા પુરા પાડવા તેણે લોકોને માથે ધણી કર નાખ્યા. લોકો નાસી જંગલમાં ગયા. મહમ્મદે જંગલને ઘેરો બાંધ્યો, અને નાસી જનારા પર તોપનો મારો ચલાવ્યો. વળી તેણે ત્રાંબાપિત્તળનું નાણું દાખલ કર્યું. આવાં અવિચારી કામોથી તેને 'ગાંડો' ઉપનામ મળ્યું છે.

બળવા અને સ્વતંત્ર રાજ્યો:—મહમ્મદના રાજ્યનો વિસ્તાર બહુ હતો, પરંતુ આખરે ઠેકાણે ઠેકાણે બળવા થયા. બંગાળા અને દક્ષિણ સ્વતંત્ર થયાં. વિજયનગરનું હિંદુ રાજ્ય સ્વતંત્રતા મેળવવાની તૈયારીમાં હતું, તેમજ ગુલબર્ગમાં જાફરખાન હસન પણ સ્વતંત્ર થવા લાગ્યો. અંતે સિંધમાં બગેલો બળવો સમાવવા ગયો હતો, ત્યાં તે મરણ પામ્યો.

ફિરોઝશાહ:—(ઇ. સ. ૧૩૫૧-૧૩૮૮) સુલતાન મહમ્મદની ઇચ્છા પ્રમાણે તેના પીતરાઈ ફિરોઝશાહને ગાદી મળી. ગાદીએ આવ્યા પછી તેણે બંગાળા અને દખ્ખણનાં રાજ્યોની સ્વતંત્રતા કબુલ કરી. તે ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો સુલતાન કહેવાતો હતો, પણ ખરે રીતે તો ફક્ત પંજાબ અને તેની આસપાસનો મુલક તેના કબજામાં હતો.

પ્રજાની આખાદાની:—તેના વખતમાં બળવા થયા નહિ, અને દૈયત સુખી થઈ. તેણે કર ઓછા કર્યા, રસ્તાઓ સમરાવ્યા અને ઇસ્પતાલો અને શાળાઓ સ્થાપી. ગરીબ મુસલમાનોને મોટી રકમ બક્ષિસ આપી પરણાવ્યા. તેણે ખેડૂતોને પૈસા ધીર્યા. તેણે સિંધ દેશ જીતી લીધો, અને બંગાળા ઉપર પણ ચડાઈ કરી હતી. તેના વઝીર મકબલખાન-ખાનજહાન બહુજ હોશિયાર હતા. સુલતાનની ઝેરહાજરીમાં તેણે બહુજ શાંતિથી રાજ્ય કર્યું.

આ પાદશાહે ફિરોઝાબાદ નામનું શહેર વસાવ્યું. તેણે જમના અને સતલજ નદીઓની એટી નહેરો બંધાવી ખેતરોમાં પાણી પુરું

પાડયું. ડુંકામાં પઠાણ પાદશાહોમાંના કોઈ પણ પાદશાહ કરતાં ફિરોઝશાહના વખતમાં પ્રજાની સુખશાંતિ અને આબાદાની વધારે સારી હતી, અને તેથી તે એક ઉત્તમ પાદશાહ ગણાય છે. તે ૯૦ વર્ષની ઉંમરે ઇ. સ. ૧૩૮૮ માં મરણ પામ્યો.

અંધાધુંધી:—ફિરોઝશાહના મૃત્યુ પછી રાજ્યમાં અંધાર ચાલ્યું. ઇ. સ. ૧૩૮૮-૯૮ સુધીના દસેક વરસના સમયમાં તો ચાર સુલતાનો દિલ્હીની ગાદીએ આવ્યા, પણ તેઓ છેક નબળા હતા. છેલ્લો સુલતાન મહમ્મદશાહ બીજો હતો. તેના વખતમાં તૈમૂર લંગ ચડી આવ્યો.

તૈમૂરની ચડાઈ:—તૈમૂર મોગલ લોકોના નાયક હતો. તેણે ઇરાન તથા અરબસ્તાન જીતી લીધાં હતાં, અને મધ્ય એશિયામાં પણ તે સર્વોપરિ હતો. તૈમૂર સિંધુ અને ચિનાબ નદી ઓળંગી છેક દિલ્હી સુધી આવી પહોંચ્યો. રસ્તામાં તેણે ગામો બાજ્યાં ને ઉજાડ કર્યાં. દિલ્હી આવી પહોંચ્યો ત્યારે સુલતાન મહમ્મદ મોટું લશ્કર લઈ સામે થયો, પણ તે હાર્યો અને નાસી ગયો. છેવટે તૈમૂર શહેરમાં દાખલ થયો અને શહેરને આગ લગાડી. આખરે થોડાક દિવસ લૂટફાટ ચલાવી અઢળક દ્રવ્ય લઈ તે પાછો ફર્યો. પાછા ફરતાં તેણે ફિરોઝાબાદ, ખીરત, હરદ્વાર અને લાહોર જીતી લીધાં, ને હિંદુઓની કતલ કરી. કહે છે કે તૈમૂર જોટલા જીવ બાગ્યેજ બીજા કોઈએ લીધા હશે.

તૈમૂરની લડાઈએ હિંદુ અને મુસલમાન વચ્ચેની ધર્મની લડાઈ હતી. આવી રીતે પાંચ માસ સુધી હિંદમાં લૂટફાટ ચલાવી લોકોને ત્રાહિ ત્રાહિ પોકરાવી તે સમરકંદ પાછો ગયો. તેની ચડાઈથી દેશ છેક પાથમાલ થયો.

તૈમૂરના ગયા પછી સુલતાન મહમ્મદના વઝીરના હાથમાં રાજ્યની લગામ રહી. તેના મૃત્યુ પછી મહમ્મદ દિલ્હી પાછો ફર્યો. તે વખતે દિલ્હીના રાજ્ય નીચે માત્ર દોઆબ અને રોહટક હતાં. તે ઇ. સ. ૧૪૧૫ માં મરી ગયો. અંતે મુલતાનનાં સુબા ખિજરખાને દિલ્હીની ગાદી પચાવી પાડી.

ખુનરખતેન:—પંજાબના સુબા બ્યાસુદીન તખલ્કે ગાદી મેળવી. મહમ્મદે પોતાની ગમે તેવી મુશ્કોટ સફળ ન થતાં કહીને બમણ ચલાવ્યો, દૈવત પર બુલ્લમ ગુલશી, ને 'ગાંડો' જખનામ મેળવ્યું. તેની પછીના ફિરોઝશાહે વિદ્યાલખાને જતે-જતે આપ્યું, નહેરોનાં બાંધકામ કર્યાં, ખેતીવાડી સુધારી, રસ્તા સમરાવ્યા, અને

પ્રજને સુખી કરી નામના મેળવી. તે પઠાણ પાદશાહોમાં સર્વોત્તમ રાજ્યકર્તા ગણાય છે. પરંતુ તૈમૂર લંબની ચડાઈથી દેશનું અઠગક દ્રવ્ય ચાલ્યું ગયું, સંખ્યાબંધ માણસોના નબળા ગયા, સુંદર શહેરો અગ્નિનો ભોગ થઈ પડ્યાં, અને દેશની છેક પાયમાલી થઈ. તૈમૂરનું આવડું જરૂં સ્વપ્ન જેવું હતું, પણ તેનાં માઠાં ફળ ધણો વખત પહોંચ્યાં. અંતે મુલતાનનો સુબો સૈયદ ખિજરખાન ગાદીએ આવ્યો.

પ્રશ્નો.

- (૧) મહંમદ તખલખનાં અવિચારી કામોની નોંધ કરો; તેને મળેલું ‘ગાંડો’ એવું ઉપનામ યોગ્ય હોય તો તે સમજાવો.
- (૨) ફિરોઝશાહ પઠાણ પાદશાહોમાં સર્વોત્તમ હતો એ સાબીત કરો.
- (૩) ફિરોઝશાહના અમલમાં દેશની સ્થિતિ અને પ્રજાજીવન કેવા પ્રકારનાં હશે તેનું અનુમાન કરો.
- (૪) તૈમૂરની ચડાઈનું વર્ણન કરો. એ ચડાઈથી દેશની શી સ્થિતિ થઈ?

પ્રકરણ ૬ ફું.

સૈયદ અને લોદી પાદશાહો.

ઇ. સ. ૧૪૧૪ થી ૧૫૨૬

સૈયદ ખિજરખાન.

સૈયદ મુબારક

સૈયદ મહંમદ.

સૈયદ અલાઉદ્દીન.

બડલોલ લોદી.

સિકંદર લોદી.

ઇબ્રાહીમ લોદી.

પુનરાવર્તન.

સૈયદ ખિજરખાન:—(ઇ. સ. ૧૪૧૪-૨૧) તૈમૂરની ચડાઈ પછીનાં ૫૦ વર્ષમાં દિલ્હીમાં નામના રાજ્યકર્તાઓ થયા. પંજાબનો સુબો સૈયદ ખિજરખાન ગાદી પર ચઢ્યો. તેના અમલમાં બંડ થયાં, ને તે સમાવવામાં તેનો અમલ પુરો થયો. તે દયાળુ અને ન્યાયી હતો. તેની ખરી સત્તા તો માત્ર દિલ્હી અને તેની આસપાસના થોડા પ્રદેશ પર હતી.

સૈયદ મુબારક, સૈયદ મહંમદ, અને સૈયદ અલાઉદ્દીન:—
(ઇ. સ. ૧૪૨૧-૧૪૫૦) ખિજરખાન પછી તેનો પુત્ર સૈયદ મુબારક પાદશાહ

થયો. તેના ૧૨ વર્ષના અમલ પછી તેને મારી નાખવામાં આવ્યો, ને ઇ. સ. ૧૪૭૩ માં તેના ભત્રીજા સૈયદ મહંમદને ગાદી મળી. સૈયદ મહંમદના સમયમાં માળવાના સુલતાને દિલ્હી પર હુમલો કર્યો, પરંતુ પંજાબના સુબા બહલોલ લોદીએ પાદશાહને મદદ કરી. સૈયદ મહંમદના મરણ પછી તેનો જમાઈ અલાઉદ્દીન ગાદીએ આવ્યો. પરંતુ પોતે રાજ્ય કરવાને શક્તિમાન નથી એમ લાગવાથી તેણે બહલોલ લોદીને પોતાનું રાજ્ય સોંપી દીધું. તેણે જિંદગીનાં પાછલાં ૨૮ વર્ષ પોતાની જગીરમાં સુખચેનથી ગુળબી. એકંદરે સૈયદ પાદશાહો નામનાજ હતા, અને પાછલા ત્રણે પાદશાહોના અમલમાં ઘણે ભાગે હિંદુ કે મુસલમાન ઉમરાવોએ સુલતાન સામે કરેલાં યંડ સમાવી દેવાની લડાઇઓ સિવાય બીજું જાણુવા જેવું બન્યું નથી.

બહલોલ લોદી:—(ઇ. સ. ૧૪૫૦-૧૪૮૮) બહલોલ લોદી પંજાબનો બહોલ સુબો હતો, અને બજવાન સરદાર તરીકે તેણે નામના મેળવી હતી. તેને ગાદી મળતાં પંજાબનો પ્રદેશ દિલ્હીના રાજ્યમાં ઉમેરાયો, અને પાછળથી તેણે જુવાનપુરનું રાજ્ય જીતી લીધું. આમ પંજાબથી બહાર સુધીના ઉત્તર હિંદ પર તેનો અમલ બેઠો. તે એક સારો રાજ્યકર્તા ગણાય છે. ડોબડમાક ને દંભ તેને ચમતાં નહિ. તે ઉમરાવો સાથે વિનયથી વર્તતો, લોકો પ્રત્યે ઉદાર ભાવ રાખતો, ને પંડિતોને સારો આસરો આપતો.

સિકંદર લોદી:—(ઇ. સ. ૧૪૮૮-૧૫૧૭) બહલોલખાન પછી તેનો પુત્ર સિકંદર ગાદીએ આવ્યો. પિતાની પેઠે તે પણ બહાદુર હતો. તેણે બહારનું રાજ્ય જીતી લીધું, અને બીજા અફઘાન અમીરોને કાબુમાં લીધા. તેના વખતમાં વેપાર અને ખેતીવાડીને ઉત્તેજન મળ્યું હતું. પરંતુ હિંદુઓ પ્રત્યે તેણે ઘણુંજ ધાતકીપણું વાપર્યું. તેણે ઘણા હિંદુઓને મારી નાખ્યા, તેમનાં દહેરાં તોડી નાખ્યાં, મૂર્તિઓનું ખંડન કર્યું, અને તેમને જગ્યાએ જવાની કે પવિત્ર નદીઓમાં સ્નાન કરવાની મના કરી. માત્ર પોતાની મુસલમાન પ્રજાના સુખનોજ તેણે વિચાર કર્યો. આથી તેની કારકિર્દીને અંખણ લાગે છે. તેણે આગ્રા વસાવી દિલ્હીથી રાજ્યગાદી ફેરવીને તેને રાજ્યધાની બનાવી.

ઈશ્વાહીમ લોદી:—(ઇ. સ. ૧૫૧૭-૨૬) સિકંદરશાહનો પુત્ર. ઈશ્વાહીમ ધાતકી ને અભિમાની હતો. તેનો રાજ્યવહીવટ પણ સારો નહોતો. પોતાનો એક ભાઈ કે જે જુવાનપુરનો સુબો હતો, તેને તેણે મારી નંખાવ્યો. ને બીજાને કારાગૃહમાં પૂર્યો. તેણે ચિતોડના રાણા સંગને (સંત્રામસિંહને) એક વખત હરાવ્યો હતો. ઈશ્વાહીમ અમીરઉમરાવો સાથે અંસબ્યતાથી વર્ત્યો. પરિણામે સરદારો સામા થયા અને ઠેરઠેર બંડ બેઠ્યાં. ચિતોડના રાણા સંગ અને પંજબના સુબા દોલતખાન લોદીના પત્રથી કાશુલનો મોગલ પાદશાહ બાબર ઈશ્વાહીમ પર ચડી આવ્યો. બાબરે પોતાના ૧૩,૦૦૦ ચુનંદા સૈનિકોની મદદથી ઈશ્વાહીમના ૧,૨૦,૦૦૦ માણસના લશ્કરને પાણીપતના મેદાનમાં ઇ. સ. ૧૫૨૬ ના એપ્રિલની ૨૧ મી તારીખે સખત હાર ખવડાવી. આમ બાબર ૩૨૦ વર્ષને અંતે દિલ્હીના પઠાણ પાદશાહોનો અંત આવ્યો, ને મોગલ શહેનશાહતનો પાયો નંખાયો.

પુનરાવર્તન:—તથાજ વંશ પછી સૈયદ પાદશાહોના અમલ સુધીનાં લગભગ ૫૦ વર્ષ દિલ્હીમાં નામનું રાજ્ય હતું. બિજરખાન સૈયદ સારો રાજ્યકર્તા હતો. પરંતુ પછીના રાજ્યકર્તાઓ નબળા હતા, ને તેમની સામે દેશમાં બંડ બેઠ્યાં. લોદી પાદશાહોમાં બહોલોલખાન સાદો, દયાળુ અને સત્તાધીશ હતો. સિકંદરે પોતાનાં સારા અમલને હિંદુઓ તરફ ફેરતા વાપરી ઝાંખો પાડ્યો. ઈશ્વાહીમની ખરાબ વર્તણૂકથી ઉમરાવો સામા થયા, અને બાબરે ઇ. સ. ૧૫૨૬ માં પાણીપતના મેદાનમાં ફતેહ મેળવી પઠાણ રાજ્યનો અંત આણ્યો, ને મોગલ રાજ્યની સ્થાપના કરી.

પ્રશ્નો.

- (૧) સૈયદ પાદશાહોના અમલની ટુંકી વાત લખો.
- (૨) બહોલોલ અને સિકંદરના અમલ વિષે તેમજ ચારિત્ર્ય વિષે તમારો અભિપ્રાય દર્શાવો.
- (૩) ઈશ્વાહીમ લોદીના વખતમાં દેશની સ્થિતિ કેવી હતી ?
- (૪) પાણીપતના યુદ્ધમાં બાબર કેમ વિજયી થયો ?

પ્રકરણ ૭ મું.

અફઘાન રાજ્યની પડતી.

બુદ્દાં બુદ્દાં સ્વતંત્ર રાજ્યો.

અફઘાન રાજ્યની પડતીનાં કારણો.

બંગાળાનું રાજ્ય.

બુવાનપુરનું રાજ્ય.

માળવાનું રાજ્ય.

ગુજરાતનું રાજ્ય.

બ્રાહ્મણી રાજ્ય.

વિજયનગરનું હિંદુ રાજ્ય.

—અફઘાન રાજ્યની પડતીનાં કારણો:—

(૧) પઠાણ પાદશાહોના અમલમાં રાજ્યના મુખ્ય અમલદારોને અમુક હરાવેલો પગાર આપવાને બદલે મોટી મોટી જાગીરો આપવાનો રિવાજ હતો. આનું પરિણામ એ આવ્યું, કે કેટલાક પાદશાહોની નબળાઈનો લાભ લઈને જાગીરોના સુબાઓ સ્વતંત્ર થઈ બેઠા.

(૨) ફિરોઝશાહ પછીના રાજ્યકર્તાઓ નબળા થયા. તેઓ એટલા બધા નબળા હતા, કે તેમાંનો કોઈ પણ તૈમૂરને હરાવી શક્યો નહિ. આ તકનો લાભ લઈ બીજા સુબાઓ પણ સ્વતંત્ર થયા.

(૩) બંગાળા, માળવા, બુવાનપુર, અને ગુજરાતનાં રાજ્યો સ્વતંત્ર થયાં. દક્ષિણમાં ગુલબર્ગમાં બ્રાહ્મણી રાજ્ય પ્રબળ થતું ગયું, અને વિજયનગરનું હિંદુ રાજ્ય પણ ચઢતીમાં આવ્યું.

(૪) અફઘાનોમાં રાજ્યકર્તાને જાણે તેવી શુદ્ધિ નહોતી. એક વંશજ પાદશાહો પછી બીજા વંશના આવ્યા, અને તેથી કરીને દિવસે દિવસે રાજ્યની સત્તા પડી ભાંગવા લાગી.

(૫) કેટલાક ધર્મી પાદશાહોએ હિંદુઓને પજવણી કરી. આને બદલે જે હિંદુઓને પક્ષમાં લીધા હોત, તે બાબત કદાપિ ફાવી શકત નહિ.

(૬) રજપુતોના બળવાઓએ, મોગલોની ચડાઈઓએ, અને અફઘાન સરદારોનાં બંડોએ અફઘાન રાજ્યની સત્તાનો કૂચે કૂચે અંત આણ્યો.

હવે આપણે જે રાજ્યો સ્વતંત્ર થયાં તેઓનો કુંક ઇતિહાસ તપાસીએ.

બંગાળાનું રાજ્ય:—આપણે જોઈ ગયાં કે મહમ્મદ અખ્તિયારે બંગાળા જીતી લીધું, ત્યારથી તે પ્રાંત દિલ્હીના સુલતાનોની સત્તા નીચે હતો; પણ ઇ. સ. ૧૧૯૩ થી ૧૩૩૮ સુધી બંગાળાના સુબાઓ સ્વતંત્ર જોવાળ હતા. ઇ. સ. ના ૧૪ માં સૈકામાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંગાળા એવા તેના બે ભાગ હતા. ઇ. સ. ૧૩૫૨ માં અન્ને ઇલ્લીઆસશાહની સત્તા નીચે જોડાઈ ગયા.

ફિરોઝશાહ તખલખે બંગાળાની સ્વતંત્રતા સ્વીકારી હતી. ઇલ્લીઆસશાહ પછી તેનો પુત્ર સિકંદરશાહ આવ્યો. તેને બાંધકામનો બહુ શોખ હતો. ઇ. સ. ૧૪૯૩ માં હુસેનશાહ નામનો બહુ મોટો અને પ્રખ્યાત બાદશાહ ત્યાં ચઢી ગયો. તેણે જુવાનપુરના સુલતાન હુસેનને આશ્રય આપ્યો. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૫૧૮ માં નસરતશાહે તિરહટ જીતી લીધું. બાબરે તે માટે તેના ઉપર ચડાઈ કરી હતી, પણ પાછળથી તેણે સલાહ કરી હતી.

બાબરના મૃત્યુ પછી ઇ. સ. ૧૫૩૦ માં બહારના સુબા શેરશાહે બળવો કર્યો, ને તે બંગાળાનો સુલતાન થઈ પડ્યો. વળી થોડોક વખત તે દિલ્હીનો બાદશાહ પણ થયો. શેરશાહના વંશજો પછી બીજા અફઘાન સરદારોના હાથમાં બંગાળા આવ્યું. ઇ. સ. ૧૫૭૬ માં અકબરે ત્યાંના બાદશાહ દાઉદશાહને મારી બંગાળા જીતી લીધું, અને ત્યાં મોગલ સુબો નીમ્યો.

જુવાનપુરનું રાજ્ય:—ઇ. સ. ૧૩૬૦માં ફિરોઝ તખલખે જુવાનપુર વસાવ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૩૯૪ માં મહમ્મદ તખલખે ત્યાં ખ્વાજાજહાન નામનો ઉમરાવ મોકલ્યો. ઇ. સ. ૧૩૯૮માં તૈમૂરની ચડાઈ પછી તેનો પુત્ર સ્વતંત્ર થયો. પછી તેનો પુત્ર ઇબ્રાહીમ ઇ. સ. ૧૪૦૦ માં સુલતાન થયો. તે જુવાનપુરનો પ્રખ્યાત સુલતાન હતો. ઇબ્રાહીમનો પુત્ર મહમ્મદ બહુજ લાયક સુલતાન હતો. ત્યાંના છેલ્લા સુલતાન હુસેનને બહલોલ લોદીએ ઢાઢી મૂક્યો, ને ત્યાં સુબો નીમ્યો. સીકંદર લોદીએ જુવાનપુરનું રાજ્ય પુરેપુરું કબજે કર્યું. જુવાનપુરના સુલતાનો અરબી અને ફારસી ભાષાને ઉત્તેજન આપતા. સુલતાન હુસેન પોતે ગવૈયો અને લેખક હતો. તેઓના વખતમાં જુદાં જુદાં નમુનેદાર મકાનો બાંધવામાં આવ્યાં હતાં.

માળવાનું રાજ્ય:—અલાઉદ્દીન ખિલજીએ માળવા જીતી લીધા પછી સગસગ એક સૈકા સુધી ત્યાં સુબાઓએ રાજ્ય કર્યું. તૈમૂરની ચડાઈ પછી તે રાજ્ય સ્વતંત્ર થયું. ઇ. સ. ૧૪૦૫-૩૨ સુધી ત્યાં હોસંગશાહ નામનો પ્રખ્યાત બાદશાહ થઈ ગયો. તેણે માન્ડુમાં રાજ્યધાની કરી. અતિ થોડાક વખત સુધી માળવાનું રાજ્ય ગુજરાતમાં ભેળવી દેવામાં આવ્યું, પણ ઇ. સ. ૧૫૬૪ માં અકબરે તે જીતી લીધું, અને દિલ્હીના રાજ્યમાં જોડી દીધું.

ગુજરાતનું રાજ્ય:—(ઇ. સ. ૧૩૯૪-૧૫૭૨) ઇ. સ. ૧૦૨૫-૨૭ માં મહમૂદ ગીજનીએ ત્યાં ચઢાઈ કરી હતી. ઇ. સ. ૧૨૯૭ માં તેને દિલ્હીના રાજ્ય સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું હતું. છેવટે ઇ. સ. ના ૧૪ માં સૈકાના અંતમાં ત્યાં ઝફરખાન નામનો સુબો સ્વતંત્ર થયો. ઇ. સ. ૧૪૧૧ માં રાજ્યસત્તા તેના પૌત્ર અહમદશાહના હાથમાં આવી. તેણે ૩૧ વરસ રાજ્ય કર્યું, અને અમદાવાદમાં સારાં મકાનો બાંધ્યાં. સૌથી પ્રખ્યાત બાદશાહ મહમૂદ બેગડો થયો. તેણે ચિતોડને ઘેરો ધાલ્યો, કચ્છ પર ચઢાઈ કરી, અને જુનાગઢ તથા પાવાગઢના કિલ્લા જીતી લીધા. ગુજરાતનો છેલ્લો બાદશાહ બહાદુરશાહ થયો. તેણે ખાનદેશ, વરાડ અને માળવા જીતી લીધાં. હુમાયુની સામે લડતાં ઇ. સ. ૧૫૨૭ માં તે મરણ પામ્યો. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૫૭૨ માં અકબરે અમદાવાદ ઉપર ચઢાઈ કરી તે શહેર લઈ લીધું, અને ગુજરાતમાં મોગલ અમલ શરૂ થયો.

બ્રાહ્મણી રાજ્ય:—મહમૂદ તખલખના રાજ્યમાં ઇ. સ. ૧૩૪૭ માં હસન ગંગુ બ્રાહ્મણી નામના સુબાએ ગુલબર્ગમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ રાજ્યનો સ્થાપનાર હસન દિલ્હીના ગંગુ બ્રાહ્મણનો ગુલામ હતો, અને પોતાના શેઠની મહેરબાનીથી તેને પાદશાહની નોકરી મળી હતી, તેથી પોતાના ધણીની યાદગીરી ખાતર પોતાના વંશનું નામ બ્રાહ્મણી વંશ પાડ્યું. ઇ. સ. ૧૩૪૭-૧૪૮૨ ના સમયમાં તે રાજ્યમાં મુંબઈ ઇલાકા, તેમજ હાલના નિઝામના રાજ્ય અને ઉત્તર સરકારનો સમાવેશ થતો હતો. આ વંશના રાજાઓનો સમય વિજયનગરના રાજ્યના હિંદુ રાજાઓ સાથે લડવામાં જ ગયો છે. ઇ. સ. ૧૪૮૨ પછી તે રાજ્યના કાંટા પડ્યા. બ્રાહ્મણી રાજ્ય તુટીને બીડર, વરાડ, અહમદનગર, બિજાપુર, અને ગોવળકોંડા એમ પાંચ પટ્ટણુ રાજ્યો બન્યાં.

બીડરના તુર્ક સરદાર કાસમ બરીદે સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેના વંશના સુલતાનો બરીદશાહી નામથી ઓળખાતા હતા. ૧૦૦ વરસ પછી બિજાપુરના સુલતાને બીડર જીતી લીધું, અને અંતે ઇ. સ. ૧૬૫૭માં ઔરંગઝેમે તેને મોગલ સલ્તનતમાં જોડી દીધું.

ઇ. સ. ૧૪૯૦ માં બિજાપુરના સુબાએ સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. તે વંશ આદિલશાહી કહેવાયો, અને ઇ. સ. ૧૬૮૬ સુધી ચાલ્યો. અંતે ઔરંગઝેમે તે જીતી લીધું.

આદિલશાહી રાજ્ય સ્થપાયું, તેજ સમયે નિઝામશાહે અહમદનગરમાં નિઝામશાહી રાજ્ય સ્થાપ્યું. અહમદનગરની પ્રખ્યાત બેગમ ચાંદબીબીએ ઇ. સ. ૧૫૮૬ માં અકબરના પુત્ર મુરાદને પાછો કાઢ્યો. ચાર વરસ પછી તે અકબરે જીતી લીધું, પણ મલીકંબર નામના સીદીએ તે પાછું લઈ લીધું. છેવટે ઇ. સ. ૧૬૨૭ માં તેને મોગલ રાજ્ય સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું.

ગોવલકોંડાનું રાજ્ય ઇ. સ. ૧૫૧૦ માં સ્વતંત્ર થયું. આ વંશના રાજ્ય-કર્તાઓ કુતુબશાહી કહેવાતા. ઇ. સ. ૧૬૮૭ માં ઔરંગઝેમે તે જીતી લીધું.

ઈમાદ-ઉલ્-મુલ્ક નામના સુબાએ વરાડમાં ઇલિચપુરમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. તે ૮૮ વર્ષ સુધી ચાલ્યું. ઇ. સ. ૧૫૭૨ માં અહમદનગરના રાજ્ય સાથે તેને જોડી દીધું. તેના વંશજો ઈમાદશાહી કહેવાતા. છેવટે તે મોગલ રાજ્યમાં જોડાઈ ગયું.

આ પ્રમાણે આઠાશી રાજ્યના પાંચ વિભાગ થયા. ઇ. સ. ૧૪૦૯ થી ઇ. સ. ૧૫૬૫ સુધીમાં દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં વિજયનગરના હિંદુ રાજ્ય અને આઠાશી રાજ્યો વચ્ચે ઘણી લડાઈઓ થઈ. પરિણામે મુસલમાનો ફાવ્યા, અને વિજયનગરના હિંદુ રાજ્યનો અંત આવ્યો. તે પછી પાંચે આઠાશી રાજ્યો એક પછી એક મોગલ રાજ્યમાં કેવી રીતે જોડાઈ ગયાં, તે પણ આપણે ઉપર જોઈ ગયા.

વિજયનગરનું હિંદુ રાજ્ય:—(ઇ. સ. ૧૩૩૬-૧૫૬૫) શુક્કરાય અને હરિહર નામના બે ભાઈઓએ વિજયનગરનું હિંદુ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, ઇ. સ. ૧૩૩૬. હરિહર મહમ્મદ તખલખનો સુબો હતો. ત્યાર પછી વિજયનગરના રાજ્યનો પ્રખ્યાત રાજા કૃષ્ણદેવરાય ૧જો હતો. તેની સત્તા

કૃષ્ણા નદીથી કન્યાકુમારી બ્રૂશિર સુધી ફેલાઈને વિજયનગરનું રાજ્ય બહુ સમૃદ્ધ થયું. વિજયનગરના રાજાઓને આઠાણી રાજ્યના પાંચે સુલતાનો સાથે વખતોવખત લડાઈઓ થતી. ઇ. સ. ૧૫૦૯-૨૯ સુધી કૃષ્ણદેવરાય ૨ જે થઈ ગયો. તેણે ઓરિસ્સા, ગોવળકોંડા અને બિન્નપુરના લશ્કરને હરાવ્યાં. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનો તે છેલ્લો હિંદુ રાજા હતો. જ્યારે સદાશિવ-રાય રાજ્ય કરતો હતો, ત્યારે રાજ્યની ખરી સત્તા તેના સાળા રામરાજાના હાથમાં આવી. તેની સત્તા બહુ વધવાથી આઠાણી રાજ્યના પાંચે સુલતાનો-એ એકત્ર થઈ વિજયનગર ઉપર ચડાઈ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઇ. સ. ૧૫૬૫ માં બન્ને લશ્કરને તાલિકોટા પાસે લડાઈ થઈ. હિંદુઓનું લશ્કર હાર્યું; રામરાજા કેદ પકડાયો અને મરાયો. વિજયનગરના રાજ્યનો અંત તાલિકોટાની લડાઈમાંજ આવ્યો, પણ સદાશિવના વંશજોએ દક્ષિણમાં ચંદ્ર-ગિરિમાં ધણી વખત સુધી રાજ્ય કર્યું. મદ્રાસ ઇલાકામાં હમ્મી પાસે હાલ પણ વિજયનગરનાં ખંડેરા માલમ પડે છે.

પ્રશ્નો.

- (૧) અશ્વત્થાન રાજ્યની પડતીનાં કારણ આપો.
- (૨) અશ્વત્થાન રાજ્યની પડતી વખતે ઉત્તર હિંદમાં કયાં કયાં મુખ્ય રાજ્યો હતાં ? દરેકની ટુંકી વાત લખો.
- (૩) વિજયનગર અને આઠાણી રાજ્યોનો ઇતિહાસ ટુંકામાં લખો.

પ્રકરણ ૮ મું.

અફઘાન અમલ દરમિયાન હિંદની સ્થિતિ.

મુસલમાની સત્તાનું પ્રાપ્ત્ય.

રાજ્યકારભાર.

લોકોની સ્થિતિ.

ભાષા. બાંધકામ.

કેળવણી.

ધાર્મિક પરિસ્થિતિ.

રાજકીય સ્થિતિ:

બાબરનું આગમન.

મુસલમાની સત્તાનું પ્રાપ્ત્ય:—ઇ. સં. ૧૨૦૬ થી ઇ. સં. ૧૫૨૬ સુધીનાં વર્ષોમાં એટલે લગભગ ત્રણ સૈકાં સુધી ઉત્તર હિંદમાં અફઘાન રાજ્ય રહ્યું. તેનું પરિણામ એ આવ્યું, કે દેશના ઘણાખરા ભાગમાં મુસલમાનોની સત્તા વધી. કુતુબુદ્દીન, અલ્તમશ, અને બલબનના વખતમાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં અને પાછળથી દક્ષિણમાં પણ મુસલમાનોની સત્તા સર્વોપરિ હતી. ત્યાર પછી પણ જે રાજ્યો સ્વતંત્ર થયાં તે મુસલમાન રાજ્યો થયાં.

રાજ્યકારભાર:—લોકો અફઘાન પાદશાહો પાસે જાતે ફરિયાદે જઈ શકતા, અને સુલતાનો પણ સલા ભરી દાદ આપતા. હિંદુ રાજાઓના અંદરના કારભારમાં તેઓ માથું મારતા નહિ. રાજ્યકુટુંબની મુર્ખાઈ તથા તેમના ગુનાથી લોકોની કંઈ હાનિ થઈ નહિ. તેઓ હિંદમાંજ વસ્યા, તેમજ જે જે મિલકત તેઓએ મેળવી તે હિંદમાંજ ખરચાઈ. દેશનો પૈસો દેશમાંજ વપરાયો.

લોકોની સ્થિતિ:—લોકો પોતાનો ધંધો સુખેથી કરતા હતા. રૈયત પણ બહુ સુખી હતી. સ્ત્રીઓ પણ ધરેણાં, દાગીના પહેરતી હતી. દેશ પણ આળાદ હતો.

ભાષા:—અફઘાનોએ પહેલવહેલોજ ઉર્દુ ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો. પર-દેશીઓ હિંદમાં આવ્યા પછી ફારસી, અરબી અને સંસ્કૃત ભાષાની બનેલી મિશ્ર ભાષા બોલતા, તે ભાષા ઉર્દુ બની. પાછળથી મોગલ લોકોના સમયમાં તેનો પ્રચાર બહુ વધ્યો.

બાંધકામ:—બાંધકામ અને કારીગરી ખાસ ધ્યાન ખેંચનારાં નથી. ફક્ત ફિરોઝશાહ તખલખે નહેરો ખોદાવી ખેતરોને પાણી પુરું પાડ્યું. તે સિવાય તેણે દિલ્હીમાં મસ્જીદ બાંધી. આસુદ્દીન તખલખની કબર અને કુતુબ-મિનાર સિવાય બીજાં જોવા લાયક જાહેર બાંધકામ થયાં નથી.

કેળવણી:—અફધાનોએ પાઠશાળાઓ સ્થાપી, પણ તેની અંદર કારસી અને અરખી શીખવતા, જેનાથી લોકો અસાત હતા. વળી ધર્મ સંબંધી તથા રસાયણિક વિદ્યા સંબંધી જ્ઞાન અપાતું.

ધાર્મિક પરિસ્થિતિ:—અગિઆરમા અને બારમા સૈકામાં વૈષ્ણવ ધર્મ ફેલાવા લાગ્યો. તેના ઉપદેશકો રામાનુજ, રામાનંદ, કબીર અને ચેતન્ય વિશે પાછલા વિભાગમાં થોડું ધણું કહેવામાં આવેલું છે, જેથી અહીં વિવેચન કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

રાજકીય સ્થિતિ: બાબરનું આગમન:—ઈ. સ. ૧૩૪૭માં બ્રહ્મણી રાજ્ય સ્થપાયું, ને તેના આખરે પાંચ વિભાગ થયા તે આપણે જોયું. કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણે વિજયનગરનું રાજ્ય પણ સ્થપાયેલું હતું. ગુજરાતનું રાજ્ય પણ ઇ. સ. ૧૫૭૨ સુધી સ્વતંત્ર રહ્યું હતું. માળવામાં ઇ. સ. ૧૫૨૬માં સ્વતંત્ર મુસલમાન બાદશાહ હતો. સિંધમાં પણ તેમજ હતું. મધ્ય હિંદમાં ચિતોડ, જોધપુર, બિકાનેર, જેસલમેર અને જયપુરનાં રજપુત રાજ્યો હતાં. બંગાળામાં પણ સ્વતંત્ર મુસલમાન સુલતાન રાજ્ય કરતો હતો. આ ઉપરથી આપણે જાણી શકીશું, કે જ્યારે બાબર દિલ્હીના રાજ્ય ઉપર ચડી આવ્યો, ત્યારે માત્ર દિલ્હીના રાજ્યમાં દિલ્હી ને તેની આસપાસના પ્રદેશનો સમાવેશ થતો હતો. મતલબ કે સમગ્ર દેશ હિંદુ અને મુસલમાન રાજ્યોમાં વહેંચાઈ ગયો હતો, અને તેઓ એક બીજા સાથે પોતપોતાનું સામ્રાજ્ય સાબીત કરવાને લડતા હતા. પરંતુ તેઓમાં એવું એકે રાજ્ય નહોતું, કે જે સર્વોપરિ સત્તા ભોગવી શકે, કે પોતાની સત્તા સ્થાપન કરવાનો આખરનો નિર્ણય લાવી શકે. છેવટનું પરિણામ એ આવ્યું કે બાબર હિંદમાં આવ્યો, દિલ્હીમાંથી પઠાણ સત્તા નિર્મૂળ થઈ, રજપુતોને પોતાના પ્રયત્નોમાં લાભ મળવાને બદલે રજપુતાનામાં ભરાઈ જવાનો પ્રસંગ આવ્યો, અને દિલ્હીની ગાદીએ ભોગલ વંશની સ્થાપના થઈ.

પ્રશ્નો.

- (૧) અફધાનોના સમયમાં હિંદની સ્થિતિ કેવી હતી તેનું વર્ણન કરો.
- (૨) બાબરની હિંદ પરની ચગાઈ અનુકૂળ સમયની હતી, એ વાત સકારણ સમજાવો.

અગત્યની તવારીખ.

- ઇ. સ. ૫૭૦ હઝરત મહંમદ પેગંબર સાહેબનો જન્મ.
 ઇ. સ. ૬૨૨ હીજરી સનની શરૂઆત.
 સ. ૬૩૨ હઝરત મહંમદ પેગંબર સાહેબનું અવસાન.
 ઇ. સ. ૭૧૨ મહંમદ ખિન કાસીમનું સિંધ પર આક્રમણ.
 ઇ. સ. ૧૦૦૮ મહંમદ ગીજનીએ અનંગપાળને હરાવ્યો.
 ઇ. સ. ૧૦૨૪ મહંમદ ગીજનીએ સોમનાથ મહાદેવનું ખંડન કર્યું.
 ઇ. સ. ૧૧૯૧ થાનેશ્વરનું પહેલું યુદ્ધ: પૃથ્વીરાજની જીત.
 સ. ૧૧૯૨ થાનેશ્વરનું બીજું યુદ્ધ: શાહબુદ્દીનની જીત.
 ઇ. સ. ૧૨૦૬ દિલ્હીમાં ગુલામ વંશની સ્થાપના.
 ઇ. સ. ૧૨૨૫ અલ્તમશે સિંધ જીત્યું.
 ઇ. સ. ૧૨૮૫ ખંગાળામાં તોઝલમેગનો બળવો.
 ઇ. સ. ૧૨૯૫ અલાઉદ્દીનના હાથે જલાલુદ્દીનનું ખૂન.
 ઇ. સ. ૧૨૯૭ અલાઉદ્દીને ગુજરાત જીત્યું.
 ઇ. સ. ૧૩૦૩ અલાઉદ્દીને રણથંભોર ને ચિતોડ જીત્યા.
 ઇ. સ. ૧૩૦૮ મલેક કાકુરે દેવગિરિ જીત્યું.
 ઇ. સ. ૧૩૧૧ મલેક કાકુરે વરંગુળ જીત્યું.
 ઇ. સ. ૧૩૩૬ બુઝરાય અને હરિહરે વિજયનગરનું હિંદુ રાજ્ય સ્થાપ્યું.
 ઇ. સ. ૧૩૪૭ હસનગંગુએ ગુલબર્ગમાં બ્રાહ્મણી રાજ્ય સ્થાપ્યું.
 ઇ. સ. ૧૩૯૮ તૈમૂર લંગની હિંદ પર સવારી.
 ઇ. સ. ૧૪૮૨ બ્રાહ્મણી રાજ્ય તૂટ્યું: પાંચ શાખા રાજ્યો સ્થપાયાં.
 ઇ. સ. ૧૫૨૬ પાણીપતનું યુદ્ધ: બાબરે ઇબ્રાહીમ લોદીને હરાવ્યો.
 પદાણુ રાજ્યનો અંત: મોગલ વંશની સ્થાપના.
 ઇ. સ. ૧૫૬૫ લાલિકોટાનો સંગ્રામ: વિજયનગરના હિંદુ રાજ્યનો અંત.

વિભાગ ૩ નો.

[મોગલ સલ્તનત]

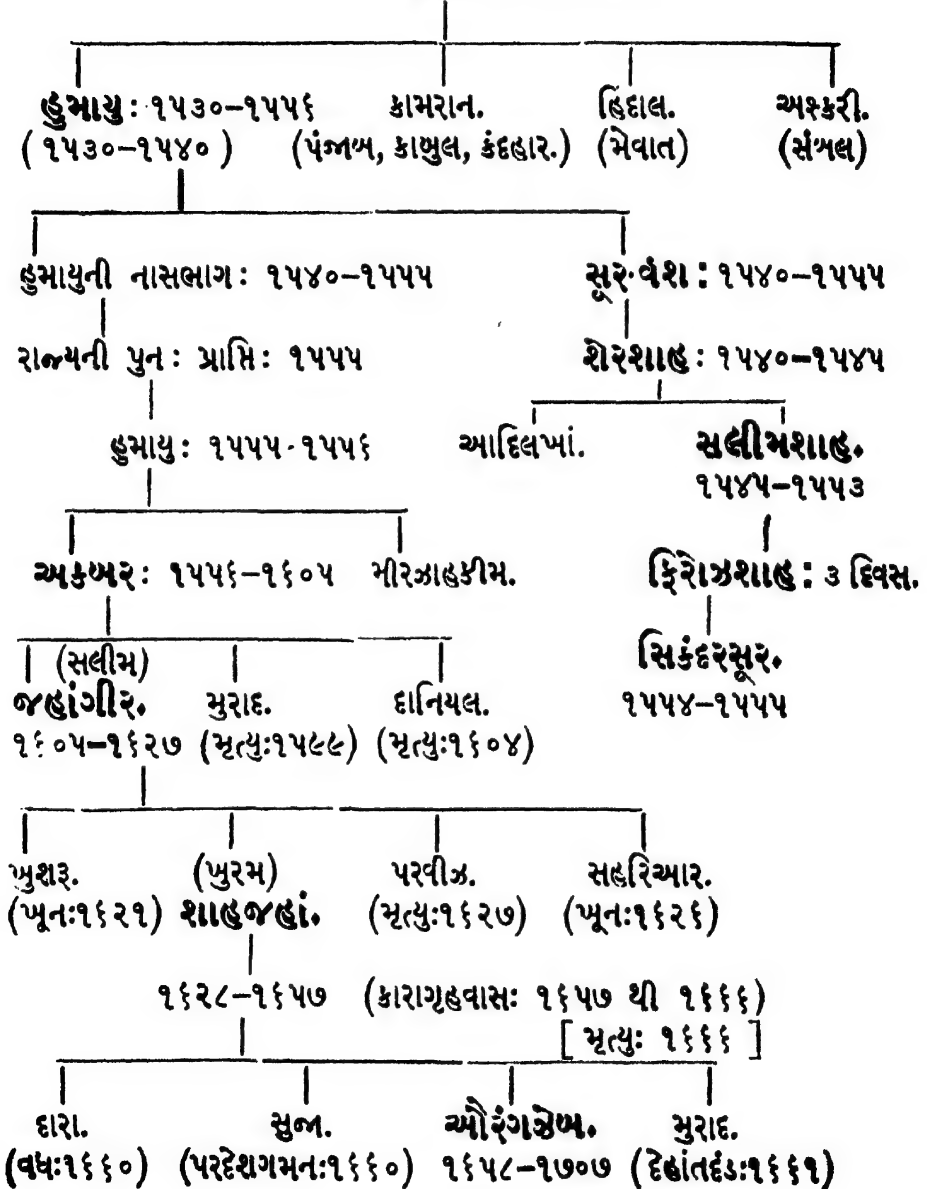
(ઇ. સ. ૧૫૨૬-૧૮૫૭)

મોગલ પાદશાહોનું વંશવૃક્ષ.

પહેલા છ મોગલ પાદશાહો.

(ઇ. સ. ૧૫૨૬ થી ઇ. સ. ૧૭૦૭)

બાબર: ૧૫૨૬-૧૫૩૦

પ્રકરણ ૧ બું.

બહાદુર બાબર.

(ઇ. સ. ૧૨૫૬ થી ઇ. સ. ૧૫૩૦)

મોગલો કોણ હતા.

બાબરના આગમન વખતે દેશની સ્થિતિ.

બાબરનું પૂર્વજીવન.

પાણીપતનું યુદ્ધ.

બાબરે મેળવેલા વિજય.

બાબરનો રાજ્યવિસ્તાર.

ઇતિહાસમાં બાબરની મહત્ત્વના.

બાબરના ગુણદોષ.

બાબરનું મૃત્યુ.

ઉપસંહાર.

મોગલો કોણ હતા:—બાબરે ઇશ્માહીમ લોદી પાસેથી દિલ્હીનું રાજ્ય જીતી લીધું, અને ત્યાં પોતાનું જે રાજ્ય સ્થાપ્યું, તે રાજ્યના રાજ્ય-કર્તા મોગલ બાદશાહો કહેવાય છે. આપણે પાછળ વાંચી ગયા, કે ચિંગીઝખાન અને તૈમૂર વગેરે સરદારોની આગેવાની નીચે મોગલોનાં ટોળાં હિંદ પર ચઢી આવ્યાં હતાં. તેઓ પોતાના દેશ મોંગોલિઆમાંથી આવતા, અને ઘણો ત્રાસ વતાવતા. એ ત્રાસને યાદ રાખી જે લોકો ઉત્તરમાંથી આવ્યા, તે બધા લોકો મોગલોને નામે ઓળખાયા. ખરૂં જોતાં તો તેઓ તુર્ક હતા. બાબર પોતે મિશ્ર જાતિનો હતો. તેનો પિતા તુર્ક હતો અને તેની મા મોગલ જાતિની હતી, એટલે તેનામાં બંને જાતના ગુણો હતા.

બાબરના આગમન વખતે દેશની સ્થિતિ:—બાબરે રાજ્ય સ્થાપ્યું તે પહેલાં દિલ્હીમાં સુલતાન ઇશ્માહીમ લોદી રાજ્ય કરતો હતો. તેના અને તેની પહેલાં ચર્ધી ગએલા સુલતાનોના જીલ્લમ અને તેઓની નબજાઈને લઈને જુદે જુદે ઠેકાણે સુબાઓ સ્વતંત્ર ચર્ધી ગયા હતા. જે જે પ્રાંતો દિલ્હીના સુલતાનો તાબે કરતા તે તે પ્રાંતો ઉપર તેઓ સુબા નીમતા. આ સુબાઓ મુખ્ય રાજ્યકર્તાની નબજાઈને અગિ સ્વતંત્ર ચર્ધી બેસતા. છેવટે જ્યારે ઇ. સ. ૧૩૯૮ માં તૈમૂર ચઢી આવ્યો અને દિલ્હી શહેર લૂટ્યું, ત્યારે દિલ્હીની પઠાણ પાદશાહતના પાયા ઢીલા પડી ગયા હતા. ઇશ્માહીમ

લોદીના જીલમને અગે પંજબના દોલતખાન લોદીએ બંડ કર્યું ને બાબરને મદદે બોલાવ્યો. વળી સુલતાનનો કાકો અલાઉદ્દીન પણ બાબરના પક્ષમાં જઈ મળ્યો. બાબર આ તકનો લાભ લેવા ચૂક્યો નહિ. ન્યારે બાબર આવ્યો ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં રજપુતાના અને વિજયનગરનાં બે મોટાં હિંદુ રાજ્યો હતાં. વિંધ્યાચળ પર્વતની ઉત્તરે ગુજરાત, માળવા, પંજબ, દિલ્હી, બંગાળા અને ઓરિસ્સામાં મુસલમાની રાજ્યો હતાં, ને કૃષ્ણા નદીની ઉત્તરે અહમદનગર, બિજપુર, બીડર, વરાડ અને ગોવળકોંડામાં બ્રાહ્મણી રાજ્ય-માંથી અનેલાં પાંચ મુસલમાની શાખા રાજ્યો હતાં. છતાં ન્યારે બાબર આવ્યો ત્યારે તેની સામે થઈ તેની સાથે ટક્કર ઝીલે એવું એક પણ રાજ્ય નહોતું, તેમજ એકત્ર બળે તેને હંકાવવા જેટલો સંપ પણ એક બીજામાં ન હતો.

બાબરનું પૂર્વજીવન:—બાબર તૈમૂરથી છઠ્ઠી પુરુષ હતો. તે ઇ. સ. ૧૪૮૩માં બોક્કંદમાં જન્મ્યો હતો. તેનું અસલ નામ જહીર-ઉદ્-દીન મહંમદ હતું. આર વર્ષની વયે તેના પિતાના પ્રદેશમાંથી ઉમરાવોએ તેને કાઢી મૂક્યો હતો, પણ ઇ. સ. ૧૪૯૭માં તેણે પોતાનો પ્રદેશ પાછો મેળવ્યો અને વળી પાછો તરતજ તે બોયો. ત્યાર પછી તેણે પોતાના પૂર્વજોનું અસલ રાજ્ય સમરકંદ જીતી લીધું, પણ ઉઝબેક લોકોએ તેને હાંકી કાઢ્યો. ત્યાંથી નિરાશ થઈ બાબર અફઘાનિસ્તાનમાં આવ્યો ને કાબુલ જીતી લીધું. અહીં તેણે હિંદુસ્તાનનાં વખાણુ સાંભળ્યાં, ને દેશમાં ચાલતી અંધાધુંધી વિષે પણ જાણ્યું. આથી વખત જોઈને આ દેશ જીતી લેવાનો તેનો મનસુબો તો હતોજ, તેવામાં પંજબના સુબા દોલતખાન લોદી ને ચિતોડના રાણા સંગ તરફથી થએલું આમંત્રણ બાબરે સ્વીકાર્યું અને જીત મેળવી.

પાણીપતનું યુદ્ધ:—(ઇ. સ. ૧૫૨૬) હિંદુસ્તાન સર કરવાને તલ્લપી રહેલા બાબરે મજબુત લશ્કર એકઠું કરી ચડાઈ કરી લાહોર જીતી લીધું. દોલતખાન પોતાની ભૂલ સમજી બાબરની સામે થયો હતો, તેને બાબરે કેદ કર્યો ને દિલ્હી પાસે આવેલા પાણીપતના મેદાનમાં પડાવ નાખ્યો. સુલતાન ઈબ્રાહીમ ૧,૨૦,૦૦૦ માણસનું મોટું લશ્કર લઈ તેની સામે આવ્યો. બાબરની પાસે દારૂગોળો હતો. ઉપરાંત તેના સિપાઈઓ કેળવાયેલા અને બહાદુર

હતા. વળી બાબર પોતે પણ લડાઈના કામમાં કાબેલ હતો. બીજી બાજુએ સુલતાનનું લશ્કર મોટું પણ બીનકેળવાએલું હતું. તેમને દારૂગોળો વાપરતાં પણ બરાબર આવડતો નહોતો, અને સુલતાન પોતે પણ બેદરકાર હતો. બાબરના ત્વરિત ગતિથી આલનારા ઘોડાઓએ સુલતાનના હાથી પર જીત મેળવી. બાબર થતામાં તો સુલતાનના લશ્કરનો મોટો ભાગ નાશ પામ્યો, અને બાબર માત્ર ૧૩,૦૦૦ માણસના લશ્કરની મદદથી વિજયી થયો. પાણીપતના આ પ્રખ્યાત યુદ્ધમાં ઇસ્લાહીમ રણમાં પડ્યો, ને પડાણ પાદશાહતનો ૩૨૦ વર્ષે અંત આવ્યો.

બાબરે મેળવેલા વિજય:—બાબરે પાણીપતની લડાઈ જીત્યા પછી પોતાના લશ્કર સાથે દિલ્હી ને આગ્રા પર ચડાઈ કરી ને તે શહેરો જીતી લીધાં. આ વખતે તેના સૈનિકોએ હિંદુસ્તાનમાં રહેવાની અને લડવાની આનાકાની કરી; કારણ કે તેઓ કંટાળી ગયા હતા. બાબરે તેમની સમક્ષ એક અસરકારક ભાષણ કર્યું, જેને પરિણામે તેઓને સંતોષ થયો.

બાબરે જીત મેળવી રાજ્ય સ્થાપ્યું, એટલે ચિતોડના રાણા સંગની ધારણા ધૂળમાં મળી. તે લડવામાં બહુ બહાદુર હતો, એટલે મોટું લશ્કર એકઠું કરી બાબર સાથે યુદ્ધ કરવાને આવ્યો. સંગ રાણાને આગળની લડાઈઓમાં ૮૦ જખમ થયા હતા, અને પોતે એક આંખે, એક હાથે અને એક પગે અપંગ બન્યો હતો. વળી સંગ રાણાની મદદે બીજા રજપુત રાજાઓ તથા દોલતખાન લોદી વગેરે કેટલાક સરદારો આવ્યા હતા. સીક્રીના મેદાનમાં બે પક્ષો વચ્ચે ઝપાઝપી થઈ. રજપુતો બહાદુરીમાં પાછા પડે તેવા નહોતા, તોપણ તેઓ બાબરના યુદ્ધકૌશલ્ય આગળ ટકી શક્યા નહિ અને પરિણામે હારી બેઠા. બાબરને વિજય પ્રાપ્ત થવાથી સીક્રીને તેણે કૌતહપુર નામ આપ્યું, ઇ. સ. ૧૫૨૭.

ત્યાર પછી બાબરે ઇ. સ. ૧૫૨૮ માં ચંદેરી સર કર્યું. વળી પૂર્વમાં કેટલાક અરધાનોએ મોઝલો સામે લડવાની તૈયારી કરી હતી. બાબર મોટા લશ્કર સાથે ત્યાં ગયો, અને પટણા અને બનારસ જીતી લીધાં; તેમજ હુમાયુએ અયોધ્યા, બિહાર, અને જુવાનપુર જીતી લીધાં. આવી રીતે બાબર છ માસમાં મોઢી શાનઓએ ખોએલો મુલક સર કરી આગ્રા પાછો ફર્યો.

બાબરનો રાજ્યવિસ્તાર:—બાબરના મરણ સમયે તેના રાજ્યમાં રજપુતાનાની સરહદથી બંગાળાની સરહદ સુધીના પ્રદેશનો એટલે કે જમના અને ગંગાની વચ્ચેના ને આસપાસના ઉત્તરના પ્રદેશનો સમાવેશ થતો હતો. મતલબ કે ગુજરાત સિવાય આખો ઉત્તર હિંદ તેણે જીતી લીધો હતો.

ઇતિહાસમાં બાબરની ગણના:—બાબરે જીત મેળવી ખરી, પણ ચાર વરસના ટુંકા રાજ્યકાળમાં તે રાજ્યની વ્યવસ્થા કરી શક્યો નહિ. રાજ્યને સારા પાયા ઉપર મૂકી શક્યો નહિ, તેનું ખર્ચ કારણ તેને તેમ કરવાનો વખત નહોતો એજ છે. છતાં ઇતિહાસમાં તો તેની ગણના એક ઉત્તમ યોદ્ધા તરીકેજ થઈ શકે; રાજ્યની સારી વ્યવસ્થા કરનાર એક કુશળ રાજદારી પુરુષ તરીકે નહિ.

બાબરના ગુણદોષ:—બાબરે જાતેજ પોતાની જિંદગીના વૃત્તાંતનું પુસ્તક લખ્યું છે, તેમાંથી આપણે તેના ગુણદોષ જાણી શકીએ છીએ. ‘બાબર’ શબ્દનો અર્થ સિંહ થાય છે, અને અલખત તે ઘણોજ બહાદુર અને બળવાન હતો, તેથી તે ઉપનામ તેને માટે યોગ્યજ છે. તે મહત્વાકાંક્ષી હતો. તેને મુલકો જીતવાનો શોખ હતો. તેને અશીર્ણ અને દારૂનું વ્યસન હતું; જો કે તેણે પાછલા વખતમાં એટલે સીકીના યુદ્ધપ્રસંગથી દારૂ પીવો છોડી દીધો હતો, તોપણ તેના વ્યસનથી તેના શરીરના બાંધા ઉપર અસર થઈ હતી. તેવી સ્થિતિમાં પણ તે દરેક બગલમાં એકેક માણસ એમ બંનેને સાથે લઈ માઇલો સુધી દોડી શકતો, અને વૃદ્ધાવસ્થામાં ગંગા જેવી નદી બે વખત તરી શકતો.

બાબરનું મૃત્યુ:—બાબરનો વહાલો પુત્ર હુમાયુ માંદો પડ્યો અને મરણ પથારી પર હતો. બાબરે ઘણા ઉપચારો કર્યા, પણ સધળા વ્યર્થ ગયા. આથી તેણે પોતાના રાજ્યમાંના એક પવિત્ર માણસની સલાહ લીધી. તેણે કહ્યું કે તમારી વહાલામાં વહાલી અને કીમતીમાં કીમતી વસ્તુ આગ્રામાંથી મળી આવેલો હીરા ઈશ્વરને અર્પણ કરો, તો તે હુમાયુને બચાવશે. બાબરે કહ્યું કે મારી પાસે સર્વથી કીમતી વસ્તુ તો મારી પોતાની જિંદગી છે, અને તે હું ખુશીથી ખુબ્બે અર્પણ કરીશ. એમ કહી તેણે ખુદાની જંદગી કરી, કે મારા પુત્રનો રોજ

મને આપ અને તેને બચાવ. આમ કહી તેણે હુમાયુની પથારીને ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી. છેવટે બન્યું પણ તેમજ; બાબર માંદો પડ્યો, હુમાયુ સારો થયો, અને બાબર મરણ પામ્યો, ઇ. સ. ૧૫૩૦.

ઉપસંહાર:—મોગલ લોકો મિશ્ર જાતિના હતા, શુદ્ધ મોગલ નહોતા. બાબર પણ તે પ્રમાણે મિશ્ર જાતિનો હતો. પઠાણ પાદશાહતની નબળાઈનો લાભ લઈ અને દોલતખાન લોદીના આમંત્રણને માન આપી બાબરે સુલતાન હમ્યાલીએ પાણીપતના મેદાનમાં ઇ. સ. ૧૫૨૬ માં હરાવ્યો અને રાજ્ય લઈ લીધું. ત્યાર પછી તેણે ગુજરાત અને માળવા સિવાયનો બધો ઉત્તર હિંદ જીતી લીધો. તેની જિંદગી મુલકો જીતવામાં પુરી થવાથી તે રાજ્યની વ્યવસ્થા બરાબર કરી સમયો નહિ. તે બહાદુર અને દંઢ મનનો હતો, એમ તેના ચારિત્ર્ય ઉપરથી જણાય છે.

પ્રશ્નો.

- (૧) બાબર આવ્યો ત્યારે હિંદની સ્થિતિ કેવી હતી?
- (૨) બાબરે કયા કયા પ્રાન્તો જીતી લીધા ને કેવી રીતે?
- (૩) બાબરનું ચારિત્ર્ય ટુંકામાં લખો.
- (૪) ઇતિહાસમાં બાબરની ગણના શી થઈ શકે તે જણાવો.
- (૫) સીક્રીની લડાઈનું વર્ણન કરો.
- (૬) રાણા સંગની શી ઉમેદ હતી? પોતાની ઉમેદ પાર પાડવા તેણે શી તજવીજ કીધી? પરિણામે શું થયું?
- (૭) બાબરે હિંદુસ્તાન પર ચડાઈ કરવામાં વખતનો લાભ લીધો, એ વાત ઉદાહરણો લઈ સાબીત કરો.

પ્રકરણ ૨ જી.

ભલો હુમાયુ: (ઇ. સ. ૧૫૩૦-૧૫૫૬)

સૂર વંશ: પઠાણ રાજ્યની પુનઃસ્થાપના અને અંત.

રાજ્યની સ્થિતિ.

હુમાયુની ભલમનસાઈ અને બૂલ.

ગુજરાત પર ચડાઈ.

શેરશાહ પર ચડાઈ: પરિણામ.

ભીસ્તીએ કરેલો હુમાયુનો ખચાવ.

હુમાયુનું ઇરાનમાં નાસી જવું.

હુમાયુની પુનઃરાજ્યપ્રાપ્તિ.

સૂર વંશની સ્થાપના:

શેરશાહનું જીવન.

શેરશાહના સુધારા.

સૂર વંશનો અંત.

ઉપસંહાર.

રાજ્યની સ્થિતિ:—આખરના મૃત્યુ પછી રાજ્યનો ભાર તેના મોટા પુત્ર હુમાયુ ઉપર આવી પડ્યો હતો. તેની ઉંમર માત્ર ૨૩ વરસની હતી. તે આખરના જેવોજ બહાદુર હતો. તેણે આખરને જુવાનપુર, બંગાળા, વગેરે દેશો જીતવામાં મદદ કરી હતી. આખરે હિંદુસ્તાન ઉપર મેળવેલો વિજય સંપૂર્ણ નહોતો. પશ્ચિમમાં માળવા અને ગુજરાતનાં રાજ્યો સ્વતંત્ર હતાં, અને પૂર્વમાં અફઘાનો પોતાનું ગએલું રાજ્ય પાછું મેળવવાને પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. ઉપરાંત આખરે જે પ્રાંતો મેળવ્યા હતા તે પ્રાંતોમાં રાજ્ય-વ્યવસ્થા દૃઢ કરી નહોતી, તેથી વખત આવે તે પ્રાંતો સ્વતંત્ર થવા કોશીશ કરે એવી ધાસ્તી રહેતી હતી. આ સ્થિતિમાંથી સહીસલામત રીતે પાર ઉતરવાને હુમાયુ પુરેપુરો લાયક નહોતો. તેણે ગાદીએ આવ્યા પછી બીજેજ વર્ષે બહાર પ્રાંત પર ચડાઈ કરી. ઈબ્રાહીમ લોદીનો ભાઈ મહંમદ લોદી દિલ્હીનું રાજ્ય મેળવવા પ્રયત્ન કરતો હતો, તેને ઇ. સ. ૧૫૩૧ માં હરાવ્યો. સુનારના કિસ્લાને ઘેરો લાવ્યો હતો, તે હુમાયુએ ઉઠાવી લીધો. જો હુમાયુએ અફઘાનોને પુરેપુરા હરાવ્યા હોત અને સંપૂર્ણ વિજય મેળવ્યો હોત, તો તેને આગળ ઉપર જે મુશ્કેલીઓ પડી તે ન પડત. પરંતુ તેના નરમ અને માયાળુ સ્વભાવને લીધે તેમ કરવામાં તે સફળ નીવડ્યો નહિ.

હુમાયુની ભલમનસાઈ અને બૂલ:—આખર મરતી વખતે હુમાયુને પોતાના ભાઈઓની સંભાળ રાખવા કહી ગયો હતો. હુમાયુનો ભાઈ

કામરાન કાશુલને સુખો હતો, તેને પિતાના મૃત્યુ પછી હુમાયુએ પંજાબ પ્રાંત પણ આપ્યો. તેના બીજા ભાઈએ હિંદાલ અને અરકરીને પણ બીજા પ્રાંતો આપ્યા. હુમાયુ ભાઈઓની મદદ પર આધાર રાખતો હતો, પણ તેના ભાઈઓએ હુમાયુને તેનું રાજ્ય ગુમાવવાની સ્થિતિમાં મૂક્યો. હુમાયુએ કાશુલ અને પંજાબ કામરાનને આપવામાં મોટી ભૂલ કરી હતી; કારણ કે જ્યારે જ્યારે લશ્કરનાં માણસોનો તોટો પડતો, ત્યારે તે દેશોમાંથી માણસો મળી શકતાં; પરંતુ હવે તે આવી મદદ મેળવી શક્યો નહિ, અને તેનું લશ્કર દિવસે દિવસે નબળું અને નાનું થતું ગયું. પિતાના વચનનો મર્મ સમજ્યા વગર ભાઈઓમાં રાજ્ય વહેંચી નાખવાની હુમાયુની ભલમનસાઈ એ તેની ગંભીર ભૂલ હતી. વળી તેની બીજી ભૂલ એ હતી, કે એક કામ સંપૂર્ણ થતા પહેલાં બીજા કામ તરફ તે પોતાનું ધ્યાન પરાવતો. સંપૂર્ણ વિજય મેળવવાને બદલે, બીજો ઠેકાણો દોડી તે કામ કરવામાં બંને પ્રાંતોના વિજય અધુરા રહેતા, અને લશ્કરના પણ બે ભાગ પડી જતા, તેથી એકે લશ્કર તેને પૂર્ણ સંતોષ આપી શકતું નહિ. જીતને અંતે મોજશાખ માણવામાં તેનું એટીપણું હદથી જાહે હતું.

ગુજરાત પર ચડાઈ:—પોતાના સ્વભાવ મુજબ લખનૌમાં મેળવેલી જીતને અધુરી મૂકી હુમાયુએ ગુજરાતના બાદશાહ બહાદુરશાહ ઉપર ઇ. સ. ૧૫૩૪ માં ચડાઈ કરી. બહાદુરશાહ દિલ્હી પર ચડાઈ કરવાને કોશીલ કરતો હતો. જ્યારે હુમાયુ માળવામાં આવી પહોંચ્યો, ત્યારે બહાદુરશાહ ચિતોડ પર હુમલો કર્યો હતો, અને શહેરને ઘેરા લાલ્યો હતો. હુમાયુએ આ તકનો લાભ લઈ રજપુતોને મદદ કરી હોત, તો તે બહાદુરશાહને હરાવી ગુજરાત સર કરી શક્યો હોત; પણ તેમ નહિ કરતાં તે બંને વચ્ચે આલતા યુદ્ધની રાહ જોતો બેઠો. ચિતોડના ઘેરામાં રજપુતો હાર્યા અને પોતાનાં ઘેરાંછોકરાંને બાળી મૂકી તેઓએ કેસરીઆં કર્યા. કહેવાય છે કે ચિતોડના સંગ રાણાની સ્ત્રીએ હુમાયુને રક્ષાબંધન કર્યું. તે રક્ષા સ્વીકારી હુમાયુ બેતને મદદ કરવાને બદલે બહાદુરશાહની પાછળ પડ્યો. બહાદુરશાહને મહેસર આગળ હરાવ્યો. તેણે આંપાનેરનો કિલ્લો બહાદુરીથી કબજો કર્યો, અમદાવાદ અને ખંભાત સુધી બહાદુરશાહની પાછળ પડ્યો.

અને છેવટે ગુજરાત અને માળવા જીતી લીધાં. બહાદુરશાહ દીવ નાસી ગયો. ત્યાં તેણે પોર્ટુગીઝ લોકોને વસવા દીધાં. એટલામાં ખબર મળી કે શેરશાહે બહાર અને બંગાળામાં બંડ કર્યું છે. તે સાંભળી અરકરીને ગુજરાતનો સુબો નીમી હુમાયુ શેરશાહનો પરાજય કરવા બહાર ગયો. બહાદુરશાહે આ તકનો લાભ લીધો. તેણે ગુજરાત પાછું કબજે કર્યું, અને થોડા વખત પછી માળવા પણ લઈ લીધું. હુમાયુએ કરેલી ભૂલનું પરિણામ આમાં તો આપણે જોયું. હવે આગળ ઉપર શું થાય છે તે જોઈએ.

શેરશાહ પર ચડાઈ:—હુમાયુએ બહાર તરફ કૂચ કરી ચુનારનો કિલ્લો જીતી લીધો. શેરશાહ આ વખતે બંગાળામાં રોકાએલો હતો. તે આ ખબર સાંભળી બહાર ગયો નહિ; કારણ કે તેનો વિચાર હુમાયુને સપડાવવાનો હતો. હુમાયુ તેની પાછળ બંગાળામાં ગયો. આ વખતે શેરશાહે તેને મળતી મદદ અટકાવી. આથી હુમાયુ છ મહીના સુધી બંગાળામાં રોકાઈ ગયો. તેના લશ્કરનાં માણસો એશઆરામમાં પડી ગયાં. ત્યાર પછી હુમાયુ ગંગા નદીના ડાબી બાજુના કિનારાને રસ્તે પાછો ફર્યો. બકસર આગળ તેણે નદી ઓળંગી. બન્ને લશ્કર સામસામાં થયાં. હુમાયુને લાગ્યું કે મારાથી જીતી શકાશે નહિ, ત્યારે તેણે શેરશાહ સાથે સલાહ કરવાનું કશુંલ કર્યું. સલાહની આશામાં મોગલ લશ્કર શાંત નિદ્રા લેતું હતું, પણ શેરશાહના લશ્કરે એકાએક છાપો માર્યો. મોગલ લશ્કરમાં બંગાળી પડયું, સર્વે નાઠા, હુમાયુ પણ જીવ બચાવવા નાડો, અને પોતાના થોડા સહિત ગંગા નદીમાં પડ્યો. તે ખેતે નદીમાં ડૂબી જાત, પણ નિઃશ્રમ મહમ્મદ સલ્ત નામના એક બીસ્તીએ તેનો જીવ બચાવ્યો, અને આખરે તે મહા મુશ્કેલીએ આત્રા જઈ શક્યો. આત્રામાં એક વરસ રહી તેણે પાછી શેરશાહ ઉપર ચડાઈ કરી, પણ કનોજ પાસે ઇ. સ. ૧૫૪૦ માં હાર્યો અને નાસી ગયો.

બીસ્તીએ કરેલો હુમાયુનો બચાવ:—હુમાયુ ડૂબી જવાની તૈયારીમાં હતો, એવામાં ત્યાં એક બીસ્તી પાણીની મશક પર તરતો હતો. એ બીસ્તીએ હુમાયુને કહ્યું, કે તમે તમારા હાથ એ મશકના ઉપર સંભો. તેમ કરવાથી તે સહીસલામત નદી પાર ઉતરી ગયો. હુમાયુએ તેને આજે

આવવા કહ્યું ને વચન આપ્યું, કે ત્યાં હું તને ત્રણ કલાક રાજ્યાસન પર બેસવા દઈશ. હુમાયુએ આપેલા વચન પ્રમાણે કર્યું. બીરતી કે જેનું નામ મહમ્મદ સફ્ફ હતું તે રાજ્યાસન પર બેઠો. તેણે તેના નામના સિક્કા પડાવ્યા, અને તેના મિત્ર અને સગાંને કીમતી બક્ષીસો આપી.

હુમાયુનું ઇરાનમાં નાસી જવું:—કનોજની લડાઈમાં હાયાં પછી હુમાયુ ૧૫ વરસ સુધી રખડતો રહ્યો. સિંધ અને રજપુતાનામાં તેણે ત્રણ વરસ ગાળ્યાં, તે દરમિયાન તેની સ્ત્રી હમીદા બેગમે મહાન અકબરને ઇ. સ. ૧૫૪૨ માં ઉમરકોટ મુકામે જન્મ આપ્યો. ત્યાંથી તે ઇરાનના શાહને શરણે ગયો. તેની મદદથી તેણે ઇ. સ. ૧૫૪૫ માં અરકરી પાસેથી કંદહાર જીત્યું ને ઇ. સ. ૧૫૪૭ માં કામરાન પાસેથી કાબુલ જીત્યું. આકીનાં નવ વરસ તેણે સુખ-દુખમાં ગાળ્યાં.

હુમાયુની પુનઃરાજ્યપ્રાપ્તિ:—ઇ. સ. ૧૫૪૦ પછીનાં ૧૫ વર્ષ દિલ્હીની માદી પર સૂર વંશનો અમલ રહ્યો. અંતે અંધેરનો લાજ લઈ ઇ. સ. ૧૫૫૫ માં હુમાયુએ પંજાબ સર કર્યું, સરહિંદ પાસે સિકંદરસરને હરાવ્યો ને દિલ્હી તથા આગ્રા જીતી ગએલું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું, પણ તે લાંબો વખત ભોગવી શક્યો નહિ. તે ઇ. સ. ૧૫૫૬ માં તેની પુસ્તકશાળાના આરસના પગથીઆવાળા દાદર પરથી પડ્યો ને મરણ પામ્યો. એક મૃદસ્થ તરીકે હુમાયુમાં ધણુંખરાં લક્ષણો હતાં. તે માયાળુ, શાંત, બહાદુર, ઉદાર, અને શક્તિવાળો હતો, પણ બાદશાહ તરીકે તેનામાં બહાદુરી સિવાય બીજું રાજ્યનીતિને લગતું કૌશલ્ય નહોતું.

સૂર વંશની સ્થાપના: શેરશાહનું જીવન:—હુમાયુને હંફાવી દિલ્હીનું રાજ્ય તાબે કરનાર શેરશાહ કોણ હતો તે તપાસીએ. ઉપર આપણે વાંચ્યું કે તેણે હુમાયુને હરાવી દિલ્હીનું રાજ્ય લઈ લીધું. તે ઘોરી વંશના બાદશાહોના સૂર વંશમાંથી ઉતરી આવ્યો હતો. તે બહારના રાજાનો સુખ્ય મંત્રી હતો. તેણે બહારના શાહની નિંદ્રા તસ્વારના એક જ ઝટકાથી વાધને મારી બચાવી હતી, તેથી તે શેરશાહ કહેવાયો છે. તે ધંધીકમાં અધ્યાત્મો તરફ તો ધંધીકમાં ભોગસો તરફ ચલો હતો. તેમ કરવાનું કારણ તેને પોતાને સ્વતંત્ર

થવા માટેનું હતું. છેવટે આપણે જોયું તેમ તે હુમાયુને હરાવી દિલ્હીનો સુલતાન થયો, ને આમ ફરીથી પઠાણ રાજ્યની સ્થાપના થઈ.

શેરશાહના સુધારા:—શેરશાહે રાજ્યકર્તા તરીકે સારી આબરૂ મેળવી. તેણે હિંદુઓને પોતાનો ધર્મ પાળવાની છૂટ આપી. તેણે ખેતીવાડી કે જેના ઉપર દેશની આબાદીનો આધાર છે તે સુધારી. સિંધુથી બંગાળા સુધી સડક બાંધી રસ્તા સુધાર્યાં, તેના ઉપર ઝાડો રોપાવ્યાં, અને ઠેકાણે ઠેકાણે ધર્મશાળાઓ બંધાવી અને કુવાઓ ખોદાવ્યા. તેણે ટપાલ લાવવા લઈ જવા માટે ગોઠવણ કરી. તેણે દિવાની તથા ફૈજદારી કાયદા ધડ્યા. ગુનેગારોને તે યોગ્ય શિક્ષાજ કરતો હતો, ને તેમાં જરા પણ નમતું મૂકતો નહોતો. તેણે જમાબંધી સુધારી. બધી જમીનની માપણી કરાવી, અને કેટલો પાક થાય છે તે ઉપર રીતસર મહેસુલ ઠરાવ્યું.

સૂર વંશનો અંત:—શેરશાહ કલિજરને ઘેરે ધાલવા જતાં ઇ. સ. ૧૫૪૫ માં મરી ગયો. તેની પછીના સુલતાનો બહુ નબળા હતા. છેલ્લા સૂર પાદશાહના વખતમાં બધી સત્તા હેમુ નામના હિંદુના હાથમાં આવી. આથી અફઘાનોએ બંડ કર્યું. હુમાયુએ આ તકનો લાભ લીધો, અને દિલ્હીનું રાજ્ય લઈ લીધું. આમ પઠાણ રાજ્યની પુનઃસ્થાપના ને અંત ૧૫ વરસ જેટલા ટુંક સમયમાં એક સ્વપ્ના જેવાં ગઈ ગયાં.

ઉપસંહાર:—હુમાયુમાં કળાકૌશલ્યની ખામી હતી. વળી તેણે ગુજરાત પર ચડાઈ કરવામાં ને શેરશાહનું બંડ સમાવવા જતાં ડહાપણ વાપર્યું નહિ, તેથી તેની પડતી થઈ. છેવટે તેને ધરાનમાંથી મદદ મળી. તેણે કંદહાર તથા કાબુલ પોતાના ભાઈઓ પાસેથી લઈ લીધાં, અને શેરશાહના મૃત્યુ પછી અંધેર આલ્યું. તે તકનો લાભ લઈ દિલ્હીનું રાજ્ય તેણે પાછું મેળવ્યું. શેરશાહ એક બહાદુર યોદ્ધો અને કુશળ રાજ્યકર્તા હતો.

પ્રશ્નો.

- (૧) હુમાયુએ પોતાનું રાજ્ય શી રીતે ખોયું ?
- (૨) હુમાયુ ને શેરશાહની વચ્ચે દિલ્હીની ગાદી માટે કેવી રીતે યુદ્ધ થયું ?
- (૩) સૂર વંશના અમલનો ટુંક હેવાલ આપો.

પ્રકરણ ૩ જી.

મહાન અકબર.

(ઇ. સ. ૧૫૫૬-૧૬૦૫)

આરંભમાં દેશની સ્થિતિ.

પાણીપતનું યુદ્ધ.

ખહેરામખાનની અડતીપડતી.

અકબરના વિજયો.

અકબરની રાજ્યપદ્ધતિ.

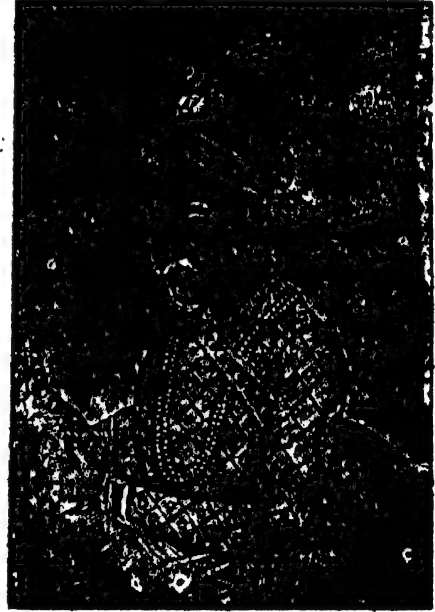
અકબરના સુધારા.

અકબરનું ચારિત્ર્ય.

રાજ્યના મહાન પુરુષો.

ઉપસંહાર.

આરંભમાં દેશની સ્થિતિ:—અકબર ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેની સત્તા નીચે માત્ર દિલ્હી અને પંજાબ પ્રાંતનોજ સમાવેશ થતો હતો, એટલે કે ઇ. સ. ૧૫૫૫ ની સરહિદની લડાઈમાં જે મુલક હુમાયુએ પાછો મેળવ્યો હતો તેજ મુલક હતો. વળી એક બાજુએ કાબુલ અને પૂર્વના અફઘાનો ફરીથી દિલ્હીમાં પહોંચી રાજ્ય સ્થાપવાની રાહ જોઈ રહ્યા હતા, અને બીજી તરફ રજપુતાનાનાં રજપુત રાજ્યો પણ સ્વતંત્ર હતાં. ગુજરાત જીતવાનું પણ બાકી રહ્યું હતું. ટુંકામાં બાબર ચઢી આવ્યો અને દેશની જેવી સ્થિતિ હતી, તેવીજ સ્થિતિ અત્યારે પણ હતી. ઘણા પ્રદેશો સર કરવાના હતા. પરંતુ પ્રમાણમાં લશ્કર બહુ નાનું હતું. અકબરના કેટલાક સરદારોએ શરૂઆતમાં કાબુલ પાછા જતા રહેવાની અકબરને સંમતિ આપી, પણ તેના કુઆ અને વિશ્વાસુ સરદાર ખહેરામખાને દૃઢ રીતે તેમ કરવાની

મહાન અકબર.

ના પાડી, તેથી બીજા સરદારોની સૂચના માન્ય કરવામાં આવી નહિ.

પાણીપતનું યુદ્ધ:—(ઇ. સ. ૧૫૫૬) હિંદુ રાજા સિકંદરસરના વખતમાં તમામ રાજ્યસત્તા હેમુ નામના હિંદુ સરદારના હાથમાં હતી. સિકંદરસરને હરાવ્યા પછી હેમુ બંગાળનો સુબો થઈ બેઠો. તે એક દુકાનદાર હતો, અને તેમાંથી પોતાની હોશિયારી વડે આવી મોટી પદવી સુધી ચઢ્યો હતો. તેણે એક મોટું લશ્કર એકઠું કર્યું, અને અકબર સામે લડાઈ કરવા તૈયારી કરી. તેણે દિલ્હી કબજે કર્યું. આ વાતની જ્ઞાને બહેરામખાનને ખબર પડી, ત્યારે તે પણ પોતાનું લશ્કર લઈ હેમુની સામે થયો. ઇ. સ. ૧૫૫૬ ના નવેમ્બરની પાંચમી તારીખે બંને લશ્કર પાણીપતના પ્રખ્યાત મેદાનમાં મળ્યાં. બંને પક્ષ વચ્ચે એક ભયંકર લડાઈ થઈ, પણ હેમુના કમનસીબે તેની આંખમાં તીર વાગ્યું. આથી તે ખભરાયો, અને લશ્કરમાં ભંગાણુ પડ્યું. હેમુના લશ્કરની હાર થઈ, અને તે પોતે કેદ પકડાયો. બહેરામખાન તેને અકબર પાસે લાવ્યો, અને અકબરને તેના ઉપર તરવાર ચલાવવા કહ્યું. અકબર એક તરુણ પુરુષ છતાં ઉદાર મનવાળો હતો, તે તેણે આ પ્રસંગે દેખાડી આપ્યું. તેણે કહ્યું કે હારીને શરણે આવેલા હેમુ પર હું તરવાર ચલાવીશ નહિ. આમ છતાં બહેરામખાને તરુણ પાદશાહની વાત ગણકાર્યા વગર હેમુને મારી નાખ્યો. ત્યાર પછી તેણે દિલ્હી અને આગ્રા સર કર્યા, અને અકબર એક પ્રબળ રાજ્ય સ્થાપવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

બહેરામખાનની અડતીપડતી:—બહેરામખાન બહાદુર અને દઢ મનનો સરદાર હતો. તે બાબરની સાથે હિંદમાં આવ્યો હતો, અને રાજ્યકુટુંબનો વિશ્વાસુ અમલદાર થઈ પડ્યો હતો. તે અકબરનો કુબેર થતો હતો. અકબરને તેણે જ કેળવણી આપી, અને રાજ્ય મેળવવામાં પણ સારી મદદ કરી. માદીએ આવતી વખતે અકબર માત્ર તેર વર્ષની ઉંમરનો હોવાથી રાજ્યનો બધો કારભાર તે ચલાવતો. રાજ્યમાં સઘળે તેનો જ હુકમ મનાતો. વળી તેણે જ્વાલિખરનો કિલ્લો સર કર્યો, અને ગંગા તથા જમના નદીના કાંઠા પર આવેલા કેટલાક પ્રદેશો પણ જીતી લીધા.

ઊંઘે અકબરને એમ લાગ્યું કે જ્યાં સુધી બહેરામખાન સર્વસત્તાધીશ છે, ત્યાં સુધી તે પોતે સ્વતંત્રપણે રાજ્ય ચલાવી શકશે નહિ. વળી રાજ્ય-કુટુંબની ખટપટથી અકબરની તેના પર ઈતરાણ થઈ. અકબરને તેને મારે

માન હતું, તેથી તેણે મઠકે હજ કરવા મોકલવાને બંદાને ખસેડવા ધાર્યું, પણ બહેરાએ બંક કર્યું, તેમાં તે હાથો ને સરણે થયો. અકબરે તેને મારી આપી મઠકે વિદાય કયો, પણ રસ્તામાં જતાં એક અકબરને તેને મારી નાખ્યો.

અકબરના વિજયો:—માદીએ આવ્યા પછી અકબરે રજપુતોને નમાવવાનો અને મદદગાર મિત્ર બનાવવાનો વિચાર કર્યો, કારણ એ હતું કે મોગલ સલ્તનતને સર્વોપરિ બનાવવામાં તેને રજપુતોની મદદની જરૂર જણાઈ હતી. પ્રથમ તેણે જયપુરના રાજા બિહારીમલ્લ પર ચડાઈ કરી. લડાઈ ચાર વર્ષ ચાલી. છેવટે બિહારીમલ્લ હાથો, એને તેણે પોતાની પુત્રી અકબરને પરણાવી. વળી બિહારીમલ્લના પુત્ર ભગવાનદાસને અને તેના દત્તક પુત્ર માનસિંહને તેણે લશ્કરમાં મોટી જગ્યાઓ આપી. આ પ્રમાણે તેણે એક રજપુત રાજાને પોતાના પક્ષમાં લીધો.

અકબરે ચિતોડ લઈ લીધું:—પછી અકબરે ચિતોડ તરફ નજર ફેરવી. ચિતોડનો રાણો ઉદેસીંગ બધા રજપુત રાજાઓમાં મુખ્ય હતો. તે અકબરને સરણે થયો નહિ. તેણે ધાર્યું કે ખડકા પર આવેલા ચિતોડનો મજબુત કિલ્લો અકબરથી લઈ શકાશે નહિ.

પરંતુ ઇ. સ. ૧૫૬૮ માં અકબરે ચિતોડ પર ચડાઈ કરી. કિલ્લાનું રક્ષણ કરવા ધણા બહાદુર સામંતો સળંગ થઈ બેઠા, અને જયમલ્લ નામના બહાદુર સરદારે કિલ્લાનું રક્ષણ કરવાનું કામ માથે લીધું. તેણે સાહસ વેડી પ્રાણાન્તે પણ જયાવ કરવા ઠરાવ કયો. તે સિવાય બીજા કેટલાક રજપુત રાજાઓ પણ મેવાડની મદદે આવી પહોંચ્યા. આ બધાના હાથમાં કિલ્લો સોંપી ઉદેસીંગ અરવલ્લીના ડુંગરોમાં નાસી ગયો. અકબરે મહા મહેનતે કિલ્લો હાથ કર્યો. અતિ જયમલ્લ અકબરની બંદુકથી મરાયો; અને બહાદુર રજપુતોએ જાણ્યું કે કટોકટીનો પ્રસંગ આવ્યો છે, ત્યારે તેઓએ પોતાનાં બેરાંછોકરાં બાળાં મૂક્યાં, અને કેસરીઆં કરી પેલે લડાઈમાં ઉતરી પડ્યા. તેઓએ પોતાનું શૌર્ય બતાવવામાં મજા રાખી નહિ, અને ૮,૦૦૦ બહાદુર સામંતોના પ્રાણની આહુતિએ અપાયા પછી ચિતોડનો કિલ્લો અકબરના હાથમાં ગયો.

અકબરે ચિતોડ સર કર્યું એટલે ઉદેસીંગ અરવલ્લીના ડુંગરોમાં ઉદય-સાગર સરોવર બેઠાવ્યું, અને મહેલ બાંધાવ્યો. પાછળથી ત્યાં ઉદેપુર શહેર વસાવ્યું અને ત્યાં રાજ્ય કર્યું. તે ૪૨ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો.

પછી અકબરે રણથંબોર અને કલિંજરના કિલ્લા જીતી લીધા, ઇ. સ. ૧૫૬૬. આમ મેવાડ સિવાય રજપુતોના બધા મુલક અકબરે તાબે કર્યો.

હલદીઘાટનું યુદ્ધ:—(ઇ. સ. ૧૫૭૬) ઉદેસીંગના પુત્ર પ્રતાપ-સિંહે અકબર સામે વેર લેવાની તૈયારી કરી. તે બહાદુર બોલો હતો. તેની પાસે પુરતું દ્રવ્ય ને પુરતાં સાધનો નહોતાં, છતાં તેણે મોટી લડાઈ આરંભી. અંબર, બિકાનેર વગેરેના રજપુતો બાદશાહને શરણે ગયા. પ્રતાપનો બાઈ શુક્તસિંહ પણ મોગલોને શરણે ગયો, પણ તેથી તે નિરાશ થયો નહિ. તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે ત્યાં સુધી હું ચિતોડ પાછું ન મેળવું, ત્યાં સુધી દાદી મુંડાવવી નહિ, સોના રૂપાની થાળીમાં જન્મવું નહિ, અને સુવાળી શૈયા પર સૂવું નહિ. તે ચિતોડ પાછું મેળવી શક્યો નહિ, અને આ પ્રાતઃ તેણે મરતાં સુધી પાળી.

૨૨,૦૦૦ શુરા સુલદોને લઈ રાણો પ્રતાપ હલદીઘાટના મેદાનમાં મોગલો સામે લડવાને ગયો. બન્ને પક્ષ વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થયું. રજપુતોએ મોગલો પર ત્રાસ વતાંવ્યો. પ્રતાપ લડતાં લડતાં છેક સલીમના હાથી સુધી જઈ પહોંચ્યો. પોતાનો ચેતક ઘોડો તેણે સલીમના હાથી પર કુદાવ્યો, પણ દાવ બરાબર ફાળ્યો નહિ. રજપુતોએ શૌર્ય દાખવવામાં પાછી પાની કરી નહિ. પ્રતાપને બચમાં બેઈ ઝાલા રાણા માનસિંહે પ્રતાપનું છત્ર કૂંટવી

લઈ પોતાને માથે ધર્યું, એટલે મોગલો તેની પૂંડે પડ્યા. માનસિંહ બહાદુરીથી લડ્યો. તેના સામંતોને શૌર્ય ચઢાવ્યું, પણ તેણે પ્રતાપને માટે પ્રાણ ખોયો. પ્રતાપને રણભૂમિ છોડવી પડી. હલદીઘાટના મેદાનમાં ૧૪,૦૦૦ શુરા રજપુતોનું લોહી રેડાયું. તેઓનો પરાજય થયો. માત્ર ૮,૦૦૦ સૈનિકો બચ્યા.

પ્રતાપે ધણા કિલ્લાઓ જીતી લીધા, અને પાછળથી ઉદેપુરમાં રાજ્ય કર્યું. ઇ. સ. ૧૫૯૭ માં મરણ પામ્યો, પણ તેણે અને તેની પછીના મેવાડના રાજાઓએ પોતાની બેન, દીકરી મોગલ બાદશાહોને

પ્રતાપસિંહ.
પરણાવી પોતાના પવિત્ર કૂળને ક્ષાંછન લગાડ્યું નહિ.

ગુજરાત જીત્યું.—મહાકુરસાહના મરણ પછી રાજ્યમાં બે પક્ષ પડ્યા, અને બન્ને વચ્ચે રાજ્યગાદી ચાટે તકરાર બીડી. અકબરે આ વખતે સીક્રિમાં હતો. તેને આ વાતની ખબર પડી, ત્યારે તેણે અમદાવાદ જીતવાની તૈયારી કરી. નવ દિવસમાં તે અમદાવાદ આવી પહોંચ્યો. ઇ. સ. ૧૫૭૨ માં તેણે ગુજરાત જીતી લીધું, અને મોગલ રાજ્ય સાથે જોડી દીધું.

બંગાળા, બહાર અને ઓરિસ્સાની જીત.—બંગાળાના આદિવાસી દાઉદખાને અકબરની અવગણના કરી. અકબરે ઇ. સ. ૧૫૭૫ માં બંગાળા પર ચડાઈ કરી, રાજમહાલની લડાઈમાં દાઉદખાનને હરાવ્યો, અને બંગાળા અને બહાર જીતી લઈ મોગલ રાજ્ય સાથે જોડી દીધાં. છેવટે ઇ. સ. ૧૫૮૨ માં ઓરિસ્સા પણ જીતી લીધું.

વાયવ્ય સરહદના વિજય.—અકબરે બધા ધર્મ તરફ પોતાની ઉંદાર વૃત્તિ બતાવી, તેથી કેટલાક મુસલમાનો તેના ઉપર બહુ ગુસ્સે થયા. તેઓએ તેને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકવા પ્રયત્ન કર્યો; અને કાબુલનો રાજા હકીમ જે કામરાનનો દીકરો હતો, તેને ગાદીએ બેસાડવાની તેમની ઇચ્છા થઈ. આ વખતે બંગાળા અને અફઘાનિસ્તાનમાં બળવા બેઠ્યાં. હકીમે પંજાબ પર ચડાઈ કરી, તેથી અકબરે તેને શિક્ષા કરવા માટે અફઘાનિસ્તાન પર ચડાઈ કરી અને કાબુલ જીતી લીધું, ઇ. સ. ૧૫૮૨. ત્યાર પછી તેના સરદારોએ કાશ્મીર અને સિંધ લઈ લીધાં. વળી ઇ. સ. ૧૫૮૪ માં અલ્ગિસ્તાન, અને ઇ. સ. ૧૫૮૫ માં કંદહાર જીતી લીધાં. આ પ્રમાણે તેણે વાયવ્ય સરહદના બધા પ્રાંતો સર કર્યાં.

દક્ષિણ પર ચડાઈ: (ઇ. સ. ૧૫૯૫-૧૬૦૧)—અકબરે હવે પોતાનું લક્ષ દક્ષિણ પર દોર્યું. તેણે લડાઈ કર્યાં વિના શાંત રીતે દક્ષિણ તાબે કરવાને પોતાના સુબાઓને મોકલ્યા; પણ તેઓ ખાનદેશ સિવાય બીજા મુલકો લઈ શક્યા નહિ, તેથી તેણે દક્ષિણ જીતવા ફરીથી મોંઘે લશ્કર મોકલ્યું. અહમદનગર ઉપર તેઓએ ચડાઈ કરી. ચાંદબીબીએ બહાદુરીથી શહેરનું રક્ષણ કર્યું. તે જીતી ત્યાં સુધી અકબર અહમદનગરને સર કરી શક્યો નહિ, પણ ચાંદબીબીને તેનાં જ માણસોએ દગાથી મારી નાખી. છેવટે અકબરના સૌથી નાના પુત્ર દાનિયલે અહમદનગર જીતી

લીધું. અંતે અકબર પોતે પણ દક્ષિણમાં ગયો. તેણે ખાનદેશ સર કર્યું અને આસીરગઢ પણ સુકિતપ્રયુક્તિથી લઇ લીધું. આમ દક્ષિણનો મુલક જીતી લઇ ખાનદેશ, અહમદનગર અને વરાડ મોગલ રાજ્ય સાથે જોડી દીધાં.

અકબરની મુરાદ આખો હિંદુસ્તાન જીતી લેવાની હતી. તેની આ મુરાદ કેટલેક અંશે ખર આવી. તેની કારકીર્દિમાં મોગલ રાજ્યનો વિસ્તાર ઓક્સસ નદીથી બ્રહ્મપુત્રા સુધી અને હિમાલયથી છેક નર્મદાની દક્ષિણ સુધી થયો હતો. બધા દેશો માત્ર સર કરવાથીજ મહાન રાજ્ય કહેવાય નહિ, એ વાત ધ્યાનમાં લઇ તેણે ઉપર મુજબ જીતેલા દેશોની કેવી રીતે આબાદી થાય, તે માટે પોતાના રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવા માંડી.

અકબરની રાજ્યપદ્ધતિ:—અકબરે પોતાનું રાજ્ય કેવી રીતે દૃઢ કર્યું ? જ્યારે તે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેણે બહેરામખાન અને આદમખાનની મદદથી વિજયો મેળવ્યા. તેના રાજ્યદરબારમાં હોશિયાર અને ચુનંદા માણસો હતા. અકબર પોતે પણ ધણો કાબેલ હતો. તેની લડાયક શુદ્ધિ પણ અસાધારણ હતી. તે ધણો મહેનતુ અને ખંતીસો હતો. તે કુશળ રાજ્યનીતિના પુરુષ હતો. અશુભકર્મ અને ટોડરમલ જેવા વિદ્વાન અને ચતુર માણસો તેની પાસે હતા, અને તેઓ તેને સલાહ આપતા હતા. વળી શત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવ્યા પછી તે તેમને છેક નિર્બળ બનાવતો નહિ; પણ ઉદાર વૃત્તિ દેખાડતો, અને તેજ વૃત્તિથી ધણા શત્રુઓને પોતાના મિત્ર બનાવતો. હિંદુ અને મુસલમાનો વચ્ચે ધર્મ સંબંધી ઝઘડો થતો તે તેના રાજ્યમાં તેણે અંધ કર્યો. બંનેને તે સમાન ગણતો. રજપુતોની સાથે તેણે લગ્નવ્યવહાર બાંધ્યો; રજપુત બેગમોને તે પોતપોતાનો ધર્મ પાળવાની છૂટ આપતો. તેણે પોતાના સુધારા અને પોતાની કુશળ રાજ્યનીતિથી હિંદુઓને ખતાવી આપ્યું, કે તે પોતે હંમેશાં પ્રજાના કલ્યાણાર્થે મહેનત કરે છે. તેની સખત મહેનતને પરિણામે હિંદુ અને મુસલમાનોમાં એકતા થઇ. તેણે જે સુધારા કર્યા તે સુધારા તેની દીર્ઘદષ્ટિ ખતાવી આપે છે એટલુંજ નહિ, પણ તે એક ઉત્તમ રાજદારી પુરુષ હતો તે પણ સાબીત કરે છે.

અકબરના સુધારા:-

(૧) સામાજિક સુધારા:-હિંદુ અને મુસલમાનો વચ્ચે લગ્નસંબંધ ચાલુ કર્યો. તેણે વિધવાવિવાહ કરવાની છૂટ આપી. હિંદુઓની અંદર ચાલતો આવેલો બાળલગ્ન કરવાનો ચાલ બંધ કર્યો. સત્તી થવાનો રિવાજ તેણે કેટલેક અંશે અટકાવ્યો, એટલે કે જે સ્ત્રીને તેના ધણીની પાછળ પરાણે બાળા મૂકતા તે તેણે બંધ કર્યું, પણ જેઓ સ્વેચ્છાથી સતી થતી, તેના અટકાવ કર્યો નહિ.

(૨) રાજકીય સુધારા:-હિંદુઓ ઉપરનો જનિઆ વેરો તેણે માફ કર્યો, તથા યાત્રાળુઓ પાસે જે કર લેવાતો હતો તે બંધ કર્યો. તેણે હિંદુ તથા મુસલમાનોને સમાન ગણ્યા. તેણે તેના રાજ્યના ૧૮ ભાગ પાડ્યા, અને દરેક ઉપર સુબો નીમ્યો. સુબાની સત્તા નીચે મૂકેલા પ્રાન્તોના પણ તેણે ભાગ કર્યા. તે પ્રાંતોના સધળો કારભાર સુબાઓને સોંપવામાં આવ્યો, પણ ન્યારે ન્યારે બાદશાહને જરૂર પડે, ત્યારે તેઓએ તેને માણસો પુરાં પાડવાં તથા પૈસાની મદદ કરવી એવું ઠરાવ્યું.

(૩) લશ્કરી સુધારા:-સરદારોને લડાઈમાં માણસો રાખવા માટે જે જમીન અગર જગીર આપવામાં આવતી હતી તે અકબરે બંધ કરી. દરેક સિપાઈને સરકાર તરફથી પરભાર્યો પગારજ મળતો; આથી કરીને દરેક સિપાઈ સરદારને બદલે પાદશાહનેજ જવાબદાર રહેતો.

(૪) મહેસુલ સંબંધી સુધારા:-શેરશાહે જમાબંધી સંબંધી જે સુધારો કર્યો હતો, તે પ્રમાણે રાજ ટોડરમલે અકબરના રાજ્યમાં દાખલ કર્યો. સધળા જમીનની માપણી કરાવીને કેટલો પાક થશે તેનો અડસટ્ટો કાઢવામાં આવ્યો. સારી જમીન, સાધારણ જમીન, અને ખરાબ જમીન એવા ત્રણ ભાગ પાડવામાં આવ્યા. જેટલો ઉપજતો કે ભાગ પૈસાથી અગર પાકથી સરકારને આપે એમ ઠરાવ્યું.

(૫) ન્યાય સંબંધી સુધારા:-મુસલમાનોને કાજીઓ ન્યાય આપતા, અને હિંદુઓને હિંદુ ન્યાયાધીશો ન્યાય આપતા. દરેક માતિના રીતરિવાજોને પુરતું માન આપવામાં આવતું. તેઓની ઉપર વરિષ્ઠ કચેરી હતી, તેમાં પાદશાહ પોતેજ કામ ચલાવતો. કાયદાઓ બહુ ઝીણવટવાળા નહોતા, તેમ જિલ્લા પણ તેવીજ કરવામાં આવતી.

(૬) ધાર્મિક સુધારા:—અકબર સધળા ધર્મને માન આપતો. સૌને પોતપોતાનો ધર્મ પાળવાની તેણે છૂટ આપી. તેને ધર્મ ઉપર શોખ હતો. તેણે પોતે એક નવો ધર્મ સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો. તેના હેતુ એ હતો, કે દરેક શાંતિને ઐક્યમાં આણવી. આથી પોતાના નવા ધર્મમાં દરેક ધર્મમાંથી કેટલાક અગત્યના સિદ્ધાંતો લીધા. તેના નવા ધર્મનો ઉદ્દેશ એ હતો, કે એકજ ધર્મરતને માનવો, અને અકબરને તેના પેગંબર તરીકે સ્વીકારવો. અબુલકાસમે તેને આ કામમાં સારી મદદ કરી, પણ આ ધર્મ લાંબા વખત સુધી નભી શક્યો નહિ.

અકબરનું ચારિત્ર્ય:—અકબરે અનેક મુશ્કેલીઓ સહન કરી રાન્યને આબાદ બનાવ્યું. તેણે પોતાની રાજકીય શુદ્ધિ વાપરી રાન્યને સુધાર્યું, અને ‘મહાન’ એવી પદવી મેળવી. તે એક બહાદુર અને નીડર યોદ્ધો હતો એટલુંજ નહિ, પણ એક કુશળ રાન્યદારી પુરુષ હતો. મોગલ રાન્યનો ખરેખરો સ્થાપનાર તેજ ગણાય. તેનું માનસિક તેમજ શારીરિક બળ જળ્યે હતું. તે વિદ્વાન અને કસરતબાજ હતો, અને તેને સંગીતનો તેમજ બાંધકામનો શોખ હતો. ન્યાય આપવામાં તે ઘણો કુશળ હતો, છતાં તે મહત્વાકાંક્ષી હતો. તેના વિચાર સમગ્ર હિંદુસ્તાનના પાદશાહ થવાનો હતો, અને તે માટે તેણે ૪૩ વરસ રાન્ય વધારવામાં અને મુલકો જીતવામાં ગાળ્યાં. તેણે સ્થાપેલો નવો ધર્મ પણ તેની એક પ્રકારની મહત્તા બતાવી આપે છે. તેણે રાન્યને દૃઢ બનાવ્યું, અને સર્વ મોગલ બાદશાહોમાં તે મહાન ગણાયો. તેના છેવટના દિવસોમાં તેના પુત્ર સલીમે બંડ કર્યું; તેનાથી તેને અસંતોષ થયો હતો. તે ઇ. સ. ૧૬૦૫ માં મરણ પામ્યો. તેની કબર આગ્રાથી ૬ માઈલ દૂર સીકંદરામાં છે, જ્યાં ઘણા મુસાફરો હજી પણ જાય છે.

અકબરના રાન્યના મહાન પુરુષો:—

(૧) અબુલકાસમ:—તે અકબરનો મિત્ર, મંત્રી, અને સરદાર હતો. તેણે ‘આધને અકબરી’ નામનું પુસ્તક રચ્યું છે, જેમાં અકબરના રાન્ય વિષેની સઘળા માહિતી આપી છે. તે અકબરનો સલાહકાર હતો. તેણે નવો ધર્મ સ્થાપવામાં અકબરને સારી મદદ કરી હતી. તે વિદ્વાન હતો. તેણે તેના બાઈ ફૈઝીને ફારસીમાં ‘મહાભારત’ લખવામાં મદદ કરી હતી. તેને સલીમે મરાવી નાખ્યો. અકબરને તેથી ઘણો આઘાત પહોંચ્યો હતો.

(૨) ફેઝી:—તે અબુલફઝનો ભાઈ હતો. તે કવિ અને હકીમ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેને સંસ્કૃત ભાષાનું સારું જ્ઞાન હતું. તેણે અકબરને હિંદુઓનાં કાવ્યો અને તત્ત્વજ્ઞાનનું જ્ઞાન કરાવ્યું હતું.

(૩) બીરબલ:—એનું મૂળ નામ શિવદાસ હતું. તે કવિ તેમજ હાજરજવાબી હતો. બીરબલ અને બાદશાહની વચ્ચે ચાલેલા સંવાદો તર્ક-શક્તિ અને સમયસૂચકતાથી ભરપૂર છે. તે પણ અકબરનો માનીતો મંત્રી હતો, અને રાજ્યકાળમાં બાદશાહને મદદ કરતો. ફતેહપુર સીક્રીના જીર્ણ કિલ્લામાં હજી પણ એક પડી ગએલું મકાન બીરબલના મહેલને નામે મુસાફરોને ઓળખાવવામાં આવે છે.

(૪) રાજા ટોડરમલ:—તે બહાદુર સૈનિક અને કુશળ રાજ્યદારી પુરુષ હતો. તે સમયે રાજદારી કામોમાં તેના જેવો કુશળ બીજો કોઈ જાણે હશે. તેણે અકબરને મહેસુલના કામમાં મદદ કરી હતી. તેણે થોજેલી જમાવંધીની રીત થોડે ઘણે અંશે હજી પણ ચાલુ છે. તે પહેલાં બંગાળાનો સુબો હતો.

(૫) તાનસેન:—એ એક અચ્છો ગવૈયો હતો. પ્રથમ તે રેવાના રાજદરબારમાં હતો. ત્યાંના રાજાના હુકમથી તે અકબરના દરબારમાં આવ્યો હતો.

ઉપસંહાર:—અકબરે ઘણા પ્રાંતો જીતી મોગલ રાજ્યનો વિસ્તાર વધાર્યો. શરૂઆતમાં દિલ્લી અને તેની આસપાસનો મુલકજ મોગલ રાજ્યમાં ગણાતો; પણ જ્યારે તે મરી ગયો, ત્યારે મોગલ રાજ્યનો વિસ્તાર ઓકસસ નદીથી બ્રહ્મપુત્ર સુધી અને હિમાલયથી નર્મદાની દક્ષિણના મુલક સુધી હતો. તેણે રજપુતાના, ગુજરાત, બંગાળા, બહાર, ઓરિસ્સા, વાચન્ય સરહદના પ્રદેસો અને દક્ષિણ જીતી લીધાં. તે કુશળ રાજ્યદારી પુરુષ હતો. હિંદુ મુસલમાનો વચ્ચે તેણે એકચ કરાવ્યું, રજપુતોને મિત્ર બનાવ્યા, અને સારા પોતપોતાનો ધર્મ પાળવાની છૂટ આપી. તેણે વિધવાવિવાહને ઉત્તેજન આપ્યું, સહી થવાનો ચાલ કઠોરે અંશે બંધ કર્યો, ને જન્મિયા વેશે માફ કર્યો. તેણે દરેક પ્રાંત પર રાજ્ય કરવા માટે સુબો નીમ્યા, અને જમાવંધીની રીત સુધારી. તે જેખાવડો, ખૂશમિનજ, ને વિદ્વાન હતો. તેની રીત-ભાવ તથા વાણી દરબારી ઠાઠની હતી. તેના વખતમાં અબુલફઝલ, ફેઝી, બીરબલ, ટોડરમલ, તાનસેન અને આનસીંગ જેવા મહાન પુરુષો થઈ ગયા. ખરેખર, અકબર હિંદનો મહાન બાદશાહ હતો.

પ્રશ્નો.

- (૧) અકબરનું ફુંક વૃત્તાંત તેના ચારિત્ર સહિત આપો.
- (૨) અકબર શા માટે મોગલ રાજ્યનો સ્થાપનાર કહેવાય છે, તેમજ તે શા માટે 'મહાન' ની પદવીને લાયક છે ?
- (૩) અકબરે મેળવેલા વિજય, તેણે કરેલા સુધારા, અને તેની રાજ્ય-પદ્ધતિ વિષે ફુંક ખ્યાન આપો.
- (૪) ટોડરમલ અને અબુલફઝલ સંબંધી શું જાણો છો ?
- (૫) અકબર અને બાબરનો મુકાબલો કરો.

પ્રકરણ ૪ થું.

જહાંગીર મોજલો.

(ઇ. સ. ૧૬૦૫ થી ઇ. સ. ૧૬૨૭)

જહાંગીરનું ગાદીએ આવવું.
સાહજદા ખુશનૌ બળવો.
નૂરજહાંનું પ્રાથમિક જીવન ને બેગમ.
જહાંગીરના વિજયો અને પરાજય.
મરઝી ચાને પ્લેગ.

પરદેશી પ્રજાઓનું આગમન.
મહોબતખાનનું બંડ.
જહાંગીરનું ચારિત્ર્ય.
ઉપસંહાર.

જહાંગીરનું ગાદીએ આવવું:—અકબરના મરણ પછી તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર સલીમ જહાંગીર (દુનિયાનો જીતનાર) નામ ધારણ કરી ઇ. સ. ૧૬૦૫ માં ગાદીએ આવ્યો. અકબરને જ્યારે કંઈ પણ સંતાન નહોતું, ત્યારે તેણે પોતાના ગુરુ સલીમ ચીશતીની સેવા કરવી શરૂ કરી હતી. ગુરુની સેવાના પ્રભાવથી તેને જોધબાઈ નામની રજપુત બેગમથી એક પુત્ર થયો. ગુરુના નામનું નિરંતર સ્મરણ રહે અને પુત્ર ગુરુની પ્રસાદી રૂપ હતો, તે ઉપરથી તે પુત્રનું નામ પણ સલીમ રાખવામાં આવ્યું. તેનામાં તેના પિતાના જેવા ગુણો નહોતા. તે દારૂડીઓ અને વ્યસની હતો, પણ પોતાની જિંદગીના પાછળના વખતમાં તે સુધર્યો હતો.

શાહજહાન પુશરને બળવો:—જહાંગીર બચની હશે અને તેણે તેના પિતાની સામે બંડ કર્યું હતું. આ કારણથી અકબરનો વિચાર જહાંગીરના પુત્ર પુશરને ગાદી આપવાનો થયો હતો. લોકો પણ પુશરને બહુ ચાહતા હતા, અને રાજ્યના માનસીંગ વગેરે મુખ્ય અમલદારો પણ પુશરની બાબતમાં હતા. પરંતુ સલીમ અકબરનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતો, તેથી અકબરે વિચાર ફેરવ્યો અને સલીમને ગાદીનો વારસ ઠરાવ્યો.

આમ પોતાના હાથમાંથી ગાદી ગએલી જાણી પુશરએ ગાદી મેળવવા જહાંગીર સામે બળવો કર્યો. પુશર પ્રથમ આગ્રે ગયો, અને ત્યાંથી લશ્કર એકઠું કરી પંજાબ તરફ ગયો. જ્યારે જહાંગીરને આ વાતની ખબર પડી, ત્યારે તેણે જબરા લશ્કર સાથે પુશરની પૂઠ પકડી. તેને ચિનાબ નદી પાસે પંકડી પાડ્યો, હરાવ્યો, અને કેદ કર્યો. વળી પુશરનાં માણસોને શુળાએ ચડાવ્યાં, અને પુશરને બંને બાજુએ લટકતી મડદાંની હારમાંથી પસાર કર્યો. આવું દૃશ્ય જોઈ પુશરનું હૃદય ચિરાઈ જવા લાગ્યું. પુશરને જિંદગી પુરી થતા સુધી કેદમાં રાખ્યો. તેની આંખો ફેડી નાખવામાં આવી હતી, અને શાહ-જહાંની મસલતથી ઇ. સ. ૧૬૨૨ માં તેનું ખૂન કરવામાં આવ્યું હતું.

નૂરજહાંનું પ્રાથમિક જીવન:—નૂરજહાં જેનું નામ મિહિર-ઉન-નિસા હતું, તે ધરાનના એક ઉમરાવ કુટુંબની પુત્રી હતી. તેના પિતાએ એક હલકા ફળની પણ સફરુશી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યું હતું, તેથી તેનાં સગાં-સંબંધીઓની સાથે તેને તકરાર ઉભી થઈ. વળી તે ગરીબ વેપારી વર્ગના માણસ હોવાથી તેનો વિચાર હિંદુસ્તાનમાં આવવાનો થયો. હિંદમાં આવતાં રસ્તામાં કંદહારમાં નૂરજહાંનો જન્મ થયો. તેની મા તેને જન્મ આપી મરી ગઈ. તેના પિતાએ તેને જંગલમાં મૂકી આગળ ચાલવા માંડ્યું, એટલામાં તેને એક વેપારીનો સંઘ મળ્યો, જેણે તેને મદદ કરી. ધણાં સંકટો વેઠી તેઓ મહામુસીબતે આગ્રે પહોંચ્યાં, ને તે વેપારીએ નૂરજહાંને તેની સ્ત્રીને સોંપી. વેપારી દરબારનો પરિચિત માણસ હતો, એટલે તેને વખતોવખત દરબારમાં આવવું જવું થતું. નૂરજહાં પણ તેની સાથે અકબરના દરબારમાં આવતી જતી. તે પુખ્ત ઉંમરની થતાં તેની કાંતિ દીપી નીકળવા લાગી. જહાં-

ગીરે તેને જોએલી તેથી તેનાથી મોહ પામ્યો, ને તેની સાથે લમ કરવાનો વિચાર કર્યો. અકબરને બ્યારે આ વાતની ખબર પડી, ત્યારે અલી કુલીખાં જે શેરઅફઘાનના નામથી ઓળખાતો હતો, તેની સાથે તેણે તેની શાદી (લમ) કરી. શેરઅફઘાનને ખરદાન પરગણાનો મુખો બનાવી અકબરે બંગાળામાં મોકલી આપ્યો.

બેગમ નૂરજહાંનાં કાવતરાં:—અકબરના મૃત્યુ પછી જહાંગીરે શેરઅફઘાનને નૂરજહાં સાથે છુટા છેડા કરવા કહ્યું, પણ તેણે તેમ કરવાની ના પાડી; તેથી જહાંગીરે ખટપટ કરી શેરઅફઘાનને મારી નખાવ્યો, ને નૂરજહાંને આગ્રે બેલાવી મંગાવી. કેટલોક વખત તો નૂરજહાંએ જહાંગીરની બેગમ થવા આનાકાની કરી, પણ આખરે તેને તેમ કરવા સમજાવવામાં આવી. બેગમ થયા પછી બાદશાહ ઉપર તેણે જખરો કાપુ મેળવ્યો. રાજ્ય-કારભાર પોતેજ કરવા લાગી, ને પોતાની સહીથી હુકમો કાઢવા લાગી. તેનો પિતા જેને પાછળથી ઉલ્મ-ઉદ્-દૌલાનો ખિતાબ મળ્યો, તેને તથા પોતાના ભાઈ અસફખાનને તેણે મોટી પદવીઓ આપી, અને તેમની સલાહથી તે રાજ્ય ચલાવવા લાગી.

પોતાની સત્તા કાયમ રહે, તે માટે તેણે શેરઅફઘાનથી થએલી પોતાની પુત્રીને બાદશાહના નાના દીકરા સહરીઆર વેરે પરણાવી, ને તેની લત્રીજી મુમતાઝને શાહજહાં વેરે પરણાવી.

નૂરજહાંની ઇચ્છા સહરીઆરને ગાદી અપાવવાની હતી. તે કારણથી શાહજહાં જેનું નામ ખુરમ હતું, તેને કંદહાર જીતવા જવાનું કહ્યું, કે જેથી તેની ગેરહાજરીમાં તે પોતાનું ધાર્યું કરી શકે. શાહજહાં ચેતી ગયો હતો, તેથી તેણે જવાની ના કહી. આથી જહાંગીરે તેને અસલ પદવી ઉપરથી દૂર કર્યો, ને તે પદવી સહરીઆરને આપી. પરંતુ શાહજહાંએ બંડ કર્યું. નૂરજહાંએ મહોબતખાનની મદદથી તેને કબજે કર્યો. તેને દક્ષિણમાં જવાની ફરજ પાડવામાં આવી, અને સારી ચાલચલગત રાખે તે બદલ તેના બે પુત્રો દાસ અને ઔરંગઝેબને આગ્રે રાખવામાં આવ્યા. નૂરજહાંએ પોતાનું ધાર્યું કર્યું, અને સહરીઆરને ગાદીનો વારસ ઠરાવ્યો.

પછી નૂરજહાંએ વિચાર્યું કે મહોબતખાનની સત્તા બહુ વધી પડી છે, તેથી મને તેમ કરી તેનો અંત લાવવો એવો નિશ્ચય કર્યો. મહોબતખાનને તે બાબતની ખબર પડી, તેથી ન્યારે જહાંગીર મોટા રસાલા સાથે કાબુલ જતો હતો, ત્યારે એકાએક તેણે તેના પર હલ્લો કર્યો, ને જહાંગીર તથા નૂરજહાંને કેદ કરી લીધાં. નૂરજહાંએ યુક્તિ રચી જહાંગીરને છોડાવ્યો, અને મહોબતખાનની સત્તા પડી બાગતાં પોતે શાહજહાં પાસે દક્ષિણમાં નાસી ગયો. અસફખાન પણ શાહજહાંના પક્ષમાં જઈ મળ્યો; કારણ કે તેની પુત્રી શાહજહાંને આપી હતી, ને તેની ઇચ્છા શાહજહાં બાદશાહ થાય તેવી હતી. આથી ન્યારે જહાંગીર મરણ પામ્યો, ત્યારે ત્રણેના એકત્ર લશ્કરે આઝમનો કબજો લીધો. નૂરજહાંની આશા ધૂળમાં મળી ગઈ. ત્યાર પછી ૩૦ વરસ તે જીવી ખરી, પણ રાન્યના કામમાં કોઈ દિવસ વચ્ચે પડી નહિ.

નૂરજહાંનું આચરણ:—તે બહાદુર અને બુદ્ધિશાળી સ્ત્રી હતી. તે સત્તાધીશ સ્ત્રી છે એમ જહાંગીર જાણતો હતો, તેથી તેણે સમગ્ર રાન્ય-કાજ તેને કરવા દીધું. તેણે બહુ ન્યાયી રીતે રાન્ય ચલાવ્યું. તે બહેલી હતી. તેણે સહરીઆરને રાન્યગાદી અપાવવા કરેલા કાવતરાથી પોતાની બધી સત્તા હેક ગુમાવી.

જહાંગીરના વિજયો અને પરાજય:—

(૧) રજપુતાના કબજે કર્યું:—અકબરે ચિતોડ લઈ લીધા પછી હિંદુ-સૌંઘ પર્વતમાં નાસી ગયો હતો, ને ત્યાં હિંદુપર વસાવી રાન્ય સ્થાપ્યું હતું. તેના પુત્ર રાણા પ્રતાપસિંહે પણ બહાદુરીથી મોગલો સામે ટક્કર લીધી હતી, અને મોગલ લોકો મેવાડ જીતી શક્યા નહોતા. પ્રતાપની પછી તેનો પુત્ર અમરસિંહ ગાદીએ આવ્યો. મોગલોએ તેના ઉપર પણ ધણા હુમલા કર્યા; પણ છેવટે શાહજહાંએ મેવાડ પર હલ્લો કર્યો, ને રજપુતોને હરાવ્યા. ઇ. સ. ૧૬૧૪માં અમરસિંહ મોગલોને શરણે ગયો. આમ જહાંગીરના અમલમાં મેવાડ પર જીત મળી.

(૨) અહમદનગર જીત્યું:—ચાંદબીબીના મૃત્યુ પછી અહમદનગર મોગલ રાન્યમાં જોડી દીધું હતું; છતાં તે સ્વતંત્રતા જાળવી રાખ્યું હતું. મલિકઅર નામના એખિસીનીઅન સરદારે અહમદનગર જીતી લેવાનો ને

મોગલ રાજ્યથી તદ્દન સ્વતંત્ર થવાનો નિશ્ચય કર્યો. બન્ને વચ્ચે ઘણી વખત લડાઈ થઈ, પણ છેવટે શાહજહાંએ મોટું લશ્કર લઈ મલિકઅરને હરાવ્યો, ને ઇ. સ. ૧૬૧૬ માં અહંમદનગર પુરેપુરું સર કર્યું.

(૧) કંદહાર ખોલ્યું:—ઈરાનના રાજા શાહ અબ્બાસે મોગલો પાસેથી કંદહાર પડાવી લીધું. તેની સામે લડાઈ કરવા જહાંગીરે શાહજહાંને જવાનું કહ્યું. શાહજહાંએ જવા ના પાડી તેથી સહરીઆરને મોકલ્યો, પણ તે ફાવ્યો નહિ, ને મોગલોએ કંદહાર ગુમાવ્યું. જહાંગીરને માટે આટલો બનાવ પરાજયનો હતો.

મરકી ચાને રોગ:—જહાંગીરના ગાદીએ બેઠા પછી દસ વરસે તેના રાજ્યમાં મરકી ફાટી નીકળી. ઇ. સ. ૧૮૯૬ માં પહેલવહેલી મરકી મુંબઈમાં ચાલી હતી, તેના જેવીજ આ મરકી હતી. સંખ્યાબંધ ઉંદરો મરણ પામતા હતા, ને મરકીના જંતુઓ ફેલાવતા હતા. મોટા મોટા પ્રાંતો જેવા કે આગ્રા ગુજરાત, વગેરે સ્થળોએ તે રોગ ફેલાયેલો હતો.

પરદેશી પ્રજાઓનું આગમન:—

(૧) ફિરંગી લોકો:—જહાંગીરે પોર્ટુગીઝ લોકોને હિંદમાં વેપાર કરવાની છૂટ આપી હતી. તેઓ બીજી કોઈ પ્રજા વ્યાપારાર્થે તેઓની સાથે હરિકાઈ કરે તે સહન કરી શકતા નહોતા. જ્યારે જહાંગીરે અંગ્રેજ કેપ્ટન હોકીન્સને વેપાર કરવાની છૂટ આપી અને પોતાના રાજ્યમાં મોટી પાયરી આપી, ત્યારે પોર્ટુગીઝ લોકો ચિડાયા હતા. તેઓએ જહાંગીરને તે માટે લખ્યું, અને જહાંગીરે હોકીન્સને રજા આપી. ઇ. સ. ૧૬૧૨ માં અંગ્રેજોએ પોર્ટુગીઝોને સુરત પાસે હરાવ્યા, ત્યારે પોર્ટુગીઝોએ મોગલ રાજ્યનાં વહાણોને લૂટ્યાં. જહાંગીરે લશ્કર લઈ ચડાઈ કરી દમણ પર હલ્લો કર્યો, પોર્ટુગીઝ લોકોને કેદ કર્યાં, અને તેઓને પોતાનો ધર્મ પાળવાની મના કરવામાં આવી.

(૨) સર ટોમસ રો:—હોકીન્સને રજા આપ્યા પછી અને પોર્ટુગીઝોને હરાવ્યા પછી ઇ. સ. ૧૬૧૫ માં ઇંગ્લેન્ડના રાજા જેમ્સ ૧લાએ સર ટોમસ રોને જહાંગીરના દરબારમાં મોકલ્યો. તે જેમ્સનો કાગળ લઈ આવ્યો હતો. તે વખતે જહાંગીર અબમેરમાં હતો. તે ત્યાં મળ્યો અને જહાંગીરે અંગ્રેજોને સુરતમાં વેપાર કરવાની છૂટ આપી. સર ટોમસ રોએ તે વખતની હકીકત

લખેલી છે, તે વાંચવા લાયક છે. તેમાં મોગલ રાજ્યની જાહેજલાલી અને જહાંગીર લોકોને કેવી રીતે ન્યાયઃ આપતો તે બાબત લખ્યું છે.

મહોબતખાનનું ખંડઃ—તે એક બહાદુર સરદાર હતો, અને પાદશાહી લશ્કર તેના કાબુમાં હતું. તેણે શાહજહાંને હરાવવામાં જહાંગીરને મદદ કરી હતી. નૂરજહાંને તેની અદેખાઈ આવી, તેથી તેને મારી નાખવાને કાવતરું કરવા લાગી; પણ મહોબતખાન એટલી જવાથી તેણે જહાંગીર અને નૂરજહાંને કેદ કર્યા. પરંતુ નૂરજહાંની ચતુરાઈથી બંને છૂટ્યાં, ને મહોબતખાન બીકતો માર્યો નાસીને દખ્ખણમાં જઈ શાહજહાંને મળ્યો.

જહાંગીરનું ચારિત્ર્યઃ—તે કુશળ પણ દારૂડીઓ હતો. તે હંમેશાં મોજશાખમાં અને એશઆરામમાં પડ્યો રહેતો. તે ધાતકી હતો. કોઈ કોઈ વખત તો તે બહુ જીલમ કરતો. તે દારૂડીઓ હતો, છતાં તે સખ્ય અને સારો દેખાવા પ્રયત્ન કરતો. દિવસે જવલ્લેજ દારૂ પીતો, પણ રાત્રે તો બાકીજ ન રાખતો. આમ છતાં દારૂ પીનારને તે સજા કરતો. તેના સ્વભાવમાં ગુણોનો પરસ્પર વિરોધ હતો. તે ધાતકી હતો અને ભલો હતો; ન્યાયી હતો અને જીલમી હતો. તેને કુદરતી દેખાવ જોવાનો શોખ હતો. તે સંગીતમાં કુશળ હતો. જો કે તે એકજ પરમેશ્વરને માનતો, તોપણ તે કયા ધર્મનો હતો, તે ચોક્કસ કહી શકાય નહિ. તેણે ખ્રિસ્તી લોકોને દેશમાં વસવાની છૂટ આપી હતી.

ઉપસંહારઃ—જહાંગીર મોજલો હતો. તેણે શરૂઆતમાં ખુશરૂનો બળવો સમાવ્યો, ને નૂરજહાં સાથે લગ્ન કર્યું. તેના અમલમાં નૂરજહાં સર્વસત્તાધીશ હતી. તે સમયમાં જુદી જુદી યુરોપી પ્રજાઓ દેશમાં વ્યાપારાયે આવતી, તેમાં અંગ્રેજ પ્રજાના હક માટે સર ટોમસ રો હિંદમાં આવ્યો. તેણે ૩ વરસ દેશમાં રહી ધણી માહિતી મેળવી હતી. સુરત બંદરની જાહેજલાલી અને વેપારની પ્રગતિ

* પ્રજાને અદલ ઇન્સાફ આપવા, અને પ્રજાજનોને પાદશાહની હજુરમાં જવામાં વિઘ્ન ન આવે એ માટે, જહાંગીરે દરબારમાં બેંચ રાખી તેની સોનાની સાંકળનો છેડો દરવાજે રખાવ્યો હતો. અરજદાર સાંકળ ખેંચે ને પાદશાહને બજાર પડે. આ તો ન્યાય આપવા માટેની એક પ્રકારની તેની ઇતેભરી કહેવાય! ન્યાય બરાબર મળતો હશે, એમ તો નજ મનાય.

સારી હતી. મહોબતખાન એક બાહોશ સરદાર હતો. પાછળથી રાજ્યગાદી માટે વાંધા ઉઠયા; પણ આખરે શાહજહાં ફાવ્યો, અને નૂરજહાંની ધારણા પાર પડી નહિ. શાહજહાંના અમલ દરમિયાન નૂરજહાંએ રાજ્યકાળમાં માયું માર્યું નહોતું. તેણે બાકીની ૩૦ વર્ષની જિંદગી શાંતિમાં ગુજારી.

પ્રશ્નો.

- (૧) જહાંગીરના વખતની હિંદની સ્થિતિ વિષે અનુમાન કરો.
- (૨) નૂરજહાંના જીવનચરિત્ર વિષે સંપૂર્ણ હેવાલ આપો.
- (૩) સર ટોમસ રો કોણ હતો? હિંદમાં તેણે શું જોયું? શું કર્યું?
- (૪) જહાંગીર પછી ગાદી મેળવવા માટે કોણે કોણે કેવી રીતે પ્રયત્ન કર્યો? આમાં કોને મળી અને તે શાથી?

પ્રકરણ ૫ મું.

શાહજહાં: મહેલો બાંધનાર.

(ઇ. સ. ૧૬૨૭ થી ઇ. સ. ૧૬૫૮)

રાજ્યપ્રાપ્તિ.

લડાઇઓ.

અંગ્રેજોની પ્રગતિ.

ગુજરાતમાં દુકાળ.

બાંધકામો.

રાજ્યપદ્ધતિ.

શાહબદાઓનાં બંડ.

શાહજહાંનું ચારિત્ર્ય.

ઉપસંહાર.

રાજ્યપ્રાપ્તિ:—ઇ. સ. ૧૬૨૭ માં જહાંગીર મરણ પામ્યો, તે વખતે શાહજહાં દક્ષિણમાં હતો. સહરીઆરને જહાંગીરે ગાદીને વારસ ઠરાવ્યો હતો, તેથી તેણે ગાદી લઈ લીધી; પણ અસફખાનની ઇચ્છા પોતાનો જમાઈ બાદશાહ થાય તેવી હોવાથી તેણે સહરીઆરને કેદ કર્યો ને આંખો ફેડી નાખી; નૂરજહાંને બંદીવાન કરી, અને શાહજહાં આવી પહોંચે, ત્યાં સુધી ખુશરના પુત્રને ગાદી આપી. દરમિયાન શાહજહાં આવી પહોંચ્યો. તેણે સહરીઆરને મારી નાખ્યો, અને પોતાના મળતીઆઓને હુકમ કર્યો, કે બાખરના વંશના જેટલા પુરુષો હયાત હોય, તે બધાને મારી નાખવા; જેથી

ગાદીનો દાવો કરનાર કોઈ રહે નહિ. તેના સરદારોએ તે પ્રમાણે કર્યું, અને શાહજહાં આમ પોતાનાં સગાંવહાલાંનું લોહી રેડી ગાદીએ આવ્યો, ઇ. સ. ૧૬૨૭. આવાં કૃત્યોનું પરિણામ આ પ્રકરણને અંતે તમે જોશો.

લડાઈઓ: પોર્ટુગીઝ લોકો સાથે લડાઈ:—અકબર અને જહાંગીરે પોર્ટુગીઝ લોકોને બંગાળામાં હુગલી નદીને કિનારે વેપાર કરવાની અને ત્યાં કોઠી સ્થાપવાની છૂટ આપી હતી. તેઓ ચાંચીઆનો અને ગુલામો વેચવાનો ધંધો કરવા લાગ્યા. શાહજહાં નાસીને જ્યારે બંગાળામાં ગયો હતો, ત્યારે તે લોકોએ તેને મદદ કરી નહોતી. તે ઉપરાંત મુમતાઝમહાલની બે દાસીઓને તેઓ લઈ ગયા હતા, તેમને તેઓએ પાછી આપવા ના પાડી. વળી બંગાળામાં ચાલતા વેપારમાં તેઓ એટલી બધી હરકત કરતા હતા, કે રાજ્યની આવકને નુકસાન પહોંચવા લાગ્યું. આ કારણોને લઈ શાહજહાંએ તેઓના ઉપર હલ્લો કર્યો. તેઓમાંના ધણાખરાની કતલ કરી, અને તેઓનું મથક હુગલી પડાવી લીધું, ઇ. સ. ૧૬૩૨.

ખાનજહાં લોદીનો બળવો:—(ઇ. સ. ૧૬૩૦-૩૨) આ અફઘાન સરદાર દક્ષિણનો સુબો હતો. તે સ્વતંત્ર થવાને લાગ સાધતો હતો. ઇ. સ. ૧૬૩૦ માં તેણે મોટું લશ્કર તૈયાર કર્યું, અને અહમદનગરના રાજ્યકર્તાને મળી બંનેએ મોગલ રાજ સામે ચડાઈ કરી. શાહજહાંએ તે બંનેને હરાવ્યા, અને ખાનજહાં લોદીને મારી નાખ્યો, ઇ. સ. ૧૬૩૨.

કંદહાર મેળવવા પ્રયત્ન:—હિંદુસ્તાન વચ્ચેનો વેપાર કંદહારને રસ્તે ચાલતો હતો, તેથી તે લઈ લેવા મોગલો અને પઠાણો મહેનત કરતા હતા. અકબરે તે જીતી લીધું હતું, પણ ઇ. સ. ૧૬૨૨માં જહાંગીરે તે ખોયું હતું. ત્યાર બાદ શાહજહાંએ તે ઇ. સ. ૧૬૩૮ માં પાછું મેળવ્યું હતું. પરંતુ તેની પાસેથી ધરાનીઓએ ઇ. સ. ૧૬૪૯ માં તે પડાવી લીધું. શાહજહાંએ તે પાછું મેળવવા બહુ પ્રયત્ન કર્યાં; બે વખત ઔરંગઝેબની સરદારી નીચે અને ત્રીજી વખત દારાની સરદારી નીચે મોટાં લશ્કરો મોકલ્યાં; પણ તેમાં તે સફળ થયો નહિ, અને છેવટે તે જીતવાનો પ્રયત્ન કરવો છોડી દીધો, ઇ. સ. ૧૬૫૩. તેને કંદહારની લડાઈઓનો ખર્ચ ૧૨ કરોડ રૂપિયા થયો હતો.

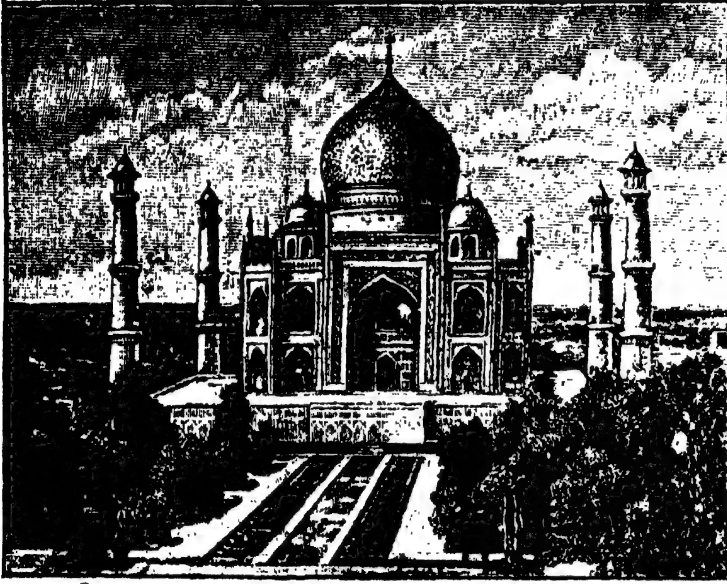
દક્ષિણ પર હુમલા:—ખાનજહાં લોદીના મૃત્યુ પછી દક્ષિણમાં અશાંતિ ચાલતી હતી. ઔરંગઝેબ ઇ. સ. ૧૬૩૬-૪૪ સુધી પહેલી વખત ન્યારે દક્ષિણનો સુબો હતો, ત્યારે તેનો વખત કજીઆ પતાવવામાં ગયો હતો. શાહજી ભોંસલે નામના મરાઠા સરદારે તેને ધણો ત્રાસ આપ્યો હતો. અહંમદનગરના રાજ્યએ ખાનજહાંને મદદ કરી હતી, તેથી ઔરંગઝેબે તેના ઉપર ચડાઈ કરી તેને મારી નાખ્યો, ને અહંમદનગરને ઇ. સ. ૧૬૩૭ માં મોગલ રાજ્ય સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું. બિજાપુર અને ગોવળકોંડાના રાજ્યકર્તાઓએ અહંમદનગરના સુલતાનને મદદ કરી હતી, તેથી તેમને પણ હરાવ્યા, ને તેમને ખંડણી આપવાની ફરજ પાડી.

ઇ. સ. ૧૬૫૬માં ઔરંગઝેબ ગોવળકોંડાના પ્રધાન મીરજુમલાનો મિત્ર હતો. મીરજુમલાની સત્તા ઘણી વધી ગઈ હતી, તેથી સુલતાનનો વિચાર તેની સત્તા તોડી પાડવાનો હતો. આથી મીરજુમલાએ ખંડ કર્યું, અને ઔરંગઝેબની મદદ માગી. સુલતાને મીરજુમલાના પુત્રને કેદ કર્યો. ઔરંગઝેબે તેને છોડવા કહ્યું, પણ સુલતાને તેમ કરવા ના કહી. તે ઉપરથી ઔરંગઝેબે ગોવળકોંડાને ઘેરા લીધો. શાહજહાંએ તે ઘેરા ઉઠાવી લેવા ઔરંગઝેબને કહ્યું, અને સુલતાનને દંડ તરીકે મોટી રકમ અને તે ઉપરાંત કેટલોક મુલક આપવાની ફરજ પાડી. તેજ વર્ષે બિજાપુરનો નવાબ મરણ પામ્યો, તેથી તેનો પુત્ર ગાદીએ બેઠો. ઔરંગઝેબ આ ખબર સાંભળી વચ્ચે પડ્યો ને કહ્યું, કે ગાદીએ કોને બેસાડવો તે બાદશાહના હાથની વાત છે. તેણે બિજાપુરને ઘેરા લીધો ને તે જીતી લેવાની તૈયારીમાં હતો, એટલામાં શાહજહાં મોટો પડ્યો, તેથી ઔરંગઝેબે તેની પાસેથી દંડ તરીકે મોટી રકમ લીધી, અને પોતે રાજ્યપ્રાપ્તિ અર્થે દિલ્હી ગયો.

અંગ્રેજોની પ્રગતિ:—વિજયનગરના હિંદુ રાજ્યના વારસ ચંદ્રગિરિના રાજ્યએ ઇ. સ. ૧૬૩૯ માં મદ્રાસ અંગ્રેજોને કોડી નાખવા માટે આપ્યું. હવેથી અંગ્રેજોએ ધીમે ધીમે મુલકો મેળવવાની શરૂઆત કરી. તેમને વેપાર કરવાની છૂટ આપવામાં આવી હતી, ને આપણે જોઈ ગયા તેમ તેમણે ઇ. સ. ૧૬૧૨ માં સુરત ખંદેરે કોડી નાખી હતી.

ગુજરાતમાં દુકાળ:—ઇ. સ. ૧૬૩૦-૩૨ માં ગુજરાતમાં ભયંકર દુકાળ પડ્યો હતો, અને અસંખ્ય માણસો મરી ગયાં હતાં. મન્ડી નામનો મુસાફર કહે છે, કે શાહજહાંની પાસે અખૂટ દ્રવ્ય હતું, છતાં તેણે લોકોને મદદ કરી ન હતી; એથી ઉલટું કેટલાક લેખકો થોડી ઘણી મદદ કર્યાંની વાત લખે છે.

ખાંધકામો:—શાહજહાંને ખાંધકામનો ઘણો શોખ હતો, ને તે ‘મહેલો ખાંધનાર’ તરીકેજ ઓળખાય છે. હાલનું જે દિલ્હી છે તે

તાજમહાલ.

તેણેજ ખાંધેલું છે. તેનું નામ તેણે ‘શાહજહાનાબાદ’ પાડ્યું અને રાજ્ય-ધાની ત્યાં કરી. તે ઉપરાંત પોતાની બેગમ મુમતાઝમહાલની યાદગીરી રહે, તે માટે તેની કબર ઉપર ‘તાજમહાલ’ નામનો રોજો ખાંધ્યો. તે સફેદ આરસનો બંધાવેલો છે. તેની ગણના જગતનાં સુંદર મકાનોમાં થાય છે. હજારો મુસાફરો તે જોવાને આવે જાય છે. શરદ પુતમની રાત્રે તાજને નિહાળવો, એ પશુ ભાગ્યમાં હોય તોજ અને. તેસિવાય તેણે દિલ્હીમાં

દિવાને ખાસ, દિવાને આમ, અને જુમ્મામસ્જિદ બંધાવ્યાં. વળી આગ્રામાં આવેલી મોટી મસ્જિદ તથા મોતી મસ્જિદ પણ તેણેજ બંધાવી છે. તેની પાસે રત્નનો ખજાનો હતો. તે રત્નો ખતાવવાને તેણે લગભગ છ કરોડ રૂપિયા ખર્ચી ‘મયૂરાસન’ તૈયાર કરાવ્યું હતું. નાદિરશાહ ન્યારે દિલ્હી પર ચડી આવ્યો ત્યારે તે મયૂરાસન લઈ ગયો, જેમાંનો કેટલોક ભાગ હાલ પણ ધરાનના ખજાનામાં છે.

રાજ્યપદ્ધતિ:—તે એક ન્યાયી રાજ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ હોવા ઉપરાંત તે એક હોશિયાર સૈનિક તરીકે પણ વખણાય છે. તે લલો હતો. તેણે મોટાં મકાનો બંધાવ્યાં. લોકોમાં તેનાં વખાણુ થતાં હતાં, પણ તેનું રાજ્ય વખણાયું તેનું કારણ તેની પાસે સાદુલાખાન અલામી અને મુશ્ફિકુલીખાન નામના રાજ્યકારોબારમાં નિપુણ માણસો હતા. મુશ્ફિકુલીખાનનું નામ ઇતિહાસમાં જમાબંધીની રીત દાખલ કરનાર તરીકે મશહૂર છે. તેણે દક્ષિણમાં ટોડરમલની જમાબંધીની રીત દાખલ કરી. શાહજહાંના રાજ્યની આબાદી વધી, તેનું કારણ તેની પાસે તેના આપદાદાએ મેળવેલી અખૂટ દોલત હતી. તેણે રસ્તાઓ સુધાર્યાં, જેથી ચોરલુટારાનો ભય જતો રહ્યો, ખેતીની આબાદી થઈ, વેપારરોજગાર વધ્યો, ને લોકો પણ આબાદ થયા. એકંદરે તેનો જમાનો સંપૂર્ણ આબાદીવાળો ગણી શકાય.

શાહજહાંએનાં બંડ:—ઈ. સ. ૧૬૫૮માં શાહજહાં માંદો પડ્યો. આ વખતે તેની પછી ગાદીએ આવવા આખત તેના પુત્રોની અંદર તકરારો ઉભી થઈ. તેને દારા, સુજા, ઔરંગઝેબ અને મુરાદ નામે ચાર પુત્રો હતા. દારા પોતાના પિતા પાસે આગ્રે રહેતો, અને પંજાબ ને વાયવ્ય પ્રાંતનો સુબો હતો. તે મગરર અને નાસ્તિક હતો. સુજા બંગાળા અને ઓરિસ્સાનો સુબો હતો. તેને એશઆરામ ગમતો હતો, ને નબળા મનનો હતો. તે શિયા ધર્મ પાળતો હતો. ઔરંગઝેબ, ચુસ્ત સુન્ની હતો. તે સત્તાવાળો, રાજ્યનીતિમાં કુશળ અને દૃઢ મનનો હતો, પણ લુચ્ચો અને ઢાંગી હતો. તે દક્ષિણનો સુબો હતો. તેણે ગમે તે ઉપાયે ગાદી મેળવવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. મુરાદ ગુજરાતનો સુબો હતો. તે સ્વચ્છંદી અને જીલમી, પણ બહાદુર હતો. તે સુન્ની હતો. વળી સ્વાર્થને અંગે તે ભોળવાઈ જાય એવો હતો.

સુળ અને મુરાદે પાદશાહપદ ધારણ કર્યું, ને પોતાના નામના સિક્કા પડાવ્યા. ઔરંગઝેબે મુરાદને સમજાવ્યો કે હું તને મદદ કરીશ, પણ કોઇ પણ પ્રકારે સુળ જેવા નાસ્તિકને ગાદીએ આવવા દેવો નથી. મારો વિચાર તને ગાદી સોંપી મકકે હજ કરવા જવાનો છે એમ તેણે મુરાદને સમજાવ્યું. પ્રથમ ઔરંગઝેબે મુરાદની સાથે ભળી જઇ તેની મદદ લઈ દારાને આગ્રા પાસે હરાવ્યો. શાહજહાંને કેદ કર્યો, ને પછી મુરાદને દારૂ પાઇ બેશુદ્ધ બનાવી કેદમાં નાખ્યો, ને પોતે રાજ્યગાદી પચાવી પડ્યો. વળી ઔરંગઝેબે સુળને અસ્લાહાબાદ આગળ હરાવ્યો, ને દારાને કેદ કરી મારી નંખાવ્યો. પોતાના પિતા શાહજહાંને જિંદગીનાં બાકીનાં સાતે વર્ષ કેદમાં રાખ્યો. ઇ. સ. ૧૬૬૧ માં તેણે સુળને મારી નંખાવ્યો. આમ પિતાને પગલે ચાલી ઔરંગઝેબે ગાદી મેળવી.

શાહજહાંનું ચારિત્ર્ય:—શાહજહાંના ચારિત્ર્ય વિષે જુદા જુદા મત છે. જો કે દેશની સ્થિતિ આબાદ હતી, અને તેણે એક સારા પાદશાહ તરીકે રાજ્ય કર્યું છે, છતાં સ્વાર્થ સાધવા ખાતર તે ધાતકી, દગાબાજ, અને લોભી હશે એમ કહી શકાય. તેણે રાજ્યપદ્ધતિ સુધારી તેનું માન તેના કરતાં તેના સરદારોને વધારે ઘટે છે. તેણે ભવ્ય મકાનો બંધાવ્યાં, પણ તેથી તેના ચારિત્ર્યમાં કશો ફેરફાર થયો ન હતો. તેણે તેના બે ભાઈનું ખૂન કર્યું હતું. તેની શિક્ષા કરવાની રીત જોતાં પણ તે ન્યાયી હતો, એમ પુરવાર થઇ શકતું નથી. જે માણસોને દેહાંતદંડની શિક્ષા કરવામાં આવતી, તેઓને તે સાપ કરડાવતો, અને તેમ કરવાથી માણસો તરફડી મરે તેમાં તે આનંદ માનતો એમ કહેવાય છે. શાહજહાં જેવા પાદશાહ માટે આ શોભા ભરેલું ન ગણાય. મુસાફર ટેવરનીઅર કહે છે, કે શાહજહાંએ એક રાજા તરીકે નહિ, પણ એક પિતા તરીકે રાજ્ય કર્યું; પણ બરનીઅર, ટેરી અને રો તેથી જુદોજ મત બાંધે છે.

ઉપસંહાર:—શાહજહાં પોતાનાં સગાંવહાલાંઓને મારી ગાદીએ આવ્યો હતો, પણ દક્ષિણ અને અફઘાનિસ્તાન પર ચડાઈ કરવામાં, પોર્ટુગીઝોને હરાવવામાં, અને આનજહાંને મારી નાખવામાં તેનો લડાયક સ્વભાવ જણાઈ આવે છે. તે યોદ્ધા

હતો, છતાં તેને બાંધકામનો પણ શોખ હતો. તેણે નહું દિલ્લી વસાવ્યું, અને ત્યાં દિવાને ખાસ, દિવાને આમ, અને જુમામસ્જિદ બંધાવ્યાં. વળી આગ્રામાં તાજમહાલ ને મોતી મસ્જિદ બંધાવ્યાં. મુર્શિદકુલીખાનની જમાબંધીની રીતથી તેનો ખજાનો તર થયો હતો. તે એક રાજ્યકર્તા તરીકે કુશળ ગણાયો, પણ તેનું ચારિત્ર્ય કંઈક અંશે નિંદાને પાત્ર છે. જ્યારે તે માંદો પડ્યો, ત્યારે તેના પુત્રો ગાદી માટે અંદર અંદર લડી મુઝ્યા. પરિણામે શાહજહાંને કેદમાં પડવું પડ્યું, ને દારા, મુઝા તથા મુરાદ મરણને શરણ થયા. જે ઉપાયોથી તેણે ગાદી મેળવી હતી, તેજ ઉપાયોથી તેના પુત્રોએ તેની ગાદી પચાવી પાડવા તકરારો કરી, અને અંતે ઔરંગઝેબ તખ્તનશીન થયો.

પ્રશ્નો.

- (૧) શાહજહાંના રાજ્યમાં કયાં કયાં યુદ્ધો થયાં તેનું ટુંક વર્ણન કરો.
- (૨) શાહજહાંનાં બાંધકામો વિષે ટુંકી હકીકત આપો.
- (૩) શાહજહાંની રાજ્યપદ્ધતિ તથા ચારિત્ર્ય વિષે જે જાણુતા હો તે લખો.
- (૪) શાહજહાંએ બાંધકામમાં ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચ્યું, છતાં તેનો ખજાનો તર હતો તેનું શું કારણ ?

પ્રકરણ ૬ ટું.

ઔરંગઝેબ.

મોગલાઈની પૂર્ણકળામાં અવનતિના અંકુર.

આલમગીર ચાને દુનિયા છતનાર.

(ઇ. સ. ૧૬૫૮ થી ઇ. સ. ૧૭૦૭)

ઔરંગઝેબનું ગાદીએ આવવું.
ઔરંગઝેબના વિજયો.
રાજ્યવિસ્તાર.
મરાઠા સાથે લડાઈઓ: નિષ્ફળતા.
રાજ્યપદ્ધતિ ને પડતીનાં કારણો.

રાજ્યના મહાન્ સરદારો.
ઔરંગઝેબનું ચારિત્ર્ય.
અકબર-ઔરંગઝેબનો સુકાબલો.
ઉપસંહાર.

ઔરંગઝેબનું ગાદીએ આવવું:—મોગલ રાજ્યની ચાલતી આવેલી

પ્રથા પ્રમાણે ઔરંગઝેબ પણ પોતાના કુળનું નિકંદન કરી ગાદીએ બેઠો હતો. તેણે કુશ્તતા વાપરી મુરાદને પક્ષમાં લઈ પોતાના લાઇબર્ટીઝઓનું લોહી રેડ્યું, અને છેવટે મુરાદને ફસાવવામાં પણ સફળતા મેળવી. વળી જે મુસલમાન સરદારો હતા, તેઓ પણ ઔરંગઝેબના પક્ષમાં હતા; કારણ કે ઔરંગઝેબ ચુસ્ત સુન્ની મુસલમાન હતો, એમ તેઓ માનતા હતા. આવી રીતે પોતાનો પક્ષ દૃઢ કરીને ‘આલમગીર’ એટલે દુનિયા જીતનાર નામ ધારણ કરી ઇ. સ. ૧૬૫૮ માં તે ગાદીએ બેઠો.

ઔરંગઝેબ.

ઔરંગઝેબના વિજયો:—ગાદીએ બેઠા પછી તેની ઇચ્છા આખો દેશ જીતી લેવાની થઈ; જે કે દક્ષિણ સિવાય ઘણો ખરો હિંદુસ્તાન મોગલ સલ્તનત નીચેજ હતો, તોપણ બાકીના જે થોડા ઘણા દેશો જીતવાના હતા, તે માટે તેણે તૈયારી કરી.

(૧) આસામ ઉપર ચડાઈ: (ઇ. સ. ૧૬૬૩)—ઔરંગઝેબ ન્યારે દક્ષિણનો સુખો હતો, ત્યારે મીરજુમલા નામના ગોવળકોંડાના વજીરે તેને મદદ કરી હતી. ત્યાર પછી ન્યારે તે ગાદીએ આવ્યો, ત્યારે તેણે મીરજુમલાને બંગાળનો સુખો બનાવ્યો, અને આસામ જીતવા મોકલ્યો. તેણે આસામને ઘેરો ઘાલ્યો, દેશ બાલ્યો, પણ જાવણીમાં કોલેરાનો ઉપદ્રવ થવાથી ઘણા સિપાઈઓ મરી ગયા, અને મીરજુમલાને પાછું ફરવું પડ્યું. છેવટે બંગાળમાં આવી તે પણ મરણ પામ્યો.

(૨) આરાકાન ઉપર ચડાઈ: (ધ. સ. ૧૬૬૩)—મીરજુમલાના મરણ પછી ઔરંગઝેમે શાઈસ્તખાનને બંગાળનો સુબો નીમ્યો હતો. ચિતાગોંગ પાસે ચાંચીઆ લોકોનો ત્રાસ હતો, અને આરાકાનનો રાજા તેઓને મદદ કરતો હતો. આથી શાઈસ્તખાને આરાકાન ઉપર ચડાઈ કરી, અને ત્યાંના રાજાને ચિતાગોંગનો પ્રદેશ મોગલોને આપી દેવાની ફરજ પાડી.

(૩) રજપુતો સાથે વિઘ્નહ: (ધ. સ. ૧૬૭૮-૮૦)—ધ.સ. ૧૬૭૮ માં જોધપુરનો રાજા જસવંતસિંહ મરણ પામ્યો. ત્યાર પછી ઔરંગઝેમે તેના બે પુત્રોને પકડી મંગાવવાની યુક્તિ કરી, તેમાં તે ફાવ્યો નહિ. તેમનો પક્ષ લઈ ઉદેપુરના રાણાએ ઔરંગઝેમ સાથે લડાઈ પણ શરૂ કરી. લડાઈ ત્રણ વર્ષ ચાલી. છેવટે રાણાએ જાજિઆ વેરા ન આપવાને બદલે થોડો મુલક આપવાનું કબુલ કર્યું; પણ જે રજપુતોએ તેના વડવાઓને મદદ કરી હતી, તે રજપુતો તેનાં આવાં કૃત્યથી તેના કદા શત્રુઓ થયા.

(૪) ઔરંગઝેમના પુત્ર અકબરનું બંડ: (ધ. સ. ૧૬૮૦)—રજપુતોએ શાહના સૌથી નાના પુત્ર અકબરને પોતાના પક્ષમાં લીધો, અને તેને તેના પિતા સામે બંડ કરવાને પ્રેર્યો. કેટલાક મોગલો પણ તેની સાથે લાગ્યા, પણ ઔરંગઝેમે ચતુરાઈથી મોગલોને પોતાના પક્ષમાં લઈ લીધા, અને અકબરની વિરુદ્ધ રજપુતોના પણ કાન લંબેર્યા, તેથી રજપુતોએ પણ તેનો પક્ષ તજ દીધો. આવી રીતે અકબરની તરફના બંને પક્ષ જતા રહ્યાથી તે દક્ષિણમાં નાસી ગયો, અને ત્યાર પછી ધરાન જતો રહ્યો.

(૫) ગોવળકોંડા અને બિજાપુરની જીત:—ગોવળકોંડાનો સુલતાન અબુલ હસન સ્વચ્છંદી અને દારૂડીઓ ચર્ચિત ગયો હતો, અને રાજ્ય-કાર્યમાં મુદ્દલ લાગ લેતો ન હતો. બે હિંદુ અમલદારો સઘળું રાજ્યકાર્ય ચલાવતા હતા. ઔરંગઝેમે આ અંધાધુંધીનો લાભ લઈ ગોવળકોંડા જીતી લેવા નિશ્ચય કર્યો. તેણે પોતાના પુત્ર મુઆઝમને લશ્કર લઈ મોકલ્યો. મુઆઝમે હંદાઆદ જીતી લીધું, અને સુલતાન સાથે સલાહ કરી. ઔરંગઝેમને આ સલાહ પસંદ ન આવવાથી ફરીથી ગોવળકોંડા તાબે કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. તેણે કલ્હું કે ગોવળકોંડાનો સુલતાન મરાઠાઓને છુપી મદદ આપે છે, તેથી તેનો પુરેપુરો કબજો કરવો જોઈએ. અબુલ હસને તે લડાઈમાં શૈર્ષ

દાખવવામાં બાકી રાખી નહિ, પણ છેવટે ઇ. સ. ૧૬૮૭ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં ગોવળકોંડા શત્રુને હાથે ગયું, અને મોગલ સલ્તનતનો ભાગ બન્યું.

(૬) બિજાપુર:—ઇ. સ. ૧૬૮૬ માં ઔરંગઝેમે પોતાના બીજા પુત્ર આઝમને બિજાપુર છોડવા મોકલ્યો. તે ત્યાં બરાબર ફાવી શક્યો નહિ, તેથી ઔરંગઝેમે પોતે બિજાપુર ઉપર ચડાઈ કરી. એક વરસ પછી બિજાપુર કબજે કર્યું, ને મોગલ રાજ્ય સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું.

રાજ્યવિસ્તાર:—પાછળના નકશાતરફ નજર કરતાં જણાશે, કે ઔરંગઝેમના સમયમાં લગભગ આખો હિંદુસ્તાન મોગલ સત્તા નીચે હતો. ન્યારે તે મરણ પામ્યો, ત્યારે તેના રાજ્યનો વિસ્તાર ઉત્તરમાં સિંધુ નદી અને હિમાલયથી તે દક્ષિણમાં કાવેરી નદી સુધી, અને પશ્ચિમમાં ગુજરાતથી તે પૂર્વમાં છેક બંગાળના ઉપસાગર સુધી ફેલાયો હતો. આ સઘળા પ્રદેશોની આમદાની આઠ કરોડ પૌન્ડની હતી. તેના રાજ્યનો વિસ્તાર અને આમદાનીનો વિચાર કરીએ, તો ઔરંગઝેમ એક મહાન્ આદર્શ ગણાય; પણ આ બધું હોવા છતાં ઔરંગઝેમ પોતેજ પોતાના મહાન્ મોગલ રાજ્યની પડતીનું કારણ હતો.

મરાઠા સાથે લડાઈઓ:—(ઇ. સ. ૧૬૬૪-૧૭૦૭)—આ વખતે મરાઠા સરદાર શિવાજીએ માવલી લોકોનું એક મોટું લશ્કર એકઠું કરી ઔરંગઝેમ અને દક્ષિણનાં મુસલમાની રાજ્યોને ત્રાસ આપવા માંડ્યો હતો. મરાઠા કાણુ હતા, અને શિવાજીએ શું શું કર્યું, તે હકીકત હવે પછી મરાઠાઓના પ્રકરણમાં આપનામાં આવશે.

(૧) ઔરંગઝેમની શિવાજી સાથે લડાઈ:(ઇ. સ. ૧૬૬૪-૮૦)—શિવાજીએ દક્ષિણમાં આવેલા મોગલ પ્રાંતો પર હુમલા કર્યા, તેથી ઔરંગઝેમે પોતાના મામા શાહસ્તિખાનને મોટા લશ્કર સાથે મરાઠાઓને હરાવવા દક્ષિણમાં મોકલ્યો. શાહસ્તિખાને પુનામાં છાવણી નાખી, પણ ત્યાં તે ફાવી શક્યો નહિ, ને શિવાજીના પંજામાં સપડાતાં બચી ગયો. આથી ઔરંગઝેમે તેને પાછો બોલાવી લીધો. ત્યાર પછી ઔરંગઝેમે તેના પુત્ર મુઆઝમ તથા જસવંતસિંહને મોકલ્યા; તેઓ પણ નિષ્ફળ ગયા. ત્યાર પછી શિવાજીએ સુરત લૂટ્યું, અને મકકે જનારા યાત્રાળુઓને હરકત કરવા માંડી. ઔરંગઝેમ

ઝેખથી આ સહન થઇ શક્યું નહિ, તેથી બહાદુર સૈનિકોની સરદારી હેઠળ એક મોટું લશ્કર શિવાજી સાથે લડવાને મોકલ્યું. શિવાજી મુશ્કેલીમાં હતો, તેથી તેણે પુરંધર મુકામે સલાહ કરી. તેમાં એવો ઠરાવ કર્યો, કે તેણે જીતેલા મુલકો ઔરંગઝેબને પાછા આપવા; પણ પછી તરતજ તે મુલકો તેણે પાછા જીતી લીધાં, અને મૃત્યુ સુધી તેણે દુશ્મનાવટ જારી રાખી.

(૨) શિવાજીના વશજેની સાથે યુદ્ધ: (ઇ. સ. ૧૬૮૧-૧૭૦૭)-
શિવાજીના પુત્ર સંભાજીને મોગલોએ કેદ પકડ્યો હતો, ને છેવટે ઔરંગઝેબે તેનો શિરચ્છેદ પણ કર્યો. આ ઉપરથી મરાઠાઓએ શિવાજીના બીજા પુત્ર રાજરામને ગાદી આપીને વેર લેવા ધાર્યું. મોગલ સરદાર જીલ્લીકારખાંએ રાજરામને જીજીમાં ઘેર્યો, પણ રાજરામ લાંચરૂશવત આપી છૂટ્યો. આ ઉપરથી ઔરંગઝેબે એક મોટું લશ્કર તૈયાર કર્યું, ને પોતે દક્ષિણ જીતવા ગયો. તેણે સતારા વગેરે કેટલાંક સ્થળો જીતી લીધાં; પણ તેના સરદારો અને સૈનિકો હાડમારી સહન કરી શક્યા નહિ, અને લશ્કર પણ મોજ-શોખને લીધે અવ્યવસ્થિત હતું, તેથી તે ફાવી શક્યો નહિ. ઇ. સ. ૧૭૦૭ માં અહમદનગર મુકામે ઔરંગઝેબ મરી ગયો. તેના મૃત્યુ પછી મરાઠાઓએ ખોએલા મુલકો પાછા લઇ લીધા, તેમજ વળી પાછા આસપાસના મોગલ પ્રદેશમાંથી તેઓ 'ચોથ' ઉઘરાવવા લાગ્યા.

મરાઠાઓ સાથે નિઃકૂળ થવાનાં કારણો:—

(૧) મોગલ લશ્કર બહુ મોટું અને વ્યવસ્થા ન કરી શકાય તેવું હતું. આથી તેને ધીમે ધીમે કૂચ કરવી પડતી. શિવાજીનું લશ્કર નાનું હતું, તેથી ઝડપથી કૂચ કરી શકતું, અને ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં ઓચિંતો હલ્લો કરી શકતું.

(૨) મોગલ લશ્કર મોટું હતું, તેથી તેને ખોરાક વગેરે સાધનો પુરાં પાડી શકાતાં નહોતાં; અને વળી જે સાધનો પુરાં પાડી શકાતાં, તે મરાઠાઓ વગમાંથી લઈ લેતા. વળી મરાઠા લશ્કરમાં દરેક સિપાઈ થોડા દિવસ ચાલે તેટલો ખોરાક પાસે રાખી શકતો.

(૩) મોગલ સિપાઈઓ એશઆરામમાં પડી ગયા હતા, જ્યારે મરાઠાઓ મજબુત હતા, સાદી જિંદગી ગુજારતા હતા, ને મહેનતુ હતા.

(૪) ઔરંગઝેબ વહેમી હતો, ને તેના સરદારોમાં તેને વિશ્વાસ નહોતો; તેથી તેનાં માણસો મન દબને તેનું કામ કરતાં નહોતાં. શિવાજી વિશ્વાસુ હતો, ને તેનાં માણસો વફાદાર હતાં. શિવાજી દગાબાજ નહોતો, અને તે કોઈ દિવસ ખુલ્લી લડાઈ લડતો નહોતો.

(૫) બિજ્જપુર અને ગોવળકોંડાનાં રાજ્યો હંમેશાં મરાઠાઓની વિરુદ્ધ હતાં. જો ઔરંગઝેબે તે રાજ્યોનો નાશ ન કર્યો હોત, તો મરાઠાઓને હરાવવામાં તે રાજ્યો મદદગાર થાત, પણ તેણે તે રાજ્યોનો નાશ કરી પોતાનાજ પગ ઉપર કુહાડી મારી.

રાજપદ્ધતિ ને પડતીનાં કારણો:—ઔરંગઝેબ પોતં બહાદુર, ડાહ્યો, અને સત્તાધીશ હતો; પણ તે ઉદાર દીલનો નહોતો, તેથી તે પોતે પોતાનાજ વિનાશનું કારણ બન્યો. તે ધર્માધ હતો, અને ધર્મના ઝનુનમાં તેણે હિંદુઓને મિત્રમાંથી શત્રુ બનાવ્યા. તેનો સ્વભાવ શંકાશીલ હતો, તે એટલે સુધી કે પોતાના પુત્રોનો પણ તે વિશ્વાસ કરતો નહોતો; રાજ્યનું દરેક કામ પોતે જાતેજ કરતો. ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે તે પોતેજ રાજ્યના વિનાશનું કારણ હતો. હવે તેની પડતીનાં કારણો તપાસીએ.

(૧) તે વહેમી હતો. તેને તેના રાજ્યના અમલદારોનો તો શું, પણ પોતાના પુત્રોનો પણ વિશ્વાસ નહોતો. આથી કરીને તેની આસપાસ જે જે માણસો હતા, તે સર્વ તરફ તે શંકાની દષ્ટિથી જોતો.

(૨) તે ધર્માધ હતો, ને એમ માનતો હતો, કે તે એક ચુસ્ત મુસલમાન તરીકે પોતાની ફરજ બજાવે છે; તેથી જે લોકો મુસલમાન નહોતા, અને જે શિયા પંથના મુસલમાનો હતા, તેઓ તરફ તે વૈરની દષ્ટિથી જોતો. તેના આવા ધર્માધપણાથી હિંદુઓ શત્રુ થયા એટલુંજ નહિ, પણ ગોવળકોંડા અને બિજ્જપુરનાં મુસલમાની રાજ્યો જો રહેવા દીધાં હોત, તો તેને મદદ કરત; પણ તે પડાવી લીધાં, તેથી ત્યાંથી મળતી મદદ પણ અટકી.

(૩) હિંદુઓ ઉપર ત્રાસ:—તેના વડવાઓના વખતમાં હિંદુઓ પોતાનો ધર્મ પાળતા હતા; પણ જ્યારે ઔરંગઝેબ ગાદીએ આવ્યો, ત્યારે તેણે હિંદુઓનાં દહેરાં તોડી નાખવાની આજ્ઞા કરી.

આથી કરીને પંચાલમાં સતનામી લોકોએ બંડ કર્યું. તે બંડ તેણે સમાવ્યું, અને હિંદુઓ માટે વધારે સખત કાયદા પસાર કર્યા. હિંદુઓ ઉપર જનિઆ વેરા નાખ્યો, અને જે હિંદુઓ અરજી કરવાને બાદશાહ પાસે ગયા, તેમને હાથીના પગ તળે કચરી નાખવામાં આવ્યા. હિંદુઓને રાજ્યની નોકરીમાંથી દૂર કરવામાં આવ્યા. આ કારણોથી હિંદુઓ તેની વિરુદ્ધ થયા.

(૪) વળી રજપુતો સાથેનો સંબંધ તૂટવાની તૈયારી હતી, તેવામાં જસ-વંતસિંહ મરી ગયો, અને તેના છોકરાઓને મુસલમાન બનાવવા ઔરંગઝેબે પકડી લાવવા આજ્ઞા કરી.

આ વાત ઉપર આપણા જાણવામાં આવી છે. આ કારણથી રજ-પુતોનાં મન ખાટાં થઇ ગયાં, ને જ્યારે જ્યારે લાગ મળ્યો, ત્યારે ત્યારે તેઓ-એ મોગલ રાજ્યને પજવવામાં આકી રાખી નહિ. રજપુતોના બંડને સમાવવામાં ઔરંગઝેબને મોટું લક્ષ્કર રાખવાની ફરજ પડી.

ઉપરનાં કારણોથી તેના વખતમાં તેણે પોતેજ પોતાના રાજ્યની પડતી-નાં બીજ રાખ્યાં. તેની રાજનીતિ દોષ ભરેલી હતી. કેટલાક તેનો બચાવ કરે છે, કે તે વખતે આખી દુનિયામાં અજ્ઞાનને લીધે ધર્મનું ઝડુન હતું. યુરોપમાં પણ ધર્મના કારણસર વિશેષ જીલમ થતો હતો. ફ્રાન્સના રાજા ૧૪ માં લુધએ પોતાની પ્રોટેસ્ટન્ટ પ્રજા તરફ ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો; કારણ કે પોતે રોમન કેથોલિક હતો. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે, કે ઔરંગઝેબ પણ સમયના પ્રવાહમાં તણાયો. ગમે તેમ હો, પણ જો તેનામાં દુરંદેશીપણું હોત, તો કેટલેક અંશે તે કાળબળને ઓળખીને એ પ્રવાહને બીજ દિશાએ પણ વાળી શક્યો હોત, એમાં જરાએ શક નથી.

રાજ્યના મહાન સરદારો:—

(૧) **મીરજુમલા:—**ઔરંગઝેબ જ્યારે પોતાના પિતાના વખતમાં દક્ષિણનો સુબો હતો, ત્યારે મીરજુમલાએ તેને સારી મદદ કરી હતી. વળી સુબને હરાવવામાં પણ તેણે મદદ કરી હતી. જ્યારે તે ગાદીએ આવ્યો, ત્યારે મીરજુમલાને તેણે બંગાળનો સુબો નીમ્યો. તેણે આસામ ઉપર ચડાઈ કરી, ને તેનું શું પરિણામ આવ્યું, તે આપણે ઉપર વાંચી ગયા.

(૨) શાધસ્તખાનઃ—ન્યારે શિવાજીએ દક્ષિણમાં આવેલા મોગલ પ્રદેશો પર ચડાઈ કરી, ત્યારે ઔરંગઝેબે શાધસ્તખાનને મોટું લશ્કર આપી દક્ષિણમાં મોકલ્યો. તેણે પુનાનાં છાવણી નાખી. ત્યાં શિવાજીએ તેના પર અણુધાર્યો હતો કર્યો. તે ત્યાંથી જીવ લઈ નાઠો. મીરજુમલાના મરણ પછી તેને ખંગાળાનો સુબો નીમ્યો. ઇ. સ. ૧૬૫૧ માં અંગ્રેજ દાકતર બાઉટને ખંગાળાના સુબાની સારવાર કરી હુગલીમાં કોઠી નાખવાની પરવાનગી મેળવી હતી. ઇ. સ. ૧૬૮૬ માં જોબ કાનોંકે કલકત્તામાં એક શાખા ખોલવા વિચાર કર્યો, પણ શાધસ્તખાને તેને કાઢી મૂક્યો. તેણે પોર્ટુગીઝોને પણ નસાડી મૂક્યા હતા, અને આરાકાન ઉપર ચડાઈ કરી ચિતાગોંગ લઈ લીધું હતું.

ઔરંગઝેબનું ચારિત્ર્ય:—તે વહેમી, ધર્મીધ, અને ચુસ્ત સુન્ની હતો. બીજા ધર્મની પ્રજા તરફ તે દીલસોજી ધરાવી શક્યો નહિ. તે બહાદુર હતો, ભયના સમયમાં બળવાન હતો, અને તેના પોતાના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે તે પોતાની ફરજ બજાવતો હતો. તે પોતે સાદી જિંદગી ગુજારતો હતો. ચુસ્ત મુસલમાન હોવાની સાથે તે કુશળ રાજદ્વારી પુરુષ નહોતો.

અકબર અને ઔરંગઝેબનો મુકાબલો:—(૧) અકબર અને ઔરંગઝેબ બંને મહાન વિજયી યોદ્ધાઓ હતા. પરંતુ અકબર ન્યારે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે ઘણા મુલકો જીતવાના હતા, અને હિંદુઓને પક્ષમાં લેવાના હતા. આ બધી મુશ્કેલીઓને પહેંચી વળવામાં અકબરને ફતેહ મળી હતી. ઔરંગઝેબ ન્યારે ગાદીએ આવ્યો, ત્યારે તેને આમાંનું કશું કરવાનું નહોતું.

(૨) અકબર ડાહ્યો અને રાજનીતિજ્ઞ પુરુષ હતો. તેણે તેના શત્રુઓને હરાવ્યા, પણ કચરી ન નાખતાં ઉલટા તેઓને પોતાના મિત્ર બનાવ્યા. હિંદુઓ અને મોગલોને ધર્મ સંબંધી જે વાંધો હતો તે તેણે દૂર કર્યો. રજપુતોને મિત્ર બનાવ્યા, રાજ્યમાં તેમને મોટી નોકરી આપી, અને રજપુત કન્યાઓ સાથે લગ્ન કર્યા. તેનું પરિણામ એ આવ્યું, કે ન્યારે શત્રુઓ રાજ્ય પર ચડી આવ્યા, ત્યારે હિંદુ અને મુસલમાન બંનેએ તેને મદદ કરી.

ઔરંગઝેબ રાજનીતિજ્ઞ પુરુષ નહોતો. તે ધર્મીધ હતો, તેથી હિંદુઓને તેણે ત્રાસ આપ્યો, તેઓનાં દહેરાં તોડી નાખ્યાં, તેઓના ઉપર જજિઆ વેરા નાખ્યાં, અને રાજ્યની નોકરીમાંથી તેઓને દૂર કર્યાં. પરિણામે રજપુતો

અને મરાઠાઓ તેના દુશ્મન થયા, અને હાથે કરીને તેણે પોતાની પડતીનાં બીજ રાખ્યાં. વળી ગોવળકોંડા અને બિજાપુરનાં રાજ્યો જીતી લઈ દક્ષિણમાંની મુસલમાન સત્તાનો નાશ કર્યો. ઔરંગઝેબ ધર્મિષ્ઠ હતો, મુસલમાનો તેને આહતા હતા, પણ રાજ્યકર્તા તરીકે તે નિષ્કળ નીવડ્યો એમ કહીએ તો ચાલે.

ઉપસંહાર:—ઔરંગઝેબનું રાજ્ય બહુ વિસ્તાર પામેલું હતું. તેણે આસામ, આરાકાન જ્યાં, રજપુતોને હરાવ્યા, અને બિજાપુર અને ગોવળકોંડાનાં રાજ્યોનો નાશ કર્યો. તેના રાજ્યની ઉપજ પણ આઠ કરોડ પૌન્ડની હતી. આટલું મોટું રાજ્ય હતું, છતાં પણ તેણે પોતેજ પડતીનાં બીજ વાળ્યાં. તે વહેમી અને ધર્માધ હતો, અને તેણે હિંદુઓને રાજ્યની નોકરીમાંથી બાતલ કરી, તેઓનાં દહેરાનો નાશ કરી, તેઓના ઉપર જજિઆ વેરો નાખ્યો. રજપુતો કે જે રાજ્યના મિત્ર હતા તેમને શત્રુ બનાવ્યા. વળી મરાઠાઓની સામે પણ તે ફાતી શક્યો નહિ; કારણ કે તેનું લશ્કર મોટું હતું, ને સિપાઈઓ એશિઆરામમાં પડી ગયા હતા. વળી મરાઠા લોકો બહાદુર હતા, ને શિવાજીને વફાદાર હતા. અકબરે હિંદુઓને તેઓનો ધર્મ પાળવાની છૂટ આપી તેઓને રાજ્યમાં નોકરી આપી, તેમના પરનો જજિઆ વેરો કાઢી નાખ્યો, અને રજપુતોને મિત્ર બનાવ્યા. વળી તેઓની કન્યા સાથે લગ્ન કરી માઠ મૈત્રી બાંધી, તેથી હિંદુઓએ તેને મદદ કરી; પણ ઔરંગઝેબ તેથી વિરુદ્ધ વર્ત્યો, તેથી તેણે હિંદુઓ તરફથી મળતો ટકો ખોયો.

આમ મોગલાઈની પૂર્ણકળામાં તેની અવનતિના અંકુર ફૂટ્યા, એ વાત હવે તમે સહેલાઈથી સમજી શક્યા હશે.

પ્રશ્નો.

- (૧) અકબર અને ઔરંગઝેબના રાજ્યમાં હિંદુઓએ કેવી રીતે લાગ લીધા તે જણાવો.
- (૨) અકબરે મોગલ રાજ્ય દૃઢ કર્યું, ને ઔરંગઝેબે તેના નાશનાં બી રાખ્યાં, તે સાબીત કરો.
- (૩) શિવાજીની સાથે થએલી લડાઈઓમાં ઔરંગઝેબ નિષ્કળ મયો, તેનું શું કારણ ?
- (૪) અકબર અને ઔરંગઝેબનો મુકાબલો કરો.
- (૫) ઔરંગઝેબનું ચારિત્ર્ય ટુંકમાં લખો.

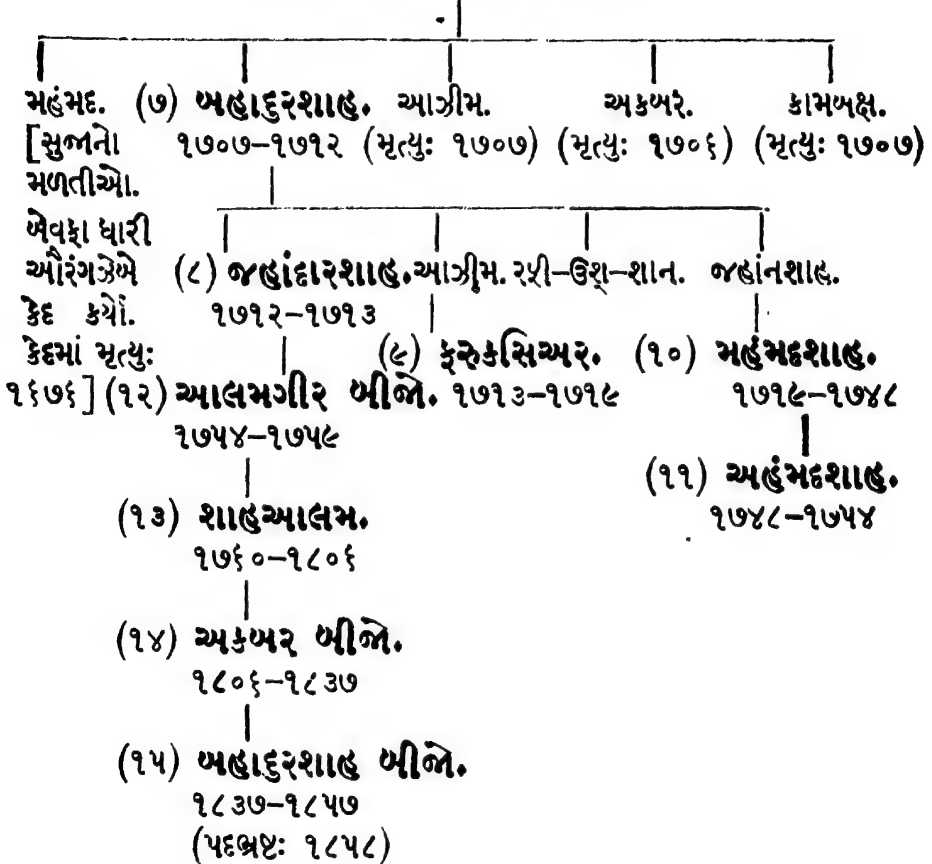
મોગલ પાદશાહોનું વંશવૃક્ષ.

(અનુસંધાન-પૃષ્ઠ ૮૦)

પાછલા નવ મોગલ પાદશાહો.

(ઇ. સ. ૧૭૦૭ થી ઇ. સ. ૧૮૫૭)

(૬) ઔરંગઝેબ: મૃત્યુ: ૧૭૦૭

પ્રકરણ ૭ મું.

મોગલ સલ્તનતની પડતી.

(ઇ. સ. ૧૭૦૭ થી ઇ. સ. ૧૮૫૮)

ઔરંગઝેબના અવસાન સમયે
રાજ્યની સ્થિતિ.

ઇ. સ. ૧૭૦૭ થી ૧૭૪૮ નાં
વર્ષોની સ્થિતિ.
નબળા બાદશાહો.

અંદર અંદરનો કુસંપ.

નાદિરશાહની ચડાઈ.

છેલ્લા છ બાદશાહો.

મોગલાઈની પડતીનાં કારણો.

ઉપસંહાર.

ઔરંગઝેબના અવસાન સમયે રાજ્યની સ્થિતિ:—ઔરંગઝેબના લાંબા રાજ્યમાં લડાઈઓ જારી હતી, તેથી ધણી લાંબી મુદત સુધી લડવાથી લોકો કંટાળી ગયા હતા. વળી તેના શત્રુઓ બહાદુર ને મક્કમ હતા, તેથી મોગલ લશ્કરની આબરૂ ધીમે ધીમે ઘટતી ગઈ. ઔરંગઝેબ ધર્માધ હતો, તેથી હિંદુઓ તરફ તે ધિક્કારની નજરે જોતો. આથી હિંદુઓ તરફથી મળતો ટેકો પણ તેણે ખોયો. દક્ષિણમાં ગોવળકોંડા અને બિજ્જપુરનાં રાજ્યો તરફથી તેને ટેકો મળત, તે પણ તેણે ખોયો. આ બધાનું પરિણામ એ આવ્યું, કે ઔરંગઝેબના અંતકાળ વખતે મોગલ રાજ્યમાં અશાંતિ અને અંધાધુંધી ઉત્પન્ન થવા પામી. મરણસમયે પોતાની સલ્તનતના પાયા ડગમગ્યા છે, એ વાત તો ઔરંગઝેબ પોતે પણ સમજી ગયો હતો.

ઇ. સ. ૧૭૦૭થી ૧૭૪૮નાં વર્ષોની સ્થિતિ:—બાબરથી ઔરંગઝેબ સુધીના છ બાદશાહો મહાન્ મોગલ બાદશાહો હતા; કારણ કે તેમના વખતમાં લગભગ આખા હિંદુસ્તાનમાં મોગલોની સત્તા પ્રસરેલી હતી. પરંતુ ઔરંગઝેબ પછી જે બાદશાહો થયા, તે બધા નબળા અને રાજ્ય ચલાવવાને અશક્ત હતા. ઔરંગઝેબ પછી મોગલ રાજ્ય રફતે રફતે ક્ષીણ થઈ ગયું, ને છેવટે ઇ. સ. ૧૮૫૮ માં તેનો અંત આવ્યો. ઔરંગઝેબ પછી ગાદીએ આવનાર એક પછી એક છ બાદશાહોના સમયમાં મોગલ રાજ્યનો કેવી રીતે અંત આવ્યો, તે હવે આપણે તપાસીએ.

નબળા બાદશાહો:—પાછળના સઘળા બાદશાહો રાજ્ય કરવાને લાયક નહોતા. ઇ. સ. ૧૭૦૭ થી ૧૭૧૨ સુધી બહાદુરશાહ ગાદી ઉપર

હતો, અને ઇ. સ. ૧૭૧૨-૧૩ માં જહાંદારશાહ ગાદીએ હતો. તેઓ બન્ને ઝુલ્ફરીકારખાં નામના સરદારના કહ્વા પ્રમાણે ચાલતા હતા. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૭૧૩-૧૯માં ફરુકસિયર, તેમજ ઇ. સ. ૧૭૧૯-૧૭૪૮ સુધીમાં મહંમદ-શાહ ગાદીએ આવ્યા. તેઓ સૈયદ લાઈઓ કે જેઓ ‘રાજ બનાવનાર’ ના નામથી ઓળખાતા હતા, તેમની સત્તા આગળ નામનાજ બાદશાહ ગણાતા હતા. ઔરંગઝેબ પછી રાજ્યમાં જે અશાંતિ અને અંધાધુંધી ચાલતી હતી, તે મટાડવાને તેઓ અશક્ત હતા.

અંદર અંદરનો કુસંપ:—વળી ગાદીને માટે પણ માંહોમાંહે તકરાર થતી, અને એક બીજાની સાથે તેઓ લડતા હતા. આવાં કારણોથી દેશમાં અંધાધુંધી વધારે પ્રમાણમાં થવા લાગી. વળી સીખ લોકો પણ વખતો-વખત શાંતિનો લંગ કરતા. તેઓના ધર્મના સિદ્ધાંતો મુસલમાન અને હિંદુઓથી જુદા પડતા, તેથી ધાર્મિક ઝગડા થતા. પરિણામે સીખ લોકોનું જોર વધ્યું. તેઓ ગામો બાળતા, મસીદો તોડી પાડતા, અને ગામડાંનાં માણસોને લૂટતા. ઇ. સ. ૧૭૧૨ માં બહાદુરશાહ જાતે તેમની સામે થયો, ને કંઈક અંશે તેઓનું બંડ સમાવ્યું. હિંદુઓ પણ મોગલોની સત્તા નીચેથી નીકળી જવા લાગ્યા. ઇ. સ. ૧૭૦૯ માં રજપુતો સ્વતંત્ર થયા, અને મરાઠાઓ દક્ષિણમાં આવેલાં મોગલ સંસ્થાનોમાંથી ચોથ ઉધરાવવા લાગ્યા. છેવટે તેઓ દેશ છૂતવા લાગ્યા; અને પેશ્વા, હોલકર, સિંધીઆ, બોંસલે, અને ગાયકવાડનાં રાજ્યો સ્થપાવાથી મોગલ રાજ્ય છેક નાનું થઈ ગયું. વળી બંગાળા, બહાર, અયોધ્યા, હૈદરાબાદ, અને કણાઉટકના મુસલમાન સુબાઓ પણ સ્વતંત્ર થઈ ગયા. ઉપરાંત ત્રિચીનોપલી, મહેસુર, મલબાર, ત્રાવણકોર, અને કોચીનમાં હિંદુ રાજ્યો સ્થપાયાં.

નાદિરશાહની ચડાઈ: ઇ. સ. ૧૭૩૯:—ઉપલાં કારણોને લઈને મોગલ રાજ્યમાં સડો પેડેલો હતો, અને તેનો વિસ્તાર છેક નાનો થઈ ગયો હતો. તેવામાં ઈરાન અને અફઘાનિસ્તાનના શાહ નાદિરશાહે મોટી ચડાઈ કરી દિલ્હી લઈ લીધું. ત્યાંના લોકોને લૂટ્યા, અને સઘળી દોલત, મયૂરાસન, તથા કીમતી જવાહીરતે પોતાના દેશમાં લઈ ગયો. આથી કરીને તો મોગલ રાજ્ય છેકજ તારાજ થઈ ગયું.

છેલ્લા છ પાદશાહો:—નાદિરશાહની ચડાઈ પછીનાં વર્ષોમાં મોગલ રાજ્ય વધારે ને વધારે પાયમાલ થતું ગયું. ઇ. સ. ૧૭૪૭ માં ઈરાનના આદશાહ અહમદશાહે હિંદુસ્તાન પર ચડાઈ કરી, પણ મોગલ લશ્કરે તેને સરહિદ આગળ હરાવ્યો. પરંતુ અહમદશાહ એમ નિરાશ થાય તેવો નહોતો; તેથી ઇ. સ. ૧૭૪૮ માં અને ૧૭૫૭ માં તેણે ફરીથી બે વખત સવારી કરી, અને ક્ષીણ થતા મોગલ રાજ્યને જમીનદોસ્ત કરી દીધું. વળી ઇ. સ. ૧૭૬૧ માં તેણે મરાઠાઓને પાણીપતની લડાઈમાં હરાવ્યા અને ત્યાર પછી દિલ્હી લઈ લીધું. ત્યાર પછી બ્રિટિશ પ્રજા પગપેસારે કરતી ગઈ. છેલ્લા ત્રણ મોગલ પાદશાહો માત્ર નામનાજ હતા. તેઓની પાસે મુલક પણ ન હતો, તેમ માણસો પણ નહોતાં.

મોગલ વંશનો છેલ્લો પાદશાહ મહમૂદ અહમદશાહ ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના સિપાઈઓના બળવામાં અંગ્રેજોના સામા પક્ષમાં જોડાયો, પરંતુ છેવટે હુમાયુના રાજમાં સંતાઈ રહ્યો હતો ત્યાંથી પકડાયો. તેને કેદ કરવામાં આવ્યો, અને રંગુન મોકલી દેવામાં આવ્યો. ત્યાં તે ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં મરણ પામ્યો. તેના બે પુત્રો અને પૌત્રોને હોડસન નામના અંગ્રેજે ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવામાં માર્યા હતા, તેથી પાદશાહના મરણની સાથેજ મોગલ વંશની પૂણ્ડિતિ થઈ.

મોગલોની પડતીનાં કારણો:—(૧) ઔરંગઝેબે તેના ધર્મોપ-પણાને લીધે હિંદુઓને ત્રાસ આપ્યો, તેથી તેણે રજપુતોની મૈત્રી ખોઈ, અને રાજ્યના બળવાન ટેકાઓ ગુમાવ્યા.

(૨) ત્યારે મોગલ રાજ્ય પડતીની અણી ઉપર હતું, ત્યારે સીખ લોકોએ અને મરાઠાઓએ હુમલા કરી ત્રાસ વર્તાવ્યો.

(૩) જો બિજાપુર અને ગોવળકોંડાના રાજ્યનો નાશ કર્યો ન હોત, તો તે રાજ્યોએ ઔરંગઝેબને મરાઠા સામે લડવામાં મદદ કરી હોત; પણ તેઓનો નાશ કરવામાં ઔરંગઝેબે ગંભીર ભૂલ કરી હતી.

(૪) ઔરંગઝેબના વંશજો રાજ્ય કરવાને લાયક નહોતા. તેઓ નબળા હતા, અને વજીરોના હાથમાં રમકડાં જેવા હતા.

(૫) નાદિરશાહ અને અહમદશાહની ચડાઈઓએ બળતામાં ઘી હોમ્યું; નબળા થએલા મોગલ રાજ્યનો પુરેપુરો નાશ કર્યો.

ઉપસંહાર:—ઔરંગઝેબ પછીના રાજાઓના વખતમાં કંઈ બાંધવા નેમ બનાવ બન્યા નથી. તેની પછી દેશમાં અશાંતિ અને અંધાધુધી ફેલાઈ. સીખ અને મરાઠાઓ પ્રબળ થયા, અને મોગલો નરમ પડ્યા. વજીરો બધી સત્તા ભોગવવા લાગ્યા. નાદિરશાહ અને અહમદશાહની ચડાઈઓએ દેશને તારાજ કર્યો, માંહોમાંહે સૌ લડવા લાગ્યા, ને ધીમે ધીમે ખીન્ન રાજ્યો પણ સ્વતંત્ર થવા લાગ્યાં. મોગલ રાજ્યના નાશમાં ઔરંગઝેબના ધર્માધપણાએ, મરાઠા અને સીખના પ્રાબલ્યે, બિજ્જુર અને ગોવળકોંડાના નારો, ઔરંગઝેબ પછીના પાદશાહોની અશક્તિએ, અને નાદિરશાહ અને અહમદશાહની ચડાઈએ હમેશો કર્યો. મોગલ રાજ્યના અંતની સાથે દિલ્હીમાંથી મુસલમાન સત્તાનો અંત આવ્યો.

પ્રશ્નો.

- (૧) મોગલ રાજ્યની પડતીનાં કારણો આપો.
- (૨) ઔરંગઝેબ પછીના રાજ્યકર્તાઓનો ટુંક હેવાલ આપો.
- (૩) નાદિરશાહની ચડાઈનું વર્ણન કરો. એ ચડાઈથી મોગલ રાજ્યને ‘પડતા પર પાડું’ થયું, એ સાબીત કરો.
- (૪) ઔરંગઝેબ પછી નબળા પાદશાહો થયા, છતાં લગભગ ૧૫૦ વર્ષે મોગલાઈનો અંત આવ્યો, એ વિષે તમારો શો મત છે ? દેશકાળની સ્થિતિનો વિચાર કરી તમારો મત આંચો.

અગત્યની તવારીખ.

મોગલ વંશ: ઇ. સ. ૧૫૨૬ થી ૧૮૫૭

છ મહાન્ મોગલ પાદશાહો: ઇ. સ. ૧૫૨૬-૧૭૦૭

નવ નામના મોગલ પાદશાહો: ઇ. સ. ૧૭૦૭-૧૮૫૭

૧૫૨૬-૧૫૩૦ આબર: ૧ લો મોગલ પાદશાહ.

૧૫૨૬ પાણીપતનું યુદ્ધ: ઇબ્રાહીમ લોદીનું મૃત્યુ ને આબરનો વિજય.

૧૫૨૭ સીક્રીનું યુદ્ધ: આબરની જીત ને સૈંગ રાણાની હાર.

આબરે સીક્રીને 'ફતેહપુર' નામ આપ્યું.

૧૫૨૮ આબરે ચંદેરી સર કર્યું.

૧૫૩૦ આબરનું મૃત્યુ.

૧૫૩૦-૧૫૫૬ હુમાયુ: ૨ જો મોગલ પાદશાહ.

૧૫૩૧ હુમાયુએ મલંમદ લોદીને હરાવ્યો.

૧૫૩૪ હુમાયુની ગુજરાત પર ચડાઇ: અહાદુરશાહની મંદેસર આગળહાર.

૧૫૩૮ હુમાયુએ સુનારનો કિલ્લો લીધો.

૧૫૩૯ અકસરનું યુદ્ધ: હુમાયુને શેરશાહે હરાવ્યો.

૧૫૪૦ કનોજનું યુદ્ધ: હુમાયુની હાર ને શેરશાહનો વિજય.

૧૫૪૦ શેરશાહ દિલ્હીનો પાદશાહ થયો.

૧૫૪૨ ઉમરકોટમાં લમીદા બેગમે અકબરને જન્મ આપ્યો.

૧૫૪૫ હુમાયુએ અશકરી પાસેથી કંદહાર મેળવ્યું.

૧૫૪૫ શેરશાહ કલિજરના ઘેરામાં મૃત્યુ પામ્યો.

૧૫૪૭ હુમાયુએ કામરાન પાસેથી કાબુલ જીત્યું.

૧૫૫૫ હુમાયુએ દિલ્હીનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું.

૧૫૫૬ હુમાયુનું મરણ.

૧૫૫૬-૧૬૦૫ મહાન્ અકબર: ૩ જો મોગલ પાદશાહ.

૧૫૫૬ પાણીપતનું યુદ્ધ: હેમુનો પરાજય ને અકબરનો વિજય.

૧૫૬૧ અહિરામનું મરણ: અકબર સર્વસત્તાધીશ થયો.

- ૧૫૬૮ અકબરે ચિતોડ જીત્યું.
 ૧૫૬૯ અકબરે રણથંભોર ને કલિંજરના કિલ્લા જીત્યા.
 ૧૫૭૨ અકબરે ગુજરાત જીત્યું.
 ૧૫૭૫ અકબરે બંગાળા ને બહાર જીતી લીધાં.
 ૧૫૭૬ હલદીધાટનું યુદ્ધ.
 ૧૫૮૨ અકબરે કાશુલ જીતી લીધું.
 ૧૫૯૨ અકબરે ઓરિસ્સા જીત્યું.
 ૧૫૯૪ અકબરે બલુચિસ્તાન જીત્યું.
 ૧૫૯૫ અકબરે કંદહાર જીતી લીધું.
 ૧૫૯૫-૧૬૦૧ અકબરના દખ્ખણના વિજય: ખાનદેશ, આસીરગઢ,
 અહંમદનગર ને વરાડ મોગલ રાજ્યમાં જોડી દીધાં.
 ૧૫૯૭ મહારાણા પ્રતાપનું મરણ.
 ૧૫૯૯ ચાંદબીબીનું મરણ.
 ૧૬૦૫ મહાન અકબરનું અવસાન.
 ૧૬૦૫-૧૬૨૭ જહાંગીર: ૪ થો મોગલ પાદશાહ.
 ૧૬૦૫ ખુશરનો બળવો: ખુશરની હાર; ખુશરને કારાવાસ.
 ૧૬૧૧ જહાંગીરે નૂરજહાં સાથે લગ્ન કર્યું.
 ૧૬૧૨ સુરતમાં અંગ્રેજોએ કોડી નાખી.
 ૧૬૧૪ રાણો અમરસિંહ મોગલોને શરણે થયો.
 ૧૬૧૫ સર ટોમસ રોનું હિંદમાં આગમન: અંગ્રેજોને વેપારની છૂટ મળી.
 ૧૬૧૬ શાહજહાં ખુરમે મલિકઅરને હરાવી અહંમદનગર પુરેપુરું જીત્યું.
 ૧૬૨૨ જહાંગીરે કંદહાર ગુમાન્યું.
 ૧૬૨૨ શાહજહાં ખુશરનું ખૂન.
 ૧૬૨૭ જહાંગીરનું મૃત્યુ.
 ૧૬૨૭-૧૬૫૮ શાહજહાં: ૫ મો મોગલ પાદશાહ.
 ૧૬૨૭ ગાદીવારસોનો નાશ: શાહજહાં તાખ્તનશીન થયો.
 ૧૬૩૦ ખાનજહાં લોદીનો બળવો.

૧૬૩૨ શાહજહાંએ ખાનજહાં લોદીને હરાવ્યો ને માર્યો.

૧૬૩૦-૩૨ ગુજરાતમાં દુકાળ.

૧૬૩૨ શાહજહાંએ પોર્ટુગીઝો પાસેથી હુગલી લઇ લીધું.

૧૬૩૬-૪૪ દખ્ખણના હુમલા: શાહી વિજય.

૧૬૩૮ શાહજહાંએ કંદહાર પાછું મેળવ્યું.

૧૬૩૯ અંગ્રેજોએ મદ્રાસમાં કેડી નાખી.

૧૬૪૯ ઇરાનીઓએ કંદહાર પડાવી લીધું.

૧૬૫૮ શાહજહાંની માંદગી: શાહજહાંએના બળવા.

૧૬૫૮-૧૭૦૭ ઔરંગઝેબ: ૬ ટો મોગલ પાદશાહ.

૧૬૫૮-૧૬૬૬ શાહજહાંને આગ્રાના કિલ્લામાં કારાવાસ.

૧૬૫૮-૧૬૬૧ ગાદીવારસાના વિગ્રહો: કુટુંબીઓનો વિનાશ.

૧૬૬૩ આસામની ચડાઇ: મીરજુમલાને પાછું ફરવું પડ્યું: તેનું મરણ.

૧૬૬૩ આરાકાન પર ચડાઇ: ચિતાગોંગનો મુલક મેળવ્યો.

૧૬૬૬ શાહજહાંનું કારાવાસમાં મૃત્યુ.

૧૬૭૬ વડા કુંવર અહમદનું કારાવાસમાં મૃત્યુ.

૧૬૭૮-૮૦ રજપુતો સાથે વિગ્રહો: મિત્રોને દુરમન બનાવ્યા.

૧૬૮૦ શાહજહાં અકબરનું બંડ.

૧૬૮૬ સતનામી લોકોનું બંડ.

૧૬૮૭ ગોવળકોંડા ને બિજાપુર જતાયાં.

૧૬૬૪-૧૭૦૭ મરાઠાઓ સાથે યુદ્ધો.

૧૬૬૪-૧૬૮૦ શિવાજી સાથે યુદ્ધો.

૧૬૮૧-૧૭૦૭ શિવાજીના વંશજો-સંભાજી, રાજરામ, અને તારાબાઈ સાથે યુદ્ધો.

૧૭૦૦ ઔરંગઝેબે સતારા જીતી લીધું.

૧૭૦૭ ઔરંગઝેબનું અહમદનગર મુકામે મૃત્યુ.

૧૭૦૭-૧૮૫૭ મોગલાઈની પડતીનો સમય.

૧૭૦૮ મરાઠા રાજપુત શાહુનો છુટકારો.

- ૧૭૦૯ રજપુતો સ્વતંત્ર થયા.
 ૧૭૧૨ સીખ લોકોનો બળવો.
 ૧૭૧૬ સીખ સરદાર બંદાને મારી નાખવામાં આવ્યો.
 ૧૭૨૪ નિઝામ-ઉલ્-મુલ્કે હૈદરાબાદમાં સ્વતંત્ર ગાદી કરી.
 ૧૭૩૨ સાદતખાં અયોધ્યામાં સ્વતંત્ર થયો.
 ૧૭૩૯ નાદિરશાહની હિંદુસ્તાન પર ચડાઇ.
 ૧૭૪૭ અહમદશાહ દુરાનીની હિંદ પર પહેલો સવારી.
 ૧૭૪૮ મહમદશાહનું મરણ: નિઝામ ઉલ્-મુલ્કનું મરણ.
 ૧૭૪૮ શાહ દુરાનીની બીજી ચડાઇ.
 ૧૭૫૭ શાહ દુરાની ત્રીજી વાર ચઢી આવ્યો.
 ૧૭૫૯ શાહ દુરાનીની ચોથી ચડાઈ.
 ૧૭૬૧ પાણીપતનું છેલ્લું યુદ્ધ: દુરાનીનો વિજય ને મરાઠાઓની હાર.
 ૧૭૬૫ અલ્લાહાબાદના કરાર: શાહઆલમે કંપનિને બંગાળા, બહાર,
 ને ઓરિસ્સાની 'દિવાની' આપી.
 ૧૮૫૭ સિપાઇઓનો બળવો. છેલ્લો મોગલ પાદશાહ બહાદુરશાહ
 અંબ્રિજોના સામા પક્ષમાં જોડાયો.
 ૧૮૫૮ બહાદુરશાહ પકડાયો, કેદ થયો.
 ૧૮૫૮ બહાદુરશાહ પદ્મવ્રત થયો: મોગલ રાજ્યનો અંત.
 ૧૮૬૨ બહાદુરશાહ રંગુનમાં મરણ પામ્યો.

વિભાગ ૪ થો.

[દખખણમાં હિંદુ રાજ્ય.]

મરાઠા અને પેથા.

(ઇ. સ. ૧૬૨૭ થી ઇ. સ. ૧૮૪૮)

મરાઠી વંશવૃક્ષ.

માલોજી: મૂળ પુરુષ.

શાહજી: (બિજપુરની નોકરીમાં.)

શિવાજી.
(૧૬૭૪-૧૬૮૦)

વ્યંકાજી.
(તાંજોરની જાગીર.)

સંભાજી.
(૧૬૮૦-૧૬૮૯)

રાજરામ.
(૧૬૮૯-૧૭૦૦)

શિવાજી બીજો. સગીર.
(૧૭૦૦-૧૭૦૮)
(તારાબાઈ: ૧૭૦૦-૧૭૦૮)

સતારા: મુખ્ય ગાદી.

કોલ્હાપુર: શાખા.

શાહુ.

(૧૭૦૮-૧૭૪૮)

શિવાજી બીજો. સંભાજી રજો.
(૧૭૦૮-૧૭૧૨) ૧૭૧૨-૧૭૬૦

રામરાજ : દત્તકપુત્ર.
(૧૭૪૯-૧૭૭૮)

* રામરાજ.

શાહુ બીજો. ૧૭૭૮-૧૮૧૮ (કારાવાસ: ૧૮૦૧)

પ્રતાપસિંહ. (બાલા સાહેબ) ૧૮૧૮-૧૮૩૭ (પદબ્રજ)

શાહજી. (આપા સાહેબ) અપુત્ર મરણ પામ્યો: ઇ. સ. ૧૮૪૮
(૧૮૪૦-૧૮૪૮) (લોર્ડ દલહાઉસીએ રાજ્ય ખાલસા કર્યું.)

પ્રકરણ ૧ બું. શિવાજી છત્રપતિ.

સ્વદેશરક્ષક અને સ્વધર્મોદ્ધારક: મહારાષ્ટ્રનો સિંહ.

(જીવન-સમય: ઇ. સ. ૧૬૨૭-૮૦)

મરાઠા લોકો.

શિવાજીનું અચપણ.

અફઝલખાનનું મૃત્યુ.

શાઈસ્તખાનનું નાસી છૂટવું.

સુરત ભૂટવું.

શિવાજી દિલ્હીમાં.

રાન્યારોહણ.

કર્ણાટક પર ચડાઈ.

શિવાજીની રાન્યપદ્ધતિ.

ઉપસંહાર.

મરાઠા લોકો:—શિવાજીના સમય પહેલાંનો મરાઠા લોકોનો ઇતિહાસ

ખાસ જાણવા જેવો નથી. તેઓ દક્ષિણમાં આવેલા મહારાષ્ટ્રના રહેવાસી હતા, અને લડવામાં બહુ કુશળ હતા. અલાઉદ્દીન ખિલજીએ પહેલવહેલી મહારાષ્ટ્ર ઉપર ચડાઈ કરી હતી. ત્યાર પછી ઘણા મરાઠા સરદારો બ્રાહ્મણી રાન્યમાં નોકરી કરતા હતા. બધામાં ભોંસલે કુટુંબ પ્રખ્યાત હતું.

શિવાજીનું અચપણ:—શિવા-

જીનો જન્મ ઇ. સ. ૧૬૨૭ માં

જુનરના કિલ્લામાં થયો હતો. તેનો

શિવાજી.

પિતા શાહજી ભોંસલે બિજપુરના રાન્યની નોકરીમાં હતો. શિવાજીને નાનપણથીજ દાદાજી કોંડદેવ નામના બ્રાહ્મણ પાસે કેળવણી લેવા મૂકેલો હતો. તેને રામાયણ, મહાભારત, આદિ વીરરસ કાવ્યોનો નાનપણથીજ શોખ હતો, અને દાદાજીએ તેને એક રાજાને લાયકજ કેળવણી આપી હતી. શિવાજી મોટા થતાં લશ્કર એકઠું કરી એક પછી એક કિલ્લાઓ જીતવા લાગ્યો, અને થોડા સમયમાં તેણે પ્રબળ સત્તા જમાવી. વળી તેણે માવલી લોકોનું એક સૈન્ય ઉભું કર્યું.

અફઝલખાનનું મૃત્યુ:—ઇ. સ. ૧૬૫૮માં ન્યારે શિવાજીએ કલ્યાણનો કિલ્લો જીતી લીધો, ત્યારે બિજ્જપુરના સુલતાને તેને તાબે કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે શિવાજીની સામે લડવા અફઝલખાન નામના સરદારને મોકલ્યો. શિવાજીએ જાણ્યું કે પોતે આવા બળવાન સરદાર સાથે લડવામાં ફાવશે નહિ, ત્યારે સંદેશો મોકલ્યો કે હું કરેલી ભૂલને માટે માફી માગું છું, અને તમે જેમ કહો તેમ કરવા તૈયાર છું. બોળા દીલનો અફઝલખાન જાળમાં ફસાયો. શિવાજીએ પોતાના પ્રતાપગઢમાં તેને મળવા બોલાવ્યો, અને ભેટતાં ભેટતાં અફઝલખાનની છાતીમાં વાઘનખ મારી તેને મારી નાખ્યો. પછી સંકેત મુજબ તેનું લશ્કર અફઝલખાનના લશ્કર પર તૂટી પડ્યું, અને આ રીતે જાપ ખેસાડી તેણે આખો કાંકણનો પ્રદેશ સર કર્યો,

શાઈસ્તખાનનું નાસી છૂટવું:—હવે શિવાજી દક્ષિણમાં આવેલા મોગલ પ્રદેશો જીતી લેવા લાગ્યો. ઔરંગઝેબથી તે ખમાયું નહિ, તેથી તેણે શાઈસ્તખાનને મોટા લશ્કર સાથે દક્ષિણમાં શિવાજી સાથે યુદ્ધ કરવા મોકલ્યો. તેણે પુનામાં જાવણી નાખી. શિવાજી પોતાના કેટલાક કાવાદાવાથી ખાનની જાવણીમાં દાખલ થયો. બન્ને વચ્ચે ઝપાઝપી થઈ. શાઈસ્તખાન ત્યાંથી નાઠો, પણ તેની એક આંગળી કપાઈ ગઈ. આ બનાવથી શાઈસ્તખાન પણ પુના છોડી જતો રહ્યો. આથી શિવાજીએ કંઈક પ્રભાવ પાડ્યો.

સુરત છૂટવું: (ઇ. સ. ૧૬૬૪)—અગ્રિજ લોકોએ સુરતમાં કોડી નાખી હતી. શિવાજીએ સુરત પર હલ્લો કર્યો, તે શહેર છ દિવસ સુધી લૂટ્યું, ને જેટલો ખજાનો મળ્યો તેટલો રાયગઢ લઈ ગયો. કંપનિના સરદારે બહુ બલાફુરીથી કિલ્લાનું રક્ષણ કર્યું, પણ તે ફાવ્યો નહિ. ત્યાર પછી મક્કા જનારા યાત્રાળુઓને લૂટવા ને દુઃખ દેવા લાગ્યો. આ કારણથી ઔરંગઝેબ ગુસ્સે થયો. તેણે શિવાજી સાથે લડવા એક મોટું લશ્કર મોકલ્યું. તેમાં શિવાજી 'હાથો' ને તેણે પુરંધર મુકામે સલાહ કરી. તેણે જીતેલા મુલકો પાછા આપવા કબુલ કર્યું, અને તેના બદલામાં બિજ્જપુરનાં કેટલાંક સંસ્થાનોમાંથી ચોથ ઉઘરાવવાનો હક લીધો.

શિવાજી દિલ્હીમાં:—ઔરંગઝેબે તેને દિલ્હી આવવા લાલચ આપી, અને મોટો માનમરતબો આપવા કહ્યું. શિવાજી લલચાયો, પણ ન્યારે

તે ત્યાં ગયો ત્યારે ઔરંગઝેબે તેને યરાયર ઘટતું માન આપ્યું નહિ, તેથી તે ગુસ્સે થયો. વળી ઔરંગઝેબના હુકમથી તેને નજરકેદ કરવામાં આવ્યો હતો, ત્યાંથી તેના પુત્ર સંભાળ સાથે મિઠાઈના ટોપલામાં બેસી નાસી ગયો. ત્યાર પછી તેણે બિજનપુર અને ગોવળકોંડાનાં રાજ્યો સર કર્યા, ને ખંડણી લેવાનો ઠરાવ કર્યો; કેટલાક મોગલ પ્રદેશો જીતી લીધા ને ચોથ લેવી ઠરાવી, અને પોતે રાજ્યવ્યવસ્થા સુધારવામાં ધ્યાન આપવા લાગ્યો.

રાજ્યારોહણ:—ઇ. સ. ૧૬૭૪ માં તે રાયગઢમાં ગાદીએ બેઠો, અને સ્વતંત્ર રાજ તરીકે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. રાજ્યારોહણના શુભ પ્રસંગે તેણે પોતાની તુલા કરાવી બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ દાન આપ્યું.

કણ્ઠાટક પર ચડાઈ:—ઇ. સ. ૧૬૭૬-૭૭ માં શિવાજીએ પોતાના ભાઈ વ્યંકાજી પાસેથી પોતાના આપની જગીરનો અધો હિસ્સો લેવા કણ્ઠાટક પર ચડાઈ કરી; તેણે જીતી ને વેલોર જીતી લીધાં, ને પાછા ફરતાં બિજનપુરના રાજાની વતી મોગલ લશ્કર સામે લડવા ગયો. તેણે મોગલોને હરાવ્યા. તે ઇ. સ. ૧૬૭૯ માં રાયગઢ પાછો આવ્યો, ને ઇ. સ. ૧૬૮૦માં મરણ પામ્યો. ૫૩ વર્ષની ટુંકી જિંદગીમાં તેણે ઘણું કર્યું ગણાય.

શિવાજીની રાજ્યપદ્ધતિ:—

(૧) રાજ્યવ્યવસ્થા:—હિંદુશાસ્ત્રમાં આપેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે શિવાજીએ રાજ્યવ્યવસ્થા કરી હતી. તેણે અષ્ટપ્રધાનનું મંડળ સ્થાપ્યું, અને દરેક પ્રધાનને રાજ્યનું એકેક ખાતું સોંપ્યું. પેશ્વાને રાજ્યનો મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો. તેણે તેના રાજ્યના ૧૪ ભાગ પાડ્યા, દરેક પ્રાંતની નીચે અમુક ગામો રાખવામાં આવ્યાં, ને દરેકને કિલ્લાથી સંરક્ષિત કર્યો. રાજ્યના મુલકી કે લશ્કરી અમલદારોને જગીર આપવાની પ્રથા તેણે બંધ કરી, તેને બદલે

● શિવાજીના અષ્ટપ્રધાનમંડળ વિષે નીચેની વાત ધ્યાનમાં લો:—

(પ્રધાન)	(ખાતું)	(પ્રધાન)	(ખાતું)
૧. પંતપ્રધાન-‘પેશ્વા’. દિવાનગીરી.	૫. સુમંત.....પરરાજ્યખાતું.		
૨. પંત સચિવ.....દફતરી ખાતું.	૬. સેનાપતિ.....લશ્કરી ખાતું.		
૩. પંત અમાલ્ય. મહેસુલ-હિસાબી ખાતું.	૭. પંડિતરાવ...ધર્મખાતું: દાન—		
૪. મંત્રી.....સ્વદેશકારોબાર.	ધર્મ, શાસ્ત્રાર્થ.		
	૮. સરન્યાયાધીશ.....ન્યાયખાતું.		

રોકડ નાણું આપવા ઠરાવ્યું. વળી રાજ્યની મોટી મોટી જગાઓ વંશ-પરંપરા આપવાને બદલે લાયક માણસોને આપવા ઠરાવ્યું.

(૨) મહેસુલ સંબંધી સુધારા:—જમીનમાં કેટલો પાક ઉતરશે તેનો અડસદો કાઢ્યા પછી તેના ઉપર મહેસુલ બાંધવામાં આવતું. તેણે ઉપજનો જે ભાગ સરકારમાં ભરવાનું ઠરાવ્યું, પણ મહેસુલનો ધણોખરો ભાગ ચોથમાંથી અગર લૂટફાટમાંથી મળતો. જે દેશના રાજાઓ મરાઠાઓ સાથે લડી ન શકે તેઓ પાસેથી તે ‘ચોથ’ (૨૫ ટકા) ઉઘરાવતો, ને તે ઉપરાંત કેટલાક પાસેથી ‘સરદેશમુખી’ (જે ભાગ) પણ લેતો. તેણે મહેસુલની વસુલાત સંબંધી ખાસ નવો ફેરફાર કર્યો, અને તે એ કે જુના ઈન્તરદારો મારફતે મહેસુલ વસુલ કરવાનું બંધ કર્યું, અને રાજ્યના અધિકારીઓ મારફતે મહેસુલ ઉઘરાવવાની રીત દાખલ કરી.

(૩) લશ્કરી ખાતાના સુધારા:—તેના લશ્કરમાં પહેલાં તો ઘણું ખર્ચ પાવદળ હતું, પણ પાછળથી હયદળ પણ રાખવામાં આવ્યું હતું. લશ્કરમાં સખત બંદોબસ્ત રાખવામાં આવ્યો હતો. વળી સિપાઈઓને રોકડ પગાર આપવાનું શરૂ કર્યું. કોલાબામાં ૪૦૦ માણસોનો કાફલો રાખવામાં આવતો હતો, અને કલ્યાણથી ગોવા સુધીનું રાજ્ય તેનું હતું.

ઉપરાંત પોતે એક સાદા પહેરવેશમાં ફરતો, ને ગમે તેની ફરિયાદ સાંભળતો. તે કહેતો કે ગાય અને બ્રાહ્મણ માટે પોતે લડે છે. ખરેખર, તે ગૌબ્રાહ્મણપ્રતિપાળ હતો. તે પોતાની પ્રજાને પુત્ર સમાન ગણતો.

ઉપસંહાર:—શિવાજીને નાનપણથીજ દાદાજી કોંડદેવે રાજ તરીકેની ફળવણી આપી હતી. તે લશ્કર એકઠું કરી બિજાપુર અને મોગલોના કિલ્લાઓ જીતી લેતો હતો. જ્યાં ન ફાવતો ત્યાં કાવાદાવા કરીને પણ તે પોતાનો સ્વાર્થ કાઢી લેતો, તે અફઝલખાન અને શાહસ્તખાન સાથેના પ્રસંગમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ. તેણે સુરત લૂટ્યું ને મોગલોને હંફાવ્યા. ઔરંગઝેબે જ્યારે લશ્કર મોકલ્યું ત્યારે તે હાર્યો, ને પુરંધર મુકામે સલાહ કરી. ત્યાર પછી તે દિલ્લી ગયો, ને બાદશાહે જ્યારે તેને માન આપ્યું નહિ ને નજરકેદ કર્યો, ત્યારે યુક્તિ રચી તે ત્યાંથી નાસી ગયો. ત્યાર પછી મોગલોના પ્રદેશો જીતવા ને ચોથ ઉઘરાવવા લાગ્યો. તેણે રાયગઢમાં ઇ. સ. ૧૬૭૪ માં પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. પછી પોતાના પિતાની જમીરનો અર્ધો ભાગ લેવા તેણે કલ્યાંટક પર ચડાઈ કરી વેલોર અને જંજી જીતી લીધાં. પાછા ફરતાં મોગલ લશ્કરને હરાવ્યું, ને ઇ. સ. ૧૬૮૦ માં મરણ પામ્યો. તેણે અષ્ટપ્રધા-

નનું મંડળ સ્થાપ્યું, રાજ્યના ૧૪ પ્રાંતમાં ભાગ પાડયા, ને દરેક પ્રાંતની વ્યવસ્થા કરી મહેસુલ જમીનની પેદાશ ઉપર નક્કી કર્યું ને જે ભાગ લેવા ઠરાવ્યો. ઉપરાંત ‘ચોથ’ ને ‘સરદેશમુખી’ પણ તે લેતો. લશ્કરમાં પણ તેણે સારી વ્યવસ્થા કરી.

શિવાજી આમ એક વીર સેનાનાયક, રાજ્યનો અદ્વિતીય વ્યવસ્થાપક, અને સમયસૂચક નર હતો; છતાં તેણે અન્ય ધર્મમાં હાથ ધાલ્યો નથી, કે સ્ત્રી કે બાળકને પજવણી કરી નથી. આથી તેની કીર્તિને કળશ ચઢે છે. વળી શિવાજી કુશળ થોડેસવાર અને તરવારમાં એકકો હતો. તેની રીતમાત મનોહર હતી, અને તેની પરિશ્રમ ઉઠાવવાની શક્તિ અજબ હતી. તેનું ઠીંગણું ને એકવડા બાંધાનું શરીર, તેના દીર્ઘ બાહુ, તેનું અણીદાર નાક, તેની તીક્ષ્ણ આંખો, અને તેની દૃઢનિશ્ચયી મુખમુદ્રા એ બધા સંજોગોને અંગે તેની જે જે આશાઓ રાખી શકાય, તે બધી તેણે સ્વધર્મ અને સ્વદેશનું રક્ષણ કરી પ્રત્યક્ષ કરી બતાવી છે. ટુંકમાં તેણે ‘છત્રપતિ મહારાજ શિવાજી’ તરીકે તેમજ ‘ગૌરાજીપ્રતિપાળ’ તરીકે અમર નામના મેળવી છે.

પ્રશ્નો.

- (૧) શિવાજી કુશળ રાજદારી પુરુષ ને બહાદુર યોદ્ધા હતો, તે સકારણ સમજાવો.
- (૨) શિવાજીની રાજ્યવ્યવસ્થાનું ટુંકમાં વર્ણન આપો.
- (૩) ઔરંગઝેબ સાથેની લડાઈઓમાં તે શા માટે જીતતો હતો, તે કારણો આપી લખો.
- (૪) અકબર, ઔરંગઝેબ અને શિવાજીનો મુકાબલો કરો.

પ્રકરણ ૨ જી.

શિવાજી પછીના રાજકર્તાઓ.

સંભાળથી શાહુ મુઘીનો મરેઠી અમલ.

(ઇ. સ. ૧૬૮૦ થી ઇ. સ. ૧૭૧૪)

સંભાળનું માદીએ આવડું.
સંભાળની રાજ્યપદ્ધતિ.
સંભાળનું ચારિત્ર્ય.
રાજસભા.

વીરંગના તારાબાઈ.
શાહુ.
શાહુની રાજ્યપદ્ધતિ.
ઉપસંહાર.

સંભાળનું ગાદીએ આવવું:—શિવાજીના મૃત્યુ પછી તેની ગાદીએ કોણ બેસે તેને માટે માંહોમાંહે તકરાર થઈ. કેટલાક સરદારો શિવાજીના સૌથી નાના પુત્ર રાજરામને ગાદી આપવા ઇચ્છતા હતા, પણ સંભાળએ એકદમ બંડ ઉઠાવ્યું, રાજરામને કેદ કર્યો, ને ઇ. સ. ૧૬૮૦ માં પોતે ગાદીએ બેઠો.

સંભાળની રાજ્યપદ્ધતિ:—સંભાળ લડાઈના કામમાં ઘણો કુશળ હતો, અને પોર્ટુગીઝ લોકોની સાથે ગોવામાં લડાઈ કરવામાં તથા જંજીરાનો કિલ્લો લઈ લેવામાં તેણે નામના મેળવી હતી; પણ રાજ્યકાળની બીજી આખતમાં તથા ચારિત્ર્યમાં તેના પિતાથી તે છેક ઉતરતો હતો. તે ખરાબ સોખતમાં પડ્યો હતો, અને દારૂડીઓ બન્યો હતો. તેણે તેના રાજ્યનો બધો કારભાર કલૂશાને સોંપ્યો હતો, જે કલૂશામાં રાજ્ય ચલાવવાનો એકે ગુણ નહોતો. લોકો ઉપર કર નાખીને તેઓને ત્રાસ આપવામાં આવતો હતો. આ તકનો લાભ લઈ ઔરંગઝેએ મુઆઝીમને કોંકણનો પ્રદેશ જીતી લેવા મોકલ્યો, પણ ત્યાં દુષ્કાળ પડવાથી તેને પાછું ફરવું પડ્યું હતું. ઉપરાંત સંભાળએ એક ગંભીર ભૂલ કરી હતી. ન્યારે ઔરંગઝેએ બિજાપુર અને જોવળકોંડાનાં રાજ્યને તારાજ કર્યા, ત્યારે કેટલાક મરાઠા સરદારો તે રાજ્યની નોકરીમાંથી ફારક થયા હતા. જે સંભાળએ તેઓને આશ્રય આપ્યો હોત, તો મોગલ રાજ્યસત્તાને તે હંકારી શક્યો હોત.

સંભાળનું ચારિત્ર્ય:—તે બહાદુર યોદ્ધો હતો, પણ તેનામાં રાજ્ય-કારભાર ચલાવવાના ગુણો નહોતા. ન્યારે ન્યારે કુરસદ મળતી, ત્યારે તે દારૂના ઘેનમાં પડ્યો રહેતો. તેને ધર્મ તરફ પણ લાગણી નહોતી, તેમજ દેશદાંડ પણ નહોતી. એક વખત તે તથા કલૂશા દારૂમાં ચકચૂર થઈ પડ્યા હતા, તેવામાં કેટલાક મોગલ સરદારોએ તેમને પકડ્યા, અને તેમને ઔરંગઝેખા પાસે લઈ ગયા. ઔરંગઝેએ સંભાળને કહ્યું, કે જો તું મુસલમાન થાય તો જિંદગી બચાવું. સંભાળએ તે કબુલ કર્યું નહિ, અને ઉલટું કટુ વચનઃ

● કહે છે કે સંભાળએ પાદશાહને કહ્યું, કે જો તું તારી સાહબદી અને લગ્નમાં આપે તો હું મુસલમાન થાઉં. પાદશાહ એ વાત કબુલ કરે નહિ, અને સંભાળને મુસલમાન થવું પડે નહિ. આવા કટુ વચન બદલ સંભાળની જીભ બેચી કાઢવામાં આવી હતી.

કહ્યું; તેથી તેને મારી નાખવામાં આવ્યો. કલૂશાની પણ તેજ સ્થિતિ થઇ. સંભાળના પુત્ર શાહુને દિલ્હી મોકલવામાં આવ્યો ને મોગલ રાન્ય-દરબારમાં ઉછેરવામાં આવ્યો.

રાજરામ:—સંભાળના મરણ પછી મરાઠાઓએ એકત્ર થઇ શિવાળના નાના પુત્ર રાજરામને ગાદી આપી, અને સંભાળનું વેર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. રાજરામ મોગલોની સાથે લડવાને જાજી ગયો, પણ મોગલ સરદાર ઝુલ્ફીકારખાંએ તેને ઘેર્યો. રાજરામ તેને લાંચ આપી નાસી છૂટ્યો. ઇ. સ. ૧૭૦૦ માં ઔરંગઝેબે પોતે મરાઠાઓ ઉપર મોટી ચડાઇ કરી, અને સતારા લઈ લીધું. રાજરામ તેજ વરસમાં મરણ પામ્યો.

વીરાંગના તારાબાઈ:—રાજરામના મૃત્યુ પછી તેની સ્ત્રી તારાબાઈએ ઇ. સ. ૧૭૦૮ સુધી રાન્ય ચલાવ્યું. દરમિયાન ઔરંગઝેબે ઘણા હુમલા કર્યા, પણ દરેક વખતે તે નિષ્ફળ ગયો. ઔરંગઝેબના મરણ પછી ઇ. સ. ૧૭૦૮ માં શાહુ મોગલ રાન્યદરબારમાંથી છૂટો થયો, ને પોતાના પિતાની ગાદી લેવાને માટે સતારા આવ્યો. તારાબાઈએ પોતાના પુત્રને ગાદી અપાવવા માટે ઘણી લડત ચલાવી, પણ રાન્યના અધિકારીઓએ દબો દઇ તારાબાઈનો પક્ષ છોડી દીધો. આથી કરીને શાહુને ગાદી મેળવતાં મુશ્કેલી લાગી નહિ.

શાહુ: (ઇ. સ. ૧૭૦૮-૧૭૧૪)—મોગલાઇ રાન્યદરબારના ઠાઠ-માઠમાં ઉછેરેલો હોવાથી શાહુ નખળા બાંધાનો, શોખીન અને નાબુક બની ગયો હતો. તેને શિકાર કરવાનો શોખ હતો, પણ રાન્યકારભાર કરવો ગમતો નહિ. મરાઠા લોકો જેવા બહાદુર લોકો ઉપર તે રાન્ય ચલાવવાને લાયક નહોતો, તેથી તેણે મોગલોના ખંડીઆ રાજ તરીકે રહેવાનું સ્વીકાર્યું. તે ઉદાર દીલનો, ધાર્મિક વૃત્તિવાળો, અને બ્રાહ્મણો તરફ દયાળુ હતો.

શાહુની રાન્યપદ્ધતિ:—તેના રાન્યનાં પહેલાં પાંચ વરસમાં અધિર ચાલતું હતું, જેને પરિણામે મરાઠાની સત્તાનો અંત આવ્યો હોત, પણ બાલાજી વિશ્વનાથ નામના પ્રધાને રાન્યસત્તાનો ટકાવ કર્યો. બાલાજીને ઇ.

સ. ૧૭૧૪માં પેશ્વા બનાવ્યો હતો. તેણે રાજ્યમાં સારી રીતે વ્યવસ્થા કરી, અને ખર્ચ કહીએ તો ત્યાર પછી બધી સત્તા પેશ્વાના હાથમાંજ ગઈ.

ઉપસંહાર:—શિવાજી પછી તેનો પુત્ર સંભાજી ગાદીએ આવ્યો. તે લડાઈમાં બહાદુર હતો, પણ રાજ્યનીતિજ્ઞ પુરુષ નહોતો. તે વ્યસની હતો, અને રાજ્યનું સંચાલન કામ તેણે તેના જવાન વ્યસની કુતુશા નામના બ્રાહ્મણને સોંપ્યું હતું. તે દારૂના ધેનમાં હતો, ત્યારે મોગલ સરદારો તેને પકડી ઔરંગઝેબ પાસે લઈ ગયા. ત્યાં તેને મારી નાખવામાં આવ્યો. ત્યાર પછી મરાઠાઓએ રાજરામને ગાદીએ બેસાડ્યો. તેણે મોગલો સામે થવા પ્રયત્ન કર્યો પણ વ્યર્થ ગયો. તેના પછી તેની સ્ત્રી તારાબાઈએ આઠ વરસ રાજ્ય કર્યું. મોગલોએ તેના વખતમાં ઘણા હુમલા કર્યા પણ ફળ્યા નહોતા. ઔરંગઝેબ જેવા કટ્ટા દુશ્મન સામે લડવામાં તારાબાઈએ પોતાના લશ્કરનો ઉત્સાહ વધાર્યો, મોગલોને અનેક રીતે હુંડાવ્યા, ઔરંગઝેબની પ્રબળ ઇચ્છા ધૂળમાં મેળવી, અને મરેઠી રાજ્યવ્યવસ્થા ઉત્તમ રીતે કરી બતાવીને તેણે એક વીરાંગના તરીકે ઇતિહાસમાં નામના મેળવી છે, અને ઔરંગઝેબની કારકીર્દિને ઝાંખપ લગાડી છે. ઇ. સ. ૧૭૦૮માં શાહુ છુટો થવાથી તે ગાદીએ આવ્યો. તે એશઆરામમાં પડ્યો હતો, તેથી રાજ્યમાં અંધેર આલ્યું. ઇ. સ. ૧૭૧૪માં બાલાજી વિશ્વનાથ પેશ્વા થયો. તેણે મરાઠા રાજ્ય સુધાર્યું.

પ્રશ્નો.

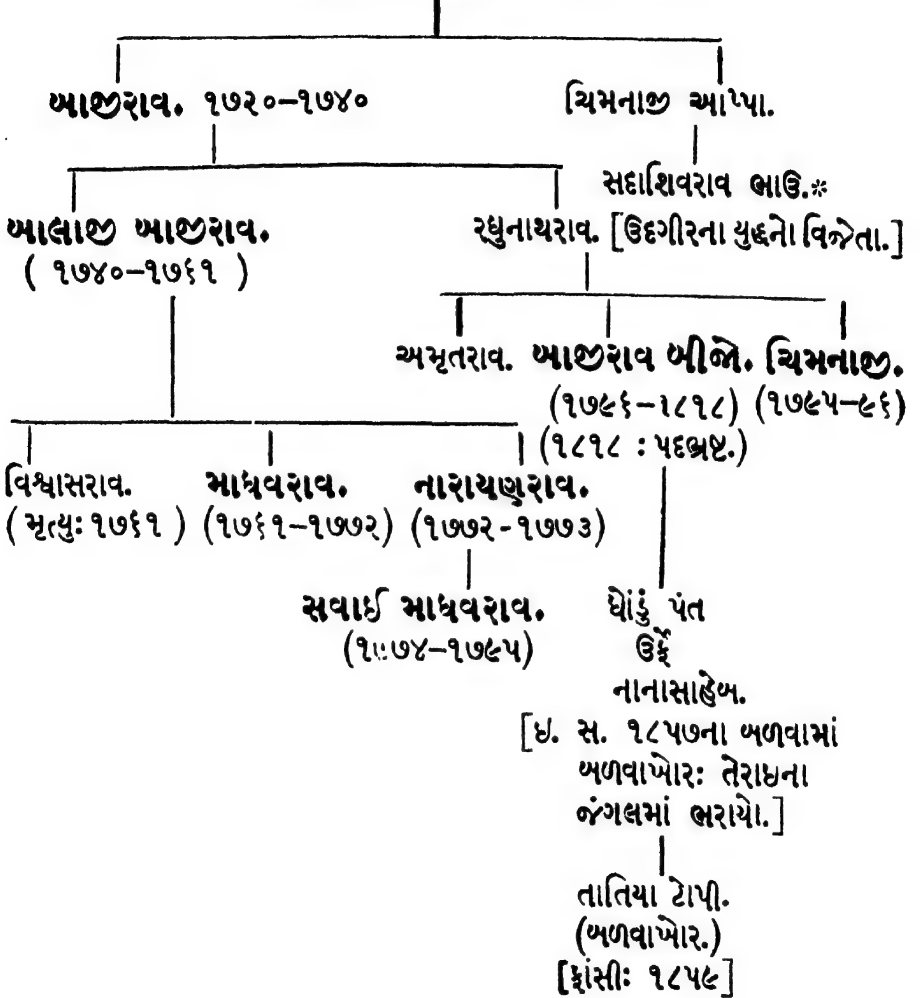
- (૧) શાહુ સુધીના શિવાજીના વંશજોનો ઇતિહાસ ટુંકામાં લખો.
- (૨) મરેઠી રાજ્યસત્તાને કમી થવાનાં કારણો ગણાવો.
- (૩) વીરાંગના તારાબાઈનું જીવનચરિત્ર લખો.
- (૪) શિવાજીના મરણ પછી ૨૭ વર્ષ જેટલી લાંબી મુદતે ઔરંગઝેબ મરણ પામ્યો, અને શિવાજી પછીના રાજ્યકર્તાઓ નબળા હતા, છતાં તે મરેઠી સત્તા નાબુદ કરવાની ઉમેદ પાર પાડી શક્યો નહિ, એ વાત સકારણ સમજાવો.
- (૫) શિવાજીએ મરેઠી રાજ્ય સ્થાપવા ઉપરાંત મરેઠી પ્રજામાં પ્રજાતત્ત્વ દાખલ કર્યું, એ સત્ય ઉદાહરણો દ્વારા સાબીત કરો.

પેશ્વાનું વંશવૃક્ષ.

(ઇ. સ. ૧૭૧૪ થી ઇ. સ. ૧૮૧૮)

આલાજી વિશ્વનાથ: ૧૭૧૪-૧૭૨૦

પ્રકરણ ૩ નું.

પેશ્વાનો ઇતિહાસ.

ખાલાજી વિશ્વનાથ: પેશ્વાઈની સ્થાપના.

(ઇ. સ. ૧૭૧૪ થી ઇ. સ. ૧૭૨૦)

ખાલાજી વિશ્વનાથ: સ્વતંત્ર પેશ્વા.

રાજ્યવ્યવસ્થા.

પેશ્વાઈની સ્થાપના.

મરાઠા-પેશ્વાનું પ્રાબલ્ય.

ખાલાજી વિશ્વનાથ: સ્વતંત્ર પેશ્વા:—શાહુના રાજ્યમાં અંધર ચાલતું હતું, તેનો લાભ લઈ ખાલાજી બધી સત્તા ધીમે ધીમે પોતાના કાબુમાં લેતો ગયો, અને એક રાજ્યકર્તા તરીકેજ લગભગ બધી સત્તા ચલાવવા લાગ્યો. વળી તેના પછી તેના વારસોનેજ પેશ્વાપદ મળે એવી તેણે યુક્તિ રચી, તેથી તે પેશ્વાઈ સત્તાનો સ્થાપનાર કહેવાયો. શાહુ રાજ્યએ ખાલાજીને વંશપરંપરાની પેશ્વાઈ કરી આપવામાં શિવાજી મહારાજના એક અતિ અગત્યના સિદ્ધાંતનો ભંગ કર્યો. આગળ ઉપર તમને જણાશે, કે એટલેથી પેશ્વાઓ કેટલા પ્રબળ થયા, મરેઠી રાજ્યકર્તાઓ કેવા નામના અને શોભાના પુતળા જેવા બની ગયા, અને પરિણામે તો મરેઠી-પેશ્વાઈ એમ બંને સત્તાનો અંતજ આવ્યો.

પેશ્વાઈની સ્થાપના:—ખાલાજીએ લોકોની પ્રીતિ મેળવી રાજ્યમાંથી ભય દૂર કર્યો, અને શિવાજીના વખતમાં જે પદ્ધતિથી રાજ્ય ચાલતું હતું, તેજ પદ્ધતિથી રાજ્ય ચલાવવું શરૂ કર્યું, અને રાજ્યને સુવ્યવસ્થિત કર્યું.

રાજ્યવ્યવસ્થા:—ખાલાજીએ એવી સરસ રીતે રાજ્ય કર્યું, કે તેના વખતમાં મરાઠા રાજ્ય મોટાં રાજ્યોમાં ગણાવા લાગ્યું. જે કુર્સપથી શિવાજીના કુટુંબનો નાશ થયો તે કુર્સપને તેણે નિર્મૂળ કર્યો. રાજ્યમાં સુધારા કર્યા, આમદાનીમાં વધારો કર્યો, અને લશ્કરની ફરીથી ભરતી કરી.

મરાઠા-પેશ્વાનું પ્રાબલ્ય:—ખાલાજીએ હવે મરાઠા રાજ્યની સત્તા ફેલાવવા માંડી. તે ૧૦,૦૦૦ મરાઠા સિપાઈઓ સાથે સૈન્ય લાઈઓની મદદે દિલ્હી ગયો. આદશાહ ફરુકસિઅરને હરાવ્યો, ને તેના બદલામાં શિવાજીના મૃત્યુસમયે જેટલું રાજ્ય તેની સત્તામાં હતું તે બધા રાજ્યનો તેને રાજ્ય

ખનાવવામાં આવ્યો, અને આખા દક્ષિણમાંથી ચોથ ઉધરાવવાનો અને સર-
દેશમુંખી લેવાનો હક આપવામાં આવ્યો. મહમ્મદશાહ બાદશાહે તો તેને
ખંડણી આપવાનું ઠરાવ્યું; કારણ કે તેમ ન થાય તો તેના મુલક ઉપર મરાઠાઓ
હલ્લો કરે એવી તેને દહેશત હતી. આથી કરીને મરાઠાઓની સત્તા વધી.
દિલ્હીથી પાછા આવ્યા પછી તે મરણ પામ્યો.

પ્રકરણ ૪ થું.

બાજરાવ ૧ લો.

(ઇ. સ. ૧૭૨૦ થી ઇ. સ. ૧૭૪૦)

બાજરાવની રાજ્યનીતિ.

બાજરાવની ચોદ્દા તરીકેની ગણના.

બાજરાવ એક મહાન

પેશ્વા સાથી ગણાય છે?

બાજરાવની રાજ્યનીતિ:—બાજરાવના મરણ પછી તેનો પુત્ર
બાજરાવ ૧ લો ગાદીએ આવ્યો. તેનામાં ચોદ્દાના અને રાજ્યદારી પુરુષના
એવા બંને ગુણો તેના પિતામાંથી ઉતરી આવેલા હતા. તે ન્યારે ગાદીએ
આવ્યો ત્યારે તેના રાજ્યમાં મહારાવ હોલકર, રાણોજી સિંધીઆ, પિંચાજી
ગાયકવાડ, અને રધુજી ભોંસલે એવા ઉત્તમ પુરુષો હતા, અને રાજ્યમાં
તેઓની સત્તા પણ જામી હતી. બાજરાવે જાણ્યું કે જો તે લોકોની સત્તા
રહેશે તો રાજ્યમાં સંપટકી શકશે નહિ, તેમજ તેની પોતાની સત્તા વધી
શકશે નહિ. આથી તેણે તેઓને એક બીજાથી જુદા રાખ્યા, ને દૂરના
દેશોમાંથી ચોથ ઉધરાવવાની રજા આપી. તે ઉપરથી ગાયકવાડે ગુજરાતમાં,
ભોંસલેએ વરાડમાં, અને હોલકર અને સિંધીઆએ માળવામાં પોતાની સત્તા
સ્થાપી. આમ જુદાં જુદાં ચાર મરેઠી શાખા રાજ્યો થયાં.

બાજરાવની ચોદ્દા તરીકેની ગણના:—આ પ્રમાણે રાજ્યમાં
શાંતિ સ્થાપ્યા પછી તેણે હિંદુસ્તાનમાં મરાઠા રાજ્ય વધારવાનો ને તેને પ્રબળ
કરવાનો વિચાર કર્યો. એક તરફ ગાયકવાડે ગુજરાત જીત્યું, અને હોલકર
અને સિંધીઆએ માળવા જીત્યું. વળી બીજી બાજુએ બાજરાવે પોતે દિલ્હી
તરફ કૂચ કરી, મોગલ સરદારશાહ નબતો હોવાથી તેણે નિઝામ-ઉલ્-મુલ્કની

મદદ માગી. ઇ. સ. ૧૭૩૮માં બાજીરાવે નિઝામ-ઉલ્-મુલ્કના લશ્કરને ધેર્યું, ને સરૌજ પાસે સલાહ કરવા ફરજ પાડી. તે કોલકરાર પ્રમાણે મરાઠાઓને માળવા, તેમજ ચંબલ અને નર્મદાની વચ્ચેનો પ્રદેસ મળ્યો. મોગલ બાદશાહે પણ લડાઈના ખર્ચ પેટે ૫૦ લાખ રૂપીઆ તેને આપ્યા. ત્યાર પછી બાજીરાવે પોર્ટુગીઝ લોકો સાથે લડાઈ કરી, અને ઇ. સ. ૧૭૭૬માં વસઇનો કિલ્લો લઈ લીધો. આમ તેણે બાહોશ યોદ્ધા તરીકે નામના મેળવી.

બાજીરાવ એક મહાન્ પેશ્વા શાથી ગણાય છે?—બાજીરાવ ડાહ્યો અને હોશિયાર રાજદ્વારી પુરુષ હતો. વળી એક યોદ્ધા તરીકે પણ તેણે સારી કીર્તિ સંપાદન કરી હતી, તેથી તે ‘મહાન્ પેશ્વા’ પદવી મેળવવાને લાયક થયો. તેની ચતુરાઈથી તે મરાઠા રાજ્યમાં સુલેહશાંતિ જળવી શક્યો, અને તેના રાજ્યમાંજ મરાઠાઓની સત્તા વધારે પ્રબળ થઈ.

પ્રશ્નો.

- (૧) બાજીરાવની રાજ્યકર્તા તરીકેની તથા યોદ્ધા તરીકેની ગણના વિષે શું જાણો છો? તે શા માટે ‘મહાન્ પેશ્વા’ કહેવાયો?
- (૨) બાજીરાવના વખતના મોટા મોટા સરદારોનાં નામ આપો. તે દરેકની ટુંકમાં ઓળખાણ આપો.

પ્રકરણ ૫ મું.

બાલાજી બાજીરાવ: ઇ. સ. ૧૭૪૦-૧૭૬૧
પેશ્વાઈની પૂર્ણકળામાં પડતીનો પ્રસંગ.

રાજ્યવિસ્તાર.

સરદારોના વિજય.

પાણીપતનું પાંચમું યુદ્ધ.

પરિણામ.

પરાજયનાં કારણો.

ઉપસંહાર.

રાજ્યવિસ્તાર:—બાલાજી બાજીરાવના વખતમાં મરાઠા રાજ્ય ઘણુંજ વિસ્તાર પામ્યું હતું; પરંતુ તેનાજ વખતમાં તે રાજ્યના અધઃપતનની શરૂઆત થઈ. બાજીરાવ ૧લાના વખતમાં જે મરાઠા સરદારોને દૂરના પ્રદેશોમાં ચોથ ઉધરાવવા અને ત્યાં મરાઠાઓનો અમલ સ્થાપવા મોકલ્યા હતા, તે સરદારો ધીમે ધીમે પોતાનું રાજ્ય વધારવા લાગ્યા.

સરદારોના વિજય:—રઘુજી ભોંસલેએ ઓરિસ્સા પ્રાંત ઉપર ચડાઈ કરી, અને ત્યાંથી અને આસપાસના બંગાળાના પ્રદેશમાંથી ચોથ ઉધરાવી. તેણે નિઝામ પાસેથી કટક, બાલાસોર અને બીજા કેટલાક પ્રાંતો મેળવ્યા.

ઉત્તરમાં હોલકરે બુદેલખંડ તાબે કર્યું, અને ત્યાંથી ચોથ ઉધરાવી. પેશ્વાના બાઈ રાઘોબાએ પંજબ પર ચડાઈ કરી, અને તે પ્રાંત જીતી લીધો. પેશ્વાએ કલ્કાટક અને મહેસુર ઉપર ચડાઈ કરી, અને ત્યાંથી ચોથ ઉધરાવી.

અહંમદનગર પેશ્વાએ લઈ લીધું હતું. તે પાછું લઈ બેવાને માટે નિઝામ-ઉલ્-મુલ્કના પુત્ર સલાબતજંગ અને નિઝામઅલીએ ચડાઈ કરી; પણ ઉદગીરની^૧ લડાઈમાં સદાશિવરાવ બાહિએ તેમને હરાવ્યા, અને સલાહ કરી. તે સલાહના કરાર પ્રમાણે પેશ્વાએ નિઝામ પાસેથી આસિરગઢ, બિજાપુર, દોલતાબાદ અને ઔરંગાબાદના કિલ્લા લઈ લીધા.

આમ બાલાજી બાજીરાવના વખતમાં મરાઠા રાજ્યનો વિસ્તાર અરબી સમુદ્રથી બંગાળાના ઉપસાગર સુધી, અને સિંધુથી તે છેક દક્ષિણ સુધી થયો.

પાણીપતનું યુદ્ધ: (ઇ. સ. ૧૭૬૧)—અહંમદશાહ અબદલી ઇ. સ. ૧૭૫૭માં હિંદુસ્તાન ઉપર ચડી આવ્યો હતો. તેણે પંજબ પર વિજય મેળવીને પોતાના પુત્રને ત્યાંનો સુબો નીમ્યો હતો; પણ બીજે વર્ષે રાઘોબાએ પંજબ પર સવારી કરી તે પ્રાંત લઈ લીધો, અને અટક આગળ શિવાજી મહારાજનો ભગવો ઝુડો ફરકાવ્યો. મરેઠી રાજ્યની પૂર્ણકળાનો એજ એક યાદગાર દિવસ હતો એમ કહી શકાય. પરંતુ અહંમદશાહને ક્રોધ ચડ્યો, અને ઇ. સ. ૧૭૬૧ માં મોટું લશ્કર એકઠું કરી હિંદુસ્તાન પર પાંચમી વખત ચડી આવ્યો. બન્ને લશ્કર પાણીપતના મેદાનમાં એકઠાં મળ્યાં. મરાઠા સૈન્યનો અધિપતિ સદાશિવરાવ બાહિઃ તથા વિશ્વાસરાવ હતા. દરેક મરાઠા સરદાર તથા હોલકર, ગાયકવાડ અને સિંધીઆનાં લશ્કરો મરાઠાઓની કુમકે આવી.

૧. ઉદગીરના યુદ્ધને ‘બાહ ગિદી’ એવું ઉપનામ મળ્યું છે. બાહ આ વિજયથી અત્યંત હનમત અને હૃદયપ્રસન્ન બન્યો. તેણે માની લીધું, કે હવે વિજયમાળા તે મરેઠાઓનેજ વરી ચૂકી છે. એ મહોનમતપણાને લીધે બીજેજ વર્ષે પાણીપતના યુદ્ધમાં કેવું નાશકારક પરિણામ આવ્યું, તે પણ તમે સમજી શકશો.

● ‘બાહ’ એટલે બાઈ. પેશ્વાનું વંશટક્ષ જોએ:—પૃ. ૧૪૧.

પહોંચ્યાં. આવા બળવાન સૈન્યની સામે થવા અહંમદશાહે અયોધ્યા અને રોહિલખંડના નવાબો તથા બીજા મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓને પોતાની મદદે બોલાવ્યા. આમ સામટ મેળે જોતાં આ યુદ્ધમાં લડનારા બે પક્ષોમાં એક પક્ષે તે સમયનાં મોટાં મોટાં હિંદુ રાજ્યો હિંદુ સત્તા પ્રબળ કરવાને એકત્ર થયાં હતાં, અને સામે પક્ષે હિંદુ સત્તા નિર્મૂળ કરવાને અબ્દુલ્લીની મદદમાં કેટલાંક મુસલમાની રાજ્યો ભેગાં મળ્યાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૭૬૧ ની તેરમી જાન્યુઆરિને દિવસે બન્ને સૈન્યો* વચ્ચે ધોર યુદ્ધ થયું. મધ્યાહ્ન સુધી તો મરાઠાઓએ મુસલમાનો સામે ટક્કર ઝીલી, અને તેઓ લગભગ જીતવાની અણી ઉપર હતા. અહંમદશાહે જ્યારે પોતાના સૈન્યની આવી સ્થિતિ જોઈ, ત્યારે તેણે એક લશ્કર સાથે મરાઠા લશ્કરના મધ્યમાં હથેલી કર્યો, અને બીજાં લશ્કરોએ મરાઠાની ડાબી અને જમણી બાજુ પર હથેલી કર્યો. આથી મરાઠાઓમાં ગભરાટ ફેલાયો અને તેઓ નાસવા લાગ્યા. અકસ્માતે તેઓની પુંઠ પકડી, અને દિવસ અસ્ત થતા સુધીમાં તો લગભગ બે લાખ હિંદુઓનો ધાણ વળી ગયો; અંતે મરાઠા લશ્કરની હાર થઈ.

● ઇ. સ. ૧૭૬૧ના પાણીપતના ઘેલા યુદ્ધના હિંદુ-મુસલમાન પક્ષકારો વિષે નીચેની વાત લક્ષમાં લેવા જોવી છે.

હિંદુ પક્ષ.

સેનાધ્યક્ષ-પાટવીપુત્ર વિશ્વાસરાવ.

સલાહકારક-સદાશિવરાવ ભાડ.

કવાયતી લશ્કર-૧૫,૦૦૦

ઘોડેસવાર-૫૫,૦૦૦

હુડારા, નોકર-આકર-૨,૦૦,૦૦૦

તોપો-૧૦૦

અહાય કરનાર-સિંધીઆ, હોલકર,

ગાયકવાડ, ભોંસલે,

સુરજમલભટ્ટ, અને

રજપુત રાજાઓ.

તા. ૬-મદદગાર વૃદ્ધ પુરુષોની

અવગણના. મહોન્મત્ત દશામાં

વિનાશનાં બીજાં પેશ્વાઈની પડતી.

મુસલમાન પક્ષ.

સર્વોપરિ-અહંમદશાહ અબ્દુલ્લી:

શાહ દુરાની.

ઘોડે સવાર-૪૬,૮૦૦

પાયદળ-૩૮,૦૦૦

ભારે તોપો-૭૦

હલકી તોપો-૨૦૦

મદદગાર-૧ અયોધ્યાનો નવાબ શુભદોશ્લા.

૨ રોહિલખંડનો સરદાર

નજમુદ્દોશ્લા.

તા. ૬-શુભદોશ્લા ડગુમશુ વિચારનો.

નજમુદ્દોશ્લા પ્રયત્નશીલ.

શાહ દુરાની વ્યૂહરચનામાં

કુશળ અને અડગ.

સદાશિવરાવ અને વિશ્વાસરાવ બન્ને મરાઠા. એ યુદ્ધને વિષે કોઈએ લખ્યું છે કે “એ મોતી ગુમ થયાં છે, સત્તાવીસ સોનાના સિક્કા ખોવાઈ ગયા, અને ચાંદીના અને તાંબાના સિક્કાઓનો તો હિસાબજ નથી.” આ ઉપરથી તે ઘોર યુદ્ધમાં થએલી કતલનો અંદાજ આવી શકે છે.

પરિણામ:—પાણીપતના યુદ્ધમાં થએલા પરાજયથી મરાઠી સત્તાને જીવલેણ ફટકો પડ્યો. ત્યાર પછી તેઓની સત્તા ધીમે ધીમે ક્ષીણ થતી ગઈ. વેરનો બદલો લઈ અબદલ્લી તો સ્વદેશ ચાલ્યો ગયો, પણ હિંદનાં હિંદુ-મુસલમાન રાજ્યોની પાયમાલી થઈ, એટલુંજ આ લયંકર અને વિનાશકારક યુદ્ધનું પરિણામ આવ્યું. ન્યારે મરાઠાઓ અને અફઘાનો પાણીપતના યુદ્ધમાં રોકાએલા હતા ત્યારે તે તકનો લાભ કઢાઈવે લીધો, અને બંગાળામાં બ્રિટિશ સત્તા સ્થાપવાની તે શરૂઆત કરવા લાગ્યો.

પરાજયનાં કારણો:—અત્યાર સુધીમાં મરાઠાઓ શિવાજી મહારાજની પદ્ધતિએ મેદાનમાં સામસામા આવીને લડતા નહોતા. તેઓ ન્યારે લાગ ફાવે ત્યારે ઓચિંતો છાપો મારતા અને સંતાઈ જતા અને દુશ્મનોનાં ગામે આજતા. આવી રીતે તેઓ શત્રુઓને પજવતા અને થકવતા, પણ આ યુદ્ધમાં સદાશિવરાવે તેમ કરવાની ના પાડી. તેને પોતાનામાં આત્મવિશ્વાસ હતો. હોલકર અને ભરતપુરના રાજાઓ પોતાની લડવાની જીતી રીત છોડવામાં અનુકૂળ ન થતાં તેઓ મરાઠા લશ્કર છોડી ચાલતા થયા. જે ભાઉએ દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી હોત તો આવું પરિણામ આવત નહિ. મરાઠાઓ તેઓના પ્રદેશથી ધણે દૂર નીકળી ગયા હતા, તેથી ખોરાક વગેરેનાં સાધનો પુરાં પાડવાનું કામ મુશ્કેલ થઈ પડતું, અને જે જે સાધનો પુરાં પાડવામાં આવતાં તે સાધનો દુશ્મનો વચ્ચેથી પડાવી લેતા. સૈન્યાધિપતિ ભાઉ પોતે બાહોશ હતો, પણ સુવાન હોઈ બૂહારચના ગોઠવવાનો જોઈએ તેવો અનુભવ તેને નહોતો.

ઉપસંહાર:—બાલાજી બાજરાવના સમયમાં મરાઠા રાજ્ય અરબી સમુદ્રથી તે બંગાળના ઉપસાગર સુધી, અને સિંધુથી તે છેક દક્ષિણ સુધી ફેલાયું હતું. વળી તેના સમયમાં તેની સત્તાનો અંત આવ્યો. મરાઠા સૈન્યાધિપતિ સદાશિવરાવ ભાઉની દીર્ઘદષ્ટિની આભીને લઈને પાણીપતના ઘોર યુદ્ધમાં ઇ. સ. ૧૭૬૧ માં

મરાઠાઓનો પરાજય થયો અને અફધાનો ફાળ્યો. યુદ્ધનું પરિણામ એ આબું કે મરાઠાઓની સત્તા ક્ષીણ થતી ગઈ, મુસલમાન સરદારો પણ શક્તિહીન બનતા ગયા, અને અંગ્રેજ સત્તાનો પાયો નંખાયો.

પ્રશ્નો.

- (૧) પાણીપતનું પાંચમું યુદ્ધ ક્યાં કારણોને લઈને થયું ?
એ યુદ્ધનું ફંક વર્ણન આપો.
- (૨) પાણીપતના યુદ્ધમાં મરાઠાઓનો પરાજય થયો તેનાં કારણો ગણાવો.
- (૩) પહેલા ત્રણ પેશ્વાના વખતમાં મરેઠી સત્તા કેટલી વિસ્તાર પામી હતી?
- (૪) ઇ. સ. ૧૬૪૬ થી ૧૭૬૧ સુધીનો મરાઠાનો ફંક હેવાલ આપો.

પ્રકરણ છ ફં.

પેશ્વાઈનો પુનરુદ્ધાર અને અધઃપતન.

(ઇ. સ. ૧૭૬૧ થી ઇ. સ. ૧૭૮૧)

માધવરાવ ૧ લો.

પેશ્વાઈનો પુનરુદ્ધાર.

માધવરાવની ઇતિહાસમાં ગણના.

નારાયણરાવ અને માધવરાવ રજો.

મરાઠા ૧ લો વિચલ.

સાલખાઈનું તહનામું.

ટીપુ અને નિઝામ સાથે યુદ્ધ.

રાજ્યનો વિસ્તાર.

ઉપસંહાર.

માધવરાવ ૧ લો:—પાણીપતના યુદ્ધના માઠા સમાચાર સાંભળતાં બાલાજી બાજરાવનો કાળ થયો. વડો કુંવર વિશ્વાસરાવ મરણ પામવાથી બીજો કુંવર માધવરાવ સત્તર વર્ષની વયે પેશ્વા થયો. તે પુખ્ત ઉમ્મરનો નહિ હોવાથી તેનો કાકા રાઘોબા તેની વતી રાજ્યકારભાર કરતો. તે બ્યારે ગાદીએ આવ્યો, ત્યારે હજુ મરેઠી રાજ્યને પાણીપતના પરાજયનો લાગેલો ધા રૂઝયો નહોતો; પણ માધવરાવ મહેનતુ અને ખંતીલો હતો, તેથી કેટલેક અંશે તેણે મરેઠી સત્તાનો પુનરુદ્ધાર કરવા મહેનત કરી.

પેશ્વાઈનો પુનરુદ્ધાર:—(૧) મ્હૈસુરની ચડાઈ:— ઇ. સ. ૧૭૬૦માં હૈદરઅલી નામના મુસલમાન સરદારે મ્હૈસુરના હિંદુ રાજાને પદબ્રષ્ટ કરી ત્યાંનું રાજ્ય પડાવી લીધું હતું. વળી જ્યારે મરાઠાઓ પાણીપતના યુદ્ધમાં રોકાએલા હતા, ત્યારે તેણે તેઓનો કેટલોક મુલક પચાવી પાડ્યો હતો. આથી પેશ્વાએ મ્હૈસુર ઉપર ચડાઈ કરી હૈદરને હરાવ્યો, અને તેને ૩૨ લાખ રૂપીઆ આપવા ફરજ પાડી. છતાં હૈદરે પોતાનું વચન પાળ્યું નહિ, તેથી ફરીથી તેને પેશ્વાએ ચેરકુલી આગળ હરાવ્યો, ને ૩૨ લાખ રૂપીઆ આપવાની ફરજ પાડી.

(૨) ઉત્તર હિંદુસ્તાન પર ચડાઈ:— ઇ. સ. ૧૭૬૯ માં હોલકર અને સિંધીઆનાં લશ્કરે ઉત્તર હિંદુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરી. તેમણે રજપુતો અને જટ લોકોને હરાવ્યા, અને ખંડણી આપવા ફરજ પાડી.

(૩) રોહિલખંડ પર હુલ્લો:— ઇ. સ. ૧૭૭૧ માં મરાઠાઓએ રોહિલખંડ ઉપર હુલ્લો કર્યો, દિલ્હી લઈ લીધું, અને શાહઆલમ ૨ જાને ગાદીએ બેસાડ્યો.

માધવરાવની ઇતિહાસમાં ગણુના:— પાણીપતના ધોર યુદ્ધમાં મરેહી સામ્રાજ્યનો વિનાશ થયો હતો. તેમાંથી પોતાની ખંત અને જાત-મહેનતથી મ્હૈસુર અને ઉત્તર હિંદુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરી તે પ્રદેશોના રાજાઓને ખંડણી આપવા ફરજ પાડી માધવરાવે તેનો પુનરુદ્ધાર કર્યો, અને તેટલા માટે તેની મહાન્ પેશ્વા તરીકે ગણુના કરી શકાય. પરંતુ જો તે વધારે વખત જીવ્યો હોત, તો પેશ્વાઈને તેની અસલની સ્થિતિએ લાવી શકત; પણ તે કાળના મુખમાંથી જતી શક્યો નહિ, અને અથાગ પરિશ્રમને પરિણામે તે ઇ. સ. ૧૭૭૨ માં દેવલોક પામ્યો. તેને હિંદુસ્તાનના “બ્લેક પ્રિન્સ”ની ઉપમા અપાય છે.

● બ્લેક પ્રિન્સ ઇંગ્લાંડના રાજા ત્રીજા એડવર્ડનો પુત્ર હતો. તે કાળુ જન્મ્યો પહેરતો હતો, તેથી બ્લેક પ્રિન્સ કહેવાતો હતો. તેણે ફ્રાન્સ સાથેના લડાઈઓમાં મહાન વિજયો મેળવી હતા.

નારાયણરાવ અને માધવરાવ ૨ જો:—માધવરાવ ૧લાના મૃત્યુ પછી તેનો ભાઈ નારાયણરાવ ગાદીએ બેઠો, પણ એક વરસ ગાદી પર રહ્યો ત્યાં તો તેનું ખૂન+ કરવામાં આવ્યું. તેના મૃત્યુ પછી ગાદીને માટે તકરાર થઈ. રાધોબાએ ગાદી પચાવી પાડી. તેવામાં નારાયણરાવની સ્ત્રીને પુત્ર પ્રસવ્યો. તેનું નામ માધવરાવ ૨ જો હતું. વળી તેને સવાઈ માધવરાવ પણ કહેતા. બધા મરાઠા સરદારોએ તેનો પક્ષ લીધો, અને નાના ફડ-નવીસના મંત્રીપણા નીચે રાજ્યનું કારોબારી મંડળ સ્થપાયું. એથી કરીને બન્ને પક્ષની વચ્ચે યુદ્ધ થયું. એ યુદ્ધ મરાઠા ૧લો વિગ્રહ એ નામે ઓળખાય છે.

મરાઠા ૧ લો વિગ્રહ: (ઇ. સ. ૧૭૭૧-૧૭૮૨)

કારણો:—રાધોબા કે જે પેશ્વાની ગાદી પચાવી પડ્યો હતો, તેની અને સામા પક્ષની વચ્ચે ગાદીને માટે યુદ્ધ થયું. રાધોબાએ અંગ્રિજોની મદદ માગી. મુંબઈ સરકારે રાધોબાને મદદ આપવા ઠરાવ્યું, અને તેની સાથે સુરત મુકામે કરાર કર્યા. મુંબઈ સરકારથી રાજ્યવ્યવસ્થાના નિયામક કાયદા (રિગ્યુલેટિંગ એક્ટ) પ્રમાણે ગવર્નર જનરલની પરવાનગી સિવાય મદદ કરી શકાય નહિ, પણ મુંબઈ સરકાર હજી તે વાતથી અજ્ઞાત હતી, અથવા તેમાં કંપનિ સરકારનું હિત જળવાય એમ હતું, તેથી તેણે આ પગલું ભર્યું. કરાર પ્રમાણે રાધોબાએ સાષ્ટી, વસઈ અને ગુજરાતનો થોડો ભાગ અંગ્રિજોને આપવા કબુલ કર્યું, ને તેના બદલામાં અંગ્રિજોએ તેને મદદ આપવા અને ગાદી અપાવવા કબુલ કર્યું.

યુદ્ધનું વર્ણન:—મુંબઈ સરકારના લશ્કરે યુદ્ધ શરૂ કર્યું, અને શરૂઆતમાં થોડી ધણી જીત મેળવી. દરમિયાન રાજ્યવ્યવસ્થાના કાયદા પ્રમાણે

+ રઘુનાથરાવ સર્વસત્તાધીશ હતો, બાહોશ ને મુત્સદી હતો, છતાં સ્વાર્થીય બન્યો. પોતાની પત્ની આનંદીબાઈની શિખવણીને લીધે નારાયણરાવના ખૂનમાં તે સંમત થયો. આનંદીબાઈનો ઉદ્દેશ રઘુનાથરાવ પછી પોતાનો પુત્ર બાહરાવ ખીજે રાજ થાય એ હતો. એક નહિ તો ખીજ રીતે અંતે બાહરાવ ખીજે ગાદી મળી, પણ તેને શિરે છેદ્યા પેશ્વા તરીકેનું કલંક ચોંટ્યું. તેના વખતમાં પેશ્વાઈનો અંત આવ્યો.

બંગાળાનો ગવર્નર વોરન હેસ્ટિંગ્સ કે જે ગવર્નર જનરલ થયો હતો તેને આ વાતની ખબર પડી. તેણે મુંબઈ સરકારે રાધોબા સાથે કરેલા કરાર રદ કરીને પુરંધર મુકામે નાનાફડનવીસ સાથે નવા કરાર કર્યા. આ કરાર મુંબઈ અંગ્રેજ સરકાર તેને મદદ કરે તેના બદલામાં પેશ્વાએ તેઓને માત્ર સાષ્ટી બેટ આપવાનો ઠરાવ હતો. આ પ્રમાણે વિચિત્ર સ્થિતિ થઈ, ત્યાં તો ઈંગ્લેંડથી કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટર્સ તરફથી લખાણ આવ્યું, અને તેઓએ મુંબઈ સરકારે રાધોબા સાથે સુરત મુકામે કરેલા કરાર માન્ય રાખ્યા. આથી મુંબઈ સરકાર જોરમાં આવી અને રાધોબાને મદદ આપવાનું શરૂ કર્યું, પણ મુંબઈ સરકારનું લશ્કર ભયમાં આવી પડ્યું હતું, તેથી કરીને મુંબઈ સરકારને વારગામ મુકામે સલાહ કરવી પડી. એમાં એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે અંગ્રેજોએ મરાઠાઓના લીધેલા મુલકો પાછા આપવા, અને રાધોબાને સામા પક્ષને સોંપી દેવો. વોરન હેસ્ટિંગ્સને આ વાતની ખબર પડી, ત્યારે તેણે કર્નલ ગોડર્ડની સરદારી હેઠળ એક મોટું લશ્કર મોકલ્યું. ઇ. સ. ૧૭૮૦ માં કર્નલ ગોડર્ડે અમદાવાદ અને વસઈ લઈ લીધાં, અને ઇ. સ. ૧૭૮૨માં મરાઠાઓનો સંપૂર્ણ પરાજય થતાં સાલબાઈ મુકામે સંધિ થઈ.

સાલબાઈનું તહનાખું:—(ઇ. સ. ૧૭૮૨) વિગ્રહને અંતે સાલબાઈ મુકામે મરાઠાઓ અને અંગ્રેજો વચ્ચે નીચે પ્રમાણે કાલકરાર થયા:—

- (૧) સાષ્ટી બેટ અંગ્રેજોને આપવો.
- (૨) રાધોબાને વાર્ષિક ત્રણ લાખ રૂપીઆ પેન્શન આપવું.
- (૩) હૈદરઅલીએ જે પ્રદેશો અંગ્રેજો પાસેથી અને આર્કટના નવાબ પાસેથી લઈ લીધા હતા તે પાછા આપવા.
- (૪) ભરૂચ સિંધીઆને આપવું.
- (૫) વસઈ અને ગુજરાતનો થોડો મુલક પેશ્વાને પાછો આપવો.
- (૬) માધવરાવ ૨ જાને પેશ્વા તરીકે કબુલ રાખવો.

ટીપુ અને નિઝામ સાથે યુદ્ધ:—માધવરાવ ૨ જાના વખતમાં મરાઠાઓને ટીપુ સાથે યુદ્ધ થયું, તેમાં ટીપુનો પરાજય થયો. પરિણામે ટીપુએ મરાઠાઓને ૪૫ લાખ રૂપીઆ આપ્યા ને થોડોક મુલક આપ્યો.

મરાઠાઓ નિઝામ પાસેથી ખંડણી લેતા અને તેના દેશમાંથી ચોથ ઉધરાવતા હતા, પણ કેટલોક વખત થયાં નિઝામે ખંડણી આપી નહોતી. આથી મરાઠાઓએ નિઝામ ઉપર હલ્લો કર્યો. નિઝામે અંગ્રેજ સરકારની મદદ માગી, પણ અંગ્રેજ સરકારે તટસ્થ રહેવાની પદ્ધતિ ગ્રહણ કરી હતી તેથી મદદ કરવા ના પાડી. નિઝામ એકલો પડ્યો. આથી મરાઠાઓએ તેને કુર્દુ-લાની લડાઈમાં હરાવ્યો, અને તેને ખંડણી ભરવા ફરજ પાડી, ઇ. સ. ૧૭૯૫. કુર્દુલાનું યુદ્ધ મરેઠી રાજ્યોના એકસંપનો છેલ્લો પ્રસંગ હતો. એ પછી પેશવાની સરદારી નીચે કોઈ પણ વખત તમામ મરેઠી રાજ્યો એકત્ર થઈને લડ્યાં નથી. એવી એકસંપી જતાં દિવસે દિવસે તેમની સત્તા ઠેવી ક્ષીણ થતી ચાલી, તે તમને હવે પછી સમજશે.

રાજ્યનો વિસ્તાર:—દક્ષિણ અને ઉત્તરમાં મરાઠાઓને જય મળ્યો હતો, અને તેને પરિણામે મરાઠા રાજ્યની જમાવટ ફરીથી થઈ હતી. ઇ. સ. ૧૭૮૯ માં મહાદેવ સિંધીઆએ આગ્રા અને દીલ્હીના પ્રાંતો જીતી લીધા. ઇ. સ. ૧૭૯૨ માં રજપુતોને તાબે કરવામાં આવ્યા હતા, અને તેઓને ખંડણી ભરવાની ફરજ પાડવામાં આવી હતી. મરાઠાઓએ અંગ્રેજોને ટીપુની સામે થવામાં ત્રીજા મહેસુર વિગ્રહમાં મદદ કરી હતી, તેથી તેના બદલામાં અંગ્રેજોએ તેઓને ટીપુના રાજ્યનો થોડો મુલક આપ્યો.

ઉપસંહાર:—માધવરાવ ૧લાના વખતમાં મરેઠી રાજ્યનો થોડો ભાગ અંગ્રેજો પુનઃસ્થાપિત થયો. તેણે મહેસુર પર ચડાઈ કરી હેદર અને ટીપુને હરાવ્યા, ને ઉત્તર હિંદુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરી રજપુતો અને જટ લોકો પાસેથી ખંડણી ઉધરાવી. તે ખંતીલો અને મહેનતુ હતો, તેથી તે હિંદુસ્તાનનો “બ્લેક પ્રિન્સ” કહેવાયો. તેના મૃત્યુ પછી નારાયણરાવ ગાદીએ આવ્યા, પણ તેનું એક વરસમાં ખૂન કરવામાં આવ્યું. તેના મૃત્યુ પછી ગાદી માટે તકરાર થઈ. નાનાફડનવીસ વગેરે નારાયણરાવના પુત્ર માધવરાવ ૨ જના પક્ષમાં હતા, અને કેટલાક રાધોબાના પક્ષમાં હતા. બન્ને પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધ થયું. રાધોબાએ અંગ્રેજોની મદદ માગી: સુરત મુકામે કોલકરા થયા. મુંબઈ સરકારે રાધોબાને મદદ કરવા વચન આપ્યું, પણ હિંદી સરકારે તે વાત કબુલ ન કરતાં માધવરાવ સાથે પુરંધરની સલાહ કરી. ઇબ્લાડમાં વસનારા કંપનિના ચાલકોએ સુરત મુકામે કરેલી સલાહ કાયમ રાખી. યુદ્ધ થયું, મરાઠાઓ હાર્યા, અને રાધોબાઈ મુકામે સલાહ કરી. ઉવટે સવાઈ માધવરાવ પેશ્વા થયો,

અને રાધાબાને પેન્થન બાંધી આપ્યું. ત્યાર પછી મરાઠાઓએ દીપુને હરાવ્યા ને ૪૫ લાખ રૂપીઆની ખંડણી લીધી. વળી તેઓએ નિઝામને પણ કુર્દાની લડાઈમાં હરાવ્યા. આમ પેશ્વાઈના પુનરુદ્ધાર માટેના પ્રયત્નોમાં સાથે સાથે અધઃપતનનાં બિન્દો દૃષ્ટિગોચર થતાં જતાં હતાં. રાજ્યલોભે અને સત્તાલોભે ધરધરમાં પેટેલો ઝપડો એટલે સુધી વધી પડ્યો, કે એક પછી એક વિગ્રહો થયા, અને અને પરિણામે પેશ્વાઈનો અસ્ત થયો, જે તમે હવે પછી જોઈ શકશો.

પ્રશ્નો.

- (૧) માધવરાવ ૧ લો “હિંદુસ્તાનનો બ્લેક પ્રિન્સ” શા માટે કહેવાયો? મરાઠા રાજ્યનો પુનરુદ્ધાર કરવાને તેણે શા ઉપાયો યોજ્યા?
- (૨) મરાઠા ૧ લો વિગ્રહ થવાનું કારણ જણાવો. અંગ્રેજોને વચ્ચે શા માટે આવવું પડ્યું? તેમ કરવાથી તેમને શો લાભ થયો?
- (૨) સાલબાઈના તહની મુખ્ય કલમો ગણાવો. દરેક કલમના પરિણામ વિષે તમારા પોતાના વિચારો દર્શાવો.
- (૪) રઘુનાથરાવનો રાજ્યલોભ અને સત્તાલોભ મરેડી રાજ્યને કેવી રીતે નુકસાનકારક નીવડ્યો?

પ્રકરણ ૭ મું.

પેશ્વાઈની પડતી.

બાજીરાવ ૨ જો.

(ઇ. સ. ૧૭૬૬ થી ઇ. સ. ૧૮૧૮)

બાજીરાવની કારકીર્દિ.

વસંધના કોલકરાર: પરિણામ.

બીજો મરાઠા વિગ્રહ.

ત્રીજો મરાઠા વિગ્રહ.

ચોથો મરાઠા વિગ્રહ.

મરાઠા રાજ્યની પડતીનાં કારણો.

નામાંકિત સરદારો.

બાજીરાવની કારકીર્દિ:--માધવરાવ ૨ જના મૃત્યુ પછી રાધાબાનો પુત્ર બાજીરાવ ૨ જો ગાદીએ આવ્યો. ગાદીએ આવ્યા પછી તરત તેણે નાનાફડનવીસને કેદ કર્યો; કારણ કે તે તેના પિતા રાધાબાનો સત્રુ હતો.

તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે મરાઠાઓમાં અંદર અંદર કલેશ ઉત્પન્ન થયો. પાછળથી નાનાકડનવીસને મુક્ત કર્યો, પણ તે ઇ. સ. ૧૮૦૦માં મૃત્યુ પામ્યો. તેના મૃત્યુ પછી મરાઠા રાજ્યમાં અંધાધુંધી ચાલી. દોલતરાવ સિંધીઆ અને જશવંતરાવ હોલકર અને મહારાષ્ટ્ર ઉપર રાજ્ય કરવાની કોશીશ કરતા હતા. તેવામાં બાહરાવે હોલકરના લાઇને મારી નાખ્યો. તેનું વેર લેવા હોલકરે પેશ્વા સામે લડાઈ જાહેર કરી. દોલતરાવ સિંધીઆ પેશ્વાની મદદે આવ્યો, પણ જશવંતરાવ હોલકરે ઇ. સ. ૧૮૦૧ માં ઉજ્જન આવ્યું, અને દોલતરાવને પુના આગળ હરાવ્યો. બાહરાવ નાસીને અંગ્રેજોને શરણે ગયો, અને વસઈ મુકામે કરાર કર્યો.

વસઈના કોલકરાર:—

(૧) બાહરાવે માર્કિવસ વેલેરલીની સહાયકારી સૈન્યની યોજના (Subsidiary System) સ્વીકારી, અને સૈન્યના ખર્ચના બદલામાં પેશ્વાએ ૨૬ લાખ રૂપીઆ કંપનિ સરકારને આપવા કબુલ કર્યું.

(૨) બ્રિટિશ પ્રજા સિવાય બીજા કોઈ પણ પરદેશી પ્રજાને તેણે પોતાના રાજ્યમાં રહેવા દેવી નહિ.

(૩) પેશ્વાએ અંગ્રેજોને સુરત આપી દેવું, અને અંગ્રેજોને નિઝામ અને ગાયકવાડ સાથે મસલત કરવા રજા આપવી.

બાહરાવ બીજો.

કંપનિ સરકારે તેનું રક્ષણ કરવા કબુલાત આપી.

(૪) ઉપરની સરતોના બદલામાં

પરિણામ:—પેશ્વાએ આ તહનામાથી પોતાની સ્વતંત્રતા ગુમાવી. બીજા મરાઠા સરદારોને ન્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેઓ બહુ

ગુસ્સે થયા; કારણ કે તહનામું કરતી વખતે મરેડી રાજ્યનીતિ પ્રમાણે બાજીરાવે તેમનો મત લીધો નહોતો, અને તેથી તેઓએ ધાર્યું કે હવે અંગ્રેજ સરકાર તેઓને આ ફાટફૂટનો લાભ લઈ હરાવશે અને તાબે કરશે. એથી તેઓએ વસઈની સરત કબુલ કરી નહિ.

બીજો મરાઠા વિગ્રહ:(ઇ. સ. ૧૮૦૨-૧૮૦૩)—સિંધીઆ અને હોલકર બન્નેનો ઇરાદો પેશ્વાને કાબુમાં લઈ મહારાષ્ટ્ર ઉપર રાજ્ય ચલાવવાનો હતો, પણ પેશ્વા કંપનિ સરકારને શરણે ગયો હતો તેથી તેઓ ફાવી શક્યા નહિ, અને પેશ્વાએ અંગ્રેજ સરકાર સાથે કરેલા તહનામાને તેઓએ કબુલ રાખ્યું નહિ.

રઘુજી ભોંસલેની ઇચ્છા પણ પેશ્વા પર કાબુ મેળવવાની હતી, તેથી તેણે પણ વસઈના કોલકરાર નાકબુલ કર્યા, હોલકરને સિંધીઆ સાથે સલાહ કરવાનું કહ્યું, અને પોતે સિંધીઆના પક્ષમાં મળી ગયો.

હોલતરાવ સિંધીઆએ અને રઘુજી ભોંસલેએ નિઝામના રાજ્ય ઉપર હુમલો કર્યો. નિઝામ અંગ્રેજ સરકારનો મિત્ર હતો, તેથી વેલેસ્લીએ સિંધીઆ અને ભોંસલેને સૈન્ય પાછું બોલાવી લેવા કહ્યું; પણ તેઓએ તેનું કહ્યું માન્યું નહિ, તેથી લડાઇ શરૂ થઈ. જનરલ આર્થર વેલેસ્લીએ નિઝામના રાજ્ય ઉપર જે મરાઠા સૈન્ય ચડી આવ્યું હતું તેના પર હુમલો કર્યો, અને જનરલ લેઇકે સિંધીઆના મુક્કા પર ચઢાઇ કરી.

ચુદ્ધનું વર્ણન:—ઇ. સ. ૧૮૦૨ માં જનરલ વેલેસ્લીએ ભોંસલે અને સિંધીઆને અસાઇની લડાઇમાં હરાવ્યા, અને ફરીથી ભોંસલેને આરગમ, બહેરામપુર, આસિરગઢ અને ગ્વાલિયર આગળ હરાવ્યો. આથી કરીને ભોંસલેને ઇ. સ. ૧૮૦૩ માં દેવગામ મુકામે સલાહ કરવાની ફરજ પડી.

દેવગામની સંધિ:—આ સંધિ પ્રમાણે અંગ્રેજોને કટક અને બાલાસોર મળ્યા. વરાડનો થોડોક પ્રદેશ નિઝામને આપ્યો. બ્રિટિશ સિવાય બીજા કોઈ પણ યુરોપી પ્રજાને ભોંસલેએ પોતાના રાજ્યમાં રહેવા દેવી નહિ. નાગપુરમાં બ્રિટિશ પ્રતિનિધિ (રેસીડન્ટ) રાખવો.

સિંધીઆ સાથે યુદ્ધ:—ઉત્તર હિંદમાં જનરલ લેઇકે દોલતરાવ સિંધીઆ ઉપર ચડાઈ કરી, તેને ઇ. સ. ૧૮૦૨ માં લાસવારી મુકામે હરાવ્યો, અને અલીગઢ, દિલ્હી અને આગ્રા લઈ લીધાં. ગુજરાતમાં બ્રિટિશ લશ્કરે ચાંપાનેર અને ભરૂચ લઈ લીધાં. છેવટે દોલતરાવને ‘સીરંજ અંજે ગામ’ મુકામે સલાહ કરવાની જરૂર પડી.

સિરંજ અંજે ગામની સંધિ:—આ સલાહથી કંપનિ સરકારને ભરૂચ, છુટેલખંડ અને ગંગા તથા યમુના નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ મળ્યા, તથા જયપુર અને જોધપુરની ઉત્તરનો પ્રદેશ મળ્યો. વળી બ્રિટિશ પ્રજા સિવાય બીજી કોઈ પણ યુરોપી પ્રજાને સિંધીઆએ પોતાના રાજ્યમાં રહેવા દેવી નહિ. ઉપરાંત ગ્વાલિયરમાં બ્રિટિશ પ્રતિનિધિ રાખવો. અહંમદનગર પેશ્વાને આપવું, અને રજપુતાના તથા માળવાના રજપુતાનું સ્વતંત્રપણું સ્વીકારવું એવું ઠરાવવામાં આવ્યું.

પરિણામ:—પેશ્વાની માફક સિંધીઆ તથા ભોંસલેને પણ વસઈનું તહનામું કબુલ કરવું પડ્યું, અને તેઓએ બ્રિટિશ સત્તાનું સર્વોપરિપણું સ્વીકાર્યું. પરંતુ તેઓ હજી પણ પોતાની ગએલી સત્તા પાછી મેળવવા યત્ન કરતા હતા.

ત્રીજો મરાઠા વિગ્રહ: (ઇ. સ. ૧૮૦૪-૫)

કારણ:—સિંધીઆ અને ભોંસલે બીજા મરાઠા વિગ્રહમાં હાર્યા હતા, પણ હોલકર હજી બળવાન હતો. તેણે માળવામાં જઈ રજપુતો પાસેથી ખંડણી ઉધરાવી, તથા આસપાસના પ્રદેશોમાંથી ચોથ ઉધરાવવી શરૂ કરી. માર્કિવસ વેલેસ્લીએ તેને તેમ ન કરવા સંદેશો મોકલ્યો, પણ હોલકરે તે ગણકાર્યું નહિ તેથી લડાઈ શરૂ થઈ.

યુદ્ધનું વર્ણન:—કંપનિ સરકારે એવી યોજના કરી કે જનરલ વેલેસ્લીએ હોલકરની ઉપર રજપુતાનામાં હસ્તો કરવો, અને કર્નલ મરેએ લેઈકને ગુજરાતમાંથી મદદ મોકલવી.

પહેલાં તો હોલકર વિજયી થયો. તેણે મથુરા લઈ લીધું અને દિલ્હીને ઘેરો ઘાલ્યો, પણ ઇ. સ. ૧૮૦૪ માં જનરલ લેઈકે તેને ફરકાળાહ પાસે હરાવ્યો. ભરતપુરનો રાજા અને સિંધીઆ હોલકરની કુમકે આવ્યા. લેઈકે

ભરતપુરના કિલ્લાને ઘેરે ધાલ્યો, પણ તે જીતવામાં ફતેહમંદ થયો નહિ. દરમિયાન ભરતપુરના રાજાએ સલાહ કરી, અને ૨૦ લાખ રૂપીઆ આપવા ઠરાવ્યું. કર્નલ મરેએ હોલકરની રાજ્યધાની ઈંદોર લઈ લીધું; પણ લૉર્ડ વેલેસ્લીને ઈંગ્લેન્ડ બોલાવી લેવામાં આવ્યો, અને સરન્યોર્ઝ બાલોને ગવર્નર જનરલ તરીકે નીમવામાં આવ્યો. તેને તટસ્થ રહેવાની પદ્ધતિ ગ્રહણ કરવાની કંપનિના વ્યવસ્થાપકો તરફથી સૂચના આપવામાં આવી હતી, તેથી તેણે હોલકર સાથે સલાહ કરી.

તે સલાહ મુજબ હોલકરના જીતેલા મુલકો પાછા આપ્યા. આથી કરીને કંપનિ સરકારે હાથમાં આવેલો વિજય ગુમાવ્યો, અને રજપુતોને પાછું હોલકરના હાથ નીચે રહેવું પડ્યું. તેણે સિંધીઆ સાથે સલાહ કરી તેને જ્વાલિઅર પાછું આપ્યું.

ચોથો મરાઠા વિગ્રહ: (ઇ. સ. ૧૮૧૬-૧૮)

યુદ્ધનાં કારણો:—(૧) પિંદારા જાતના લુટારાઓ હોલકર તથા સિંધીઆના મુલકમાં રહેતા હતા. લેઓને નાણુદ કરવાને કંપનિ સરકારનો ઈરોદો હતો. કંપનિ સરકારે આ કામમાં મરાઠાઓની મદદ માગી, પણ તેઓએ મદદ આપી નહિ.

(૨) બાજીરાવ બીજો વસઈના તહનામાના કોલકરારમાંથી મુક્ત થવા માગતો હતો, તેથી તેના પ્રધાન ત્ર્યંબકજી ડેંગલેએ મલ્હારરાવ હોલકર, આપા-સાહેબ બોંસલે, અને દોલતરાવ સિંધીઆની મદદ માગી, અને મરાઠા સત્તાની પુનઃ સ્થાપના કરવાનો વિચાર કર્યો. ગાયકવાડનો પ્રતિનિધિ ગંગાધર શાસ્ત્રી કંઈ કામ સારું પુને ગયો હતો, ત્યાં ત્ર્યંબકજીની ઉરકેરણીથી તેનું ખૂન કરવામાં આવ્યું. આથી કરીને મુંબઈના ગવર્નર એલ્ફિન્સ્ટને ત્ર્યંબકજીને સોંપી દેવા પેશ્વાને કહ્યું. ત્ર્યંબકજીને થાણામાં કેદ કરવામાં આવ્યો, પણ પાછળથી તે નાસી ગયો. પેશ્વાને પુના મુકામે સલાહ કરવા ફરજ પડી. તે પ્રમાણે અહંમદનગર અને કોંકણનો મુલક અંગ્રેજ સરકારને આપવા, ત્ર્યંબકજીને સોંપી દેવા, અને વસઈના તહનામાની સરતો પ્રમાણે ચાલવા પેશ્વાએ કબુલ કર્યું; પણ પેશ્વાએ પાછી આ સલાહ માન્ય કરી નહિ તેથી યુદ્ધ થયું.

(૩) ઇ. સ. ૧૮૧૬ માં રધ્વજ ભોંસલે ગુજરી ગયો. તેનો પુત્ર નાનો હોવાથી વરાડના રાજા આપાસાહેબને તે પુત્ર ઉમરલાયક થાય ત્યાં સુધી રાજ્ય સોંપ્યું; પણ આપાસાહેબે તે બાળ રાજાનું ખૂન કર્યું ને પોતે રાજ્ય થઈ બેઠો. વળી તેણે કંપનિ સરકારની સામે થવા માટે બાજરાવ બીજા સાથે કાવતરું કર્યું.

(૪) ઇ. સ. ૧૮૧૧ માં જશવંતરાવ હોલકરના મૃત્યુ પછી તેનો પુત્ર મહારાવ હોલકર ગાદીએ બેઠો. ઈંદોરની રાજ્યકારોબારી સભા જે બ્રિટિશની વિરુદ્ધ હતી, તેણે બાજરાવ સાથે અંગ્રેજો વિરુદ્ધ કાવતરું રચ્યું.

યુદ્ધનું વર્ણન:—એલ્ફિન્સ્ટન લશ્કર એકઠું કરી ખડકી ગયો, તેવામાં પેશ્વાએ તેના ઉપર ચડાઈ કરી; પણ તેમાં પેશ્વા હાર્યો, ને ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં બ્રિટિશને શરણે આવ્યો.

આપાસાહેબે સીતાબદી મુકામે બ્રિટિશ પ્રતિનિધિ જેન્કિન્સ ઉપર હલ્લો કર્યો, પણ તેની સધળી મહેનત ધૂળમાં મળી. છેવટે તે નાગપુર મુકામે સખત હાર્યો. હોલકર પેશ્વાને મદદ કરવા આવતો હતો, ત્યાં તો તેનું લશ્કર મરીદપુર પાસે હાર્યું. આસિરગઢ ઇ. સ. ૧૮૧૯ માં કંપનિ સરકારે લઈ લીધું.

પરિણામ:—બાજરાવ પેશ્વાને કંપનિ સરકારે પદબ્રજ કર્યો. તેને વરસે આઠ લાખ રૂપીઆનું પેન્શન બાંધી આપવામાં આવ્યું, અને તેનો મુલક બ્રિટિશ સંસ્થાનો સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો. ભોંસલે કુટુંબના એક વારસને નાગપુરની ગાદી પર બેસાડવામાં આવ્યો, પણ તે એવી સરતે કે તેણે અંગ્રેજ સરકારને સર્વોપરિ માનવા. હોલકર અને સિંધીઆએ પણ તેજ પ્રમાણે કબુલ કર્યું, અને આમ મરાઠાના સ્વાતંત્ર્યનો નાશ થયો.

મરાઠા રાજ્યની પડતીનાં કારણો:—(૧) ઇ. સ. ૧૭૬૧ ના પાણીપતના યુદ્ધમાં પેશ્વાની હાર થઈ, અને મરાઠા રાજ્યના ફાંટા પડ્યા.

(૨) દરેક મરાઠા સરદાર સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છતો હતો, અને પોતાનું જુદું રાજ્ય સ્થાપવાનો ઇરાદો ધરાવતો હતો. આથી કરીને સ્વાર્થને અંગે તેઓએ સામ્રાજ્યની એકતા ઉપર પુરતું લક્ષ આપ્યું નહિ, અને સંપ જળવાવાને બદલે કુસંપનાં બી નંખાયાં.

(૩) પેશ્વા બ્રિટિશને શરણે ગયો. આથી કરીને મરાઠા અને અંગ્રિજોની વચ્ચે યુદ્ધ થયાં, અને પરિણામે પેશ્વા, ભોંસલે, સિંધીઆ અને હોલકર પોતા પોતાની સ્વતંત્રતા ખોધ, અને બ્રિટિશ સત્તાને સર્વોપરિ માનવાની તેઓને ફરજ પડી. વળી તેમાં પેશ્વાઘનો તો અંતજ આવ્યો.

(૪) મરાઠાઓનું લશ્કર શિવાજીના વખતમાં જેવું જોરવાળું હતું અને દાવપેચથી કામ લેતું હતું, તેવું પેશ્વાના વખતમાં નહોતું. દિવસે દિવસે લશ્કરનું શૌર્ય ક્ષીણ થતું જતું હતું, અને જુની પદ્ધતિ અનુસરવામાં હીણપત આવે એમ મનાતું હતું.

(૫) મરેડી રાજ્ય સ્થાપનાર શિવાજી છત્રપતિએ રાજ્યનીતિના જે મહાન સિદ્ધાંતો સ્થાપ્યા હતા, તેમનો એક પછી એક ભંગ થયો. આથી સામ્રાજ્યના પાયામાં સડો પેડો. ખુદ્દા મેદાનમાં શત્રુઓ સામે લડવાને બદલે દાવપેચથી તેમને હંકાવવા, તકનો લાભ લેવો અને તેમને રંજડવા, એનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો. એને બદલે ખુદ્દા મેદાનમાં સામે મોઢે લડવાની પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી. યુવાન, ઉન્મત્ત અને ઉચ્છૃંખલ સેનાપતિઓએ વૃદ્ધ સરદારોની શિખામણની અવગણના કરવા માંડી. પરિણામે કેટલેક સ્થળે જય મળ્યા, પણ અંતે પાણીપતના યુદ્ધમાં જીવલેણ ફટકો પડ્યો.

(૬) પેશ્વાઘનો હક વંશપરંપરા કરી આપવામાં શાહુ રાજાએ કરેલી ભૂલનું પણ વિનાશકારક પરિણામ આવ્યું. જે કે પેશ્વાઈ અમલમાં બળવાન સરદારો, ઉત્તમ રાજ્યનીતિય પુરુષો અને સત્તાધીશ રાજ્યકર્તાઓ થયા ખરા, પણ સ્વાર્થ અને સત્તાલોભે કરીને વંશના વિનાશનાં બી રોપાતાં વાર લાગી નહિ, અને અણુધાર્યા અદ્ય સમયમાં પેશ્વાઈનો ને સાથે સાથે મરેડી સત્તાનો અંત આવ્યો.

નામાંકિત સરદારો:—

(૧) મહાદજી સિંધીઆ:—તે રાણોજી સિંધીઆનો પુત્ર હતો. રાણોજીની સ્થિતિ ગરીબ હતી અને તેને પેશ્વાનાં ઉપાન (જોડા) ઉચકવા રાખેલો હતો, પણ છેવટે તે એક રાજ્યકુટુંબનો સ્થાપનાર થયો. ઇ. સ. ૧૭૬૧

ના પાણીપતના યુદ્ધમાં મહાદેવ હાજર હતો, અને યુદ્ધમાંથી નાસી જવા પામ્યો હતો. માધવરાવ ૧લાના સમયમાં તે બહાદુર સરદાર ગણાવા લાગ્યો. તેણે દિલ્હી લઈ લીધું, અને શાહઆલમને ગાદીએ બેસાડ્યો. માધવરાવ બીજાના વખતમાં તેની સત્તા ધણીજ વધી હતી, અને અંગ્રેજ સરકાર સાથે થએલા સાલબાઈના કોલકરાર કરાવવામાં તેનોજ હાથ હતો. વોરન હેસ્ટિંગ્સ જેવો ગવર્નર જનરલ પણ તેની સાથે લડવા હિંમત ધરી શકતો નહોતો. તે ઇ. સ. ૧૭૮૪માં મૃત્યુ પામ્યો.

(૨) રાધોબા:—તે બાજીરાવ ૧લાનો પુત્ર હતો. તે બહાદુર યોદ્ધા તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો. તેણે પંજાબ પર ચડાઈ કરી લાહોર જીતી લીધું, અને તેને લઈને પાણીપતના યુદ્ધનો મહાન પરાજય વહોરી લીધો, તેમજ મરાઠી સત્તાના વિધ્વંસનું કારણ બન્યો. બાજીરાવના મૃત્યુ પછી માધવરાવ ૧ લો બાળક હતો, તેથી તેની વતી રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. ૧ લા મરાઠા વિગ્રહમાં તેણે અંગ્રેજ સરકાર સાથે સુરત મુકામે સલાહ કરીને સાશ્વત અને વસઈ તેઓને આપવા ઠરાવ્યું. વારગામના કરાર પ્રમાણે અંગ્રેજ સરકારને રાધોબા શત્રુને સોંપી દેવાની ફરજ પડી હતી, પણ તે પહેલાં રાધોબાએ મહાદેવશિંદેનું શરણ લીધું હતું. છેવટે સાલબાઈના કોલકરાર પ્રમાણે તેને ત્રણ લાખ રૂપિયાનું વાર્ષિક પેન્શન આપવામાં આવ્યું.

(૩) નાનાફઝનવીસ:—જ્યારે માધવરાવ બીજો બાળ વયનો હતો, ત્યારે તે તેની વતી રાજ્યકારભાર ચલાવતો, અને માધવરાવ તો માત્ર નામનોજ પેશ્વા કહેવાતો. તે રાધોબાનો કટો શત્રુ હતો. જ્યારે રાધોબાએ અંગ્રેજ સરકાર સાથે સુરતનું તહનામું કર્યું, ત્યારે નાનાફઝનવીસે કલકત્તા સરકાર સાથે પુરંધરનું તહનામું કર્યું, અને રાધોબાને પાછો પાડ્યો. વળી તેણે મુંબઈ સરકાર સાથે વારગામના કરાર કર્યા. સાલબાઈના કરાર પ્રમાણે માધવરાવને પેશ્વા તરીકે કબુલ રાખ્યો ને રાધોબાને પેન્શન આપ્યું, તેથી તેમાં પણ તે ફતેહ પામ્યો; પણ તે માધવરાવ પર એટલો બધો દાબ રાખતો, કે માધવરાવે તેનાથી કંટાળી આત્મઘાત કર્યો. માધવરાવ પછી રાધોબાનો પુત્ર બાજીરાવ બીજો પેશ્વા થયો. તેણે વેર લેવા નાનાફઝનવીસને ક્રોધ કર્યો. થોડા સમય પછી તેને મુક્ત કરવામાં આવ્યો અને પ્રધાન

બનાવવામાં આવ્યો, પણ મરેડી સામ્રાજ્યના પાયાને તે દબ કરી શક્યો નહિ. તે ઈ. સ. ૧૮૦૦ માં મૃત્યુ પામ્યો.

મરેડી રાજ્યમાં નાનો એક છેલ્લો મહાપુરુષ હતો. તેની કારકીર્દિમાં તેણે એક નહિ તો બીજો ઉપાયે મરેડી સત્તાની સ્વતંત્રતા જાળવવા અથાગ મહેનત લીધી હતી. તે એક કુશળ રાજદ્વારી પુરુષ હતો, અને મરાઠાઓની અંદર સંપ રાખી શકતો હતો. તેની શક્તિને લીધેજ મરાઠાઓ નિઝામની સાથે યુદ્ધ કરવામાં એકત્ર થયા. તેના મૃત્યુ પછી મરાઠાઓમાં કુસંપ પેડો, એટલે પેશ્વાઈ ડોલી ઊઠી, અને મરાઠાઓના વિધ્વંસની શરૂઆત થઈ. અતિ તેનો અંત આવ્યો.

પ્રશ્નો.

- (૧) વસઇનું તહનામું મરાઠાઓના વિનાશનું કારણ કેવી રીતે બન્યું તે સમજાવો.
- (૨) જયવંતરાવ હોલકર, મહાદજી સિંધીઆ, રાધોબા, અને નાના-ફડનવીસ વિષે ટુંકી હકીકત લખો.
- (૩) છેલ્લાં ત્રણ મરાઠા યુદ્ધોનું વર્ણન કરો.
આ યુદ્ધોથી ક્રમે ક્રમે પેશ્વાઈ નબળી થતી ગઈ એ સમજાવો.
- (૪) મરાઠા રાજ્યની પડતીનાં કારણો આપો.

જાણવા જોગ તવારીખ.

- ૧૬૨૭ મરાઠા રાજ્યસ્થાપક શિવાજીનો જન્મ.
 ૧૬૭૪ રાયગઢમાં શિવાજીનો રાજ્યાભિષેક. ૧૬૮૦ શિવાજીનું મરણ.
 ૧૬૮૯ સંભાજીનું મરણ: રાજારામ ગાદીએ આવ્યો.
 ૧૭૦૦ જીજગઢ પર ઔરંગઝેબની ચડાઈ. રાજારામનું મરણ.
 ૧૭૦૮ શાહુનો છૂટકારો: શાહુનું સતારા આવવું.
 મરાઠા રાજ્યની બે શાખા: (૧) સતારા. (૨) કોલ્હાપુર.
 ૧૭૨૦ બાલાજી વિશ્વનાથનું મરણ: બાજીરાવ પેશ્વાપદે.
 ૧૭૪૦ બાજીરાવનું મરણ.
 ૧૭૫૧ રાધોબાએ અટક આગળ શિવાજીનો ભગવો ઝુંડો ફરકાવ્યો.

૧૭૬૦ ઉદગીરનું યુદ્ધ; સદાશિવરાવ ભાઉએ નિઝામને હરાવ્યો.

૧૭૬૧ પાણીપતનું છેલ્લું યુદ્ધ: શાહ દુરાનીએ મરાઠાઓને હરાવ્યા.

બાલાજી બાજીરાવનું મરણ. માધવરાવ પેશ્વા ગાદીએ બેઠો.

૧૭૬૯ ચેરકુલીનું યુદ્ધ: માધવરાવે હૈદરને હરાવ્યો.

૧૭૭૨ માધવરાવનું મરણ. ૧૭૭૩ નારાયણરાવનું ખૂન.

૧૭૭૧-૮૨ પહેલો મરાઠા વિગ્રહ.

૧૭૭૫ રાધોબા સાથે સુરત મુકામે મુંબઈ સરકારના કરાર.

૧૭૭૬ ગ૦ જ૦ વોરન હેસ્ટિંગ્સના પેશ્વા સાથે પુરંધર મુકામે કરાર.

૧૭૮૨ સાલબાઈનું તહનામું. ૧૭૮૪ મહાદજી સિંધીઆનું મરણ.

૧૭૮૫ કુર્દલાનું યુદ્ધ: એકત્ર મરાઠી સૈન્યોએ નિઝામને હરાવ્યો.

૧૭૮૫ સવાઈ માધવરાવની આત્મહત્યા. ૧૮૦૦ નાનાફડનવીસનું મરણ.

૧૮૦૨ બાજીરાવ બીજાે અંગ્રેજોને શરણે ગયો. વસઈના કરાર.

૧૮૦૩-૪ બીજાે મરાઠા વિગ્રહ: સિંધીઆ તથા ભોંસલે સાથે.

૧૮૦૩ અસાઈનું યુદ્ધ: જનરલ વેલેસ્લિએ સિંધીઆ અને ભોંસલેને હરાવ્યા.

લાસવારીનું યુદ્ધ.

દેવગામની સંધિ: ભોંસલે સાથે કરાર.

સિરંજી અંગ્રે ગામની સંધિ: સિંધીઆ સાથે કરાર.

૧૮૦૪ ત્રીજાે મરાઠા વિગ્રહ: હોલકર સાથે.

૧૮૦૪ ફરકાબાદનું યુદ્ધ: જનરલ લેઈકે હોલકરને હરાવ્યો.

૧૮૧૧ જશવંતરાવ હોલકરનું મરણ. ૧૮૧૬ રઘુજી ભોંસલેનું મરણ.

૧૮૧૭-૧૮ ચોથો મરાઠા વિગ્રહ.

૧૮૧૮ ખડકીનું યુદ્ધ: એલ્ફિન્સ્ટને બાજીરાવ બીજાને હરાવ્યો.

સીતાબદ્દીનું યુદ્ધ: નાગપુરના લશ્કરની હાર.

મરીદપુરનું યુદ્ધ: હોલકરના સરદારોની હાર.

કોરેગામનું યુદ્ધ: પેશ્વાની હાર. બાજીરાવ પેશ્વાને પદભ્રષ્ટ કયો.

પેશ્વાનો મુલક ખાલસા થયો. બાજીરાવ પેશ્વાને પેન્શન બાંધી આપ્યું.

વિભાગ ૫ મો.

મહેસુર રાજ્યનો ઇતિહાસ.

૧૬૪

રાજ્યકર્તાઓની પરંપરા.

મહેસુર રાજ્ય: વિજયનગરના હિંદુ રાજ્યનો ભાગ.

(ઇ. સ. ૧૫૬૫ સુધી)

ઇ. સ. ૧૫૬૫: વિજયનગરનું હિંદુ રાજ્ય તૂટ્યું.

મહેસુરમાં વોડિયાર રાજ્યની સ્થાપના.

ઇ. સ. ૧૭૬૦

[મહેસુર નરેશ] કૃષ્ણરાજ: નંદરાજ [દિવાન]

(રાજા પદભ્રષ્ટ)

(દિવાન કારાવાસમાં)

(મહેસુરમાં મુસલમાની અમલ)

હૈદરઅલી.

ઇ. સ. ૧૭૬૧-૧૭૮૨

ટીપુ સુલતાન.

ઇ. સ. ૧૭૮૨-૧૮૯૯

મહેસુરમાં પુનઃ હિંદુ રાજા: ઇ. સ. ૧૭૯૯

[બાળકુંવર: ૧૮૦૦-૧૮૧૦] કૃષ્ણ રાજા: [ઇ. સ. ૧૮૧૧-૧૮૩૦]

[કૃષ્ણ રાજા પદભ્રષ્ટ] ઇ. સ. ૧૮૩૦ [મહેસુરમાં કમિશન]

કમિશનથી વહીવટ: ઇ. સ. ૧૮૩૦-૮૦

કમિશનનો અંત: ઇ. સ. ૧૮૮૧: ચામરાજેન્દ્ર.

કૃષ્ણરાજેન્દ્ર (હાલના મહેસુરનરેશ)

પ્રકરણ ૧ લું.

હૈદરઅલી.

(જીવન-સમય: ઇ. સ. ૧૭૦૨-૮૨)

મહેસુરનું હિંદુ રાજ્ય.

હૈદરઅલી: હુદારામાંથી સુલતાન.

મહેસુરનો ૧ લો વિચર.

મહેસુરનો ૨ જો વિચર.

મહેસુરનું હિંદુ રાજ્ય:—અસલના વખતમાં એટલે કે મધ્ય યુગમાં મહેસુર એ વિજયનગરના હિંદુ રાજ્યનો એક ભાગ હતું; પણ જ્યારે ઇ. સ. ૧૫૬૫

માં તે રાજ્યનો નાશ થયો, ત્યારે મહેસુરનું રાજ્ય એક ખીળ વંશના હિંદુ રાજાને હાથ ગયું. તે પછી લગભગ ૧૮મા સૈકાના મધ્ય કાળ સુધી મહેસુર ઉપર હિંદુ રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું, પણ વખત જતાં કેટલાક રાજાઓ નબળા આવતા ગયા, અને છેવટની અંધાધુંધીનો લાલ લઈ હૈદરઅલી નામનો મુસલમાન સરદાર તે રાજ્યનો ધણી થઈ ખેડો, એટલે કે મહેસુરનો સુલતાન થયો.

હૈદરઅલી:—હૈદર ઇ. સ.

૧૭૦૨ માં જન્મ્યો હતો, અને શરૂઆતમાં લૂટકારોનો ધંધો કરતો હતો.

ત્યાર બાદ પોતાની બહાદુરી અને

હૈદરઅલી.

હોશિયારીથી તેણે મહેસુરના હિંદુ રાજ્યમાં લશ્કરના સૈનિકની જગા મેળવી, અને ધીમે ધીમે પોતે એટલી બધી ચડતીમાં આવ્યો, કે તેને લશ્કરના ઉપરી અમલદારની જગા મળી. આમ લશ્કરનો કાશુ પોતાને હસ્તક આવતાં તેણે રાજ્યમાં ચાલતી અંધાધુંધીનો લાલ લીધો. તેણે યુવાન રાજા અને વૃદ્ધ પ્રધાન વચ્ચે ખટપટ ઉભી કરાવી, અને પરિણામે રાજાને કદ કરી તે રાજ્યને

ધણી થઇ બેઠો. ગાદીએ આવ્યા પછી તેણે રાજ્યનો વિસ્તાર વધારવા માંડ્યો. તેણે બેદર જીતી લીધું. પરંતુ માધવરાવ પેશ્વા સાથે તેને યુદ્ધ કરવાની ફરજ પડી, તેમાં તે હાર્યો અને મરાઠાઓને ૩૨ લાખ રૂપીઆ આપવાના ઠરાવી સલાહ કરી.

મહૈસુરનો ૧ લો વિઝાહ: (ઇ. સ. ૧૭૬૭-૧૭૬૯)

કારણો:—હૈદરે મહૈસુરની આસપાસના મરાઠા અને નિઝામના પ્રદેશો ઉપર ચડાઈ કરી. વળી તે કંપનિ સરકારની વિરુદ્ધ ફ્રેંચો સાથે ખાનગી મસલત ચલાવતો હતો, તેથી મરાઠા, નિઝામ અને કંપનિ સરકારે મળી તેના ઉપર ચડાઈ કરી.

યુદ્ધવર્ણન:—હૈદર ત્રણે દુશ્મનો સાથે એકી વખતે ઝંપલાવે એવો નહોતો. તેણે મરાઠા અને નિઝામને દ્રવ્ય આપી ફેડ્યા, તેથી સામા પક્ષમાં અંગ્રેજો એકલાજ રહ્યા. પછી હૈદર ચંગામ આગળ કર્નલ સ્મિથ ઉપર હલ્લો કર્યો, પણ તેને પાછા હટવું પડ્યું, અને ત્રિકોમાલી આગળ તો તેનો પરાજય થયો. આમ હૈદરની હાર થતાં નિઝામને પાછી અંગ્રેજોની ખીક લાગી. તે હૈદરના પક્ષમાંથી ખસી ગયો, અને તેણે ઉત્તર સરકારનો પ્રાંત અંગ્રેજોને આપ્યો. ત્યાર બાદ હૈદરે સ્મિથ ઉપર અંધુર મુકામે હલ્લો કર્યો, પણ તેને પાછા હટવું પડ્યું. હૈદરે પાછું યુદ્ધ કર્યું તેમાં થોડો ઘણો વિજય મેળવ્યો, અંગ્રેજોને બેંગલોર આગળ હરાવ્યા, અને મદ્રાસને ઘેરા લાવ્યો. આવી ઉપરા ઉપરી ચડાઈ એને લીધે મદ્રાસના ગવર્નરે ગલરાઇને સલાહ કરી.

મદ્રાસની સલાહ:—મદ્રાસના તહમાં કંઈ મહત્વની વાત નહોતી. માત્ર એમ ઠરાવવામાં આવ્યું, કે જન્ને પક્ષે એક ખીજના જીતેલા મુલક પાછા આપવા, અને યુદ્ધમાં એક ખીજને મદદ કરવી.

મહૈસુરનો ૨ જો વિઝાહ: (ઇ. સ. ૧૭૮૦-૧૭૮૪)

કારણો:—મદ્રાસની સુલેહ થયા પછી મરાઠા અને હૈદર વચ્ચે યુદ્ધ થયું. ઇ. સ. ૧૭૬૯ માં માધવરાવ ૧ લાએ હૈદરને હરાવી ૩૨ લાખ રૂપીઆ આપવા ફરજ પાડી, પણ હૈદરે ખંડણી આપતાં વખત લગાડ્યો, તેથી મરાઠાઓએ તેને ચેરકુલી આગળ હરાવ્યો.

મદ્રાસની સલાહ પ્રમાણે હૈદરે મરાઠા સાથે લડવામાં કંપનિ સરકારની મદદ માગી, પણ જેવી રીતે હૈદરને મદદ કરવા અંગ્રેજોએ વચન આપ્યું હતું, તેવી રીતે મરેઠાને પણ મદદ કરવી એ તેઓની ફરજ હતી; કારણ કે , મરાઠાઓની સાથે પણ તેવીજ સલાહ કરવામાં આવી હતી. આખું ધર્મ-સંકટ આવતાં અંગ્રેજ સરકારે હૈદરને મદદ આપવા ના પાડી, તેથી મરાઠાઓએ હૈદરને હરાવ્યો, અને ખંડણીની મોટી રકમ ભરવા ફરજ પાડી.

હૈદર હવે અંગ્રેજો ઉપર વેર લેવાની રાહ જોઈ રહ્યો હતો. તેવામાં એક પ્રસંગ ઉભો થયો, અને તે એ કે યુરોપમાં અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચો વચ્ચે લડાઈ સળગી હતી. આથી ઈંગ્લાંડથી મળેલી સૂચના પ્રમાણે હેરિટગ્સે મલબાર કાંઠે આવેલું માહી નામનું ફ્રેન્ચ બંદર જીતી લીધું. હૈદરને તે રૂઝું નહિ; કારણ કે તે બંદરેથીજ તેને ફ્રેન્ચો તરફથી જોઈતી મદદ મળતી હતી. આથી છેવટે તેણે નિઝામ અને મરાઠાને પોતાના પક્ષમાં લઈ અંગ્રેજોને હિંદમાંથી હાંકી કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો.

યુદ્ધવર્ણન:— ઇ. સ. ૧૭૮૦ માં હૈદરે ચંગામ થઈને કર્ણાટક ઉપર હલ્લો કર્યો, અને કાંજેવરમ લઈ લીધું. ટીપુએ પોલીસોર આગળ કર્નલ બેલીની સરદારી હેઠળના બ્રિટિશ લશ્કરને હરાવ્યું; ઉપરાંત હૈદરે વેલોર કબજે કર્યું. હેરિટગ્સને હવે મદ્રાસની સ્થિતિનું જ્ઞાન થયું. તેણે યુક્તિપ્રયુક્તિથી નિઝામને ગંતુર આપી પોતાના પક્ષમાં લીધો, અને વરાડના બોંસલેને સમજાવી બંગાળાનો પણ ખચાવ કર્યો. તેણે એક લશ્કર સર આયર કૂટની સરદારી નીચે જળમાર્ગે મોકલ્યું, અને બીજું કર્નલ પીઅર્સની સરદારી નીચે જમીનમાર્ગે મોકલ્યું.

ઇ. સ. ૧૭૮૧ માં સર આયર કૂટે હૈદરને પોર્ટોનાવો આગળ હરાવ્યો, અને કર્નલ પીઅર્સ પણ તેને પોલીસોર, શેલીંગર અને તેલીચેરી પાસે હરાવ્યો. હૈદરે ફ્રેન્ચ લશ્કરની મદદ માગી, પણ ઇ. સ. ૧૭૮૨ માં આર્ની આગળ હાર્યો, અને તેજ વર્ષે તે મરણ પામ્યો.

વળી તેજ વર્ષે અંગ્રેજ સરકારે મરાઠાઓ સાથે સાલખાઇની સલાહ કરી, તેથી મરાઠાઓ પણ હૈદરના પક્ષમાંથી ખસી ગયા. આથી કરી ટીપુ

વિચારમાં પડ્યો, કે વિગ્રહ જારી રાખવો કે સલાહ કરવી. પ્રથમ વિચારે તો તેણે યુદ્ધ જારી રાખ્યું, અને ઇ. સ. ૧૭૮૩માં બેદનૂર અને માંગલોરની લડાઈઓમાં દીપુએ જીત મેળવી. પરંતુ બ્રિટિશ લોકોએ ડોંડીગલ, પાલઘાટ અને કોઇમ્બતુર લીધાં. દરમિયાન સર આયર ફૂટ મરી ગયો, અને મદ્રાસના ગવર્નર લોર્ડ મેકાર્ટનીએ હેરિટ્જની ઇચ્છા વિરુદ્ધ દીપુ સાથે મેંગલોર મુકામે સલાહ કરી, ઇ. સ. ૧૭૮૪.

મેંગલોરની સંધિ:—આ સુલેહ પ્રમાણે બન્ને પક્ષે એક બીજાના જીતી લીધેલા મુલક પાછા આપવા ઠરાવ્યું, અને એક બીજાના કેદીઓને છોડી મૂકવા ઠરાવ કર્યો.

ઉપસંહાર:—મહૈસુર વિજયનગરના હિંદુ રાજ્યનો એક ભાગ હતું, અને ૧૮ મા સૈકા સુધી હિંદુ રાજાઓ ત્યાં રાજ્ય કરતા હતા. છેવટે અંધાધૂંધીનો લાલ લાલ હૈદરઅલી નામનો મુસલમાન સરદાર તે રાજ્યનો ધણી થઈ ગયો. તેણે અંગ્રેજો સાથે બે વિગ્રહ કર્યા. પહેલા વિગ્રહને અંતે મદ્રાસની સલાહ થઈ, ને બીજા વિગ્રહ દરમિયાન તે મરણ પામ્યો. તેના મરણ પછી બેએક વર્ષ વિગ્રહ ચલાવ્યા બાદ તેના પુત્ર દીપુએ અંગ્રેજો સાથે મેંગલોર મુકામે સલાહ કરી. હૈદરને અંગ્રેજો પ્રત્યે દુરમનાવટ હતી, અને બ્રિટિશ પ્રબળે હિંદમાંથી હાંકી કાઢવાના તે મનોરથ કરતા. તેની પછી તેનો પુત્ર દીપુ મહૈસુરનો સુલતાન થયો, જે કંપનિ સરકારનો કદો વિરોધી હતો, અને તેને લઈને ટુંક સમયમાં તેનો નાશ થયો, તે તમને હવે ખજીના પ્રકરણમાં જણાશે.

પ્રશ્નો.

- (૧) મહૈસુરના રાજ્યનો ટુંક ઇતિહાસ લખો.
- (૨) પહેલા અને બીજા મહૈસુર વિગ્રહનું વર્ણન કરો. તેનું શું પરિણામ આવ્યું ?
- (૩) સર આયર ફૂટ અને હૈદરઅલીના જીવન વિષે ટુંકી હકીકત આપો.
- (૪) મદ્રાસની સંધિમાં શી ખામી હતી ? એ ખામીને લીધે કયો પ્રસંગ ઉત્પન્ન થયો, ને તેનું શું પરિણામ આવ્યું ?

પ્રકરણ ૨ જી.

ટીપુ સુલતાન.

(ઇ. સ. ૧૭૮૨ થી ઇ. સ. ૧૭૯૯)

મહેસુરનો ૩ જો વિગ્રહ.

મહેસુરમાં પુનઃ હિંદુ રાજા.

મહેસુરનો ૪ થો વિગ્રહ.

હૈદર અને ટીપુના ગુણદોષ.

મહેસુરનો ૩ જો વિગ્રહ: (ઇ. સ. ૧૭૯૦ થી ઇ. સ. ૧૭૯૧)

કારણો:—ખીજા મહેસુર વિગ્રહને અતિ મેંગલોર મુકામે કરેલી સલાહ પ્રમાણે ટીપુ વતર્યો નહિ, તેથી ફરીથી બંને પક્ષ વચ્ચે ત્રીજો વિગ્રહ થયો. આ વિગ્રહ માટે નીચેનાં ખાસ કારણો જણાઈ આવે એવાં છે:—

(૧) ટીપુએ મેંગલોરની સલાહ પ્રમાણે બ્રિટિશ કેદીઓને છોડ્યા નહિ.

(૨) તેણે ફ્રેંચ લોકોની સાથે ગુપ્ત મિત્રાચારી રાખી કાવતરાં કરવાનું જારી રાખ્યું. ફ્રેંચ શહેનશાહ નેપોલિયન સાથે મૈત્રી બાંધી ગુપ્ત મસલત ચલાવવા લાગ્યો.

(૩) વળી તેણે તુર્કસ્તાનના સુલતાનની મદદ માગી.

(૪) તેણે અંગ્રેજોના મિત્ર ત્રાવણકોરના રાજા પર હલ્લો કર્યો.

ટીપુની યોજના હિંદુસ્તાન પોતાને હાથ કરવાની હતી, અને તે પોતાના પ્રબળ સૈન્યથી મદાંધ થઈ ગયો હતો. ન્યારે લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસે નિઝામને મદદ કરવાની ના પાડી, ત્યારે તો તેના અભિમાનની સીમા રહી નહિ. ત્રીજા વિગ્રહ વખતે નિઝામ અને મરાઠાએ અંગ્રેજોનો પક્ષ લીધો, અને વિગ્રહને અતિ ટીપુ તરફથી મળેલો મુલક સરખે ભાગે વહેંચી લેવો એવો ઠરાવ કર્યો.

ચુદ્ધનું વર્ણન:—આ વિગ્રહમાં અંગ્રેજ લશ્કરની સરદારી ગવર્નર જનરલે પંડે લીધી હતી. ઇ. સ. ૧૭૯૧ માં જનરલ મેડોઝે ડીડીંગલ લઈ લીધું, મુંબઈના લશ્કરે મલખાર જીતી લીધું, અને લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસે મેંગલોર જીતી લઈ ટીપુને અરીકેરા પાસે હરાવ્યો. જો કે લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ પાસે લશ્કર અને માણસો પુરતાં નહિ હોવાથી તેને થોડા વખત સુધી મેંગલોરમાં ખીજા મદદ આવી પહોંચી ત્યાં સુધી રાહ જોવી પડી, પરંતુ થોડા માસ

પછી શ્રીરંગપટ્ટણ ઉપર ચડાઇ કરી અને તેને ઘેરો ધાલ્યો. આથી ટીપુને સલાહ કરવાની ફરજ પડી.

શ્રીરંગપટ્ટણની સલાહ: (ઇ. સ. ૧૭૯૨) ઠરાવો:—

- (૧) ટીપુએ પોતાનું અર્ધું રાજ્ય કંપનિ સરકારને આપી દેવું.
- (૨) તે ઉપરાંત કંપનિ સરકારને ત્રણ કરોડ રૂપીઆ આપવા.
- (૩) જ્યાં સુધી સરત ન પાળે ત્યાં સુધી ટીપુએ પોતાના બે દીકરાઓને બ્રિટિશ હકુમતમાં સોંપવા.

પરિણામ:—આ સલાહથી કંપનિ સરકારને મલબાર, ખારમહાલ તેલીચેરી, ડીંડીગલ અને કુંગે મળ્યાં. નિઝામને કડપા અને તુંગભદ્રાની ઉત્તરનો મુલક મળ્યો. મરાઠાઓને પણ તેઓનો હિસ્સો મળ્યો. મદ્રાસ ઇલાકાના પ્રદેશો મેળવવામાં આ સલાહ એ બીજું પગથીઉં હતું.

મૈસુરનો ૪ વિગ્રહ:—(ઇ. સ. ૧૭૯૮ થી ઇ. સ. ૧૭૯૯)

ટીપુ ૩ જા મૈસુર વિગ્રહ પછી શાંત બેસી રહ્યો નહોતો. કંપનિ સરકાર ઉપર વેર લેવાને તલપી રહ્યો હતો, અને અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી હાંકી કાઢવા માટે તલપાપડ થઈ રહ્યો હતો. તેવામાં તેને ફરીથી એક વાર કંપનિ સરકાર સાથે લડાઇમાં ઉતરવાની તક મળે, એટલે તેમાં વિજયી થવા માટે તેણે નીચે મુજબ જુદી જુદી પેરવી કરવા માંડી.

(૧) તેણે પંજાબના શાહ જમાનશાહ સાથે ખાનગી મસલત ચલાવી અને તેની મદદ માગી.

(૨) મોરીશયસના ફ્રેંચ ગવર્નરને પણ પોતાની મદદે આવવા કહ્યું.

(૩) તેના લશ્કરનાં માણસોને તાલીમ આપવાને માટે તેણે ફ્રેંચ અમલદારોને લશ્કરી નોકરીમાં રાખ્યા.

(૪) મહાન નેપોલિયન તેજ વખતે આખા યુરોપને ધ્રુજવી રહ્યો હતો, ને દુનિયાનો બાદશાહ થવાનો ઇરાદો ધરાવતો હતો. તે આ વખતે ઇજીપ્તમાં હતો. નેપોલિયન સાથે ટીપુ ખાનગી પત્રવ્યવહાર ચલાવતો હતો, અને તેને હિંદુસ્તાન પર ચડી આવવા આમંત્રણ આપતો હતો.

આ વખતે યુરોપમાં અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હતી, તેથી લોર્ડ વેલેસ્લીએ ટીપુને ફ્રેંચો સાથે મિત્રાચારી નહિ રાખવા સૂચવ્યું,

અને સહાયકારી સૈન્યની યોજના ગ્રહણ કરવાને માટે કહ્યું. ટીપુએ તેમ કરવા ના પાડી, તેથી લડાઈ શરૂ થઈ. નિઝામે આ લડાઈમાં કંપનિ સરકારને મદદ કરી.

લડાઈ:—શરૂઆતમાં જનરલ હેરીસ મદ્રાસથી અને જનરલ રુડઅર્ટ મલબારથી લશ્કર લઈ નીકળ્યા. ઈ. સ. ૧૭૯૯ માં જનરલ રુડઅર્ટ સદાશીરની લડાઈમાં તેમજ જનરલ હેરીસે માલવેલી આગળ ટીપુને હરાવ્યો, અને શ્રીરંગપટ્ટણને ઘેરો ઘાલ્યો. અંતે શ્રીરંગપટ્ટણને ખચાવ કરતાં ટીપુ મરાયો.

પરિણામ:—

- (૧) ટીપુના બન્ને પુત્રોને વધાંસન ખાંધી આપવામાં આવ્યું, ને તેઓને વેલોર મોકલી રાજકેદી તરીકે રાખ્યા.
- (૨) મ્હૈસુરની ગાદીએ તેના જુના હિંદુ રાજાના વંશજને બેસાડવામાં આવ્યો.
- (૩) કાનડા, કોઇમ્બતુર અને વાઇનડ કંપનિ સરકારને મળ્યાં.
- (૪) “ સીડેડ ” પ્રાંતને નામે ઓળખાતો પ્રદેશ નિઝામને મળ્યો. આ વિગ્રહને અંતે લૉર્ડ વેલેસ્લિએ સંપૂર્ણ મદ્રાસ ઇલાકા બનાવ્યો.

મ્હૈસુરમાં પુનઃ હિંદુ રાજા:—ચોથા વિગ્રહને અંતે ટીપુ મરણ પામ્યો, અને અંગ્રેજોએ મ્હૈસુરની ગાદીએ જુના હિંદુ રાજાના વંશજને બેસાડ્યો. પરંતુ હિંદુ રાજા બાળ વયનો હતો, તેથી તે મોટો થાય ત્યાં સુધી પૂરનીઆ નામના બ્રાહ્મણ મંત્રીને તેની વતી રાજ્ય ચલાવવા નીમ્યો. ઈ. સ. ૧૮૧૧ માં રાજાએ રાજ્યનો કાણુ હાથમાં લીધો પણ તે રાજ્ય કરવાને અશક્ત હોવાથી ઈ. સ. ૧૮૩૧ માં લૉર્ડ બેન્ટિન્કે મ્હૈસુર કંપનિ સરકારના રક્ષણ નીચે મૂક્યું. ૫૦ વરસ આવી રીતે કારભાર આત્યા પછી લૉર્ડ રિપને ઈ. સ. ૧૮૮૧ માં વોડિયાર વંશના રાજાને ગાદી આપી. ત્યાર પછી મ્હૈસુરનું રાજ્ય ધીમે ધીમે આબાદ સ્થિતિ પર આવતું ગયું, અને હાલ તે હિંદનાં દેશી રાજ્યોમાં આગળ પડતા રાજ્ય તરીકે તેની ગણના થાય છે.

હૈદરના ગુણદોષ:—હૈદરઅલી અબણ, પણ દૃઢ મનોબળવાળો હતો. તે આત્મબળથીજ મ્હૈસુરના સુલતાન બેટલી ઉંચી પાયરી ઉપર ચડ્યો હતો. તે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળો પણ વહેમી હતો, અને કોઈ કોઈ

વખત ધાતકીપણું વાપરતો હતો. શિવાજીની માફક લોકોનાં મન હરણ કરવાની શક્તિ તેનામાં નહોતી, તેમજ કોઇ પણ પ્રકારની વ્યવસ્થિત લશ્કરી તાલીમથી તે આગળ વધ્યો નહોતો. તેની રાજ્યવ્યવસ્થા વિશે પણ સારી આશા રાખવા જેવું જણાયું નથી. તેણે માત્ર લુટારાની જિંદગી શરૂ કરી હિંદુ રાજાને દગાથી કેદ કરી સુલતાનપદ મેળવ્યું, અને ખાસ કરીને કંપનિ સરકાર સાથે વિગ્રહોમાં ઉતરી હારજીત મેળવી. તે લડાયક શુદ્ધિ અને શક્તિ ધરાવતો હતો.

દીપુના ગુણદોષ:—દીપુ હિંમતવાળો અને જખરો તિરંદાજ હતો. ધણી વખતે તે પોતાની શુદ્ધિનો સારો ઉપયોગ કરતો હતો. તે ઉદ્યોગી અને નિયમિત હતો, અને જો કે તે તેના દુશ્મનો તરફ અને કેદીઓ તરફ કરતા ખતાવતો, પણ તેની રૈયત ઉપર તે મમતા રાખતો. તે મુશિક્ષિત હતો, અને ફારસી, ઉર્દુ અને કાનડી ભાષા બોલી જાણતો હતો. વળી તેની પાસે પુસ્તકોનો તો ભંડાર હતો. તેણે દિવાની તથા ફૅજદારી કાયદાના વિષયો ઉપર લેખો લખેલા છે. તે ચુસ્ત મુસલમાન હતો. પોતે બહાદુર હોવા છતાં એક અચ્છા સરદાર તરીકે તે હૈદર જેટલો બહાદુર નહોતો. તેનામાં સમય ઓળખીને વર્તવાની આવડત થોડી હતી એમ

દીપુ સુલતાન.

ગણી શકાય. બ્રિટિશ પ્રજાને હિંદમાંથી હાંકી કાઢવાના પોતાના મનોરથ સફળ કરવા તેણે યુક્તિપ્રયુક્તિ તો ઠીક રચી, પણ કાળબળને ઓળખતાં ન આવડવાથી તે કાળના મોંમાં સપડાયો. આમ તેના મિથ્યાભિમાન સાથે તેની મહત્વાકાંક્ષાનો થોડામાં અંત આવ્યો.

પ્રશ્નો.

- (૧) ત્રીજા અને ચોથા મહેસુર વિગ્રહોનાં કારણો આપો.
- (૨) મહેસુરના ત્રીજા અને ચોથા વિગ્રહથી કંપનિ સરકારને શા શા લાભ થયા ?
- (૩) હાલનો મદ્રાસ ઈલાકા કયે કયે પગથીએ જુદા જુદા મુલકો મળીને થયો, તે નકશો દોરીને સમજાવો.
- (૪) હૈદર અને ટીપુના ગુણદોષ ગણાવો.
- (૫) શિવાજી અને હૈદરનો મુકાબલો કરો.
- (૬) શિવાજીએ ટુંકી જિંદગીમાં રાજ્ય સ્થાપીને તેને દૃઢ કર્યું, અને હૈદરે લુટારાની જિંદગી શરૂ કરી રાજ્ય પચાવી પાડ્યું. એથી શાં શાં પરિણામ આવ્યાં તે સકારણ સમજાવો.
- (૭) હૈદર અને ટીપુના મનોરથ રેતીમાં નાવ ચલાવવા જેવા નીવડ્યા, એ દાખલા લઈ સાબીત કરો.

જાણુવા જોગ તવારીખ.

- ૧૭૦૨ હૈદરનો જન્મ.
 ૧૭૬૦ મહેસુરના હિંદુ રાજાને પદબાદ કરી હૈદર ગાદીએ બેઠો.
 ૧૭૬૧-૧૭૮૨ મહેસુરની ગાદીએ હૈદરઅલી.
 ૧૭૬૭-૬૯ મહેસુરનો ૧ લો વિગ્રહ.
 ૧૭૬૭ ચંગામનો હલ્લો: કર્નલ રિમથે હૈદરને હરાવ્યો.
 ” ત્રિનોમાલીનું યુદ્ધ: હૈદરની હાર.
 ૧૭૬૯ મદ્રાસના કરાર.
 ૧૭૬૯ માધવરાવ ૧ લાએ હૈદરને હરાવ્યો.
 ૧૭૮૦-૮૪ મહેસુરનો ૨ જો વિગ્રહ.
 ૧૭૮૦ હૈદરે ઠાંજેવરમ જીત્યું.
 ૧૭૮૧ પોર્ટોનાવોનું યુદ્ધ: સર આમર કૂટે હૈદરને હરાવ્યો.

- ૧૭૮૧ પોલીસોર, શોલિંગર ને તેલીચેરીનાં યુદ્ધ: કર્નલ પીઅર્સે
હૈદરને હરાવ્યો.
- ૧૭૮૨ આર્ની આગળથી હૈદરનું પાછા હઠવું: હૈદરનું મરણ.
- ૧૭૮૨-૧૭૮૬ ટીપુ સુલતાન.
- ૧૭૮૩ બેદ્નૂર અને મેંગલોરનાં યુદ્ધ: ટીપુની જીત.
- ૧૭૮૪ મેંગલોરની સંધિ.
- ૧૭૮૦-૮૨ મ્હૈસુરનો ૩ જો વિગ્રહ.
- ૧૭૮૧ બેંગલોર ને શ્રીરંગપટ્ટણનાં યુદ્ધ.
- ૧૭૮૨ શ્રીરંગપટ્ટણની સંધિ: ટીપુએ અંગ્રેજોને સેલમ, મલખાર,
મદુરા આપ્યાં.
- ૧૭૮૮-૮૯ મ્હૈસુરનો ૪ થો વિગ્રહ.
- ૧૭૮૯ સદાશીરની લડાઈ: જનરલ સ્ટુઅર્ટ ટીપુને હરાવ્યો.
- „ માલવેલીનું યુદ્ધ: જનરલ હેરીસે ટીપુને હરાવ્યો.
- „ શ્રીરંગપટ્ટણનો ઘેરો: ટીપુનું મરણ.
- „ મ્હૈસુરમાં પુન: હિંદુ રાજ: બળરાજ.
- „ ટીપુના રાજ્યમાંથી અંગ્રેજોને કાનડા ને કોઈમ્મતુર મળ્યાં.
- ૧૭૮૯-૧૮૧૧ બ્રાહ્મણ મંત્રી પૂરનીઆનો રાજ્યકારભાર.
- ૧૮૧૧ રાજ્યએ કારભાર સંભાળ્યો.
- ૧૮૩૧ મ્હૈસુર કંપની સરકારના રક્ષણ હેઠળ: મ્હૈસુરમાં કમિશન.
- ૧૮૮૧ લોર્ડ રિપને વોડિયાર વંશના રાજાને ગાદી આપી.

વિભાગ ૬ ટો.

યુરોપી પ્રજાનું હિંદમાં આગમન

અને

કંપની સરકારનો ઉદ્દય.

[ઇ. સ. ૧૪૯૮ થી ઇ. સ. ૧૭૭૩]

પ્રકરણ ૧ લું.

પોર્ટુગીઝ લોકો.

હિંદનો પ્રાચીન વ્યાપારમાર્ગ.
સ્પેન-પોર્ટુગલના પ્રયત્ન.
પોર્ટુગીઝ લોકોનું આગમન.
વહાણુવટીઓ અને સુબાઓ.

પોર્ટુગીઝોની ચડતીનાં કારણો.
પોર્ટુગીઝોની પડતીનાં કારણો.
અર્વાચીન હિંદમાંનાં પોર્ટુગીઝ
ઉપસંહાર. [સંસ્થાનો.]

હિંદનો પ્રાચીન વ્યાપારમાર્ગ:—સૌથી પહેલાં સાતમા સૈકામાં અરબોએ જ્યારે હિંદુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરી, ત્યારે યુરોપ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે દરિઆઈ વ્યાપારમાર્ગ ખૂલ્યો. તેની પહેલાંના કેટલાક સમયથી હિંદ અને યુરોપ વચ્ચે જમીનમાર્ગે અફઘાનિસ્તાન અને ઈરાનમાં થઈને ઘણા ખરો વ્યાપાર ચાલતો હતો, અને થોડે ઘણે અંશે રાતા સમુદ્રને રસ્તે થઈને એલેક્ઝાંડ્રિઆ બંદર મારફતે વેનિસ અને જુનોઆમાં થઈ યુરોપ સાથે વ્યાપાર ચાલતો હતો. આને લઈને એલેક્ઝાંડ્રિઆ એક મોટું વ્યાપારઉદ્યોગનું સ્થળ થઈ પડ્યું હતું, અને જે માલ ત્યાં થઈને જતો, તેના ઉપર ઈજીપ્તનો સુલતાન મરજી પડે તેટલી જકાત લેતો હતો. પરંતુ આવી રીતે હદ ઉપરાંતની જકાત આપવાથી યુરોપી પ્રજાને બહુ સહન કરવું પડતું હતું. તે જકાત ન આપવી પડે તેટલા માટે યુરોપી પ્રજા હિંદુસ્તાન આવવાનો પરભાર્યો દરિઆઈ માર્ગ શોધવાને અનેક અનેક રીતે મથતી હતી.

સ્પેન-પોર્ટુગલના પ્રયત્ન:—જો કે હિંદુસ્તાનનો જળમાર્ગ શોધવા ઘણા ઘણા પ્રયત્નો થયા છે, પણ તે બધામાં નોંધવા લાયક બાબત એ છે, કે સ્પેનના રાજાએ *કોલંબસને હિંદુસ્તાન સાથે વ્યાપાર કરવાનો દરિઆઈ માર્ગ શોધવા મોકલ્યો. પરંતુ તેનાં વહાણો પવનના સપાટાથી

* ઇ. સ. ૧૪૯૨ માં કોલંબસે 'નવી ભૂમિ' શોધી. કોલંબસની સફર વિષેનો પાઠ તમે પાંચમી ગ્રામ્યમાંથી શીખી ગયા છો તે યાદ કરો. કોલંબસ પછી 'અમેરિગો વેસપુસી' નામનો વહાણુવટી છેક અંદરથી ભૂમિમાં ગયો. આથી અંડનું નામ અમેરિકા પડ્યું.

પશ્ચિમ તરફ ધસતાં તેને હિંદુસ્તાનનો જળમાર્ગ હાથ આવવાને બદલે 'નવી જૂમિ' (અમેરિકા ખંડ) જડી આવી. આને પરિણામે અને વળી હિંદુસ્તાન સાથેના વ્યાપારથી વેનિસ ધનાઢય બન્યું હતું, તે બેઈ પોર્ટુગીઝ લોકોએ પણ હિંદુસ્તાન સાથે વ્યાપાર ચલાવવા વિચાર કર્યો, ને તેટલા માટે બાર્થોલોમ્યુ-ડી-આઝ નામના વહાણવટીને મોકલ્યો. તેણે ઇ. સ. ૧૪૯૭ માં કેપ-ઓફ ગુડ-હોપ નામની જૂંશિર મુઘી મુસાફરી કરી. પોર્ટુગીઝ લોકોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હિંદમાં વ્યાપાર કરવાનો હતો, અને પોતાની સ્થિતિ દૃઢ કરવા તેઓને સંસ્થાનો સ્થાપવાની, મુલકો જીતવાની અને પોતાનો ધર્મ ફેલાવવાની જરૂર પડી.

પોર્ટુગીઝ લોકોનું આગમન: વહાણવટીઓ અને મુખાઓ:—

(૧) વાસ્કો-ડી-ગામા:—બાર્થોલોમ્યુ-ડી-આઝના અધુરા પણ આશાભર્યા પ્રયત્ન પછી ઇ. સ. ૧૪૯૭ માં પોર્ટુગલના રાજ્યએ વાસ્કો-ડી-ગામાને હિંદુસ્તાનનો જળમાર્ગ શોધવા મોકલ્યો. તે કેપ-ઓફ-ગુડ હોપથી આગળ વધીને ઇ. સ. ૧૪૯૮ ના મેની ૨૦ મી તારીખે કાલીકટ બંદરે આવી પહોંચ્યો. કાલીકટના રાજા ઝામોરીને તેને સારો આવકાર આપ્યો. ગામાએ ઝામોરીનને પોતાના રાજ્ય તરફનું નજરાણું પણ ધર્યું, જે તેને પોતાનેજ આ દેશના રાજા આગળ મૂકતાં કંઈકે હલકી પ્રતિનું લાગ્યું. આ વખતે અરબ લોકો હિંદમાં વેપાર કરતા હતા. તેઓએ જ્યારે પોર્ટુગીઝોને વ્યાપાર અર્થે હિંદમાં આવેલા જોયા, ત્યારે તેઓ તેમની સામા થયા, ને ઝામોરીનને સમજાવ્યો. અરબો અને પોર્ટુગીઝોની વચ્ચે ઝપાઝપી થઈ, અને વાસ્કો-ડી-ગામાને પોર્ટુગલ પાછા જવાની ફરજ પડી. તે કાનાતોર થઈ લિસ્બન ગયો, ને પાછો ઇ. સ. ૧૫૨૪ માં વાઈસરોય (હાકેમ) તરીકે હિંદમાં આવ્યો, પરંતુ તેજ વરસે તે મરણ પામ્યો.

* આ જૂંશિર આગળ તોફાન નડવાથી ઝિબાડે તેનું નામ 'તોફાની જૂંશિર' (Stormy Cape) પાડ્યું; પણ પોર્ટુગલના રાજાને આશા બંધાવાથી તેણે કેપ-ઓફ-ગુડ-હોપ-આરી આસાની જૂંશિર એકું નામ પાડ્યું.

(૨) અલ્પરજ કેબલ:—ઇ. સ. ૧૫૦૦ માં પોર્ટુગલના રાજ્યે અલ્પરજ કેબલને મોકલ્યો. તેને પણ વારકો-ડી-ગામા જેવીજ મુશ્કેલી નહીં; એટલે કે તેને પણ અરબ લોકો સાથે લડાઈ કરવાની જરૂર પડી, અને પરિણામે તેને કાલીકટ છોડવું પડ્યું. છેવટે તેણે કાચીન અને કાના-નોરમાં કોડી સ્થાપી. તેની પછી ડયુઅરટે પાહેકો આવ્યો. તેણે ઝામોરીન સાથે લડાઈ કરી; લડાઈમાં ઝામોરીન હાર્યો, અને પોર્ટુગીઝો પાસેથી કાચીન પડાવી શક્યો નહિ. આટલેથી પોર્ટુગીઝો કંઈક સત્તામાં આવ્યા.

(૩) આલ્મઇડા:—ઇ. સ. ૧૫૦૧ માં તે પોર્ટુગીઝ લોકોના પહેલા વાઈસરોય (હાકિમ) તરીકે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો. અરબો હજી પણ પોર્ટુગીઝોને સુખે વ્યાપાર કરવા દેતા નહોતા, તેથી તેણે તેઓની સાથે લડાઈ કરી. પહેલી લડાઈમાં તેને ફતેહ મળી નહિ, પણ પછી દીવ મુકામે તેણે મૂર લોકોને હરાવ્યા. આ રીતે તેણે ઇ. સ. ૧૫૦૮ માં હિંદુસ્તાનના દરીઆ ઉપર પોર્ટુગીઝ સત્તા સ્થાપી.

(૪) આલ્ફોન્સો આલ્બુકર્ક:—ખ્રીસ્તેજ વર્ષે આલ્મઇડા પછી આલ્ફોન્સો આલ્બુકર્ક વાઈસરોય તરીકે આવ્યો. તેણે પૂર્વના પ્રદેશોમાં પોર્ટુગીઝ સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં. તેણે આસપાસના પ્રદેશો જીતી લઈ બંદરો હાથ કરી પોર્ટુગીઝ લોકોની સત્તા જમાવવા વિચાર કર્યો. તેણે વિચાર્યું કે જો પોર્ટુગીઝોને સત્તાધીશ થવું હોય, તો માત્ર કોડીઓ નાખવી એટલુંજ નહિ, પણ સાથે સાથે સંસ્થાનો પણ સ્થાપવાં. લગભગ આખા સોળમા સૈકામાં પોર્ટુગીઝોએ આ એકજ રાજનીતિ ગ્રહણ કરી, અને તેથી કરીને તેઓ ફતેહમંદ થયા. આને લઈને તેઓ આફ્રિકા, અરબસ્તાન, હિંદુસ્તાન, સિલોન, સુમાત્રા, માડાગાસ્કર, જાવા, બોર્નિઓ, સેલીબીસ વગેરે સ્થળોએ પોતાની સત્તા જમાવી શક્યા. તેઓએ કિલ્લાઓ પણ બાંધ્યા, અને વ્યાપારના ઘણાખરા માર્ગો પણ તેઓના કાબુમાં આવ્યા. આલ્બુકર્કની દીવદ્વિપે લીધેજ પોર્ટુગીઝ લોકો પોતાનાં સંસ્થાનો હિંદમાં સ્થાપી શક્યા, એમ કહીએ તો કંઈ પણ ખોટું નથી. પરંતુ ઇ. સ. ૧૫૧૫ માં આલ્બુકર્કને તેના હોદ્દા ઉપરથી ખરતરફ કરવામાં આવ્યો. અને તેમ હો, પણ સંખ્યા

કારણુ વિના તેને પોતાના હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવાથી તેને હૃદયમાં ધ્રાસકો લાગ્યો, અને તેને પરિણામે તે મરણ પામ્યો.

પોર્ટુગીઝોની ચડતીનાં કારણો:—(૧) પોર્ટુગીઝ પ્રજાએ પોતાની સાહસિકતાને લીધે વ્યાપારના નવા માર્ગો અને નવા નવા દેશો શોધી કાઢ્યા. વળી સાહસિકતાને લીધે તેઓ વધારે ને વધારે બહાદુર અને દૃઢ મનના થતા ગયા.

(૨) પોર્ટુગીઝ લોકો હિંદમાં આવ્યા તે પહેલાં અરબોએ હિંદુસ્તાનનો સંબંધો વ્યાપાર હાથ કયોં હતો, અને જો કે ખીજ કોઈ પણ પ્રજાને તેઓ પોતાની સાથે હરિકાષ કરવા દેતા નહોતા, તોપણ પોર્ટુગીઝ લોકોનાં સાહસિક કાર્યોથી અને તેઓની બહાદુરીથી મુસલમાનો પોર્ટુગીઝો સામે ટક્કર ઝીલી શક્યા નહિ.

(૩) જેવો દારૂગોળો અને લડાઈનાં સાધનો પોર્ટુગીઝો પાસે હતાં, તેવાં દેશીઓ પાસે નહોતાં; તેથી પણ પોર્ટુગીઝો ફાવી શક્યા.

(૪) આલ્બુકર્ક જેવા દીર્ઘદષ્ટિવાળા માણસો તેઓની પાસે હોવાથી પોર્ટુગીઝ લોકો તેઓની સત્તા સ્થાપીને દૃઢ કરી શક્યા. તેણે ગોવા, મલાક્કા અને ચોરમઝ જીતી લીધાં, અને ઠેકાણે ઠેકાણે કોડીઓ નાખી સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં.

(૫) દેશી રાજ્યોમાં અંદર અંદર કુસંપ હતો, તેથી પોર્ટુગીઝ લોકોએ તેનો લાભ લીધો, અને તેઓ પોતાની સત્તા દૃઢ કરતા ગયા.

પોર્ટુગીઝોની પડતીનાં કારણો:—(૧) ઇ.સ. ૧૫૮૦ ની સાલમાં પોર્ટુગલ સ્પેનના રાજ્ય સાથે જોડાયું, તેથી તેઓની સત્તાને સખત ફટકો લાગ્યો. ખન્ને રાજ્યો સંયુક્ત થયાં તેથી પોર્ટુગલને યુરોપમાં લડાઈ કરવી પડી, એટલે પોર્ટુગીઝો હિંદમાં પૂરતું ધ્યાન આપી શક્યા નહિ.

(૨) મોગલ બાદશાહ જહાંગીરની સાથે તેઓ સંઘર્ષ બળતી શક્યા નહિ, તેથી જહાંગીરની તેઓના ઉપર કફ થયું, અને તેણે તેઓની કોડીઓ તોડી પાડવા ફરમાન કાઢ્યું.

(૩) બ્રિટિશ અને ડચ લોકોની પણ હરિઆઈ સત્તા વધતી જતી હતી, અને પોર્ટુગીઝ લોકોની સત્તા કરતાં તેઓની ધણે દરજ્જે ઓછી આતી હતી, તેથી પણ તેઓ ફાવી શક્યા નહિ.

(૪) પોર્ટુગલના રાજ્યનો અંદરનો વિસ્તાર બહુ ફેલાયેલો ન હોવાથી પણ તેઓને સહન કરવું પડ્યું.

(૫) મરાઠા લોકોની સત્તા પણ હિંદમાં બહુ વધી ગયેલી હતી. તેઓએ પોર્ટુગીઝોને હરાવી પૈસાની મોટી રકમ આપવા ફરજ પાડી, અને વસંદનો કિલ્લો પણ મરાઠાઓએ લઇ લીધો.

(૬) કેટલાક ઇતિહાસકારો કહે છે, કે તેઓએ હિંદુઓ ઉપર ધાતકી-પાતું વાપર્યું, અને તેઓને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં લાવવા યુક્તિઓ કરી; તેથી હિંદુઓ તે સહન કરી શક્યા નહિ, ને પરિણામે તેઓને સહન કરવું પડ્યું. કેટલે દરજ્જે તે વાત સાચી છે તેનો આપણે ચોક્કસ નિર્ણય કરી શકતા નથી, તોપણ તેઓના પાદરીઓ ખ્રિસ્તી ધર્મ ફેલાવવાને બાપણો કરતા હતા, એમ આપણા વાંચવામાં આવે છે. જો કે આલ્બુકર્ક જેવા તેઓના મહાન પુરુષે હિંદુઓ તરફ સમાન દૃષ્ટિ રાખી હતી, અને તેઓને સમાન ગણી શકાય તેટલા માટે હિંદુઓ સાથે લગ્નનું સંગઠન કરવા તેઓ મથતા હતા.

(૭) આલ્બુકર્ક જેવા મહાન પુરુષની પછીના જે હાકેમો હિંદમાં આવ્યા, તે તેના જેવા દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા ન હોતાં નબળા હતા, તેથી પોર્ટુગીઝ પ્રબળનું હિત તેઓ જાળવી શક્યા નહિ.

અર્વાચીન હિંદમાંનાં પોર્ટુગીઝ સંસ્થાનો:—હાલમાં પોર્ટુગીઝોને તાંબે હિંદુસ્તાનમાં ફક્ત દીવ, દમણ, અને ગોવા એ ત્રણ સંસ્થાનો છે. તેમાં ગોવાનો ટાપુ સૌથી મોટો છે ને અગત્યનો છે. તે બધાં સંસ્થાનો ઉપર પોર્ટુગીઝ વાઇસરોય રહે છે, અને તેની નીમણૂક પોર્ટુગલનું પ્રભુસત્તાક રાજ્ય કરે છે.

ઉપસંહાર:—અરબો હિંદનો વેપાર પચાવી પડ્યા હતા, અને યુરોપી પ્રભુ સાથે અફઘાનિસ્તાન થઈ ઈરાનના જમીનમાર્ગે, અને રાતા સમુદ્રમાં થઈને વેનિસ અને જીનોઆ સાથે વેપાર ચલાવતા હતા. હિંદના આવા બહોળા બાપારના ફેલાવાથી યુરોપી પ્રબળનું મન હિંદમાં વેપાર ચલાવવાનું થયું, અને પોર્ટુગીઝ

* “દીવ, દમણ ને ગોવા, પોર્ટુગીઝ બેઠા રાવા.” એ ઉક્તિ પોર્ટુગીઝોની ચડતી-પડતીનો ખ્યાલ આપે એમ છે.

લોકોએ કરેલા સાહસને સાધી પહેલવહેલી ફતેહ મળી. તેઓએ ક્રિઆત્ર, મામા, કેબલ વગેરે વહાણવટીઓને મોકલ્યા. અરબ લોકો તેઓની સામા થયા, પણ થોડે ઘણે અંશે તેઓ આપારની કાઠીઓ સ્થાપવામાં ફતેહમંદ થયા. ત્યાર પછી આદમ-ઈડા અને આલ્ફુકર્ક નામના હાકેમો આવ્યા. આલ્ફુકર્કની નીતિ ઉત્તમ હતી. તેણે સંસ્થાનો સ્થાપવાનો અને પોર્ટુગીઝ રાજ્ય ફેલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. પોર્ટુગીઝોની ચડતી તેની યોજનાને લઈનેજ થઈ હતી. સોળમા તથા સત્તરમા સદીના થોડા ભાગમાં તેઓની સત્તા પ્રબળ હતી, પણ પાછળથી બ્રિટિશ અને ડચ લોકોની વધારે પ્રબળ સત્તાને લઈને તેમજ પોર્ટુગીઝ હાકેમો નબળા હોય તેઓની વૃત્તિમાં ફેરફાર થયેલો હોવાથી તેઓની પડતી થઈ. તેઓએ હિંદમાં લગભગ ૩૦ કાઠીઓ સ્થાપી હતી, પરંતુ અંતે તે તમામ નાશ પામી, અને પોર્ટુગીઝ સત્તા તારાજ થઈ. આજે હિંદમાં માત્ર દીવ, દમણ ને ગોવા પોર્ટુગીઝ લોકોની સત્તા નીચે છે.

પ્રશ્નો.

- (૧) હિંદના જળમાર્ગના સંશોધનનો હુંક ઇતિહાસ આપો.
- (૨) પોર્ટુગીઝ લોકોએ હિંદમાં આવ્યા પછી કેવી રીતે પોતાની સત્તા વધારી ?
- (૩) પોર્ટુગીઝ લોકોની હિંદમાં થયેલી ચડતીપડતી સકારણ સમજાવો.
- (૪) આલ્ફોન્સો આલ્ફુકર્કે પોર્ટુગીઝ સત્તા દૃઢ કરવાને કયા ઉપાયો યોજ્યા હતા ? તેની રાજનીતિ કેવી હતી ?
- (૫) હિંદનો જળમાર્ગ શોધવામાં કોઈ અણુપ્રાયો બનાવ બહોળો છે કે એને પરિણામે શું બની આવ્યું ? એ કાર્યનું માન કોને ધટે છે ?

પ્રકરણ ૨ જી.

૬મું લોકો.

૬મું લોકોનું હિંદમાં આવવું.
૬મું લોકોની પડતીનાં કારણો.

૬મું સત્તાને પુરોપમાં દૃઢકો.
અંગ્રેજો સાથે લડાઈ.

૩૫ લોકોનું હિંદમાં આવવું:—પોર્ટુગીઝ પ્રજાને હિંદમાં ક્રિસ્ટીયન વ્યાપાર કરતી જોઈ ૩૩૫ લોકોને પણ વેપાર અર્થે આવવાનું મન થયું. તેઓ બહાદુર અને નૌકાસૈન્યના કામમાં બહુ હોશિયાર હતા, તેથી હિંદમાં આવી વેપારમાં આગળ વધ્યા. તેમણે પોર્ટુગીઝોની સત્તાને જડમૂળથી ઉખેડી નાખી. પ્રથમ તેઓમાંનો કોર્નેલીયસ હોટમેન નામનો માણસ કેપ ઓર્ડ-ગુડ-હોપની આસપાસ મુસાફરી કરી ઇ. સ. ૧૫૯૬ માં જાવા પહોંચ્યો. ત્યાંથી ૩૫ લોકોએ હિંદમાં આવવાને પ્રયત્ન કર્યો, ને છેવટે ઇ. સ. ૧૬૦૨ માં 'ધી ૩૫ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની' ને નામે હિંદમાં કેડી નાખી. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૬૧૯ માં જાવામાં બટેવીઆ મુકામે કેડી નાખી અને વેપાર કરવા લાગ્યા. ઇ. સ. ૧૬૩૮-૫૮ નાં વર્ષો દરમિયાન સિલોન પણ ૩૫ લોકોના કાબુનીચે હતું, અને સત્તરમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં પૂર્વના જળમાર્ગ ઉપર ૩૫ લોકોએ પોતાની સત્તા જમાવી. હિંદુસ્તાનમાં તેઓનાં મુખ્ય મથક નેગાપટ્ટણ, પુલિકટ, મચ્છલીપટ્ટણ અને ચિન્સુરામાં હતાં.

૩૬ લોકોની પડતીનાં કારણો:—જે કારણોથી પોર્ટુગીઝ લોકો પોતાની સત્તા ખોઈ બેઠા, તેજ કારણોથી ૩૫ લોકોએ પણ પોતાની સત્તા ગુમાવી. તેઓએ લગભગ અર્ધાં સૈકા કરતાં પણ વધારે વખત સુધી હિંદમાં વેપાર કર્યો અને પોતાની સત્તા જમાવી. વેપારનો બધો નફો તેઓ લેતા હતા, અને તેમના નફામાં બીજા કોઈ પણ પ્રજા ભાગ પડાવે તે તેઓ ઇચ્છતા નહોતા. તેઓ એકલથ્થુ વેપાર ઇચ્છતા હતા, પણ તેમનાથી પણ ચાહિ-આત્મી બ્રિટિશ પ્રજાએ તેઓની સાથે લડત ચલાવી વેપાર કરવો શરૂ કર્યો. વળી બ્રિટિશ પ્રજાને ૩૫ લોકોની સાથે યુદ્ધ કરવાનું એક બીજું પણ કારણ હતું. મલાયા દ્વીપકલ્પમાં આરમ્બેયના મુકામે ૯ અંગ્રેજો, ૯ જાપાની લોકો અને એક પોર્ટુગીઝ પર ૩૫ કિલ્લો જીતી લેવાની ચળવળ કરવાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હતો, અને ૩૫ લોકોએ તેઓના પર કામ ચલાવી તેઓને ફાંસી દીધી. આથી બ્રિટિશ લોકોએ ૩૫ લોકો સાથે યુદ્ધ કરી તેઓને હરાવ્યા.

● યુરોપના હોલેન્ડ નામના એક નાનકડા દેશના રહેવાસીઓ '૩૫' કહેવાય છે.

૩૫ સત્તાને યુરોપમાં ફેરકેઠા—આ ઉપરાંત યુરોપમાં પણ ૩૫ લોકોને ક્રાન્સના રાજા લુઈ ૧૪ માની સાથે લડાઈ થઈ, અને તેમાં તેઓની સત્તા નબળી પડી. આ વખતે યુરોપમાં અમેરિકાનું સ્વાતંત્ર્ય નિભાવવા માટે અમેરિકા અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે મહાન વિગ્રહ ચાલતો હતો. તે વિગ્રહમાં ૩૫ લોકોએ પણ અંગ્રેજો સામે ભાગ લીધો હતો. છેવટે વર્સેસ મુકામે સલાહ થવાથી તે વિગ્રહની સમાપ્તિ થઈ. તેમાં થયેલી સલાહના ઠરાવ પ્રમાણે ૩૫ લોકોને હિંદુસ્તાનમાં આવેલાં ૩૫ મથકો ઇ. સ. ૧૭૯૩માં બ્રિટિશ લોકોને આપી દેવાની ફરજ પડી. સિલોનમાં પણ ૩૫ લોકોએ બ્રિટિશ વિરુદ્ધ ફ્રેન્ચ પ્રજાનો પક્ષ લીધો, તેથી ઇ. સ. ૧૭૯૬ માં તેઓએ ત્રિકોમાલી ગુમાવ્યું.

અંગ્રેજો સાથે લડાઈ—પ્લાસીના યુદ્ધ પછી બંગાળના બ્રિટિશ ગવર્નર લૉર્ડ ક્લાઈવે મીરજાદરને ગાદીએ બેસાડ્યો. મીરજાદરે જાણ્યું કે ક્લાઈવે તેની સત્તા પડાવી ભેશે, તેથી તેણે ૩૫ લોકો સાથે કાવતરું રચ્યું. ૩૫ લોકોનું મથક ચિન્સુરા હતું, અને અંગ્રેજો સાથેની હરિકાઈને લીધે તેઓને વેપારમાં મોટું નુકસાન થતું હતું; તેથી તેઓએ મીરજાદરને મદદ કરવા હા પાડી. ૩૫ લોકોનો એક નાનો કાફલો હુગલી નદીમાં આવ્યો. ક્લાઈવે તે સામે વાંધો લીધો પણ તેનું ચાલ્યું નહિ, તેથી તેણે તે કાફલાને હરાવ્યો અને ૩૫ લોકોને સલાહ કરવાની ફરજ પડી. તેઓએ પૈસાની મોટી રકમ બ્રિટિશને આપી, અને ચિન્સુરામાં કિલ્લો નહિ બાંધવા કબુલ કર્યું.

ઉપર પ્રમાણે ચારે તરફથી ૩૫ લોકોની સત્તા ઉપર પ્રહાર થવાથી તેઓની સત્તા તદ્દન નાશ પામી.

પ્રશ્નો.

(૧) ૩૫ લોકોનો ઇતિહાસ હુંકામાં લખો.

(૨) ૩૫ લોકોની પડતીનાં કારણો આપો.

(૩) વર્સેસની સલાહ અને આમ્બોયનાની કતલ વિષે શું જાણો છો ?

પ્રકરણ ૩ નું.

ફ્રેંચ પ્રજા.

ફ્રેંચોનું હિંદમાં આગમન.
કંજીટકનો ૧ લો વિચર.

કંજીટકનો ૨ નો વિચર.
કંજીટકનો ૩ નો વિચર.
ઉપસંહાર.

ફ્રેંચોનું હિંદમાં આગમન:—પોર્ટુગીઝ, ૩૨ અને બ્રિટિશ વગેરે પ્રજાઓને હિંદમાં વ્યાપાર કરતી નોંધ ફ્રેંચોને પણ હિંદમાં વ્યાપારાર્થે આવવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છા થઈ. તેઓનો વિચાર હિંદમાં આવી બીજી પ્રજાઓ સાથે હરિકાઈમાં ઉતરવાનો હતો. કેટલાક સમય સુધી બ્રિટિશ અને ફ્રેંચો વચ્ચે સખત હરિકાઈ ચાલી. ફ્રેંચ લોકોએ ઠેરઠેર સારો પગ-પેસારો કર્યો હતો, અને ધણાંખરાં મોટાં દેશી રાજ્યોમાં પણ તેઓની લાગ-વગ હતી. આને લીધે પરિણામે ફ્રેંચોને બીજી યુરોપી પ્રજા સાથે અદેખાઈ થવા લાગી, અને પોતાનો વેપાર એકલથ્યુ કરવાની અને પ્રસંગે મુલક મેળવવાની તેમને ઇચ્છા થઈ.

ઇ. સ. ૧૭૦૨ માં ઈંગ્લેન્ડની એન રાણીએ બ્રિટિશ કંપનિને સર્નદ આપી, અને તેમાં કંપનિ પોતાના રક્ષણ માટે લશ્કર ઉભું કરી શકે એવી પરવાનગી આપી. આમ થવાનું કારણ અંગ્રેજોનો વિચાર માત્ર વેપાર કરવા તરફ નહોતો, પણ હિંદુસ્તાનમાં કાયમને માટે પોતાનો પગ રહી શકે તેવી રીતે પ્રદેશો જીતવાનો અને રાજ્યકર્તા તરીકે પ્રસિદ્ધ થવાનો હતો.

ફ્રેંચોને ન્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેઓને પણ હિંદુસ્તાનના રાજ્યકર્તા થવાની ઇચ્છા થઈ, અને તેટલા માટે દુષ્કેને હિંદુસ્તાનમાં આવેલાં ફ્રેંચ સંસ્થાનોનો ગવર્નર જનરલ નીમવામાં આવ્યો. તે ઇ. સ. ૧૭૪૧ માં હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો, કે તરતજ તેનો વિચાર અંગ્રેજોને હિંદમાંથી હાંકી કાઢવાનો થયો. ફ્રેંચ લોકોની સત્તા દબ કરવાનો અને દેશી રાજ્યોમાં ચાલતા કુર્ચપનો લાભ લઈ તેઓના કામમાં વચ્ચે પડી બધી સત્તા પોતાને હાથ કરવાનો દુષ્કેનો વિચાર હતો, પણ અંગ્રેજ લોકોને

હિંદમાંથી હાંકી કાઢવાને અને દેશી રાજાઓની તકરાર સમાવવાને તેની પાસે પુરતું હથકર નહોતું. પોતાના થોડા ધણા ફ્રેંચ સૈનિકો સિવાય બીજું હથકર નહોતું, તેથી તેણે હિંદી સૈનિકો કેળવી પોતાના હથકરમાં દાખલ કરવાનો ઠરાવ કર્યો, અને તેને માલમ પડ્યું કે જો હિંદુસ્તાનના સિપાઇઓને બરાબર તાલીમ આપવામાં આવે, તો તેઓ યુરોપી યોદ્ધાઓ જેટલી-જ બાહોશી ધરાવી કામ કરી શકે તેવા છે.

ફ્રેંચોએ ઇ. સ. ૧૬૦૪ માં સુરત મુકામે કોડી નાખી હતી. તે પછી માર્ટિન ઇ. સ. ૧૬૭૪ માં પોંડીચેરીમાં આડત રચાપી, અને ઇ. સ. ૧૬૮૩માં પોંડીચેરીને ફ્રેંચોની રાજ્યધાની બનાવ્યું. વળી ઇ. સ. ૧૬૮૮ માં ચંદ્રનગર લીધું. આ પ્રમાણે ફ્રેંચોએ હિંદુસ્તાનમાં પોતાનો પગપેસારો કર્યો હતો. વળી તેઓ આવ્યા ત્યારથીજ બ્રિટિશ લોકોની સાથે હરિકાષ્ઠમાં ઉતર્થા હતા, અને એક બીજા વચ્ચે યુદ્ધ થયાં હતાં. યુરોપમાં પણ આ વખતે ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું હતું; તેને પરિણામે હિંદુસ્તાનમાં પણ બન્ને પ્રજા વચ્ચે દુરમનાવટ થઇ. પરંતુ એ દુરમનાવટને પરિણામે ૧૮ મે સૈકા પુરો થતા પહેલાં તો ફ્રેંચ સત્તાનો હિંદુસ્તાનમાંથી નાશ થયો. ક્લૅર્કને ૧ લો વિગ્રહ: (ઇ. સ. ૧૭૪૬-૪૮)

કારણો:—અંગ્રિજો અને ફ્રેંચો વચ્ચે વ્યાપારને માટે સખત હરિકાષ્ઠ ચાલતી હતી, અને એકબીજાનો વેપાર તોડી પાડવાને માટે બંને પ્રજા એક બીજા સાથે યુદ્ધ કરવાને તલપી રહી હતી. પરંતુ એમ કરવાને માટે કંઈ બહાનું મળ્યા સિવાય યુદ્ધ શી રીતે થાય? તેવામાં યુરોપમાં ઑરિસ્સાની માદીને માટે તકરાર થઇ. (વૉર ઑફ ધી ઑરિસ્સાન સક્સેસન) તે તકરારમાં ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ એકબીજાની વિરુદ્ધ હતાં, તેથી હિંદુસ્તાનમાં પણ બન્ને વચ્ચે વિગ્રહ શરૂ થયો. તે ક્લૅર્કને ૧ લો વિગ્રહ કહેવાય છે; કારણ કે એ વિગ્રહને અંગ્રિજોને બાગે ક્લૅર્કને પ્રદેશમાંજ યુદ્ધ થયાં હતાં.

મુદ્દો:—બ્યારે બ્રિટિશ લોકોએ ફ્રેંચોનું પોંડીચેરી લઈ લીધું, ત્યારે ફ્રેંચ ગવર્નર લામોટોને ઇ. સ. ૧૭૪૬ માં અંગ્રિજોનું મદ્રાસ છતી લીધું. પરંતુ અંગ્રિજો તેના બહલામાં પૈસાની મોટી રકમ આપે તો મદ્રાસ પાછું આપવું

એવું લાખોદોને જાણાવ્યું, અને સાથે સાથે લાખોદોને પોતાના અંત સ્વાર્થની પશુ વાત કરી. જે કે દુષ્કેએ તે સલાહ સ્વીકારી નહિ અને મદ્રાસ લઇ લીધું.

આ વખતે કર્ણાટકનો નવાબ અન્-વરદીન હતો. તે એ બંનેનો સવોંપરિ હતો. તે એમ જાણતો હતો કે ફ્રેંચો જે જીત મેળવશે તે તેની સલાહ અને સૂચના મુજબ મેળવશે. પરંતુ ફ્રેંચોએ મદ્રાસ જીત્યું, ત્યારે નવાબને પૂછ્યું પણ નહિ. આવી રીતે બંને વેપારી પ્રજા તેના રાજ્યમાં માંહોમાંહે લડે તે તેના હકને નુકસાનકર્તા હવું, તેથી અન્-વરદીન ગુસ્સે થયો અને ફ્રેંચો સાથે મોટી લડાઇ કરી; પણ સેન્ટ થોમેની લડાઇમાં નવાબે સખત હાર ખાધી. દરમિયાન દુષ્કેએ ફોર્ટ-સેન્ટ-ડેવિડ ઉપર હલ્લો કર્યો, પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહિ. તેવામાં યુરોપમાં એ-લા-શાપેલ મુકામે ઇ. સ. ૧૭૪૮માં બંને પ્રજા વચ્ચે સલાહ થઇ, તેથી હિંદુસ્તાનમાં પણ સલાહ કરવાની જરૂર પડી.

પરિણામ:—સલાહ પ્રમાણે મદ્રાસ અંગ્રેજ લોકોને પાછું આપવામાં આવ્યું, પણ હિંદુસ્તાનના દેશી રાજાઓની નજરે દુષ્કે મહા પરાક્રમી અને શરવીર દેખાયો, અને તેની કીર્તિનાં વખાણ થવા લાગ્યાં. વળી સેન્ટ થોમેની લડાઇમાં માલમ પડ્યું, કે નવાબની પાસે મોટું લશ્કર હોવા છતાં ફ્રેંચોના થોડા પણ કેળવાએલા સૈનિકો સાથે નવાબનાં માણસો ટક્કર ઝીલી શક્યાં નહિ. ફ્રેંચો પાસે દેશી માણસો હતાં, પણ તેઓને સારી ક્વાયત આપવામાં આવી હતી. લશ્કરી તાલીમ વગરનાં ઘણાં માણસોને થોડાં પણ તાલીમ લીધેલાં માણસો ખુદા મેદાનની લડાઇમાં અડગ રહી ચોક્કસ હરાવી શકે, એ વાત આ વિગ્રહમાં ખુલ્લેખુલ્લી રીતે પુરવાર થઇ.

કર્ણાટકનો ૨ જે વિગ્રહ: (ઇ. સ. ૧૭૫૦-૫૩)

કારણો:—કર્ણાટકના ૧લા વિગ્રહને અંતે થએલી સલાહ પ્રમાણે બંને પ્રજા વચ્ચે વધારે વખત શાંતિ રહી શકી નહિ. દરમિયાન વિગ્રહ ચલાવવાનાં કારણો મળી આવે એવા બે બનાવો બની આવ્યા. (૧) ઇ. સ. ૧૭૪૮માં નિઝામ અસફજહ મરણ પામ્યો, અને ગાદીને માટે તેના પુત્ર નાસીરજંગ અને પૌત્ર મુજફરજંગ વચ્ચે તકરાર થઇ. (૨) વળી અસફજહે અન્-વરદીનને કર્ણાટકનો નવાબ બનાવ્યો હતો, પણ પદબાદ કરેલા નવાબના

જમાઈ ચંદાસાહેબે અન્વરૂદ્દીનને અંશુરની લડાઈમાં મારી નાખ્યો, અને પોતે નવાબ થઈ બેઠો. આથી અન્વરૂદ્દીનનો પુત્ર મહંમદઅલી સામે થયો. ચંદાસાહેબ ફ્રેંચોનો મિત્ર હતો, અને અન્વરૂદ્દીન બ્રિટિશનો મિત્ર હતો, તેથી મહંમદઅલીએ અંગ્રેજોની મદદ માગી. આવી રીતે ફરીથી અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો સામસામા પક્ષમાં લડવાને માટે તૈયાર થયા.

યુદ્ધવર્ણન:—નિઝામની ગાદી માટે ઉભી થયેલી ખટપટનો લાભ લઈ પ્રથમ તો દુષ્પેએ નાસીરજંગને હરાવ્યો અને મુજફ્ફરજંગને નિઝામ બનાવ્યો. તેના બદલામાં મુજફ્ફરજંગે ફ્રેંચોને 'ઉત્તર સરકાર' આપ્યો. એટલામાં મુજફ્ફરજંગનું ખૂન કરવામાં આવ્યું, અને નાસીરજંગનો પુત્ર સલા-બતજંગ નિઝામ થયો. દરમિયાન ફ્રેંચોએ લગભગ કૃષ્ણાથી કન્યાકુમારિકા ભૂશિર સુધી ફ્રેંચ સત્તા જમાવી હતી. વળી માત્ર ત્રિચીનોપલ્લી સિવાય આખું કર્ણાટક પણ ફ્રેંચો અને ચંદાસાહેબના અમલ નીચે હતું. ત્રિચીનો-પલ્લીમાં મહંમદઅલી બ્રિટિશ મદદને આધારે ટકી રહ્યો હતો. હવે ચંદાસાહેબ અને ફ્રેંચોએ ત્રિચીનોપલ્લીને ઘેરા લીધો. આથી મામલો ગંભીર બન્યો, ને મહંમદઅલી તથા અંગ્રેજો ત્રિચીનોપલ્લીનો કેવી રીતે બચાવ કરવો તેને માટે વિચારમાં પડ્યા. તેવામાં કંપનિ સરકારમાં મદ્રાસ મુકામે નોકરી કરતા તરુણ કલાધવને યુક્તિ સૂઝી. તેણે મદ્રાસના ગવર્નરને કહ્યું કે જો આપણે ચંદાસાહેબની રાજધાની આર્કાટ ઉપર હલ્લો કરીશું, તો ચંદાસાહેબ પોતાની રાજધાનીને બચાવવા ત્રિચીનોપલ્લી છોડી આર્કાટ આવશે ને મહંમદઅલી છુટો થશે. મદ્રાસના ગવર્નરને આ વાત પસંદ પડી, અને તેણે કલાધવને એક નાના લશ્કર સાથે આર્કાટ મોકલ્યો.

કલાધવે ચઢાઈ કરી સહેલાઈથી આર્કાટ સર કર્યું. ચંદાસાહેબને ત્યારે આ વાતની ખબર પડી, ત્યારે તેણે પોતાના પુત્ર રાજસાહેબને ૧૦,૦૦૦ માણસના લશ્કર સાથે અંગ્રેજોની સામે લડાઈ કરવા મોકલ્યો. રાજસાહેબે આર્કાટને ઘેરા લીધો, પણ કંઈ વળ્યું નહિ. એટલામાં બીજાં અંગ્રેજ લશ્કર આવે છે એમ ખબર પડતાં તેણે છેલ્લો પ્રયાત્ન કર્યો, તેમાં તે હાર્યો અને નોકો, એટલે કલાધવે તેની પૂઠે પડી આની આચળ હસ્યો.

વળા ઇ. સ. ૧૭૫૨માં કલાધવે કાંજેવરમ લીધું અને ફ્રેંચોને કાવજેપાક પાસે હરાવ્યા, તેમજ કલાધવે અને લોરેન્સે મળી ચંદાસાહેબને નસાડ્યો. ચંદાસાહેબ તાંજેર નાસી ગયો ત્યાં તેનું ખૂન કરવામાં આવ્યું, અને અંતે ફ્રેંચો સાથે પોંડીચેરી મુકામે સલાહ થઈ.

પરિણામ:—પોંડીચેરીની સલાહ પ્રમાણે ઠરાવ થયો, કે (૧) ફ્રેંચોએ અને અંગ્રેજોએ દેશી રાજાઓની તકરારમાં વચ્ચે પડવું નહિ, (૨) એક બીજાના જીતેલા મુલકો પાછા આપવા, અને (૩) મહંમદઅલીને કણાંટકના નવાબ તરીકે સ્વીકારવો. વિગ્રહને પરિણામે ફ્રેંચોની સત્તા હવે નરમ પડી ગઈ, દુષ્કેને ક્રાન્સ બોલાવી લેવામાં આવ્યો, અને બ્રિટિશ લોકોની સત્તા વધારે દૃઢ થઈ.

કણાંટકનો ઉગ્મે વિગ્રહ: (ઇ. સ. ૧૭૫૮-૧૭૬૧)—ફ્રેંચો હજી તદ્દન નિરાશ થયા નહોતા. તેઓ પોતાની ક્ષીણ થતી જતી સત્તાને ફરીથી સ્થાપવા મહેનત કરી રહ્યા હતા, અને બ્રિટિશ લોકો સાથે હરિકાષમાં ઉતર્યા હતા. પોંડીચેરીની સલાહ પછી ત્રણ વરસ મુધી શાંતિ રહી હતી; પણ લાલી હવે સમજ્યો હતો કે ફ્રેંચોની પ્રતિષ્ઠાને ખૂબ ઘેરો લાગ્યો હતો, તેથી તે ફ્રેંચ આખરને જાળવી રાખવાને મથતો હતો. તેવામાં યુરોપમાં ક્રાન્સ અને ઈંગ્લેન્ડ વચ્ચે અમેરિકામાં આવેલાં સંસ્થાનો માટે લડાઈ થઈ, તેથી હિંદુસ્તાનમાં પણ બન્ને પક્ષ વચ્ચે ફરીથી લડાઈ શરૂ થઈ. આમાં ફ્રેંચોએ પુનઃસત્તા સ્થાપવાનો છેલ્લો ઉપાય અજમાવ્યો.

યુદ્ધવર્ણન:—શરૂઆતમાં લાલીએ ફોર્ટ-સેન્ટ-ડેવિડનો કિલ્લો લઈ લીધો. એ વિજયથી કુલાઈ જઈ ગુસીને ઉત્તર સરકારમાંથી પોતાની મદદે બોલાવ્યો. આમ કરવામાં તેણે જંબીર બૂલ કરી. જેવું ગુસીએ ઉત્તર સરકાર ઓડયું, કે તરતજ વિગ્રીઆનાગ્રમના રાજાએ બંડ કર્યું. અંગ્રેજોએ તેને મદદ કરી, અને પરિણામે ફ્રેંચોએ ઉત્તર સરકાર ખોડ્યું. સલાબતજંગ પણ અંગ્રેજોના પક્ષમાં જઈ મળ્યો. હવે ફ્રેંચ સત્તાની પડતી છેક નજીક આવી પહોંચી. કર્નલ કલાધવ અને વોટસને ચંદ્રનગર જીતી લીધું, અને જો કે લાલીએ આર્કાટ લઈ લીધું અને મદ્રાસ લેવાની તૈયારીમાં હતો, પણ ઇ.

સ. ૧૭૫૯ માં તેને ઘેરો ઉઠાવી લેવા પડ્યો. કર્નલ ફૂટે વાંદીવાસ લઈ લીધું. લાલ્લીએ તે પાછું લેવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ ઇ. સ. ૧૭૬૦ માં ફૂટે તેને હરાવ્યો અને લાલ્લી નિરાશ થયો. અંગ્રેજોએ આકાંટ, દેવીકાટા, અને કારી-કલ લઈ લીધાં, અને ઇ. સ. ૧૭૬૧ માં પોંડીચેરી પણ લઈ લીધું. તેવામાં યુરોપમાં બન્ને પ્રજા વચ્ચે પારિસ મુકામે સલાહ થઈ, તેથી હિંદુસ્તાનમાં પણ લડાઈ બંધ થઈ.

પરિણામ:—પારિસની સલાહથી ફરીઆપારના દેશોમાં રાજ્ય સ્થાપવાની ફ્રેંચોની મુશ્કેલી પડી બાગી. હિંદુસ્તાનમાં પોંડીચેરી અને બીજા કેટલાક પ્રદેશો તેમને પાછા આપવામાં આવ્યા. લાલ્લીને પાછો બોલાવવામાં આવ્યો, અને તેના ઉપર કામ ચલાવી તેને ફ્રાંસી દેવામાં આવી. કલ્ચાટક અને ઉત્તર સરકાર બ્રિટિશના અમલ નીચે આવ્યાં. વાંદીવાસની લડાઈથી ફ્રેંચોની આબરુનો નાશ થયો. દુષ્કે, માર્ટીન અને દુમાસે રાજ્ય સ્થાપવાની અને ફ્રેંચ અમલ પ્રસરાવવાની જે મુશ્કેલી રાખી હતી તે બર આવી નહિ, અને હંમેશને માટે તેઓને નામોશી સહન કરવી પડી.

ઉપસંહાર:—જેવી રીતે પોર્ટુગીઝો અને ડચ લોકો હિંદમાં આવ્યા હતા, તેવી રીતે ફ્રેંચો પણ વેપાર કરવાના ઇરાદાથી આવ્યા હતા. તેઓએ ઇ. સ. ૧૬૦૪ માં સુરતમાં કોઠી નાખી, અને ચંદ્રનગર અને પોંડીચેરી મેળવી ત્યાં પણ કોઠી નાખી; પણ તે વખતે બ્રિટિશ સત્તા પ્રબળ હોવાથી ફ્રેંચ લોકોને તેમની સાથે હરિકાઈમાં ઉતરવું પડ્યું. ફ્રેંચ સરદારોએ દેશી રાજાઓની તકરારમાં આંધ્રુ મારવા માંડ્યું. દેશી સિપાઈઓને કેળવણી આપવા માંડી, અને અંગ્રેજોને હિંદમાંથી કોઠી મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો. એથી બન્ને પ્રજા વચ્ચે યુદ્ધ થયું; જે કે યુરોપમાં પણ તેજ વખતે બન્ને પ્રજા સામસામી હતી. હિંદમાં થએલાં બધાં યુદ્ધો કલ્ચાટકના વિમલો તરીકે ઓળખાય છે. વળી યુરોપના વિમલની હિંદમાં પણ અસર થઈ જે ખરું, પણ ખરું કારણ તો એ હતું કે બન્ને પ્રજા વચ્ચે હિંદમાં વેપાર કરવાની અને ઇવટે અમલ બેસાડવાની હરિકાઈ ચાલતી હતી. પરિણામે ફ્રેંચો હાર્યા, અને તેઓએ પોતાની સત્તા ઝુભાવી. વાંદીવાસની લડાઈથી તેઓના અમલને સખત ફટકો ચાલ્યો, અને તેઓની સત્તા પડી બાગી. દુષ્કે અને લાલ્લી જેવા વીર નરોની મહત્ત્વાકાંક્ષા મૂળમાં મળી.

પ્રશ્નો.

- (૧) હિંદમાં અગ્નિ અને ફ્રેચો વચ્ચે યુદ્ધો થવાનાં કારણો ગણાવો.
- (૨) ત્રણે કર્ણાટકના વિગ્રહનાં કારણો આપો; તે દરેકનું શું પરિણામ આવ્યું ?
- (૩) સેન્ટ થોમે અને વાંદીવાશની લડાઈથી ફ્રેચ લોકોને શું સહન કરવું પડ્યું ?
- (૪) કર્ણાટકના ત્રણે વિગ્રહોને પરિણામે ફ્રેચ સત્તાની પડતી થઈ, અને અંગ્રેજ સત્તાની ચડતી થઈ એ સંકારણ સમજાવો.

પ્રકરણ ૪ થું.

ફ્રેચ સરદારો અને ફ્રેચોની પડતી.

વાંદીવાશની લડાઈ પછીનો
ફ્રેચોનો ઇતિહાસ.
જાણીતો ફ્રેચ ગવર્નર દુર્રો.

લાલો અને ખુસી.
ફ્રેચોની પડતીનાં કારણો.

વાંદીવાશની લડાઈ પછીનો ફ્રેચોનો ઇતિહાસ:—ઈ. સ. ૧૭૭૮ માં ફ્રેચોએ અમેરિકાનાં સંસ્થાનોમાં રહેનારાઓને મદદ કરી, તેથી બ્રિટિશ લોકોએ પાંડીચેરી લઈ લીધું; પણ ઇ. સ. ૧૭૮૩ માં વર્સેલ્સ યુદ્ધમાં સલાહ થઈ તેથી પાંડીચેરી ફ્રેચોને પાછું મળ્યું.

ખીજા મહેસુર વિગ્રહમાં હૈદરઅલીએ ફ્રાન્સના રાજા લુઈ ૧૬ માને તેની સાથે મૈત્રી બાંધવા લખ્યું, અને પોતાના લશ્કરમાં ફ્રેચ અમલદારોને રાખ્યા; પરંતુ હૈદર આર્મીની લડાઈમાં હાર્યો, તેથી ફ્રેચો ફાવી શક્યા નહિ.

ટીપુએ પણ ફ્રેચોની સાથે મૈત્રી બાંધીને એક ખીજાને મદદ કરવી એવું ઠરાવ્યું, અને ફ્રેચો લગભગ બધાં મોટાં રાજ્યમાં બરાબા હતા, પણ લોર્ડ વેલ્લેસ્લીએ દરેક દેશી રાજ્યને સહાયકારી સૈન્યની યોજના સ્વીકારવા ફરજ પાડી; તેથી દરેક રાજ્યમાંથી ફ્રેચોનો પગપેસારો નીકળી ગયો, અને કાયમની ડખલગીરી દૂર થઈ.

ધ. સ. ૧૭૬૩માં યુરોપમાં અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો વચ્ચે લડાઈ થઈ, તેથી હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોએ પાંડીચેરી લઈ લીધું; પણ ધ. સ. ૧૮૦૨ માં અમીન્સની સલાહ થઈ, તેથી પાંડીચેરી પાછું આપવું પડ્યું. ધ. સ. ૧૮૦૭-૧૩ સુધીમાં નેપોલિયન હિંદુસ્તાન પર ચડી આવશે એવી ધ્રાસ્તી અંગ્રેજોને રહેતી હતી, તેથી હિંદના ગવર્નર જનરલ લોર્ડ મિન્ટોએ ધરાન, અમદાનિસ્તાન અને સિંધમાં પોતાના અમલદારોને મોકલ્યા, ને ત્યાંના રાજકર્તાઓને અંગ્રેજો સાથે મૈત્રી બાંધવાનું કહાવ્યું. ત્યાર પછી કોઈ દિવસ ફ્રેંચોએ હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોની સામે ટક્કર ઝીલવાનો યત્ન કર્યો નથી. આજે હિંદમાં ફ્રેંચોને તાબે માત્ર પોંડીચેરી, ચંદ્રનગર, માહી, કારીકલ અને યાનાન છે.

બાણીતો ફ્રેંચ ગવર્નર દુપ્લે:—દુપ્લે પહેલાં ચંદ્રનગરના સંસ્થાનનો ડાઇરેક્ટર હતો. પછી પોતાની શક્તિને લીધે પોંડીચેરીનો ગવર્નર અને ફ્રેંચ સંસ્થાનનો ડાઇરેક્ટર જનરલ થયો. તેની મહત્વાકાંક્ષા હિંદુસ્તાનમાંથી અંગ્રેજોને કાઢી મૂકવાની અને ફ્રેંચ સત્તા સ્થાપવાની અને દંડ કરવાની હતી.

કર્ણાટકના ૧લા વિગ્રહમાં તેણે લાખોદોને કરેલી સલાહ માન્ય કરી નહિ. અંગ્રેજોને તેણે હરાવ્યા, તેથી દેશી રાજ્યોમાં તેણે સારી નામના મેળવી. દેશી રાજાઓની માહોમાંહેની તકરારનો લાભ લઈ ફ્રેંચ અમલ દેલાવવા તે ઇચ્છા રાખતો હતો. તેણે દેશી સિપાઇઓને કેળવણી આપી, અને લગભગ બધાં મોટાં રાજ્યોમાં ફ્રેંચ અમલદારો દાખલ કર્યા. તે યુક્તિપ્રયુક્તિથી મુજરૂરજંગને નિઝામ બનાવવામાં અને ચંદાસાહેબને કર્ણાટકનો નવાબ બનાવવામાં ફતેહમંદ થયો; પણ જ્યારે લોર્ડ કલાઇવે ઉપરાઉપરી વિજયો મેળવવા માંડ્યા, ત્યારે ફ્રેંચ આબરૂને ઘોકા પહોંચ્યો. એટલું થતાં પણ દુપ્લેએ આબરૂ જળવી રાખવા બધા પ્રયત્નો કર્યા; પણ ફ્રેંચ રાજ્યની તેને જોઇએ તેટલી મદદ મળી નહિ, તેથી તે ફાવી શક્યો નહિ. જ્યારે તેને હિંદુસ્તાનમાં રહેવાની બધીજ જરૂર હતી, ત્યારે રાજ્યના અધિકારીઓએ તેને ફ્રાન્સ પાછો બોલાવી લીધો, અને તેમ કરવામાં તેઓએ સંમતિ જૂલ કરી હતી.

તેણે હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેંચ અમલ દેલાવવાને લગભગ પોતાના પદરના ૩,૦૦,૦૦૦ પૌંડ ખર્ચ્યા હતા, પણ ફ્રેંચ રાજ્યે તે માન્ય કર્યું નહિ, અને

તેને છેક નિરાધાર સ્થિતિમાં મૂક્યો. ક્રાન્સ પહોંચ્યા પછી તે ઇ. સ. ૧૭૬૪ માં અત્યંત ગરિબાઈમાં મરણ પામ્યો.

લાલી:—તે એક મહાન ફ્રેંચ યોદ્ધો હતો, અને ફ્રેન્ચ નામની લડાઈમાં પ્રખ્યાત થયો હતો. ક્યુર્ટકના ઝગ્ગ વિગ્રહમાં લાલીએ ફોર્ટ-સેન્ટ-ડેવિડ જીતી લઈ ત્યાંનો કિલ્લો જમીનદોસ્ત કર્યો. પરંતુ યુસીને ઉત્તર સરકાર-માંથી પોતાની મદદે યોદ્ધાવવાની તેણે ભૂલ કરી હતી. આખરે સર આયરક્રૂટે તેને વાંદીવાશની લડાઈમાં હરાવ્યો, અને તેજ લડાઈથી ફ્રેંચ સત્તાનો નાશ થયો. આથી ન્યારે તે ક્રાન્સ પાછો ફર્યો, ત્યારે તેના પર કામ ચલાવવામાં આવ્યું, અને તેને ફ્રાંસી દેવામાં આવી.

યુસી:—તે પણ પ્રખ્યાત ફ્રેંચ સૈનિક હતો. તેણે ઇ. સ. ૧૭૫૦ માં જીજનો કિલ્લો જીતી લીધો હતો. તેણે સલાબતજંગને હૈદરાબાદની ગાદી પર બેસાડ્યો, અને તેના બદલામાં ઉત્તર સરકારનો મુલક મેળવ્યો. છેવટે તે પણ વાંદીવાશની લડાઈમાં હાર્યો અને કેદ પકડાયો. ન્યારે વિગ્રહ પુરો થયો ત્યારે તેને મુક્ત કરવામાં આવ્યો, અને તે ક્રાન્સ ગયો. વળી પાછો તે ઇ. સ. ૧૭૮૩ માં હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો, પણ તરતજ મરી ગયો. તેણે ઇ. સ. ૧૭૫૦-૮૩ સુધી ક્રાન્સના રાજ્યની ઘણીજ વખાણવા લાયક નોકરી કરી હતી.

ફ્રેંચોની પડતીનાં કારણો:—(૧) ઇંગ્લિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિનું જેવું બંધારણ હતું તેવું ફ્રેંચ કંપનિનું નહોતું, તેથી કેટલેક દરજ્જે ફ્રેંચ કંપનિમાં અનિયમિતપણું ચાલતું.

(૨) બ્રિટિશ કંપનિને માતૃભૂમિમાંના રાજ્યકર્તાની સંપૂર્ણ મદદ હતી, ન્યારે ફ્રેંચ કંપનિના માણસો સ્વાર્થી હોઈ કંપનિને અણીને વખતે તેવી મદદ આપી શકતા નહિ.

(૩) બ્રિટિશ કંપનિના અમલદારો આહોશ ને હોશિયાર હતા, ન્યારે ફ્રેંચ કંપનિના અમલદારોમાં માત્ર દુષ્ટ અને યુસી સિવાય તેવા કુશળ અને રાજદારી પુરુષો ન હતા.

(૪) બ્રિટિશ પ્રજાનું નૌકાબળ પણ સમર્થ હતું, ન્યારે ફ્રેંચોનું તેવું બળવાન અને ટક્કર ગ્રીએ તેવું નહોતું.

(૫) ફ્રેંચ અમલદારો તરફ ફ્રાન્સના રાજ્યની નીતિ કઢંગી હોવાનું જણાય છે. જ્યારે જ્યારે હિંદમાં જેમની જરૂર હોય, ત્યારે ત્યારે તેઓને ફ્રાન્સ પાછા બ્રોલાવી લેવામાં આવે, અને એકાદ બૂલને પરિણામે તેમની ગેરહાજરીમાં ગંભીર નુકસાન થાય, એટલે તે માટે તેમને જવાબદાર ગણીને કામ ચલાવવામાં આવે. દુષ્કેની મહત્વાકાંક્ષા માત્ર સ્વપ્નવત્ હતી, જ્યારે અંગ્રેજોએ પોતાની સત્તા દૃઢ રીતે સ્થાપી હતી.

પ્રશ્નો.

- (૧) વાંદીવાશની લડાઈ પછીનો ફ્રેંચ ઇતિહાસ ટુંકામાં આપો.
- (૨) દુષ્કેનું ચારિત્ર્ય ટુંકામાં લખો. તેની ધારણા કેવા પ્રકારની હતી? પોતાની ધારણા પાર પાડવામાં તે કેમ નિષ્ફળ ગયો, તે સંકારણ સમજાવો.
- (૩) લાલો અને બુસીના જીવનનો ટુંક હેવાલ આપો.
- (૪) ફ્રેંચોની પડતીનાં કારણો ગણાવો.

પ્રકરણ ૫ મું.

અંગ્રેજ પ્રજાનું હિંદમાં આગમન.

બ્રિટિશ સત્તાનો પાયો નાખનાર રોબર્ટ ક્લાઈવ.

બ્રિટિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની.
કંપનિનું પૂર્વજ્ઞાંત.
બુનાઇટ્સ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની.
હિંદમાંની અંગ્રેજ કોલીઓ.

અદારમાં સૈન્યમાં હિંદની સ્થિતિ.
બ્રિટિશ સત્તાનો પાયો નાખનાર
રોબર્ટ ક્લાઈવ.
કંપનિની ફ્રેંચો સાથે દરિયાઈ.

બ્રિટિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની:—હિંદના વેપારથી લેભાઈ પોર્ટુગીઝ, ડચ અને ફ્રેંચ આદિ યુરોપી પ્રજા કેવી રીતે આપણા દેશમાં આવી, અને તેમનું શું થયું તે આપણે વાંચી ગયા. હવે અંગ્રેજો કેવી રીતે આવ્યા, અને વેપાર કરતાં કરતાં તેઓ કેવી રીતે સર્વોપર ગયા તે જોઈએ. ડચ લેખક પ્રમોદકાર વેપાર ચલાવનાર

હતા, અને હિંદુસ્તાનમાંના માલના યુરોપમાં મનમાન્યા પૈસા લેતા હતા. તેઓ ખાસ કરીને તેજનાનો વેપાર કરતા હતા, અને મરી જેવી ચીજનો ભાવ એટલો બધો લેતા હતા, કે અંગ્રેજો તે સહન કરી શક્યા નહિ. અતિ તેઓએ પણ પૂર્વના દેશો જોડે વેપાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. દુનીઆમાં મોટા બનાવો માત્ર નજીવા કારણમાંથી કેવી રીતે બને છે તે આ દષ્ટાંતથી સાબીત થાય છે. ડચ લોકોએ મરીનો ભાવ વધાર્યો, માટે અંગ્રેજોએ હિંદ સાથે વેપાર કરવા ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપની સ્થાપી, એમ કહીએ તો તે અયોગ્ય તો નહિજ ગણાય.

કંપનિનું પૂર્વવૃત્તાંત:—ઇ. સ. ૧૬૦૦ માં બ્યારે હિંદુસ્તાનમાં મહાન અકબર રાજ્ય કરતો હતો, ત્યારે ઇંગ્લેન્ડમાં રાણી ઇલિઝાબેથ રાજ્ય કરતી હતી. તે વખતે લંડનના કેટલાક વેપારીઓએ રાણી ઇલિઝાબેથને હિંદુસ્તાનમાં વેપાર કરવા માટે પરવાનગી આપવા અરજી કરી. રાણીએ તેઓને વેપાર કરવાની સનદ આપી, અને ઇંગ્લિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપની સ્થાપાઈ.

ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૬૦૮ માં કેપ્ટન હોકિન્સ ઇંગ્લેન્ડના ૧લા જેમ્સ રાજાનો પત્ર લઈ જહાંગીર ખાદશાહ પાસે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો. તેણે ઇ. સ. ૧૬૧૨ માં સુરતમાં પહેલવહેલી અંગ્રેજ વેપારીઓની કોઠી સ્થાપી. પોર્ટુગીઝ લોકોથી આ સહન થઈ શક્યું નહિ, તેથી વારંવાર બંને પ્રજા વચ્ચે તકરાર થતી. એક વખત સુરત પાસે આવેલા સુહાલી ગામ પાસે બંનેના કાફલાને લડાઈ થઈ, પણ તેમાં પોર્ટુગીઝ લોકો હાર્યા. તે પછી ઇ. સ. ૧૬૧૫ માં જેમ્સ ૧લાએ સર ટોમસ રોને જહાંગીરના દરબારમાં એલચી તરીકે મોકલ્યો. જહાંગીર તેની વાતચીત ઉપરથી ખુશ થયો, અને તેને ૩૦,૦૦૦ રૂપિયાના વર્ષાસનથી ૪૦૦ ઘોડેસવારોનો મનસબદાર બનાવ્યો. જહાંગીરે અંગ્રેજોને તમામ મોગલ રાજ્યમાં વેપાર કરવાની છૂટ આપી.

આગળ જતાં ઇ. સ. ૧૬૩૯ માં ચંદ્રગિરના રાજા પાસેથી અંગ્રેજોએ જમીનનો એક કકડો ખરીદ કર્યો, અને ત્યાં ફોર્ટ-સેન્ટ-બ્યોર્જ નામનો કિલ્લો બાંધ્યો. તે જગ્યાએ હાલનું મદ્રાસ શહેર આવેલું છે. ત્યાર બાદ ઇ. સ. ૧૬૫૧ માં હુમલીમાં અંગ્રેજ લોકોએ કોઠી સ્થાપી. વર્ષ ૧૬૬૨

માં ઇંગ્લેન્ડના રાજા ચાર્લ્સ ૨ જાનાં પોર્ટુગલના રાજાની કુંવરી વેરે લગ્ન કર્યાં. આપણું હાલનું મુંબઈ શહેર તે વખતે બબ્બ શહેર નહોતું, પણ માત્ર ૧૦૦ માછીઓનાં ઝુપડાંનું ગામકું હોઈ પોર્ટુગીઝ લોકોના તાબામાં હતું. પોર્ટુગલના રાજાએ મુંબઈ ખેટ પોતાની પુત્રીને પહેરામણીમાં આપ્યો, અને ચાર્લ્સ ૨ જાએ તેને 'ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની' ને ૧૦ પાઉન્ડને ગણોતે આપ્યો. છેવટે ઇ. સ. ૧૬૯૦ માં જોબ કાર્નાક નામના માણસે કલકત્તામાં કોઠી સ્થાપી, અને સુરતમાંથી કોઠી બદલી ત્યાં લઈ ગયા. કલકત્તામાં તેઓએ ફોર્ટ-સેન્ટ-વિલિયમ નામનો કિલ્લો બાંધ્યો. આ રીતે અંગ્રેજોએ હિંદુસ્તાનમાં મુખ્ય મથકો હાથ કર્યા.

યુનાઈટેડ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની:—ઉપર પ્રમાણે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિએ 'પૂર્વના પ્રદેશો સાથે બહોળો વેપાર ચલાવવા માંડ્યો. તેઓને વેપારમાં નફો મેળવતા જોઈ ઇંગ્લેન્ડના બીજા વેપારીઓની પણ હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર કરવાની ઇચ્છા થઈ, અને તેઓએ પણ એક જુદી કંપની સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો. ઇ. સ. ૧૬૩૪ માં ચાર્લ્સ ૧ લાએ બીજી કંપનિને પણ સનંદ આપી. દસ વર્ષ સુધી તો બન્ને કંપનિ વચ્ચે હરિફાઈ ચાલી, અને બન્ને કંપનિના નોકરો એક બીજાનો વેપાર તોડી પાડવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. બંને કંપનિ વચ્ચે એટલી હદ સુધી ઝઘડો થયો, કે છેવટે બન્ને કંપનિને એકઠી કરી દેવાની ઇંગ્લેન્ડને જરૂર પડી. આવી રીતે એકત્ર કંપનિ થયા પછી કંપનિના વેપારની સ્થિતિ સુધરી, અને છેવટે ઇ. સ. ૧૭૦૨ માં તેને "યુનાઈટેડ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિ" એટલે કે "સંયુક્ત વ્યાપારી મંડળ" એવું નામ આપવામાં આવ્યું. આ કંપનિએ ઇંગ્લેન્ડના રાજા પાસેથી હિંદના વેપારનો કુલ ધખરો મેળવ્યો, અને એટલેથી હવે કોઈ પણ બીજી કંપનિ ઉભી થવાનું હંમેશાને માટે બંધ થયું.

હિંદમાંની અંગ્રેજ કોઠીઓ:—અહારમાં સૈકાની શરૂઆતમાં અંગ્રેજોએ હિંદુસ્તાનમાં કેટલાંક સેંચાનો સ્થાપ્યાં. તેઓએ હિંદના પશ્ચિમ કિનારે અમદાવાદ, ભરૂચ, સુરત, જુહાપી, મુંબઈ, તેલીચેરી અને કાલીકટ મુકામે કોઠીઓ સ્થાપી. વળી પૂર્વકિનારે મદ્રાસ, કલ્કત્તા અને મચ્છલીપટ્નમમાં માર

સંસ્થાનો સ્થાપનાં, અને બંગાળમાં કલકત્તા, પટણા, ઢાકા, રાજમહાલ અને કાસિમબજારમાં વેપારી કોડીઓ નાખી. એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે, કે અંગ્રેજોએ જે ગામમાં કોડીઓ સ્થાપી હતી, તેની જમીન તેઓની માલીકીની નહોતી. તે જમીન તેઓએ જુદા જુદા રાજાઓ પાસેથી અથવા તો મોગલ શહેનશાહો પાસેથી ભાડે લીધેલી હતી. એક ફક્ત મુંબઈ તેઓનું પોતાનું હતું, પણ તેનો એ જમાનામાં ઉદય થયો નહોતો.

અઢારમા સૈકામાં હિંદની સ્થિતિ:—અંગ્રેજોનો ખાસ ઉદ્દેશ તો હિંદુસ્તાનમાં વેપાર કરવાનો જ હતો. પરંતુ તેઓને પોતાનાં સંસ્થાનો વધારવાની, કિલ્લાઓ બાંધવાની અને દૃઢ રાજ્યસત્તા પ્રાપ્ત કરવાની શી જરૂર પડી, તે અઢારમા સૈકાની શરૂઆતની હિંદની આંતર સ્થિતિ તમામવાધી જણાઈ આવે છે. ઇ. સ. ૧૭૦૭ માં ઔરંગઝેબના મૃત્યુ પછી મોગલ સલ્તનતના પાયા ડગમગવા લાગ્યા. મરાઠાઓનું પ્રાબલ્ય વધવા લાગ્યું. રજપુતો સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા, અને પંજાબમાં સીખ લોકો પોતાની સત્તા જમાવવા લાગ્યા. ઔરંગઝેબના મૃત્યુ પછી સુબાઓ સ્વતંત્ર થઈ ગયા, અને હિંદમાં ઠેરઠેર અધાધુધી ચાલી. હામ હામ બંડ થવા લાગ્યાં અને લોકોના જનમાલની સહીસલામતી ધટવા લાગી. મરાઠાઓ ત્રાસ વર્તાવવા લાગ્યા, અને ચોથ ઉધરાવવા લાગ્યા. ઇ. સ. ૧૭૩૯ માં નાદિરશાહ આ દેશ ઉપર ચડી આવ્યો, અને દિલ્હીમાં લૂંટ ચલાવી ધરાન પાછો ગયો.

આ બધાં તોફાનો શાંત પાડવાને માટે એક મહાન સત્તાની જરૂર હતી. આવા પ્રમંડળો લાલ જે પદેથી પ્રજાઓ હિંદમાં હતી તેમનેજ લેવાનો હતો. અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો બન્ને મળેલો લાલ લેવા ચૂક્યા નહિ. દુષ્ણે દેશી ગજાઓના લશ્કરને તાલીમ આપવા લાગ્યો, અને તેની મદદથી અંગ્રેજ લોકોને હિંદમાંથી હાંકી કાઢવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. હવે અંગ્રેજોને પણ પોને સ્થાપેલાં સંસ્થાનો જળગી રાખવા માટે તૈયાર રહેવાની ફરજ આવી પડી, અને તેમ કરવાથી દેશમાં અંદર અંદરના અધાધુધીમાં ઉતરવાની જરૂર પડી. ત્યારે ફ્રેંચો એક પક્ષકારને મદદ કરતા, ત્યારે અંગ્રેજો તેના સામા પક્ષકારને મદદ કરતા. જે ફ્રેંચ લોકોએ સર્વોપર થવાની

આકાંક્ષા ન રાખી હોત, તો અંગ્રેજોને વેપાર સિવાય દેશી રાજ્યોમાં માથું માફવાની જરૂર પડત નહિ.

બ્રિટિશ સત્તાનો પાયો નાખનાર રોબર્ટ કલાઈવઃ—તે ઇ. સ. ૧૭૨૫ની ૨૯ મી સપ્ટેમ્બરે જન્મ્યો હતો. બાળપણમાં તે બહુ તોફાની હતો. શાળામાં પણ તે કંઈ શીખ્યો નહિ, તેથી તેના પિતાએ તેને હિંદુસ્તાનમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિમાં કારકુન તરીકે મોકલ્યો. તે ઇ. સ. ૧૭૪૪ માં મદ્રાસ આવ્યો. એ કામથી તે એટલો બધો કંટાળી ગયો હતો, કે તેણે એક વખત તો આપઘાત કરવાનો ઇરાદો કર્યો હતો. પરંતુ તેના નસીબે ગોળી છટકી ગઈ; તે ઉપરથી તેણે જાણ્યું કે તે પોતે કોઈ મોટું કામ કરવાને સરજાએલો હોવો જોઈએ. કણાંટકના ૧લા વિગ્રહમાં બ્રિટિશ લોકોએ પોંડીચેરીને ઇ. સ. ૧૭૪૮ માં ઘેરો ઘાલ્યો હતો, તે વખતે કલાઈવે બહુ બહાદુરી બતાવી આપી હતી. આર્કાટના ઘેરા વખતે પણ તેણે બુદ્ધિ વાપરી ફ્રેંચોનો પરાજય કર્યો હતો. તે ઇ. સ. ૧૭૫૩ માં ઇંગ્લેન્ડ ગયો. પછી ઇ. સ. ૧૭૫૬ માં ફોર્ટ-સેન્ટ-ડેવિડના ગવર્નર તરીકે પાછો આવ્યો, અને તેણે ઘેરીઆનો કિલ્લો જીતી લીધો. જ્યારે તેણે કલકત્તાની અંધારી કોટડી વિષેના દીલગીરી ભરેલા સમાચાર સાંભળ્યા, ત્યારે તે લશ્કર લઈ કલકત્તે ગયો, કલકત્તા લઈ લીધું, હુગલી પર જાપો માર્યો, અને બંગાળના નવાબ સિરાજ-ઉદ્-દૌલાને સલાહ કરવાની ફરજ પાડી. ફરીથી તેણે નવાબને પ્લાસીના યુદ્ધમાં ઇ. સ. ૧૭૫૭ માં હરાવ્યો, અને હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ રાજ્યનો પાયો નાખ્યો. ત્યાર પછી તેને બંગાળનો ગવર્નર બનાવવામાં આવ્યો.

કર્નલ કલાઈવઃ બંગાળનો ગવર્નર: (ઇ. સ. ૧૭૫૭-૧૭૬૦)

કર્નલ કલાઈવે અલીગાહરને પટણાનો ઘેરો ઉઠાવી લેવા ફરજ પાડી, અને તેણે કરેલી મદદના બદલામાં કલકત્તાની આસપાસના પ્રદેશો મીરજાહર પાસેથી કંપનિ માટે મેળવ્યા. ઉત્તરમાંથી ફ્રેંચોને નસાડી મૂકવા તેણે વિજયા-પટ્ટણના રાજાને મદદ કરી અને સલાબતજંગ સાથે સલાહ કરી, તેથી કરીને મચ્છલીપટ્ટણ અને બીજો મુલક કે જેની ૪ લાખ રૂબીઆની

વાર્ષિક ઉપજ હતી તે અંગ્રેજોને મળ્યો. વળી તેણે ૩૨ લોકોને હરાવ્યા, ને પૈસાની મોટી રકમ આપવા ફરજ પાડી.

ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૭૬૦ માં તે ઇંગ્લેન્ડ ગયો. ત્યાં તેનો સારો સત્કાર કરવામાં આવ્યો, અને તેને ઉમરાવ (લોર્ડ)ની પદવી આપી.

લોર્ડ ક્લાર્કવઃ બીજી વાર બંગાળનો ગવર્નર: (ઇ. સ. ૧૭૬૫-૬૭)-ક્લાર્કવના પહેલી વખત ઇંગ્લેન્ડ ગયા પછી તેની ગેરહાજરી-માં કંપનિની રાજ્ય-અવસ્થામાં ઘણી અંધાધુંધી ચાલી હતી. એથી ઇ. સ. ૧૭૬૫ માં લોર્ડ ક્લાર્કવને બંગાળના ગવર્નર અને સેનાધિપતિ તરીકે બીજી વાર મોકલવામાં આવ્યો. આ વખતે અયોધ્યાનો નવાબ શુજાઠૌલા અને મોગલ પાદશાહ શાહઆલમ બન્ને કંપનિના અંધીવાન હતા, તેમને ક્લાર્કવે મુક્ત કર્યા. વળી શાહઆલમ પાસેથી બંગાળ, બહાર અને ઓરિસ્સા પ્રાંતનો દિવાની મેળવી. એ પછી તેણે કંપનિની રાજ્યપદ્ધતિમાં ઘણા સુધારા કર્યા. કંપનિના નોકરોના પગારમાં સુધારાવધારા કરી તેમને લાંચરૂશવત લેતાં અટકાવ્યા, અને કંપનિની સત્તાને દૃઢ કરી સર્વોપરિ બનાવી. પછી તે ઇ. સ. ૧૭૬૭ માં ઇંગ્લેન્ડ ગયો. તેણે દેશની મહત્ત્વ અને વખાણવા લાયક સેવા કરી. આખરે પોતાની નિદ્રાગ્રીથી કંટાળી તેણે ઇ. સ. ૧૭૭૪ માં આપઘાત કરી નિદ્રાગ્રીનો અંત આણ્યો.

કંપનિની ફ્રેન્ચો સાથે હરિકાઈ:—જુદી જુદી યુરોપી પ્રજાઓ હિંદમાં વેપાર અર્થે આવેલી, તેમાં છેવટે માત્ર બેજ પ્રજાને એટલે કે અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચોને સખત હરિકાઈમાં ઉતરવું પડ્યું હતું. પાછલાં પ્રકરણોમાં કચ્છ-ટકના વિગ્રહો અને નિઝામના પ્રસંગોમાં આપણે જોયું, કે અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચો એક બીજાની સામે શી રીતે લડાઈઓમાં ઉતર્યા. ફ્રેન્ચ ગવર્નર દુરોએ અને અંગ્રેજ ગવર્નર રોબર્ટ ક્લાર્કવે પોતપોતાની માતૃભૂમિ માટે શું શું કર્યું, અને છેવટનું પરિણામ શું આવ્યું તે પણ આપણે જાણ્યું. આ બધી બાબતો વિષે તમે એક વાર ફરીથી વિચાર કરી જોશો, અને સમગ્ર વાત બાબતો સ્પષ્ટ થશે. એટલું જ કહેવું બસ અર્થ પડશે.

પ્રશ્નો.

- (૧) 'ઈન્ડિયન ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનિ' અને 'યુનાઇટેડ ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનિ'નો હુંક ઇતિહાસ આપો.
- (૨) કંપાનની જુદી જુદી કેડીઓ ગણાવી તે વિષે જાણવાજ્ઞેમ લખીકત લખો.
- (૩) રોઅર્ટ કલાઈવનું જીવનચરિત્ર હુંકમાં લખો.
- (૪) રોઅર્ટ કલાઈવ અને દુપ્લેનો મુકાબલો કરો.
- (૫) કલાઈવની મુરાદ બર આવી, અને દુપ્લેને નાસીપાસી મળી, એ વાત સકારણ સમજાવો.

પ્રકરણ ૬૬.

બંગાળના નવાબો અને કંપનિ સરકાર.

બંગાળના ઇતિહાસની રૂપરેખા.
કલિકત્તાનું કારાગૃહ.
પ્લાસીનું યુદ્ધ.
મીરજાદર અને મીરકાસમ.

બંગાળ, બહાર, ને ઓરિસ્સાની
દિવાની.
દ્વિરાજ્યપદ્ધતિ.
કલાઈવના મુધારા.
પુનરાવર્તન.

બંગાળના ઇતિહાસની રૂપરેખા:—બંગાળમાં અસલ હિન્દુ રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. સૌથી પહેલાં શાહજુદ્દીન ધોરીના એક મરદાર બખત્યાર ખિલજીએ બંગાળના રાજા લક્ષમણસેનને ઇ. સ. ૧૨૦૩ માં હરાવ્યો, ત્યારથી ત્યાં મુસલમાની સત્તાની શરૂઆત થઈ. પહાણ અમલ દરમિયાન ત્યાંના મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓ સ્વતંત્ર જેવા હતા. આખરે શેરશાહે બંગાળા જીત્યું, પણ તેની પછી અકબરે તે દેશ જીત્યો ત્યાં મુધી ત્યાંના હેકિમેએ પોતાની સ્વતંત્રતા ટકાવી રાખી હતી.

આમ અકબરની જીતથી બંગાળા મોગલ સલ્તનતનો એક ભાગ ગણાયો, અને પાદશાહની વત્તી અમલ ચલાવવા ત્યાં મુખા નીમવામાં

આવતા. પરંતુ જેમ જેમ મોગલ રાજ્યસત્તા નબળી પડવા લાગી, તેમ તેમ બંગાળના સુબાઓ સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા આખરે મુશિંદકુલીખાં નામના બાહોશ સુબાએ ધણેખરે અંશે સ્વતંત્રતા જાહેર કરી. ઇ. સ. ૧૭૪૨ માં અલીવર્દીખાં નામના બહારના દિવાને મુશિંદકુલીખાંના પૌત્રને ગાદી પરથી ઉઠાડી મૂકી બંગાળની સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી. તે ધણો કાબેલ રાજ્યકર્તા હતો. પરદેશી વેપારીઓ પાસેથી પુષ્કળ દ્રવ્ય લઇ તેના બદલામાં તેઓનું તે રક્ષણ કરતો હતો. ઇ. સ. ૧૭૫૬ માં તેના મૃત્યુ પછી તેનો દૌલિત સિરાજ-ઉદ્-દૌલા ગાદીએ આવ્યો. તે ધણોજ હકીમે, મિત્રજ, સ્વચ્છંદી અને અવિચારી હતો. અંગ્રેજોને તે ધિક્કારતો હતો, અને તેમને દેશમાંથી હાંકી કાઢવાનો ક્લાગ જોતો હતો. તેનો એ મનસુખો કવખતનો હતો.

કલકત્તાનું કારાગૃહ: (ઇ. સ. ૧૭૫૬)—સિરાજ-ઉદ્-દૌલા પોતાના બાળ ભત્રીજાના દિવાનના પુત્ર કીસનદાસને બહુ ત્રાસ આપતો હતો, અને તેનો નાશ કરવા નવાબે ધાર્યું. આથી તે અંગ્રેજોને શરણે ગયો. નવાબે તેની માગણી કરી, પણ અંગ્રેજોએ તે સ્વીકારી નહિ. વળી આ વખતે યુરોપમાં અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો વચ્ચે લડાઇ ચાલતી હતી, તેથી હિન્દુસ્તાનમાં પણ ફ્રેંચ લોકોથી સાવધાન રહેવાની અંગ્રેજોને જરૂર હતી. આ કારણથી અંગ્રેજો બંગાળમાં ફોર્ટ વિલિયમ નામના કિલ્લાને સમરાવવા લાગ્યા. નવાબે અંગ્રેજોને કિલ્લો સમરાવવા ના પાડી, છતાં અંગ્રેજોએ તેનું કહ્યું માન્યું નહિ. આમ બળતામાં ઘી હોમાયું. નવાબે અંગ્રેજો પર હલ્લો કરી કાસિમબજારની કોઠી સર કરીને કલકત્તા પર હુમલો કર્યો. આ વખતે અંગ્રેજો પાસે બચાવ કરવાનાં પુરતાં સાધનો નહોતાં, છતાં કિલ્લાનું રક્ષણ કરવા તેઓએ ટક્કર ઝીલી. છેવટે નાસભાગ થતાં કેટલાક હોડીઓમાં બેસી નાઠા. બાકી રહ્યા તે બહાદુરીથી લડ્યા, પણ નવાબના વચનથી આખરે તેઓ શરણે થયા. નવાબે વચનભંગ કરી શરણે થએલાઓને કેદમાં નાખવા હુકમ કર્યો. એટલે ૧૪૬ અંગ્રેજોને એક નાની અંધારી કોટડીમાં પૂરવામાં આવ્યા. કોટડીમાં હવા આવવા માટે ફક્ત બે નાની બળીઓ

હતી, અને ઉનાળાના દિવસો હતા, તેથી ગરમી પણ અસહ્ય હતી. આવી નિર્દય રીતે તેઓને ગાંધી રાખવામાં આવ્યા, અને ઇન્સાફની વાત વહાણ પર મુલતવી રાખવામાં આવી. ગરમીથી કંટાળેલા અને પીવાના પાણી માટે વલખાં મારતા અંગ્રેજો અંદરની ખરાબ હવાનો ભોગ થઇ પડ્યા, અને ન્યારે બીજો દિવસે સવારે બારણું ઉઘાડવામાં આવ્યું, ત્યારે માત્ર ૨૩ માણસો જીવતાં નીકળ્યાં. આ ત્રાસદાયક બનાવ ઇતિહાસમાં ‘કલકત્તાનું કારાગૃહ’-‘અંધારી કોટડી’ ને નામે પ્રસિદ્ધ છે.

પ્લાસીનું યુદ્ધ: (ઇ. સ. ૧૭૫૭)—કલકત્તાના કારાગૃહના માઠા સર્માચાર ન્યારે મદ્રાસ પહોંચ્યા, ત્યારે મદ્રાસના ગવર્નરે કલાઈવ અને વોટસનની સરદારી હેઠળ મોટું લશ્કર મોકલ્યું. તેઓએ આવી કલકત્તાની કોડી સર કરી, એટલે સિરાજ-ઉદ્-દૌલાએ અંગ્રેજો સાથે સંધિ કરી; પરંતુ કલાઈવને નવાબ વિષે અવિશ્વાસ હતો. દરમિયાન નવાબ ફ્રેંચો સાથે મળી જઈને અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવા ખટપટ કરે છે, એમ કલાઈવના સમજવામાં આવ્યું. આથી તેણે નવાબના સેનાપતિ મીરજીર સાથે ખાનગી મસલત ચલાવી એક બેત રચ્યો. એ કાવતરામાં કલાઈવ અને મીરજીરે એવો ઠરાવ કર્યો, કે યુદ્ધ દરમિયાન અંગ્રેજો અને નવાબનાં લશ્કર સામસામાં મળે, તે વખતે મીરજીરે તેના સિપાઈઓ સાથે કલાઈવને આવી મળવું, અને તેના બદલામાં કલાઈવે મીરજીરને બંગાળનો નવાબ બનાવવો.

આ કાવતરામાં અમીચંદ નામનો ધનાઢય વેપારી સામેલ થયો. પહેલાં તો તેણે તે કાવતરું ફેડી નાખવાની કલાઈવને ધમકી આપી, પણ તેને શાંત રાખવા કલાઈવે તેને ૩૦ લાખ રૂપિયા આપવા કબુલ્યા. કલાઈવે બે દસ્તાવેજો તૈયાર કર્યાં; એક ખરો અને બીજો ખોટો. ખરા દસ્તાવેજ ઉપર તેણે સહી કરી નહિ, પણ ખોટો દસ્તાવેજ જે અમીચંદને બતાવવાનો હતો તેના ઉપર તેણે સહી કરી; પરંતુ પ્રમાણિક વોટસને સહી કરવા ના પાડી, ત્યારે તેની બતી કલાઈવની સૂચનાથી એક અંગ્રેજો વોટસનના નામની સહી કરી. અંતે નવાબની સાથે સમાધાની કરવાની વાત પડતી મૂકી

કલાઈવે લડાઈ જાહેર કરી. પ્લાસીના મેદાનમાં બન્ને લશ્કર સામસામાં મળ્યાં. નવાબ પાસે ૫૦,૦૦૦ પામદળ, ૧૮,૦૦૦ ઘોડેસવાર ને ૧૦૦ તોપો હતી. અંગ્રેજ લશ્કર પ્રમાણમાં નાનું પણ કેળવાયેલું હતું. મીરજાદરે પહેલાં તો મદદ કરી નહિ; કારણ કે કઈ બાબુ જીતમાં છે તેની તે રાહ જોતો હતો. આખરે તેણે જોયું કે અંગ્રેજો જીતશે ત્યારે તે કલાઈવને આવી મળ્યો. પ્લાસીના યુદ્ધમાં માત્ર થોડાક કેળવાયેલા અંગ્રેજ સિપાઈઓએ નવાબના મોટા લશ્કરને હરાવ્યું. નવાબનો વફાદાર સરદાર મીરમદીખાન મરાયો, એટલે નવાબે મીરજાદરને ખોળે પાછડી મૂકી, પણ આખરે આશા છોડી નવાબ નાડો. પ્લાસીના વિજય પછી સિરાજ-ઉદ્-દૌલાને બદલે મીરજાદરને બંગાળનો નવાબ બનાવવામાં આવ્યો. પાછળથી સિરાજ-ઉદ્-દૌલાને મારી નાખવામાં આવ્યો. અંગ્રેજ કંપનિના નોકરાને મીરજાદરે મોટાં ઇનામો આપ્યાં, અને કંપનિને જગીર તરીકે કલકત્તાની આસપાસનો “ચોવીસ પરગણા” ના નામથી ઓળખાતો મુલક આપ્યો. આવી રીતે પ્લાસીના યુદ્ધવિજયથી બંગાળમાં અંગ્રેજોને જગીર મળી, ને બંગાળમાં અંગ્રેજ સત્તાનો પાયો નખાયો. અમીચંદ શેઠને ૩૦ લાખ રૂપીઆની માગણી વખતે કલાઈવે માત્ર ખોટો દસ્તાવેજ બતાવ્યો. અમીચંદની બધી આશા પડી જાગી; તે ગાંડા જેવો થઈ ગયો, ને હેબક ખાઈ મરણ પામ્યો. નાણાંના ભોભે દેશદ્રોહના કામમાં જાગ લેનારને એથી બીજી વિશેષ શિક્ષા શું હોઈ શકે ?

મીરજાદર અને મીરકાસમ:—હવે કલાઈવને બંગાળમાં અંગ્રેજ કંપનિનો મવર્નર બનાવવામાં આવ્યો. તે ઇ. સ. ૧૭૬૦ માં ઇંગ્લેન્ડ ગયો, અને ત્યાં તેને મોટું માન આપવામાં આવ્યું. તેને ઉમરાવ (Lord) બનાવવામાં આવ્યો. કલાઈવના સ્વદેશગમન પછી કંપનિનો કારભાર વાન્સીટાર્ટ નામનો અમલદાર ચલાવતો. તે મીરજાદર ઉપર કાણુ રાખી શક્યો નહિ, તેથી મીરજાદર ખરાબ રીતે રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. ભોલેની રિયતિ પણ જંગીર થઈ પડી. કંપનિના માણસો મરણ મુજબ લાંચરસ્ત્ર લેતા, અને તેથી કરીને કંપનિને બહુ ખોટા આવવા લાગી.

મિ. વાન્સીટાર્ટે મીરજાદરને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો, અને તેના જમાઇ મીરકાસમને નવાખ બનાવ્યો. મીરકાસમે તેના બદલામાં કંપનિને ખરદાન, ચિતેગોંગ, અને મેદનીપુરની જમીનો આપી. એટલામાં મોગલ શહેનશાહ શાહઆલમને બહાર ઉપર ચડાઇ કરી, પણ મીરકાસમે મેજર કર્નાકની મદદથી તેને હરાવ્યો.

પરંતુ મીરકાસમ અને કંપનિ વચ્ચે ઝઘડો ઉભો થયો. મીરકાસમે કંપનિના માલ ઉપર જકાત માફ કરી હતી, પણ કંપનિને નામે કંપનિના નોકરો પણ ખાનગી માલ મંગાવતા, અને જકાત આપતા નહોતા. ઉપર પ્રમાણે બીજા કેટલાક વેપારીઓએ પણ કંપનિને નામે માલ મંગાવવા માંડ્યો, અને એ રીતે દાણચોરી શરૂ થઈ. મીરકાસમની આવકને એથી ઘોકા પહોંચ્યો.

મીરકાસમે બંદોખસ્ત કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ બ્યારે તે ફાવ્યો નહિ ત્યારે તેણે સઘળા લોકોની જકાત માફ કરી. પરંતુ કંપનિના માણસોથી તે પણ સહન થઈ શક્યું નહિ; કારણ કે કંપનિના માણસોની ઇચ્છા એવી હતી, કે નવાખ કંપનિ પાસેથી જકાત ન લે, પણ બીજા વેપારીઓ પાસેથી તો તેણે જકાત લેવીજ જોઈએ. નવાખની એવી રાજનીતિથીજ કંપનિને વેપારમાં લાલ મજા એમ હતું. આથી મીરકાસમ અને કંપનિ વચ્ચે અણબનાવ થયો, અને લડાઇનાં કારણોની રાહ જોવાવા લાગી. એટલામાં એવું બન્યું કે ઇ. સ. ૧૭૬૩ માં મોંગીર મુકામે કંપનિનું એક વહાણ ૫૦૦ બંદુકો સાથે આવ્યું. મીરકાસમે તેને આગળ વધતાં અટકાવ્યું. આ ઉપરથી મિ. એલીસે પટણા ઉપર હલ્લો કર્યો અને શહેર લઇ લીધું. નવાખના લશ્કરે પટણા પાછું સર કર્યું, કેટલાક અગ્નિજોને કેદ કર્યા, અને કાસિમખાનમાં આવેલી અગ્નિજો કોડી તામે કરી.

મેજર એડમ્સે નવાખને ઘેરીઆ મુકામે હરાવ્યો અને મોંગીર લઈ લીધું. નવાખે આ ઉપરથી ધમકી આપી, કે જો તમે તમારો હુમલો જારી રાખશો, તો પટણામાં બંદીવાન બનેલા બધા અગ્નિજોને મારી નાખવામાં આવશે. મેજર એડમ્સ આગળ વધ્યો, ને નવાખે ધાતકી રીતે અગ્નિજોની

કતલ કરી. આ બનાવ ‘પટણની કતલ’ને નામે પ્રસિદ્ધ છે. અંગ્રિજોએ પટણુ લઇ લીધું, એટલે નવાબ મીરકાસમ અયોધ્યાના નવાબને શરણે ગયો.

ઇ. સ. ૧૭૬૪ માં બકસર મુકામે યુદ્ધ થયું. તેમાં અયોધ્યાનો નવાબ હાર્યો, અને અંગ્રિજોને શરણે ગયો. મીરકાસમ નાસ્તી ગયો, અને મીરજીરને ફરીથી નવાબ બનાવ્યો, પણ તે ઇ. સ. ૧૭૬૫ માં મરણ પામ્યો. તેજ વખતે લોર્ડ ક્લાઇવ ઇંગ્લેન્ડથી પાછો આવ્યો.

બંગાળા, બહાર અને ઓરિસ્સાની દિવાની:—ઉપર પ્રમાણે ચાલેલી અવ્યવસ્થાની ખબર બ્યારે ઇંગ્લેન્ડ પહોંચી, ત્યારે ક્લાઇવને અવસ્થા કરવાને હિંદુસ્તાનમાં પાછો મોકલવામાં આવ્યો. ક્લાઇવ ઇ. સ. ૧૭૬૫માં પાછો આવ્યો, અને શાહઆલમને અને શુજાદૌલાને મળવા અલ્લાહાબાદ ગયો. ત્યાં તેઓની સાથે સલાહ કરી. અલ્લાહાબાદ અને કોરા શાહઆલમને આપ્યાં, અને શાહઆલમને વાર્ષિક ૨૫ લાખ રૂપિયા લેવાની સરતે કંપનિને બંગાળા, બહાર અને ઓરિસ્સાની દિવાની આપી. ‘દિવાની’ એટલે જમીનનું મહેસુલ વસુલ કરવાનો હક, અને દિવાની તકરારોનો નિર્ણય કરવાનો અધિકાર.

દિરાજ્યપદ્ધતિ:—કંપનિને દિવાની મળી એટલે તેના બદલામાં કંપનિએ બંગાળા, બહાર અને ઓરિસ્સામાં રક્ષણ કરવું જોઇએ. વળી શાહઆલમને પણ જેવું જોઇએ કે બંગાળાનો નવાબ સારી રીતે રાજ્ય ચલાવે છે કે નહિ. આમ નવાબ પણ રાજ્ય ચલાવે, અને કંપનિ પણ અધિકાર ભોગવે. મહેસુલ એકઠું કરવાને માટે દેશી અમલદારોને નીમવામાં આવ્યા, પણ મહેસુલ એકઠું કરવાની સાથે તેઓને રાજ્યનાં બીજાં કામોમાં પણ ધ્યાન આપવાનું હતું. આવી રીતે બેવડું રાજ્ય ચાલતું અને તે સાત વરસ સુધી ચાલ્યું, પણ પરિણામ સાફ આવ્યું નહિ. પાછળથી વૅરન હેસ્ટિંગ્સે આ પદ્ધતિ નાબુદ કરી હતી.

ક્લાઇવના સુધારા:—હવે ક્લાઇવે કંપનિની આંતર રીતિ ઉપર લક્ષ આપવું શરૂ કર્યું. તેણે કંપનિના નોકરોને લાંચ લેવાની તથા ખર્ચની વેપાર કરવાની ને બંધીસો સ્વીકારવાની પણ મના કરી. અત્યાર સુધી કંપનિના

જે અમલદારો યુદ્ધમાં ભાગ લેતા હતા, તેમને તેઓના પગાર હિપરાંત ભત્ર્યું મળતું. નવાબે તે ભત્ર્યું અમલ્યું કર્યું હતું, પણ કલાઇવે તે ભત્ર્યામાં ઘટાડો કર્યો, અને કંપનિનું ખર્ચ કમી કર્યું. આથી કેટલાક સિપાઇઓએ બળવો કર્યો, કેટલાક અમલદારોએ રાજનામાં આપ્યાં, પણ કલાઇવે તેના નિશ્ચયથી જરા પણ ડગ્યો નહિ. આખરે પાછી શાંતિ થઈ, અને અંગ્રેજી રાજ્યસત્તાને બંગાળામાં દબ કરીને કલાઇવે ઇંગ્લેન્ડ ગયો, ઇ. સ. ૧૭૬૭.

પુનરાવર્તન:—બંગાળાના છેલ્લા રજપુત રાજ લક્ષ્મણસેનને બખ્ત્યાર ખિલ-જીએ હરાવી મુસલમાની સત્તા સ્થાપી. તે પછી પઠાણ અમલ દરમિયાન હાકેમો સ્વતંત્ર હતા. શેરશાહે બંગાળા જીત્યું, પણ પાછળથી રાજ્યકર્તાઓ સ્વતંત્ર થયા. પછી અકબર પાદશાહે દેશ જીત્યો, ને મોગલ સુબાઓનો અમલ બેઠો. આખરે મુશિદ-કુલીખાં સ્વતંત્ર થયો, ને સિરાજ-ઉદ્-દૌલાનાં અવિચારી કામોથી અંગ્રેજ કંપનિની સત્તા સ્થપાઈ. મીરજીર અને મીરકાસમ કંપનિના હિતમાં આડે આવતાં તેમને પણ સહન કરવું પડ્યું. અતે લૉર્ડ કલાઇવે દિવાની મેળવી, સુધારા કર્યા, દ્વિરાજ્ય-પદ્ધતિ દાખલ કરી, ને બ્રિટિશ સત્તાનો પાયો નાખ્યો. હિંદમાં બ્રિટિશ રાજ્યનો પાયો નાખવાનું માન લૉર્ડ કલાઇવને ધટે છે.

પ્રશ્નો.

- (૧) બંગાળાના ઇતિહાસનો ટુંક હેવાલ આપો.
- (૨) સિરાજ-ઉદ્-દૌલા, મીરજીર, અને મીરકાસમના ચારિત્ર્ય પરથી બંગાળાની મુસલમાન સત્તાનો નાશ થવાનાં કારણો ગણાવો.
- (૩) કલકત્તાનું કારાગૃહ અને પ્લાસીના યુદ્ધનું વર્ણન કરો.
- (૪) કલાઇવના સુધારા, 'દિવાની', અને 'દ્વિરાજ્યપદ્ધતિ' વષે બોલો છો ?
- (૫) "લૉર્ડ કલાઇવે હિંદમાં બ્રિટિશ રાજ્યનો પાયો નાખ્યો" એ સત્ય તેની કારકર્દી લક્ષમાં લઈ સાબીત કરો.

જાણવા ભેગ તવારીખ.

- ૧૪૯૨ કોલંબસે નવી ભૂમિ-અમેરિકાની શોધ કરી.
- ૧૪૯૭ બાર્થોલોમ્યુ-ડી-આઝની સ્પેનથી કેપ ઓર્ ગુડ હોપ સુધીની સફર.
- ૧૪૯૮ વાસ્કો-ડી-ગામા સ્પેનથી કાલીકટ બંદરે આવ્યો.
- ૧૬૦૦ ઇંગ્લિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિ સ્થપાઈ. રાણી ઇલિઝાબેથે કંપનિને વેપાર કરવાની સનંદ આપી.
- ૧૬૦૨ ૩૨ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિ સ્થપાઈ.
- ૧૬૧૫ સર ટોમસ રો જહાંગીરના દરબારમાં આવ્યો.
- ૧૬૩૯ કંપનિએ મદ્રાસ મેળવ્યું: ફોર્ટ-સેન્ટ-જ્યોર્જ બાંધ્યો.
- ૧૬૫૧ કંપનિએ હુગલીમાં કોઠી નાખી.
- ૧૬૬૨ ચાર્લ્સ ૨ જાને મુંબઈ બેટ પહેરામણીમાં મળ્યો.
- ૧૬૬૮ ચાર્લ્સ ૨ જાએ મુંબઈ બેટ કંપનિને આપ્યો.
- ૧૬૯૦ કલકત્તામાં કોઠી: ફોર્ટ-વિલિયમ બાંધ્યો.
- ૧૭૦૨ યુનાઇટેડ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિ.
- ૧૭૦૨ ઇંગ્લેન્ડની એન રાણીએ કંપનિને સનંદ આપી.
- ૧૭૩૯ નાદિરશાહની હિંદ પર ચઢાઈ.
- ૧૭૪૧ દુષ્કેનું હિંદુસ્તાનમાં આગમન.
- ૧૭૪૪ કલાઈવ મદ્રાસ આવ્યો.
- ૧૭૪૬-૪૮ ક્લૉટકનો ૧લો વિગ્રહ.
- ૧૭૪૬ ફ્રેંચ ગવર્નર લાબોર્દેને મદ્રાસ છૂટી લીધું.
- ૧૭૪૮ યુરોપમાં એ-લા-સાપેલની સંધિ.
- ૧૭૪૮ નિઝામ અસફજહનું મરણ.
- ૧૭૫૦-૫૩ ક્લૉટકનો ૨જો વિગ્રહ.
- ૧૭૫૦ છુત્તીએ છંછનો કિલ્લો સર કર્યો.

૧૭૫૨ આર્કાટનો ઘેરો: કક્ષાઈવે આર્કાટ લીધું.

આર્કાટ, આર્ની ને કોવરેપાકનાં યુદ્ધો.

કલાઈવ અને લોરેન્સના વિજય.

૧૭૫૬ કલકત્તાનું કારાગૃહ.

૧૭૫૭ પ્લાસીનું યુદ્ધ.

૧૭૫૮-૬૧ કલ્ચાટકનો ઝગ્ગે વિગ્રહ.

૧૭૫૯ ફ્રેંચ સરદાર લાલીએ આર્કાટ લીધું.

૧૭૬૦ વાંદિવાશનું યુદ્ધ: સર આયર કૂટે લાલીને હરાવ્યો.

૧૭૬૩ યુરોપમાં પારિસની સંધિ.

૧૭૬૩ પટણાની કતલ.

૧૭૬૪ બકસરનું યુદ્ધ.

૧૭૬૫ અલ્લાહાબાદના કરાર: કક્ષાઈવે બંગાળા, બહાર ને
ઓરિસ્સાની દિવાની મેળવી.

૧૭૬૭ કલાઈવનું છેલ્લું સ્વદેશગમન.

૧૭૭૨ રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ.

૧૭૭૪ કલાઈવનો આત્મઘાત.

૧૭૮૩ યુરોપમાં વર્સેલ્સની સંધિ.

વિભાગ ૭ મો.

બ્રિટિશ હિંદમાં કંપનિ સરકારનો અમલ.

ગવર્નર જનરલોની કારકીર્દિ.

(ઇ. સ. ૧૭૭૪ થી ઇ. સ. ૧૮૫૭)

પ્રકરણ ૧ લું.

વૉરન હેસ્લિંગ્સ: ૧ લો ગવર્નર જનરલ.

(ઇ. સ. ૧૭૭૪ થી ઇ. સ. ૧૭૮૫)

રાજ્યવ્યવસ્થા અને આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારા.

કલાઈવ પછીનો કંપનિનો કારભાર.

વૉરન હેસ્લિંગ્સે કરેલા સુધારા.

રેહિલા લોકો પર છૂટ.

મહેસુરનો ૧ લો વિચર.

રેગ્યુલેટિંગ ઍક્ટ: નિયામક ધારો.

મરેડી ૧ લો વિચર.

મહેસુરનો ૨ લો વિચર.

હેસ્લિંગ્સ પર મૂકેલાં આરોપો.

હેસ્લિંગ્સનું ચારિત્ર્ય.

પિટ્ટનો કાયદો: બોર્ડ ઑફ કંટ્રોલ.

કલાઈવ પછીનો કંપનિનો કારભાર:—સને ૧૭૬૭ માં કલાઈવ ઇંગ્લેન્ડ ગયો. ત્યાર પછી કંપનિનો રાજ્યકારભાર વ્યવસ્થિત ચાલતો ન હતો. કંપનિના નોકરો દેશી માણસો પાસેથી લાંચરૂપત લેતા હતા, અને જે અમલદારોને મહેસુલ ઉધરાવવા નીમ્યા હતા, તેઓ કંપનિને પુરેપુરાં નાણાં આપતા ન હતા. વળી જેઓ અમલદારોને વધારે પૈસા આપે, તેઓનેજ ન્યાય મળતો હતો. બંગાળમાં આ વખતે ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો, તેને લીધે લોકોના જનમાલની પણ ખુવારી થવા લાગી. આ બધાં કારણોથી કંપનિને નાણાંની ભીડ પડી. આવી આવી અનેક મુશ્કેલીઓને પહોંચી વળવા અને કંપનિને સારી સ્થિતિમાં લાવવા માટે એક બાહોશ અને હેશિયાર સુકાનીની જરૂર પડી. કંપનિના વ્યવસ્થાપકોએ આ કામ માટે વૉરન હેસ્લિંગ્સને બંગાળના ગવર્નર તરીકે નીમ્યો. તેણે ઇ. સ. ૧૭૭૨ થી ઇ. સ. ૧૭૭૪ સુધી બંગાળના ગવર્નર તરીકે કામ કર્યું.

વૉરન હેસ્લિંગ્સે કરેલા સુધારા:—ગવર્નરના ઓદ્ધા પર આવ્યા પછી હેસ્લિંગ્સનો પહેલી ફરજ કંપનિને વ્યવસ્થિત બનાવવાની હતી, તેથી તેણે પોતાનું લક્ષ તે તરફ આપ્યું.

કલાઈવે સ્થાપેલી દ્વિરાજ્યપદ્ધતિથી દેશી અમલદારો પુરેપુરા પૈસા કંપનિને આપતા નહોતા, અને કંપનિને બહોા ગેરફાયદો થતો હતો.

વૉરન હેસ્ટિંગ્સ.

હેસ્ટિંગ્સે આ દિરાન્ત-
પદ્ધતિ નાબુદ કરી
જમીનદારો પાસેથી મહે-
સુલ એકઠું કરવાને
અંગ્રેજી અમલદારો
નીમ્યા, અને તેઓ કલે-
કટર કહેવાયા. પાછળથી
કલેકટરોના ઉપરી તરીકે
કમિશનરો નિમાયા. શરૂ-
આતમાં તો ન્યાય આપ-
વાનું કામ પણ કલેકટ-
રોને સોંપવામાં આવ્યું,
પરંતુ છેવટના ન્યાયને
માટે કલકત્તામાં એક
વરિષ્ટ કોર્ટ સ્થાપવામાં
આવી. આ ઉપરાંત તેણે
બીજા ઉપાયો લઈ કંપ-

નિની તિબેરી તરફ કરી. વળી સાહિત્યના વિકાસ તરફ પણ તેણે પુરતું લક્ષ આપ્યું.

રોહિલા લોકો પર જીત:—પાણીપતના યુદ્ધ પછી પણ મરાઠાઓનું પ્રાબલ્ય વધતું જતું હતું, તેથી રોહિલખંડના રોહિલા લોકોએ અયોધ્યાના નવાબ શુબ્બઘોષાને મરાઠાઓના ભયમાંથી દૂર રાખવા બદલ ૪૦ લાખ રૂપિયા આપવાનું ઠરાવ્યું. જ્યારે તકરાર પતી રહી, ત્યારે રોહિલાઓએ ઠરાવેલા રૂપિયા આપવાની ના પાડી, અને મરાઠાઓની સાથે ઐક્ય કરવા તૈયારી કરવા માંડી. આ અનાવધી અયોધ્યાના નવાબે વૉરન હેસ્ટિંગ્સની મદદ માગી. હેસ્ટિંગ્સે તેમ કરવા કબુલ કર્યું, અને રોહિલાઓની સામે એક બળવાન લશ્કર મોકલ્યું. રોહિલાઓએ પણ બહાદુરી બતાવી; પણ તેઓ કળવાએલા બ્રિટિશ લશ્કર સામે ટક્કર ઝીલી શક્યા નહિ, તેથી તેઓનો પરાજય થયો અને તેઓને સમ્રાટી ચૂક્યા.

+મહેસુરનો ૧ લો વિગ્રહ:—આ વખતે હૈદરઅલી મહેસુરનો રાજ્ય-કર્તા થઇ પડ્યો હતો, અને તેણે દખ્ખણમાં કંપનિને અનેક રીતે રંજાડવા માંડ્યું હતું. વળી તેની વધતી જતી સત્તાથી કંપનિને ભવિષ્યની પીડામાં ઉતરવું પડે એમ હતું, તેથી તેની સાથે વિગ્રહ થયો. એ વિગ્રહમાં થએલાં યુદ્ધો, તેનું પરિણામ અને છેવટની સલાહ વિષે તમે હૈદરઅલીના પ્રકરણમાં પાછળ શીખી ગયા છો, છતાં એ વાતનો અહીં ફરીથી વિચાર કરવા માટે તે ભાગ પર નજર નાખશો, એટલે બસ થઈ પડશે.

રેગ્યુલેટિંગ ઍક્ટ ચાને નિયામક ધારો: (ઇ. સ. ૧૭૭૩)—વૉરન હેસ્ટિંગ્સના અમલથી કંપનિની નાણાં સંબંધી સ્થિતિ સુધરી હતી, પરંતુ હજી તે દેવામાંથી મુક્ત થઈ શકી નહોતી, તેથી તેના સંચાલકોએ પાર્લમેન્ટ પાસેથી ૧,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ માગ્યા. તે ઉપરથી પાર્લમેન્ટે કંપનિ ઉપર દેખરેખ રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને ત્યારથીજ કંપનિ ઉપર ધીમે-ધીમે પાર્લમેન્ટનો કાબુ આવવા લાગ્યો. આમ પાર્લમેન્ટે ‘નિયામક ધારો’ (રેગ્યુલેટિંગ ઍક્ટ) પસાર કર્યો. †રેગ્યુલેટિંગ ઍક્ટની મુખ્ય કલમો નીચે મુજબ હતી:—

(૧) બંગાળના ગવર્નરને બ્રિટિશ હિંદનો ગવર્નર જનરલ ગણવો, અને મુખ્ય તેમજ મદ્રાસના ગવર્નરો પર તે હકુમત ચલાવે એમ ઠર્યું.

+ મહેસુરના ૧ લા વિગ્રહ માટે જુઓ:—પૃષ્ઠ ૧૬૬

● રેગ્યુલેટિંગ ઍક્ટમાં નીચેના બીજા સિદ્ધાંતોનો પણ સમાવેશ થતો હતો.

- (૧) કંપનિના ૨૪ ડિરેક્ટરોમાંથી દર વર્ષે વારાફરતી છઠ્ઠે કમી કરવા, અને તેમને બદલે નવા છને ચુંટણીથી હાખલ કરવા. આથી ૨૪ ડિરેક્ટરોના મંડળની મુદત ચાર વર્ષની રહે એવું બન્યું.
- (૨) ગવર્નર જનરલ અને કાઉન્સિલથી સુપ્રીમ કોર્ટના જડબે સ્વતંત્ર હતા.
- (૩) પહેલા ગવર્નર જનરલ અને તેની કાઉન્સિલની નીમણૂક પાર્લમેન્ટે કરી, પણ તે પછીની નીમણૂક ડિરેક્ટરોના મંડળે રાજની સંમતિ લઈ કરવી એમ કરાવવામાં આવ્યું.
- (૪) કંપનિના નોકરોને રાજમહારાજ કે નવાબો પાસેથી અથવા કોઈ પણ રીતે ધનામ લેવાનો પ્રતિબંધ કરવામાં આવ્યો.
- (૫) કંપનિના નોકરોને ખાનગી વેપાર કરવાની મના કરવામાં આવી.

- (૨) ગવર્નર જનરલને મદદ કરવાને ચાર મેમ્બરોની એક કાઉન્સિલ નીમવી. ગવર્નરજનરલ અને સભ્યોની સત્તા કૉન્સિલમાં સમાન હતી.
- (૩) ગવર્નર જનરલ અને કાઉન્સિલે મળીને બહુમતીથી કારોબાર ચલાવવો; પણ જો સમાન મત ઉપરવાત આવી જાય, તો ગવર્નર જનરલ પોતે એક વધુમત આપી શકે એમ ઠરાવવામાં આવ્યું.
- (૪) કલકત્તામાં વરિષ્ઠ અદાલત (સુપ્રીમ કોર્ટ) સ્થાપવામાં આવી. એમાં એક વડો ન્યાયાધીશ (ચીફ જસ્ટિસ) અને ત્રણ મદદનીશ જડજો નીમવામાં આવ્યા. આ ન્યાયાધીશોની નીમણૂક ઇંગ્લેન્ડના રાજના હાથમાં હતી.

***મરેડી ૧ લો વિગ્રહ:—**પેશ્વાની ગાદી માટે ઉભી થએલી તકરારોમાં એક પક્ષે રઘુનાથરાવ અને બીજે પક્ષે રાજ્યપ્રતિનિધિ નાનાફડનવીસ સાથે કંપનિને કેવી રીતે જોડાવું પડ્યું, તેમાં મુંબઈ સરકાર અને કલકત્તા સરકારને શું શું કરવું પડ્યું, ક્યાં ક્યાં યુદ્ધો થયાં, અને છેવટે સાલગ્રામના તહક્કી વિગ્રહનો અંત કેવી રીતે આવ્યો, તે પાછળ મરાઠાઓના ઇતિહાસમાં તમે ક્ષીપ્રી ગયા છો. એ સમજાવી બાબતો આ પ્રકરણમાં પણ તેટલીજ અગત્યની હોવાથી તમારે તેનો ફરીથી વિચાર કરવો પડે છે.

+મહેસુરનો ૨ જો વિગ્રહ:—હૈદરઅલી સાથે કંપનિ સરકારને બીજો વિગ્રહ સાથી થયો, વિગ્રહ દરમિયાન થએલાં યુદ્ધોમાં બંને પક્ષને કેવી હાર-જીત મળી, હૈદરનું મરણ થયું, અને દીપુ સુલતાને વિગ્રહ જનરી રાખ્યો, પણ અંતે સલાહ થઈ છેવટનું પરિણામ શું આવ્યું, એ વગેરે બાબતો તમે પાછળ જાણી ગયા છો, તેનો આ પ્રસંગે પુનઃ વિચાર કરવો જરૂરનો છે.

હેરિટગેસ પર મૂકેલા આરોપો:—જ્યારે હેરિટગેસ પોતાની જગાનું રાજનામું આપી ઇંગ્લેન્ડ ગયો, ત્યારે તેના દુરમનોએ તેની સામે કાવતરું રચ્યું, અને તેના પર આરોપો મૂક્યા. (૧) કંપનિની તિબેરી તર કરવા સાર હેરિટગેસે કાશીના રાજ ચૈતતર્સીંગ પાસેથી ૪૦ લાખ રૂપિયા લીધા; તથા (૨) અયોધ્યાની બેગમો પાસેથી ૭૫ લાખ રૂપિયા કઢાવ્યા.

મરેડી ૧ લો વિગ્રહ માટે જુઓ:—૫૫૬ ૧૫૦-૧૫૧

+મહેસુરનો ૨ જો વિગ્રહ માટે જુઓ:—૫૫૬ ૧૧૧-૧૭-૧૮

કાશીરાજ ચૈયતસીંગ:—કાશીનો રાજ ચૈયતસીંગ અયોધ્યાના નવાબની સત્તા નીચે હતો, અને નવાબે તેને બ્રિટિશનો રક્ષિત બનાવ્યો હતો. તેના રક્ષણને માટે ત્યાં બ્રિટિશ લશ્કર રાખવામાં આવ્યું હતું, તેના ખર્ચ પેટે તેણે એક વખત માત્ર ૫ લાખ રૂપીઆ આપ્યા હતા. જ્યારે હેરિટગ્સે બાકીના ખર્ચની ઉધરાણી કરી, ત્યારે તે આપવા તેણે ના કહી. તે ઉપરથી હેરિટગ્સ જાતે બનારસ ગયો. ચૈયતસીંગને ઠરાવ્યો, અને તેની ગાદી તેના ભત્રાંજનને આપી; તેના કિલ્લામાંથી હેરિટગ્સે કંપનિના લશ્કરી ખર્ચ પેટે ૪૦ લાખ રૂપીઆ લીધા.

અયોધ્યાની બેગમો:—અયોધ્યાના નવાબ શુબદૌલા પછી તેનો પુત્ર અસફદૌલા ગાદીએ આવ્યો. તે કંપનિના લશ્કરનું ખર્ચ આપવા અશક્ત હતો. તેની મા અને દાદી પાસે પૈસો પુષ્કળ હતો. બેગમોએ કાશીના રાજ ચૈયતસીંગને મદદ કરી હતી, તેથી હેરિટગ્સે બેગમો ઉપર લશ્કર મોકલ્યું, અને ખર્ચ પેટે ૭૫ લાખ રૂપીઆ વસુલ લીધા.

રાજ નન્દકુમાર:—તે ઉપરાંત (૩) નન્દકુમાર નામના બ્રાહ્મણને અયોધ્ય રીતે ફાંસી દીધી, એવો આરોપ હેરિટગ્સ ઉપર મૂકવામાં આવ્યો. નન્દકુમાર કારોબારી સભાના સભ્યોનો માનીતો હતો, અને મિ. ક્રાન્સિસની શિખવણીથી તેણે હેરિટગ્સ ઉપર રશ્વત લેવાનો આરોપ મૂક્યો. તેવામાં કોઈ બીજા ખાનગી ગૃહસ્થે નન્દકુમાર ઉપર ખોટો દસ્તાવેજ કરવાનો આરોપ મૂક્યો. તે તકનો લાભ લઈ હેરિટગ્સે તેના પર કામ ચલાવ્યું, અને તેને ફાંસીની શિક્ષા કરી.

ઉપર જણાવેલા ત્રણ આરોપો માટે હેરિટગ્સ ઉપર પાર્લમેન્ટ સમક્ષ સાત વર્ષ સુધી કામ ચલાવવામાં આવ્યું, પણ છેવટે તેને નિર્દોષ ઠરાવવામાં આવ્યો. હેરિટગ્સને એ કામમાં અઢળક ખર્ચ થયો હતો, અને અથાગ શ્રમ વેઠ્યો પડ્યો હતો. મિ. ક્રાન્સિસે આ કામમાં હેરિટગ્સ વિરુદ્ધ ઘણો ભાગ લીધો હતો.

* મિ. બાર્વેલ, મિ. ક્રાન્સિસ, જનરલ ક્લેવરિંગ અને કર્નેલ મોન્સન એ ચાર કાઉન્સિલના સભ્યો હતા.

હિંદુસ્તાનું ચારિત્ર્ય:—તે અઢાર વર્ષની ઉંમરે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો, અને તેણે કંપનિની સારી સેવા બજાવી હતી. તેણે પોતાની હોશિયારીથી ઉપરી અમલદારોની પ્રીતિ મેળવી, અને ધૈર્યથી અને નિષ્પક્ષપાતપણાથી ગવર્નર જનરલની પદવી પ્રાપ્ત કરી. તેણે બ્રિટિશ રાજ્ય તરફ સારી વફાદારી બતાવી. કલાધર્મે બ્રિટિશ રાજ્યનો નાખલો પાયો તેણે દઢ કર્યો. તે ઈંગ્લેન્ડ ગયે, ત્યારે બ્રિટિશ સત્તા નીચે બંગાળા, બહાર, ઓરિસ્સાનો થોડો મુલક, કાશી, ઉત્તર સરકાર, મદ્રાસ, મુંબઈ અને સુરત વગેરે સ્થળો હતાં.

પિટ્ટનો કાયદો: બોર્ડ-ઓફ-કન્ટ્રોલ: (ઇ. સ. ૧૭૮૪) - રિગ્યુલેટિંગ

એક્ટ' પ્રમાણે ગવર્નર જનરલના હાથમાં માત્ર નામનીજ સત્તા હતી; કારણ કે કારોબારી સભાના સભ્યો એકત્ર થઈ ગવર્ન

વિલિયમ પિટ્ટ.

પણ કામ બરાબર રીતે કરવા દેતા નહોતા. તે ઉપરથી પાર્લિમેન્ટને હિંદુસ્તાન વિષે બીજો નવો કાયદો પસાર કરવાની જરૂર જણાઈ. લૉર્ડ પિટ્ટે એક ખરડો તૈયાર કરી પાર્લિમેન્ટ સમક્ષ મૂક્યો અને તે પસાર થયો. તે ખરડા પ્રમાણે કંપનિને વેપાર કરવાની જે સત્તા હતી તે કાયમ રાખી, પણ રાજકીય સત્તા કંપનિના વ્યવસ્થાપકો પાસેથી પડાવી

લઈ એક બીજા 'નિયામક સભા' (બોર્ડ ઓફ કન્ટ્રોલ) ના હાથમાં મૂકી, આ નિયામક સભાના સભ્યો કે જેઓની નીમણૂક માત્ર રાજાજ કરી શકે,

ઇ. સ. ૧૭૮૩માં લૉર્ડ ફૉક્સે એક બિલ ધડી ઢાળ્યું હતું, પણ તેના મંત્રી-મંડળનો અંત આવતાં તે હડી ગયું હતું. આથી નવા પ્રધાન લૉર્ડ પિટ્ટે લૉર્ડ ફૉક્સના બિલમાં ઘટતો ફેરફાર કરી પાર્લિમેન્ટ સમક્ષ નવું બિલ રજૂ કર્યું, અને તે પસાર થયું.

તેઓને સર્વ રાજકીય સત્તા સુપરત કરી. તેઓને પૂછ્યા સિવાય કોઇ પણ ગવર્નર જનરલ લડાઈ કે સલાહ કરી શકે નહિ એમ હતું. ગવર્નર જનરલની કારોબારી સભામાં ચાર સભ્યોને બદલે ત્રણ સભ્યો રાખવામાં આવ્યા.

પ્રશ્નો.

- (૧) વૉરન હેસ્ટિંગ્સ ગવર્નર થયો, ત્યારે કંપનિની શી સ્થિતિ હતી ?
- (૨) વૉરન હેસ્ટિંગ્સે કંપનિના રાજ્યકારભારમાં શા શા સુધારા કર્યા ?
- (૩) રેગ્યુલેટિંગ ઍક્ટ વિષે જે જાણતા હો તે લખો.
- (૪) મ્હેસુર ૨ જા વિગ્રહમાં અને મરેટી ૧ લા વિગ્રહમાં કંપનિ સરકારે શો ભાગ લીધો ? એથી શા શા લાભ થયા ?
- (૫) કંપનિની નાણાં સંબંધી મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા વૉરન હેસ્ટિંગ્સે શા ઉપાયો યોજ્યા ? એથી એના કારભાર વિષે કેવો મત બંધાયો ?
- (૬) પિટ્ઠના કાયદાની મુખ્ય કલમો ગણાવો. રેગ્યુલેટિંગ ઍક્ટ પછી એ કાયદાથી કંપનિના અમલમાં શા શા ફેરફાર થયા ?

પ્રકરણ ૨ જું.

લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસઃ ૨ જે ગવર્નર જનરલ.

(ઇ. સ. ૧૭૮૬ થી ઇ. સ. ૧૭૯૩)

ટીપુની સત્તા પર અંકુશ અને બંગાળાનો જમીનદારવર્ગ.

લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ હોદ્દા પર.

લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસે કરેલા સુધારા.

બંગાળામાં કાયમી જમાબંધી.

કાયમી જમાબંધીના મેરફાવડાં.

મ્હેસુરનો ૩ જે વિગ્રહ.

લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ હોદ્દા પર:—વૉરન હેસ્ટિંગ્સ પછી કાઉન્સિલના, એક સભ્ય મેકડર્સનના હાથમાં ગવર્નર જનરલની સત્તા રહી, પણ તેનાથી લાંબા વખત સુધી કામ ચલાવી શકાય તેમ નહોતું. કંપનિને કારભાર

વધારે સુદઢ કરવા માટે બાહોશ અને હોશિયાર અમલદારની જરૂર હતી. વળી જેણે હિંદુસ્તાનમાં નોકરી ન કરી હોય તેવા અમલદારની જરૂર હતી, તેથી બોર્ડ ઓફ કન્ટ્રોલ તરફથી લોર્ડ કાર્નવૉલિસની નીમણૂક કરવામાં આવી.

પિટ્ઠના કાયદા પ્રમાણે ગવર્નર જનરલની સહાયક સભાના સભ્યોની સંખ્યામાંથી એક કમી કરીને ચારને બદલે ત્રણ સભ્યો રાખવામાં આવ્યા હતા, છતાં પણ લોર્ડ કાર્નવૉલિસે કહ્યું કે ધણીજ અગત્યની બાબતમાં જો તેને તેની મદદનીશ સભાથી સ્વતંત્રપણે વર્તવા દેવામાં આવે, તોજ તે ગવર્નર જનરલનો ઓદ્દો સ્વીકારવા તૈયાર છે. તે ઉપરથી તેને તેમ કરવાની છૂટ આપી, અને ત્યારથી ગવર્નર જનરલ મદદનીશ સભાની સંમતિ સિવાય કોઈ પણ અગત્યની બાબતમાં સ્વતંત્ર પગલું ભરી શકે એમ થયું. આ ઉપરાંત તેને હિંદના બ્રિટિશ લશ્કરના મુખ્ય સેનાપતિનો હોદ્દો પણ આપવામાં આવ્યો.

લોર્ડ કાર્નવૉલિસે કરેલા સુધારા:—(૧) કંપનિના અમલદારોના પગાર નિયમિત કર્યા, અને હિંદને માટે એક સર્વદી મુસ્કી નોકરી બનાવી.

(૨) વૉરન હેસ્ટિંગ્સે કરેલા સુધારા પ્રમાણે કલેક્ટરો મહેસુલ ઉધરાવતા અને ન્યાય પણ આપતા. લોર્ડ કાર્નવૉલિસે કલેક્ટરો પાસેથી ન્યાય આપવાનું કામ લઈ લીધું, અને તેઓને મહેસુલ ઉધરાવવાનુંજ કામ સોંપ્યું. ન્યાયખાતા માટે તેણે જુદા ન્યાયાધીશો નીમ્યા.

(૩) ન્યાય આપવા માટે જુદી કચેરીઓ સ્થાપી. હિંદુ કાયદાના ગ્રંથ માટે પંડિતોને અને મુસલમાન કાયદાના જ્ઞાન માટે કાજી કે વ્યવહારવેત્તાને ન્યાયાધીશના કામમાં મદદ કરવા નીમ્યા. શુદ્ધ ન્યાય આપવાની ઉત્કંઠાથી લોર્ડ કાર્નવૉલિસે એકજ બૂલ એ કરી કે હિંદુઓને મોટી નોકરીમાંથી દૂર રાખ્યા.

(૪) જમીનદારો ફાજદારી સત્તા ચલાવતા હતા તે બંધ કર્યું.

બંગાળમાં કાયમી જમાબંધી:—વૉરન હેસ્ટિંગ્સે જમીનદારોને પાંચ વરસને ગણેતે જમીન આપી હતી, પણ તેથી કંપનિને તુકડાન ખમવું પડતું હતું. કંપનિને નિયમિત આવક આવે તેટલા માટે લોર્ડ કાર્નવૉલિસે કાયમી જમાબંધીનો કામદો પસાર કર્યો.

લૉર્ડ કૉર્નેવાલિસે જમીનદારોનેજ સઘળી જમીન ગણોતે આપી દીધી, જમીનદારોને જમીનના માલિક બનાવી જમીનદારવર્ગ ઉભો કર્યો, અને કાયમને માટે અમુક રકમ જમીનદારો કંપનિને દર વર્ષે આપે તેમ ઠરાવ્યું. આ બાબતમાં જમીનદારોનેજ જવાબદાર ગણ્યા, અને તેથી ખેડુતોના હક તરફ તેણે જોઈએ તેટલું ધ્યાન આપ્યું નહિ.

કાયમી જમાબંધીથી ફક્ત એકજ ફાયદો થયો, અને તે એ હતો કે દર વર્ષે જમીનની માપણી કરવામાં અને મહેસુલ ઠરાવવામાં જે ધમાલ થતી હતી તે અંધ થઈ, અને તેથી કરીને ખેતી તથા વેપાર સારી રીતે ચાલવા લાગ્યાં.

કાયમી જમાબંધીના ગેરફાયદા:-

- (૧) નાના ખેડુતોના હક ડૂબી ગયા.
- (૨) રૈયતવર્ગ જે જમીન ખેડવા વગેરેમાં ખરેખરી મહેનત કરતો, તેને આથી ઘણું ખમવું પડ્યું.
- (૩) જમીનદારો ગમે તેટલા પૈસા કમાય, તોપણ તેઓને તો માત્ર ઠરાવેલુંજ મહેસુલ આપવાનું હતું.
- (૪) જમીનદારો તરફથી અમુક મુકરર રકમજ સરકારને મળતી, તેથી સરકારને ખીજી ચીજો પર કર નાખવાની જરૂર પડી.
- (૫) જમીનદારવર્ગ ઉભો થયા પછી તેઓએ પોતાના લાભ ખાતર પડતર જમીન સુધારી, ખેતીની આબાદી કરી પોતાનું ઉત્પન્ન વધાર્યું, અને સરકારને તો અસલની મુકરર રકમજ મળતી, એથી ભવિષ્યમાં સરકારની આવકને ઘોંકા પહોંચ્યા.

***મહેસુરનો ત્રીજો વિગ્રહ:-**ટીપુ સુલતાને કંપનિ સરકાર સાથેની વર્તણૂકમાં કેટલીક વિરુદ્ધતા દાખવી. મહેસુરનો ત્રીજો વિગ્રહ થતાં લૉર્ડ-કૉર્નેવાલિસે પંડે લશ્કરની આગેવાની લીધી. વિગ્રહ દરમિયાન થએલાં યુદ્ધો, બંને પક્ષની હારજીત, અને છેવટની સલાહ તથા તેના પરિણામ વિષે તમે પાછળ વાંચી ગયા છો. આ બાબતનો પુરેપુરો વિચાર આ સ્થળે કરીને સૈબંધ જોડતાં તમારે શીખવું જોઈએ.

પ્રશ્નો.

- (૧) લોર્ડ કાર્નવાલિસની નીમણૂક શા માટે અગત્યની ગણાય છે ?
- (૨) કાયમી જમાવંધી એટલે શું ? તેના ફાયદા તથા ગેરફાયદા લખો.
- (૩) લોર્ડ કાર્નવાલિસે કરેલા ખીજ સુધારા ગણાવો.
- (૪) મહેસુરના ત્રીજા વિગ્રહનું વર્ણન હંકમાં કરો.

પ્રકરણ ૩ જી.

સર જોન શોર: ૩ જો ગવર્નર જનરલ.

(ઇ. સ. ૧૭૯૩ થી ઇ. સ. ૧૭૯૮)

કંપનિ સરકારની તટસ્થ રાજ્યનીતિ.

સર જોન શોરની નીમણૂક.

તટસ્થ રાજ્યનીતિ.

તટસ્થ રાજ્યનીતિનાં પરિણામ.

મરેડી રાજ્યોની નિલામ પર છત.

હીપુના કાવાલાવા.

અયોધ્યાની ગાદીનો નિકાલ.

કંપનિના પટ્ટામાં ફેરફાર.

સર જોન શોરની નીમણૂક:—કંપનિએ પસાર કરેલી યોજના પ્રમાણે ગવર્નર જનરલ તરીકે જેણે હિંદુસ્તાનમાં નોકરી ન કરી હોય તેવા માણસને નીમવો જોઈએ; પણ પ્રસંગે તેવા ગવર્નર જનરલ તરીકે બાહોશ માણસો મેળવવા દુર્લભ થઈ પડતા, તેથી સર જોન શોરની નીમણૂક કરવામાં આવી. સર જોન શોર ગવર્નર જનરલની મદદનીશ સલાનો મુખ્ય સભ્ય હતો, અને બાહોશ તથા શાંત પ્રકૃતિનો હતો. તેનો રાજ્ય-કારોબાર પણ શાંતિમાં પુરો થયો.

તટસ્થ રાજ્યનીતિ:—પાર્લિમેન્ટ તરફથી ગવર્નર જનરલને સૂચના મળેલી હતી, કે પાર્લિમેન્ટની પરવાનગી વિના તેણે દેશી રાજાઓની સાથે લડાઈમાં ઉતરવું નહિ, તેમજ દેશી રાજાઓ અંદર અંદર લડે તેમાં કાઈને મદદ કરવી નહિ. કંપનિની મુખ્ય ઈચ્છા વેપાર ખીલવવાની હોવી જોઈએ; કંપનિએ રાજ્ય વધારવાની કે રાજ્ય સ્થાપવાની બાબતોમાં માથું મારવાનું નથી. સર જોન શોર આ રાજ્યનીતિને અક્ષરશઃ વળગી રહ્યો. તેણે તટસ્થ રાજ્યનીતિનો અંગીકાર કર્યો.

તટસ્થ રાજ્યનીતિનાં પરિણામ:—કંપાન સરકારે બંને તટસ્થ રાજ્યનીતિ ધારણ કરી, પણ દેશી રાજ્યોને શાંત બેસી રહેવું ગમ્યું નહિ. દેશી રાજ્યો કંપાન સરકારની તટસ્થ રાજ્યનીતિનો લાભ લઈ પોતાની સત્તા જમાવવા લાગ્યા, અને અંદર અંદર લડવા લાગ્યા.

મરેઠી રાજ્યોની નિઝામ પર જીત:—પાંચે મરાઠા રાજ્યો એકત્ર થઈ નિઝામને પજવવા લાગ્યાં. નિઝામે ચાલતી રુઢિ મુજબ સર જોન શોરની મદદ માગી, પણ તેણે મદદ આપવા ના કહી. આથી પાંચે મરાઠા રાજ્યોએ નિઝામ ઉપર ચડાઈ કરી, અને તેમાં નિઝામ ધણીજ શરમ ભરેલી રીતે ઇ. સ. ૧૭૯૫ માં કુર્દલા (ખડાં) ની લડાઈમાં હાર્યો, અને તેને પોતાનું અર્ધું રાજ્ય મરેઠાઓને આપી દેવું પડ્યું.

ટીપુના કાવાદાવા:—વળી તેજ રાજનીતિનો લાભ લઈ ટીપુ ફ્રેંચો તથા અફઘાનો સાથે ખાનગી મસલત ચલાવતો હતો, અને અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી હાંકી કાઢવા પ્રયત્ન કરતો હતો.

અયોધ્યાની ગાદીનો નિકાલ:—વળી એક બીજો પણ બનાવ બન્યો, જેની અંદર સર જોન શોરને માયું મારવાની ફરજ પડી. અયોધ્યાનો નવાબ અસફદૌલા ઇ. સ. ૧૭૯૭ માં મરણ પામ્યો. તેની ગાદી વઝીર-અલી નામના સરદારે પચાવી પાડી, તેથી નવાબના ભાઈ સાદતઅલીએ સર જોન શોરની મદદ માગી. સર જોન શોર તપાસ કરવા અયોધ્યા ગયો. તેણે જાતે સંપૂર્ણ તપાસ કરી સાદતઅલીને ગાદી આપી અને વઝીરઅલીને વર્ષાસન ખાંધી આપ્યું. ત્યાર પછી બીજે વર્ષે સર જોન શોર ઇંગ્લેન્ડ ગયો.

કંપાનના પટ્ટામાં ફેરફાર:—ઇ. સ. ૧૭૯૩ માં કંપાનના પટ્ટાની ૨૦ વરસની મુદત પુરી થતાં કંપાનને નવો પટ્ટો કરી આપવામાં આવ્યો. તેમાં પૂર્વેના બધા વેપાર કંપાનને જુસ્તક રહ્યા, પણ બીજા વેપારીઓને પૂર્વના પ્રદેશોમાંથી ૩,૦૦૦ ટન વજન જેટલો માલ ઇંગ્લેન્ડમાં લઈ જવાની છૂટ મળી. આ છૂટમાં એક પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો, કે એ માલ કંપાનના માલના વેચાણના ધોરણે વેચાવો જોઈએ. વળી આ પટ્ટાથી હિંદના બ્રિટિશ લશ્કરના ઉપરી અમલદારને હીરેકટરોની મંજૂરી વિના કાઢિન્સલમાં હાજરી આપવાનું બંધ કરવામાં આવ્યું.

પ્રશ્નો.

- (૧) સર જોર શોરની તટસ્થ રાજ્યનીતિ વિષે શું જાણો છો ?
- (૨) તટસ્થ રાજ્યનીતિને લીધે દખ્ખણના દેશી રાજ્યકર્તાઓએ શું કર્યું ?
- (૩) સર જોન શોરે અયોધ્યાની ગાદીનો નિકાલ કેવી રીતે આણ્યો ?
- (૪) ઇ. સ. ૧૭૬૩ ના કંપનિના નવા પદા વિષે શું જાણો છો ?
- (૫) કુર્દલાના યુદ્ધનું વર્ણન કરો. પાંચે મરેડી રાજ્યોનો એકત્ર બળે યુદ્ધ કરવાનો એ છેલ્લો પ્રસંગ હતો, એ સંકારણ સમજાવો.

પ્રકરણ ૪ થું.

માર્કિવસ ઑવ્ વેલ્લેસ્લિઃ ૪ થો ગવર્નર જનરલ.

(ઇ. સ. ૧૭૬૮ થી ઇ. સ. ૧૮૦૫)

‘સહાયકારી લશ્કર’ની યોજનાથી દેશી રાજ્યોમાં લાગવગ.

કંપનિ સરકારની રાજ્યસત્તામાં અજબ ફેરફાર.

આરંભમાં દેશની સ્થિતિ.
સહાયકારી લશ્કરની યોજના.
કંપનિ સરકારને મળેલા મુલકો.
નિઝામની મેત્રીઃ બેલારી ને કડપા.
ઓથોઃ મહેમુર વિગ્રહઃ દીપુનો અંત.
કાનહા અને કોઈંગમપુર.
દોઆબ અને રાહિલખંડ મળ્યાં.

વાચબ્ય પ્રાંતોની સરખાત.
૨ એ અને ૩ એ મરાઠા વિગ્રહ.
પેશ્વા, હોલકર, લોંસલે, ને
આયકવાડની મેત્રી.
કર્ણાટક, તાંજોર અને મુરત.
વેલ્લેસ્લિના સ્વદેશમન વખતે
હિંદની સ્થિતિ.

આરંભમાં દેશની સ્થિતિ:—સર જોન શોરના સ્વદેશમન પછી લોંડ વેલ્લેસ્લિની હિંદના ગવર્નર જનરલ તરીકે નીમણુંક કરવામાં આવી. તે પહેલાં વેલ્લેસ્લિ નિયામક સભાનો મુખ્ય સભ્ય હતો, તેથી હિંદુસ્તાનના રાજ્ય-વહીવટ વિષે તે સારી રીતે વાકેફમાર હતો. તેની પહેલાંના ગવર્નર જનરલ સર જોન શોરે તટસ્થ રાજ્યપદ્ધતિ મહણ કરેલી હોવાથી હિંદમાં સર્વત્ર અસાંતિ થઈ રહી હતી. દેશી રાજ્યો આંદોળમાં હે ચડતા હતા, અને સૌ

પોતપોતાની સત્તા દબ કરવાને મથતા હતા. આથી કરીને ટીપુ અફઘાનિ-સ્તાનના શાહ સાથે તથા ફ્રેન્ચોના મહાન શહેનશાહ નેપોલિયન બોનાપાર્ટ સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવતો હતો. એ પત્રવ્યવહારની મતલબ ઘણે ભાગે હિંદમાંથી અંગ્રેજ સત્તા નાબુદ કરી બ્રિટિશ પ્રભુને હાંકી મૂકવાની હતી. ફ્રેન્ચોની મદદથી એ મતલબ સાધીને ટીપુને દખ્ખણના તમામ પ્રદેશના સુલતાન થવાની મુરદ હતી. બ્રિટિશ સત્તાને નાબુદ કરીને તે પછી નિઝામ તેમજ મરેઠા ઉપર કાબુ મેળવવાનો પણ તેનો ધરાદો હતો. મરેઠાઓ તથા નિઝામ પણ પોતપોતાના લશ્કરને ફ્રેન્ચ અમલદારની સરદારી નીચે તાલીમ આપવા લાગ્યા. આમ ટીપુ, મરેઠા, અને નિઝામ એ ત્રણેમાં ટીપુના અભિલાષ રેતીમાં નાવ ચલાવવા જેવા હતા, મરેઠાઓમાં અંદર અંદરના કલહો વધતા જતા હતા, અને નિઝામ ત્રણેમાં નબળો હતો.

નેપોલિયન બોનાપાર્ટ.

સહાયકારી લશ્કરની યોજના:—ત્યારે લૉર્ડ વેલેસ્લિએ ગવર્નર જનરલનો આદેશ સ્વીકાર્યો, ત્યારે તેને લાગ્યું કે દેશકાળની સ્થિતિ જોતાં બ્રિટિશ લોકોની સલામતી જોખમમાં છે, તેથી કોઈ પણ સંગીન અને બંધારણવાળી યોજના ધડપી જરૂરની છે. તેને લાગ્યું કે બ્રિટિશ પ્રભુનું કાયમનું હિત જાળવવા માટે ‘તટસ્થ પદ્ધતિ’ છોડી દેવી જોઈએ, અને દેશી રાજાઓને સલાહશાંતિથી રાખવાને માટે એક સર્વોપરિ સત્તાની સ્થાપના ફરવી જોઈએ. કંપનિ સરકાર સિવાય બીજી કોઈ પણ સત્તા પ્રાગત્ય ધરાવે એમ નથી, તેથી તેણે ‘સહાયકારી લશ્કરની યોજના’ (‘Subsidiary

System '—' સપ્તસિડિઅરી સિસ્ટમ ') સંમેલો એતાં થદી કાદી. આ યોજનામાં નીચેના મુદ્દાનો સમાવેશ થતો હતો:—

માર્કિવસ ઓવ્ વેલેરિય.

રકમ તેઓ ન આપી શકે, તો તેના બદલામાં અમુક પ્રાન્તો કંપનિ સરકારને તેઓએ આપવા.

- (૧) કોઇ પણ દેશી રાજ્ય બ્રિટિશ પ્રજા સિવાય બીજી કોઇ પણ યુરોપી પ્રજાને નોકરીમાં રાખી શકે નહિ.
- (૨) કંપનિ સરકારની સંમતિ સિવાય કોઇ પણ દેશી રાજ્ય લડાઈ કે સલાહ કરી શકે નહિ, તેમજ ખાનગી પત્રવ્યવહાર ચલાવી શકે નહિ.
- (૩) પોતાની સત્તા નીચેના દેશનું રક્ષણ કરવા માટે દેશી રાજ્યોએ બ્રિટિશ સૈન્યની ટુકડીઓ રાખવી, અને તે માટેના ખર્ચ બદલ કંપનિ સરકારને અમુક રકમ આપવી. જે રોકડાં નાણાંની રકમ તેઓ ન આપી શકે, તો તેના બદલામાં અમુક પ્રાન્તો કંપનિ સરકારને તેઓએ આપવા.
- (૪) બ્રિટિશ સત્તા એટલે કે કંપનિ સરકારનું સર્વોપરિપક્ષ સ્વીકારવું. આનો અર્થ એ કે મોગલ સલ્તનતની પડતી પછી એનાજ જેવું સાર્વભૌમત્વ હવે કંપનિ સરકારે ધારણ કરવાનું ધોરણ અંગીકાર કર્યું.
- (૫) કંપનિ સરકારની આ યોજના સ્વીકારનાર દેશી રાજ્યમાં એક બ્રિટિશ પ્રતિનિધિ (રેસીડન્ટ) રાખવાનું હતું.
- (૬) આ યોજના સ્વીકારનાર દેશી રાજ્ય સાથે કંપનિ સરકારે ત્રીસમીનું ધરામણ, અને તેને અમુકીને પ્રસંગે મદદ કરવી.

કંપનિ સરકારને મળેલા મુદ્દકો:—સહાયકારી લશ્કરની યોજના પ્રમાણે કંપનિ સરકારને નીચેના મુદ્દકો મળ્યા.

(૧) નિઝામની મૈત્રી: બેલારી અને કડપા મળ્યાં: (ઇ. સ. ૧૭૯૮)—કુર્દહાની લડાઇમાં સખત હાર ખાધા પછી નિઝામે તેના લશ્કરને કેળવવા માટે અમુક જમીન ફ્રેન્ચ અમલદારોને આપી હતી, અને વેલેસ્લિને ખબર મળી કે નિઝામ અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવાને દીપુ સાથે મસલત ચલાવતો હતો. એથી તેણે નિઝામને સહાયકારી લશ્કરની યોજના સ્વીકારવા અને કંપનિ સરકારના મિત્ર અને મળતીઆ થવાની ફરજ પાડી. નિઝામે તે યોજના સ્વીકારી, અને તેના બદલામાં બેલારી અને કડપાના પ્રાંતો લશ્કરના ખર્ચ માટે કંપનિ સરકારને આપ્યા.

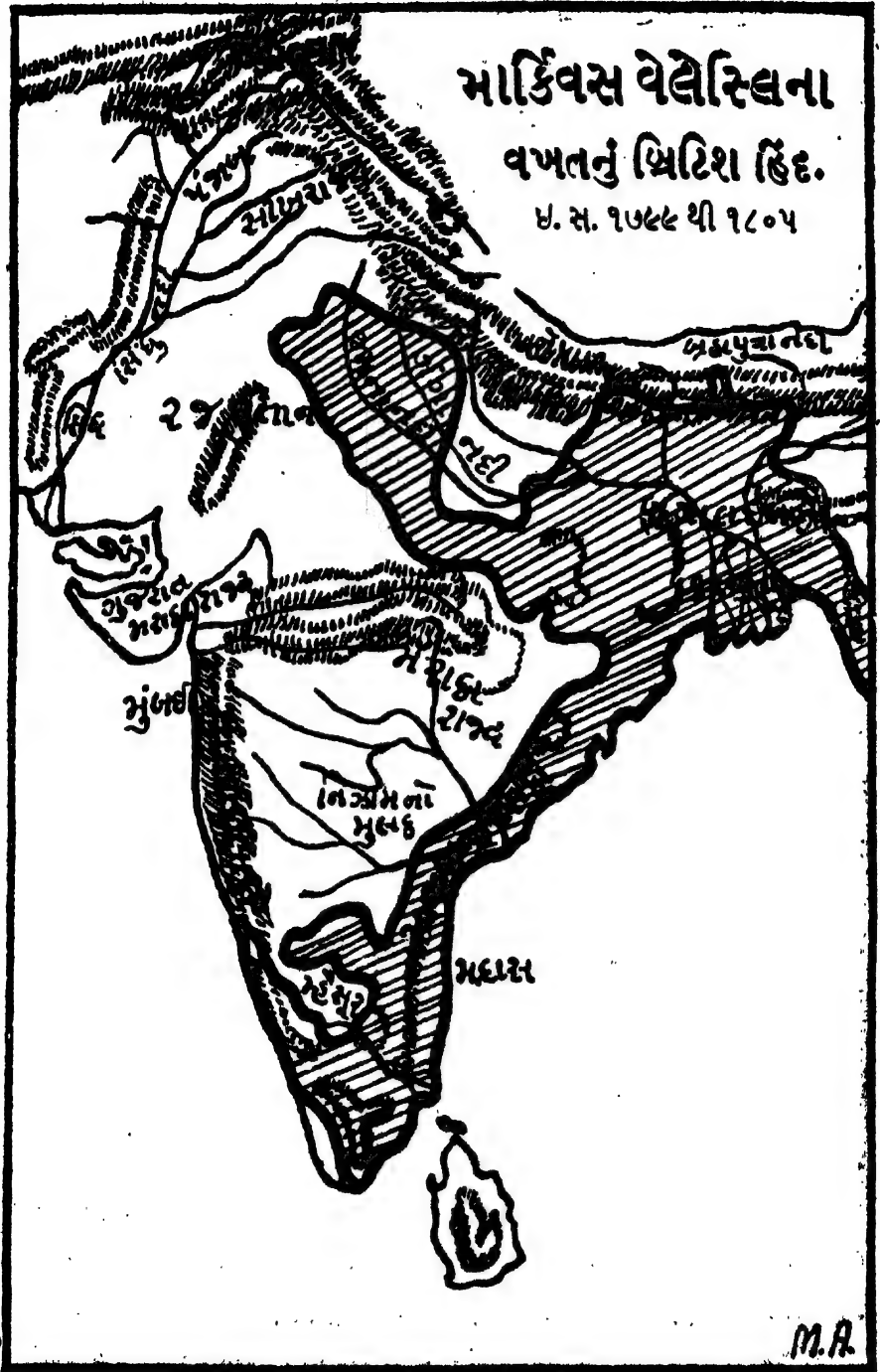
(૨) *ચોથો મહેસુરનો વિઝહ: દીપુનો અંત: કાનડા અને કોઇમ્બતુર મળ્યાં: (ઇ. સ. ૧૭૯૯)—ચોથા મહેસુર વિઝહમાં દીપુ સુલતાન મરાયો, અને તેના મનોરથ ધૂળમાં મળ્યા. પછી મહેસુરનું રાજ્ય અસલના રજપુત રાજના વંશજને સોંપ્યું, અને તેણે. વેલેસ્લિની યોજના સ્વીકારી. તેણે લશ્કરના ખર્ચ માટે કાનડા અને કોઇમ્બતુર કંપનિ સરકારને આપ્યાં.

(૩) દોઆબ અને રોહિલખંડ મળ્યાં: વાયવ્ય પ્રાંતોની શરૂઆત:—અયોધ્યાનો નવાબ નબળો હતો, અને વેલેસ્લિએ જાણ્યું કે જો તેને જતો કરીશું, તો અફઘાન લોકો તેની નબળાઇનો લાભ લઈ હિંદુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરશે. આથી તેણે અયોધ્યાના નવાબ સાથે લખનૌ મુકામે સલાહ કરી, અને બ્રિટિશ લશ્કરના નિભાવ માટે દોઆબ અને રોહિલખંડના પ્રાંતો મેળવ્યા, ઇ. સ. ૧૮૦૧.

§(૪) ૨ જો ને ૩ જો મરાઠા વિઝહ: મરાઠા રાજાઓ નમ્યા:—બીજા મરાઠા વિઝહને અંતે બાજુરાવ બીજાએ વસઈ મુકામે સલાહ કરી સહાયકારી લશ્કરની યોજના સ્વીકારી, ઇ. સ. ૧૮૦૨. વળી ત્રીજા

* ચોથા મહેસુર વિઝહ માટે જુઓ:—પૃષ્ઠ ૧૭૦-૭૧

§ બીજા અને ત્રીજા મરાઠા વિઝહ માટે જુઓ:—પૃષ્ઠ ૧૫૫-૫૬-૫૭

મરાઠા વિગ્રહમાં ભોંસલે અને સિંધીઆએ કેટલીક હાર ખાધા પછી પરિણામે વેલેસ્લિની યોજના સ્વીકારી. આથી ભોંસલેએ અગ્રિજોને કટક આપ્યું, અને સિંધીઆએ દિલ્હી, આગ્રા અને ભરૂચ આપ્યાં. વળી ગાયકવાડે પણ ગુજરાતમાં કેટલોક મુલક આપ્યો, ઇ. સ. ૧૮૦૫. આમ મરેઠી શાખા રાજ્યો સાથે કંપનિ સરકારને મૈત્રીસંબંધ બંધાયો.

(૫) કર્ણાટક, તાંજોર, અને સુરત બ્રિટિશ રાજ્યમાં જોડાયાં:-

કર્ણાટકના નવાબ અન્વરુદ્દીનને અગ્રિજ સરકારે ગાદીએ બેસાડ્યો હતો, અને કર્ણાટક બ્રિટિશનું રક્ષિત રાજ્ય બન્યું હતું. તેના બદલામાં દર મહીને કર્ણાટકનો નવાબ અમુક રકમ બ્રિટિશને આપે એવું ઠરાવનામાં આવ્યું હતું. પરંતુ કર્ણાટકના નવાબો નબળા થયા, અને નિયમિત રીતે ખંડણી ભરી શક્યા નહિ. વળી તેઓ ટીપુ સાથે ખાનગી પત્રવ્યવહાર ચલાવતા તેવું માલમ પડ્યાથી જ્યારે ઇ. સ. ૧૮૦૧ માં નવાબ મરણ પામ્યો, ત્યારે કર્ણાટકને બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું.

તાંજોર:-તાંજોરનો રાજા પ્રજા પર ત્રાસ વર્તાવતો હતો, અને રાજ્યકાર્યમાં જોષ્ટએ તેવો ભાગ લેતો નહોતો. આથી તે ઇ. સ. ૧૭૯૯ માં મરણ પામ્યો, ત્યારે અગ્રિજ સરકારે તેના દત્તક પુત્રને વર્ષાસન બાંધી આપ્યું, ને તાંજોર ખાલસા કર્યું.

સુરત:-સુરતનો નવાબ પણ સારી રીતે રાજ્ય ચલાવતો નહોતો, તેથી તે જ્યારે મરણ પામ્યો, ત્યારે ઇ. સ. ૧૭૯૯ માં સુરત પણ બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે એકત્ર કરવામાં આવ્યું.

વેલેસ્લિના સ્વદેશગમન વખતે હિંદની સ્થિતિ: (ઇ. સ. ૧૮૦૫)—જ્યારે વેલેસ્લિ ઈંગ્લેંડ ગયો, ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં અગ્રિજોને તાબે નીચે પ્રમાણે મુલકો હતા:-ભરૂચ, સુરત, મુંબઈ, સાષ્ટી, મદ્રાસ, સાલેમ, મદુરા, કડપા, બેલારી, મલખાર, કાનડા, કોઇમ્બતુર, તાંજોર, કર્ણાટક, હિતર સરકાર, કટક, બંગાળા, બહાર અને ઓરિસ્સા, તેમજ રાહિલખંડ અને દોઆબ. તે સિવાય રજપુત રાજ્યો, મરાઠા રાજ્યો, અને નિઝામનું રાજ્ય તેમજ મૈસુર અને અયોધ્યાનાં રાજ્યોએ બ્રિટિશની સહાયકારી શરૂ કરેલી.

યોજના સ્વીકારવાથી તેઓ બ્રિટિશ રાજ્યના આશ્રય નીચે હતાં. જે વેલેસ્લિ તટસ્થ રાજનીતિને વળગી રહ્યા હોત, તો કંપનિ સરકારના તાબામાં ઉપરના મુલકો આવી શક્યા ન હોત. આથી લૉર્ડ વેલેસ્લિએ અંગ્રેજી રાજ્યનાં મૂળ ઉડાં નાખીને બ્રિટિશ સક્તનતના આલીશાં મકાનનું પાકે પાથે ચણતર કરવા માંડ્યું એમ કહી શકાય.

લૉર્ડ કલાઇવે બ્રિટિશ રાજ્યનો પાયો નાખ્યો. વૉરન હેસ્ટિંગ્સે તેમાં કેટલેક અંશે વધારો કરી આર્થિક સ્થિતિ અને રાજ્યવ્યવસ્થામાં સુધારો કર્યો, અને લૉર્ડ વેલેસ્લિએ તો કંપનિ સરકારના મુલકમાં વધારો થાય, અને દેશી રાજ્યો મિત્ર અને મળતીઆ થાય, તેમજ ભવિષ્યમાં કંપનિ સરકાર સર્વોપરિ અને એવું કાર્ય કર્યું.

પ્રશ્નો.

- (૧) 'સહાયકારી લશ્કરની' યોજના એટલે શું ? તે શા માટે યોજવામાં આવી હતી ? તે યોજના અમલમાં મૂકવાથી શું પરિણામ આવ્યું ?
- (૨) લૉર્ડ વેલેસ્લિ બ્રિટિશ રાજ્યનો ત્રીજો મહા પુરુષ કહેવાય છે તે પુરવાર કરો.
- (૩) લૉર્ડ વેલેસ્લિના સમયમાં કયા કયા પ્રાન્તો બ્રિટિશ હકુમત નીચે આવ્યા, તે નકશો કાઢી બતાવો.
- (૪) 'તટસ્થ રાજ્યનીતિ' અને 'સહાયકારી લશ્કરની યોજના' એ બેના સિદ્ધાંતોના ગુણદોષનો મુકાબલો કરો.
- (૫) લૉર્ડ વેલેસ્લિએ બ્રિટિશ રાજ્યસત્તા દૃઢ કરી, એ સત્ય ઉદાહરણો લઈ સાબીત કરો.
- (૬) લૉર્ડ વેલેસ્લિનો સમય બ્રિટિશ પ્રજાના ઇતિહાસમાં યાદગાર રહેશે, એ વિષે તમારો શો મત છે ? સામ્રાજ્યની વૃદ્ધિ માટે તેણે જે જે કર્યું છે, તે લક્ષમાં લઈ તમારો મત બાંધો.
- (૭) લૉર્ડ વેલેસ્લિના સમયમાં હિંદમાં મુખ્ય દેશી રાજ્યો કયાં હતાં ? તેમની સ્થિતિ વર્ણવો. તેમની રાજ્યનીતિના ગુણદોષ અને તેનાં પરિણામ જણાવો.

પ્રકરણ ૫ મું.

લૉર્ડ કાર્નવૉલિસ: ૫ મો ગવર્નર જનરલ.

(ઇ. સ. ૧૮૦૫-ખ્રીષ્ટ વખત.)

તટસ્થ રાજ્યપદ્ધતિનું પુનર્જીવન.

સર જ્યોર્જ બાર્લો: કામચલાઉ ગવર્નર જનરલ.

(ઇ. સ. ૧૮૦૫ થી ઇ. સ. ૧૮૦૭)

લૉર્ડ કાર્નવૉલિસ ખ્રીષ્ટ વાર.

તટસ્થ રાજ્યપદ્ધતિનું પુનર્જીવન.

સિંધીઆ-હોલકર સાથે સલાહ.

વેલોરનું બંધ.

લૉર્ડ કાર્નવૉલિસ ખ્રીષ્ટ વાર: તટસ્થ રાજ્યપદ્ધતિનું પુનર્જીવન:-

લૉર્ડ વેલેસ્લિએ સહાયકારી લશ્કરની યોજનાથી હિંદુસ્તાનનો મોટો ભાગ લગભગ બ્રિટિશ હકુમત નીચે આણ્યો હતો. તેમ કરવામાં કેટલાંક વિગ્રહોને અંગે તેને ઘણુંજ ખર્ચ કરવું પડ્યું હતું. પરિણામે કંપનિના સંચાલકોમાં ગભરાટ ફેલાયો. તેઓનો ઉદ્દેશ પૈસા કમાવાનો હતો, અને વેલેસ્લિએ સ્વીકારેલી રાજ્યનીતિથી કમાણીને બદલે તિબ્બેરીનું તળાયું ખાલી થવા આવ્યું હતું. તેઓ રાજ્યના લોભી ન હતા, તેથી તેઓએ લૉર્ડ વેલેસ્લિને ઇંગ્લેન્ડ પાછો બોલાવી લીધો, અને હિંદના એક વખતના અનુભવી લૉર્ડ કાર્નવૉલિસને ફરીથી ગવર્નર જનરલ તરીકે મોકલવામાં આવ્યો. તેને સૂચના આપવામાં આવી કે કોઈ પણ દેશી રાજાને મદદ કરવી નહિ, અને દેશી રાજ્યોના કામમાં માથું મારવું નહિ. લૉર્ડ કાર્નવૉલિસ પોતે પણ તેજ મતનો હતો. તે તટસ્થ રહેવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરી હિંદુસ્તાન આવ્યો. આ વખતે તે વૃદ્ધ થઈ ગયો હતો, અને હિંદની ગરમ હવામાં રહેવું તેને માટે અનુકૂળ નહોતું. હિંદમાં આવ્યા પછી મરાઠાઓની લડાઈ બંધ કરવાના હેતુથી તે ઉત્તર તરફ જતો હતો, તેવામાં તે ગાંજિપુરમાં મરણ પામ્યો, ઇ. સ. ૧૮૦૫.

સર જ્યોર્જ બાર્લો: (ઇ. સ. ૧૮૦૫-૧૮૦૭)

સિંધીઆ અને હોલકર સાથે સલાહ:-લૉર્ડ કાર્નવૉલિસના મૃત્યુ પછી કારોબારી સભાના મુખ્ય સભ્ય સર જ્યોર્જ બાર્લોની કામચલાઉ ગવર્નર જનરલ તરીકે નીમણૂક થઈ. તે પણ તટસ્થ રાજ્યપદ્ધતિનો

હિમામતી હતો. જનરલ લેધક હોલકરને જીતવાની તૈયારીમાં હતો, અને થોડાક વખત બેતેણે લૉર્ડ વેલેસ્લિની પદ્ધતિ મુજબ લડાઈ જારી રાખી હોત તો મરાઠાઓએ ક્યારનુંએ નમતું મૂકી દીધું હોત, પરંતુ ગવર્નર જનરલ આર્લોએ જનરલ લેધકની મરજી વિરુદ્ધ સિંધીઆ તથા હોલકર સાથે સલાહ કરી. આથી સિંધીઆને ગ્વાલીઅર અને ગોહદના કિલ્લા તથા ખીજે જીતેલો મુલક પાછો આપ્યો, અને સિંધીઆએ કંપનિ સરકારને વર્ષે ત્રણ લાખ રૂપીઆ આપવા એવું ઠરાવ્યું. સાથે સાથે હોલકર સાથે સલાહ કરી. એ સલાહથી વળી તેણે લૉર્ડ વેલેસ્લિએ કરેલી સલાહ પ્રમાણે રજપુતોને પણ મદદ ન કરી, તેથી એ તકનો લાભ લઈ મરેઠાઓએ રજપુતો પર વૈર લીધું. આવી રાજ્યનીતિથી જનરલ લેધક છેક નારાજ થયો, અને પોતાના હોદ્દાનું રાજનામું આપી તે વિલાયત ચાલ્યો ગયો.

વેલોરમાં થએલું રમખાણ: (ઇ. સ. ૧૮૦૬) — વેલોરમાં દેશી સૈનિકોને આજ્ઞા કરવામાં આવી હતી, કે તેઓએ અમુક જાતનીજ પાધડી પહેરવી, અમુક ઢાળ પ્રમાણેજ ઢાઢી રાખવી, કપાળમાં તિલક કરવું નહિ, તથા કાનમાં છેલકડી પહેરવી નહિ. આ આજ્ઞા ઉપરથી સૈનિકો સમભ્યા કે તેઓને ખ્રિસ્તી બનાવવામાં આવશે, તેથી તેઓએ હુલ્લડ કર્યું. તેમણે ઘણા યુરોપિઅન અમલદારોની કતલ કરી. દરમિયાન જનરલ ગિલેસ્પીએ બંડ સમાવ્યું, અને બળવાખોર સિપાઇઓ આખરે શરણે થયા, તથા શાંતિ સ્થપાઈ. આને અંગે એમ માનવામાં આવ્યું હતું, કે દીપુના બે પુત્રોને ખ્રિદિશ રક્ષણ નીચે વેલોર રાખવામાં આવ્યા હતા, તેઓએ સૈનિકોને ઉશ્કેર્યા છે, તેથી તેઓને કલકત્તે મોકલી દેવામાં આવ્યા.

બે વર્ષની કારકીર્દિમાં ઈંગ્લેન્ડની સરકારને માલમ પડ્યું, કે સર બ્યોર્ન આર્લો ગવર્નર જનરલના ઓદા માટે લાયક નથી, તેથી તેને મદ્રાસને ગવર્નર બનાવવામાં આવ્યો, અને લૉર્ડ મિન્ટોને ગવર્નર જનરલ તરીકે મોકલવામાં આવ્યો.

પ્રશ્નો.

- (૧) તટસ્થ રાજ્યનીતિના પુનર્જીવન વિષે શું જાણો છો ?
- (૨) વેલોરના બંડનું કુંક વર્ણન કરો.

પ્રકરણ ૬ ટું.

લૉર્ડ મિન્ટો: ૬ ટું ગવર્નર જનરલ.

(ઇ. સ. ૧૮૦૮ થી ઇ. સ. ૧૮૧૩)

લૉર્ડ મિન્ટોની નીમણુક અને સૂચના.

બુદ્ધેલખંડમાં ત્રાસ.

ત્રાવણકોરમાં ખંડ.

પરદેશી રાજ્યો સાથે મૈત્રી.

પંજાબનો સિંહ: રણજીતસિંહ.

કંપનિના પટ્ટામાં ફેરફાર.

મોરિશિઅસ અને જાવા સરકારી.

લૉર્ડ મિન્ટોના સુધારા.

લૉર્ડ મિન્ટોની નીમણુક અને સૂચના:—લૉર્ડ મિન્ટોને ગવર્નર જનરલ તરીકે નીમવામાં આવતાં તેને સૂચના આપવામાં આવી હતી, કે તેણે તટસ્થ રાજ્યપદ્ધતિને અનુસરીને કારોબાર ચલાવવો. પરંતુ જ્યારે તે હિંદુસ્તાન આવ્યો, ત્યારે તેને માલમ પડ્યું કે કંપનિ સરકારની સત્તા દિનપ્રતિદિન ઘટતી જાય છે, અને તેનું કારણ તટસ્થ રાજ્યપદ્ધતિજ છે; એથી તેણે અમુક અણીને પ્રસંગે તે પદ્ધતિનો ત્યાગ પણ કર્યો.

બુદ્ધેલખંડમાં ત્રાસ:—તટસ્થ રાજ્યપદ્ધતિથી મધ્ય હિંદમાં તેમજ બુદ્ધેલખંડમાં લૂટારાઓનું જોર વધ્યું હતું. તેમાંના કેટલાક પઠાણ, કેટલાક મરેઠા ને કેટલાક રજપુત હતા, અને તેઓ બધા પિઠારા કહેવાતા. તેઓ ગામો બાળવા લાગ્યા, મુસાફરોને લૂટવા લાગ્યા, અને ઠામ ઠામ ત્રાસ વર્તાવવા લાગ્યા. આથી લૉર્ડ મિન્ટોએ તેઓને હરાવવાને એક મોટું લશ્કર મોકલ્યું, જેમાં તેને કેટલેક અંશે ફતેહ મળી.

ત્રાવણકોરમાં ખંડ:—ત્રાવણકોરનો રાજા બહુ ખરાબ રીતે રાજ્ય ચલાવતો હતો. તેણે લૉર્ડ વેલેસ્લીની સહાયકારી લશ્કરની યોજના સ્વીકારેલી હતી, પરંતુ કેટલાંક વર્ષો થયાં, તે સૈન્યના ખર્ચ બદલની રકમ ભરી શક્યો નહોતો. તે ઉપરથી લૉર્ડ મિન્ટોએ આપતા ઇલાજ લેવા ધાર્યું. એટલામાં ત્રાવણકોરના દિવાને અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવા કાવતરું રચ્યું, પણ તેમાં તે કાવી શક્યો નહિ. પરિણામે મોટું ખંડ થયું, પણ તે તરતજ સમાવી દેવામાં આવ્યું, અને દિવાને આપઘાત કર્યો.

પરદેશી રાજ્યો સાથે મૈત્રી:—લૉર્ડ મિન્ટો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો, તે સમયે યુરોપમાં ફ્રેંચ લોકોનું બળ ધણું હતું. નેપોલિયન બોનાપાર્ટ પણ હિંદુસ્તાન સર કરવાને તત્પર થઈ રહ્યો હતો. તેવે પ્રસંગે લૉર્ડ મિન્ટોએ બુદ્ધિબળ વાપરી કાબુલ, ઇરાન અને સિંધમાં એલચીઓ મોકલ્યા, અને સલાહ કરવા સૂચવ્યું. કાબુલમાં માઉન્ટ રટુઅર્ટ એલ્ફિન્સ્ટનને મોકલવામાં આવ્યો. તેણે કાબુલના અમીર પાસે અંગ્રેજ સિવાય બીજી કોઈ પણ યુરોપી પ્રજા સાથે સંબંધ ન રાખવાનું કબુલ કરાવ્યું. ઇરાનમાં સર જોન માલ્કમને મોકલવામાં આવ્યો. તેણે ઇરાનના શાહ સાથે પણ તેજ પ્રમાણે સુલેહ કરી. સિંધના અમીરોએ પણ નિકલ્સન મારફતે તેજ પ્રમાણે કરવા વચન આપ્યું.

પંજાબનો સિંહ: રણજીતસિંહ:—ઇ. સ. ૧૭૬૭ પછી સીખ

લોકોનું પ્રાબલ્ય ધીમે ધીમે વધતું જતું હતું. મરાઠા લોકોની સત્તા નરમ પડતાં સીખ પ્રજાનું જોર વધ્યું. સીખ સરદાર રણજીતસિંહે કાબુલના ઝમાનશાહેને પંજાબ પર ચડાઇ કરવા મદદ કરી હતી; તે બદલ ઝમાનશાહે તેને લાહોરનો સુબો બનાવ્યો હતો, અને ધીમે ધીમે પૌતાના બાહુબળથી તે પંજાબનો અને કાશ્મીરનો ધણી થયો હતો. સીખ લોકોએ જમના અને સતલજ નદીની વચ્ચેનો પ્રદેશ જીતવાની તૈયારી કરી હતી; પણ તે પ્રદેશના રાજાઓએ કંપાન સરકારનું

રણજીતસિંહ.

રક્ષણ માગ્યું, તેથી લૉર્ડ મિન્ટોએ મેટ્કાફને રણજીતસિંહ સાથે સલાહ કરવા મોકલ્યો. તે મુજબ રણજીતસિંહે કંપાન સરકારના મિત્ર થઈ રહેવાનું કબુલ કર્યું.

કંપનિના પટ્ટામાં ફેરફાર: (ધ. સ. ૧૮૧૩)—વીસ વર્ષની મુદત પુરી થતાં કંપનિને બીજાં વીસ વર્ષ માટે નવો પટ્ટો કરી આપવામાં આવ્યો. આથી કંપનિનો હિંદ સાથે વેપાર કરવાનો પરવાનો લઈ લેવામાં આવ્યો, ને તેને ચીન સાથે વેપાર કરવાની છૂટ મળી. પરંતુ હિંદુસ્તાન સાથેનો વેપાર સર્વ બ્રિટિશ પ્રજાને માટે ખુલ્લો મૂકવામાં આવ્યો. જો કે આ નિયમથી વેપારીઓ એ છૂટનો લાભ લઈ શક્યા નહિ; કારણ કે કંપનિનો એક જુનો ઠરાવ એવો હતો, કે તેની રજા વિના કોઈ પણ અંગ્રેજ હિંદમાં રહી શકે નહિ, છતાં આ બહુ અગત્યનું પગલું હતું; કારણ કે તેથી એમ પુરવાર થયું, કે કંપનિ પર બ્રિટિશ શહેનશાહતની સંપૂર્ણ સત્તા હતી. અને કંપનિજ કુલ વેપારી હક ભોગવે, ને બીજા વેપારીઓને બાધ નડે, એ પ્રતિબંધ હવે દૂર થવો જોઈએ.

મોરિશિઅસ અને જાવા સર કર્ચી:—ફ્રેન્ચો અને ડચ લોકો ન્યારે હિંદુસ્તાનના વેપારીઓને ત્રાસ આપતા હતા, ત્યારે મોરિશિઅસ અને જાવાને નૌકાસૈન્યના સ્થળ તરીકે તેઓ વાપરતા; તેથી લૉર્ડ મિન્ટોએ તે સ્થળે એક મોટું લશ્કર મોકલ્યું, અને બંને સ્થળો કબજે કર્યા. મોરિશિઅસ ટાપુ તો હજી પણ બ્રિટિશ સત્તામાં છે.

મિન્ટોના સુધારા:—લૉર્ડ મિન્ટોએ મદ્રાસમાં સર હેકટર મનરોની રૈયતવાડી પદ્ધતિ મહેસુલ ઉધરાવવા માટે દાખલ કરી. દરેક ખેડૂત દીઠ દર વર્ષે આપવાની અમુક રકમ ઠરાવવામાં આવી, જે દરેક ખેડૂત પરભારી સરકારમાં જમે કરાવતો; પરંતુ તે મહેસુલનો ધણોખરો આધાર જમીનની પેદાશ પર રાખવામાં આવતો, તેથી કરીને મહેસુલ ઉધરાવનારાઓને દર વર્ષે મહેસુલ કેટલું આવશે, તેની ગણતરી કરવામાં કેટલોક વખત ગાળવો પડતો.

પ્રશ્નો.

- (૧) તટસ્થ રાજ્યપદ્ધતિના પુનર્જીવનથી કંપનિ સરકારને શા ગેર-લાભ થયા?
- (૨) લૉર્ડ મિન્ટોની રાજ્યપદ્ધતિનું હુંકામાં વર્ણન કરો.
- (૩) લૉર્ડ મિન્ટોની કારકીર્દિનો હેવાલ આપો.
- (૪) ધ. સ. ૧૮૧૩ ના કંપનિના પટ્ટા વિષે શું જાણો છો?

પ્રકરણ ૭ મું.

કંપનિ સરકારના સર્વોપરિપણાની દઢતા.

માર્કિવસ ઑવ હેરિટ્ગ્સ: ૭ મો ગવર્નર જનરલ.

(ઇ. સ. ૧૮૧૩ થી ઇ. સ. ૧૮૨૩)

હોર્ડ હેરિટ્ગ્સ: સૂચના અને
સંજોગો.નેપાળ વિચ્છેદ: કારણો, યુદ્ધવર્ણન,
અને સેનાઉલ્લીના કરાર.

ગ્રાથો મરાઠા વિચ્છેદ.

પિંદારાનો નાશ.

સિંગાપોરની જીત.

અંગ્રેજી રાજ્યમાં વધારો.

હોર્ડ હેરિટ્ગ્સના સુધારા.

પુનરાવર્તન.

હોર્ડ હેરિટ્ગ્સ: સૂચના અને સંજોગો:-માર્કિવસ ઑવ હેરિટ્ગ્સ એક
રાજદ્વારી પુરુષ અને દઢનિશ્ચયી હતો. તે દયાળુ હોઈ જુદી જુદી બાબતોનો
અનુભવ ધરાવતો હતો. તેને લશ્કરી કામગીરીની માહિતી અને અનુભવ

હતાં, તેમજ ઇંગ્લેન્ડના પ્રધાનપદનો
હોદ્દો પણ તેણે ભોગવ્યો હતો. તે
લગભગ ૬૦ વરસની આયુષ્ય ઉંમરે
ગવર્નર જનરલના હોદ્દા પર આવ્યો.

માર્કિવસ ઑવ હેરિટ્ગ્સ.

જ્યારે હેરિટ્ગ્સને હિંદમાં
મોકલવામાં આવ્યો, ત્યારે તેને પણ
તટસ્થ રાજ્યપદ્ધતિ પ્રહણ કરવા
સૂચના આપવામાં આવી હતી. પરંતુ
રાજ્યની લગામ હાથમાં લીધા પછી
તટસ્થ રાજ્યપદ્ધતિને બાજુ પર
મૂકવાની તેને ફરજ પડી, અને હોર્ડ
વેલેરિલની યોજના અમલમાં મૂકવા-
ના સંજોગો ઊભા થયા છે, એમ તેની

વહેવાર શુદ્ધિને જાણાયું. તેના અમલ દરમિયાન સહાયકારી લશ્કરની યોજના કેટલી સંપૂર્ણપણે અમલમાં આવી, અને તેથી કંપની સરકારનું સર્વોપરિપક્ષ કેવું સુદૃઢ થયું, તે તમે હવે જાણશો.

નેપાળ વિગ્રહ: (ઇ. સ. ૧૮૧૪ થી ઇ. સ. ૧૮૧૬) કારણો:— નેપાળનું રાજ્ય હિમાલય પર્વતની સરહદ પર આવેલું છે, અને હિમાલયની તળેટીએ આવેલા તેરાઇના મુલકનો પણ નેપાળના રાજ્યમાંજ સમાવેશ થતો હતો. નેપાળી લોકો ટિબેટના બૌદ્ધ લોકોમાંથી ઉતરી આવેલા હતા. તેઓને રજપુત જાતિમાંથી ઉત્પન્ન થએલા ગુરખા લોકોએ હરાવ્યા હતા, અને ગુરખાઓ નેપાળના બતની તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા હતા. આ ગુરખા લોકો વખતો વખત ચડાઇઓ કરી આસપાસના મુલકો જીતી લેતા હતા. તે દરમિયાન તેઓએ કંપની સરકારનો પણ થોડો મુલક તામે કર્યો હતો. હૌર્ડ મિન્ટોએ તેઓને કંપનીનો મુલક પાછો સુપરત કરવા દરમિયાન મોકલ્યું હતું, પણ ગુરખા લોકોએ તે દરમિયાનને દાદ આપી ન હતી.

યુદ્ધવર્ણન:—તે ઉપરથી હૌર્ડ હેસ્ટિંગ્સે એક મોટું લશ્કર એકઠું કર્યું અને તેની ચાર ટુકડીઓ પાડી, જેમાંની એથી ટુકડીનો સરદાર જનરલ ઓકટરલોની હતો. પહેલી ત્રણ ટુકડીને ફતેહ મળી નહિ, અને વેલોરનું બંડ સમાવનાર જનરલ ગિલેસ્પી તો એક લડાઇમાં મરાયો પણ ખરો. બાકી એથી તો ગુરખા લોકોએ વધારે જોર પર આવી બીજી બે ટુકડીઓને હંકાવવામાં પણ બાકી રાખી નહિ, પણ છેવટે ઓકટરલોનીએ નેપાળની રાજધાની ખટમંડુ પર અચાનક હાથો માર્યો. ગુરખાઓ ગભરાયા, અને સેગાઉલી આગળ સલાહ કરી.

સેગાઉલીના કરાર:—આ કરારથી કંપની સરકારને જમના અને સતલજ વચ્ચેનો પ્રદેશ મળ્યો, જેમાં સિમલા, મસુરી અને નૈનિતાલ વગેરે હવા ખાવાનાં કુંઝરી સ્થળોનો સમાવેશ થતો હતો. વળી કમાઉન અને તેરાઇના મુલકો કંપની સરકારની સત્તામાં આવ્યા. ઉપરાંત ખટમંડુમાં બ્રિટિશ રેસીડન્ટ રાખવાનું ગુરખાઓએ કબુલ કર્યું, અને બ્રિજ સરકારને

વફાદાર કહેવાનું પણ તેઓએ સ્વીકાર્યું. આથી હિમાલયનાં જંગલોની પેદાશનો લાભ કંપનિ સરકારને થયો. આ ઉપરાંત મુરખા જેવી લડાયક અને વફાદાર પ્રજા સાથે મૈત્રીસંબંધ બંધાયો. આ પછી કોઇ દિવસ તેઓ અંગ્રેજોને વિરુદ્ધ થયા નથી, પણ અણીને પ્રસંગે ઉત્તમ મહદ્દમાર થઇને તેમણે પોતાની વફાદારીની સાબીતી કરી આપી છે.

* ચોથો મરાઠા વિગ્રહ:—છેલ્લા પેશ્વા બાજુરાવ બીજાના અમલ દરમિયાન કંપનિ સરકારને મરેઠાઓ સાથે વિગ્રહમાં ઉતરવું પડ્યું હતું. વિગ્રહ દરમિયાન જુદાં જુદાં મરેઠી શાખા રાજ્યો સાથેનું યુદ્ધવર્ણન, અન્ય પ્રસંગો, છેવટનું પરિણામ અને પેશ્વાઇનો અંત, એ બધી બાબતોનું જ્ઞાન આ સ્થળે તમારે ઉપયોગી છે, એ ખાસ યાદ રાખવું.

પિંઢારાનો નાશ: (ઇ. સ. ૧૮૧૭-૧૮)—કંપનિ સરકારે ધારણ કરેલી તટસ્થ રાજ્યપદ્ધતિથી પિંઢારા નામના લુટારાઓ દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે ત્રાસ વર્તાવવા લાગ્યા હતા. તેઓ પ્રથમ બિજાપુર અને ગોવળ-કોંડાનાં રાજ્યોમાં લશ્કરી નોકરી કરતા હતા, પણ તે રાજ્યોનો નાશ થયા પછી તેઓ મરાઠાઓની જોડે મળી ગયા, અને મરાઠાઓને લૂટફાટમાં મદદ કરવા લાગ્યા. તેઓની ટોળાઓ સર્વ જ્ઞાતિઓના ધાડપાડુઓની બનેલી હતી. તેઓ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંથી છેક ગુજરાત અને દક્ષિણમાં કૃષ્ણા નદી સુધીના પ્રદેશોમાં લૂટફાટ કરતા, ગામો બાળતા, અને સ્ત્રીઓ તથા બાળકોને રંજાડતા હતા. અમીરખાં, કરીમખાં અને ચિતુ વગેરે તેઓની ટોળાઓના નાયક હતા. લોર્ડ હેરિસ્ટએ તે વાત ધ્યાનમાં લીધી, અને દેશને લૂટારાઓના ત્રાસથી મુક્ત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે એક મોટું લશ્કર તૈયાર કર્યું ને તેના બે ભાગ પાડ્યા. તેમાંનું એક જનરલ હિસ્લોપની સરદારી નીચે સિંધીઆની સામે મોકલ્યું, અને બીજું પિંઢારાઓની સામે મોકલ્યું. તેણે લશ્કરના વિભાગ પાઠી પિંઢારાઓને ઘેરા, અને ગાળવામાંથી છેક ચંબલ નદી સુધી તેમને હાંકી કાઢ્યા. આ કામમાં ચર્ચર જનરલે પંડે પણ લશ્કરના સેનાપતિ તરીકે કામ કર્યું હતું. અને

લગભગ સવા લાખ સૈનિકોનું લશ્કર ભેગું કર્યું હતું, તેમજ ૩૦૦ તોપો રાખવામાં આવી હતી. અતિ ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં તેઓનું જોર પડી બાગ્યું. તેઓનો સરદાર ચિતુ જંગલમાં નાસી ગયો, ને તેને વાધે ફાડી ખાધો. અમીરખાંએ શરણે આવી અંગ્રેજ સરકાર સાથે સલાહ કર્યાથી તેને ટાંકની જગીર આપવામાં આવી, અને કરીમખાંને ગોરખપુરમાં જગીર આપવામાં આવી. પિંઢારાઓની ટોળામાં ભેગાં થએલાં માણસો જે લૂટફાટનો ધંધો કરતાં હતાં તે હવે બંધ થયું, અને ધંધે વળ્યાં. પરિણામે ખેતીવાડી સુધરી, વેપારરોજગાર વધ્યો, રસ્તા નિર્ભય થયા, અને દેશમાં શાંતિ સ્થપાઇ.

સિંગાપોરની જીત:—છેક પૂર્વના પ્રદેશોમાં જવા વગેરે સંસ્થાનો ડચ લોકોના તાબામાં હતાં, અને તે લોકો અંગ્રેજ લોકોને વેપાર કરતાં અટકાવતા હતા, તેથી લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સે મલાયા દ્વીપકલ્પમાં આવેલું સિંગાપોર જીતી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને સર રોબર્ટ્સૉન રેફ્રેસ્કે તે જીતી પણ લીધું. ત્યારથી સિંગાપોર હિંદુસ્તાન અને ખીજ પૂર્વના પ્રદેશોનું મહાન વેપારનું મથક બની રહ્યું છે.

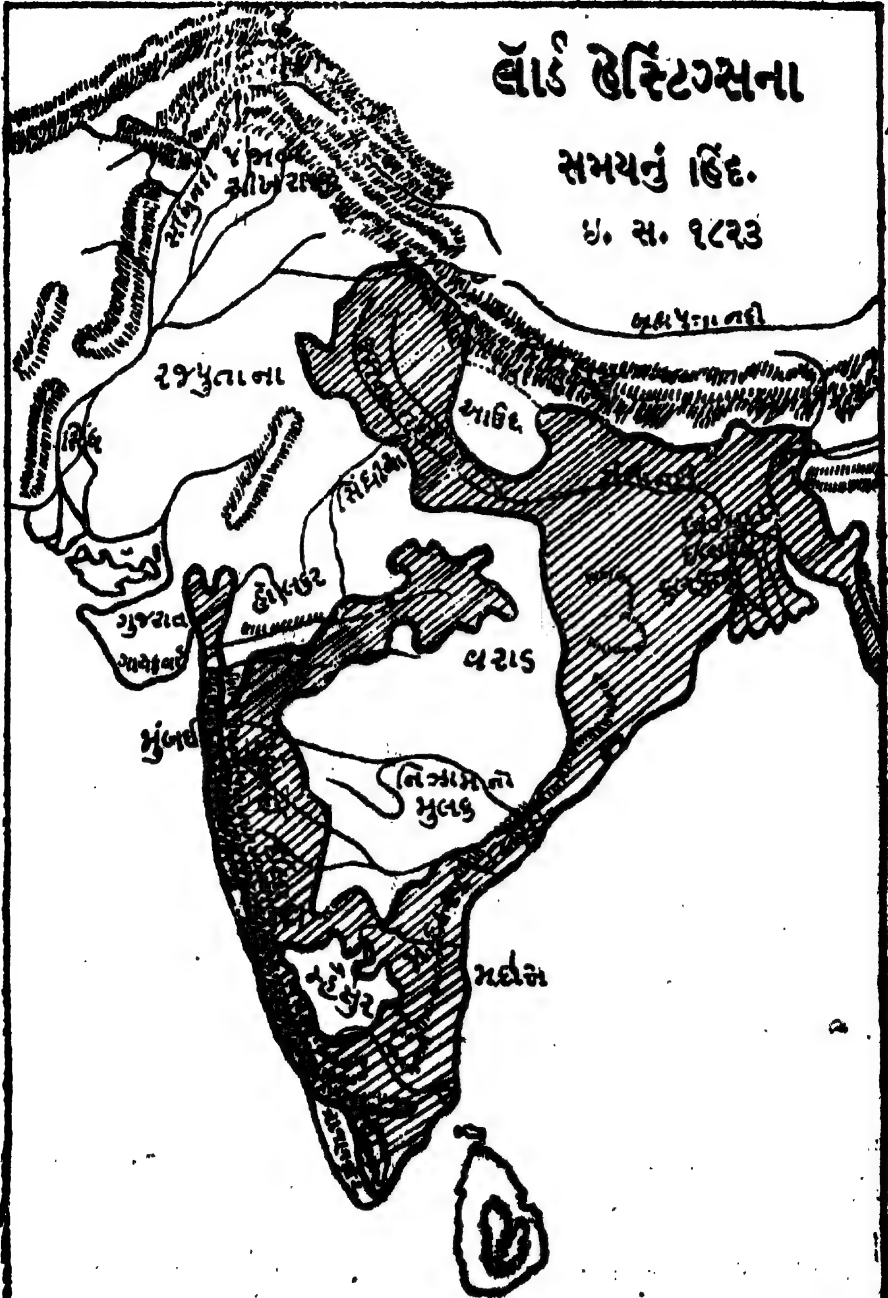
અંગ્રેજ રાજ્યમાં વધારો:—લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સે પેશ્વાઇનો અંત આણી પશ્ચિમ હિંદમાં મહારાષ્ટ્ર, કોંકણ, ખાનદેશ, અને ગુજરાત મેળવીને મુંબઇ ઇલાકો બનાવ્યો. વળી બુદ્ધેશ્વર અને અજમેર પણ કંપની સરકારની સત્તામાં આવ્યાં. ગુરખા વિગ્રહને અંત કમાડેને અને તેરાઇના પ્રાંતો તેમજ હવા ખાવાનાં મથકો સિમલા, મસૂરી ને નૈનિતાલ મળ્યાં. આમ બુદો બુદો મુલક મેળવી લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સે કંપની સરકારનું સર્વોપરિપલ્લું દૃઢ કર્યું, અને પંજાબ સિવાયના હિંદના લગભગ ધણીખરા ભાગો ઉપર કંપની સરકારનું સાર્વભૌમત્વ બેસાડ્યું.

લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સના સુધારા:—મરાઠાઓને વશ કરી, પિંઢારાઓને નાશુદ કરી, અને ગુરખાઓને શાંત પાડી લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સે પોતાનું લક્ષ્ય દેશની પ્રગતિ કરવામાં ચોંટાડ્યું, અને તે માટે તેણે કેટલાક સુધારા કર્યા.

લોર્ડ હેલિટગસના

સમયનું હિંદ.

ઇ. સ. ૧૮૨૩

- (૧) કેળવણીને ઉત્તેજન આપ્યું, અને નિશાળો સ્થાપી.
- (૨) છાપખાના પરનો અંકુશ દૂર કર્યો, જેને પરિણામે પહેલવહેલું 'સમાચાર દર્પણ' નામનું પત્ર દેશી ભાષામાં નીકળ્યું.
- (૩) રસ્તાઓ સમરાવ્યા, તેમજ પૂલો અને નહેરો બાંધ્યાં.
- (૪) ન્યાયખાતામાં પણ સુધારો કરી દેશી અમલદારોને ન્યાય ખાતામાં નીમ્યા.
- (૫) કંપનિને જુદા જુદા રાજ્યો પાસેથી મળેલા મુલકોની રાજ્ય-વ્યવસ્થા કરી.

પુનરાવર્તન:—આમ લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સે મુલક મેળવ્યો, રાજ્યવ્યવસ્થા સુધારી, દેશમાં શાંતિ સ્થાપી, અને વિદ્યાકળાને ઉત્તેજન આપી દેશની પ્રગતિમાં વધારો થાય એવાં કામો કર્યાં. એ જોતાં કંપનિ સરકારના સર્વોપરિપક્ષમાં દંઢતા કરીને લૉર્ડ વેલેસલિની યોજના સંપૂર્ણ કરી, અને એક મહાન ગવર્નર જનરલ તરીકે નામના મેળવી, એ વાત હવે તમે બરાબર સમજ શક્યા હશે.

પ્રશ્નો.

- (૧) માર્કિવસ ઓફ હેસ્ટિંગ્સે બ્રિટિશ સત્તાને કેવી રીતે દૃઢ કરી ? તેમ કરવાને તેને કયા મુશ્કેલીઓ નડી, અને તેણે તેના કેવી રીતે ઉકેલ આપ્યો ?
- (૨) લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સે ધારણ કરેલી રાજ્યનીતિનું શું પરિણામ આવ્યું ?
- (૩) લૉર્ડ વેલેસલિની યોજના લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સે સંપૂર્ણ કરી, એ સભ્ય સકારણુ સાબીત કરો.
- (૪) ગુરખાઓ કોણ હતા ? તેઓને અંગ્રેજો સાથે શાથી યુદ્ધ થયું ? ગુરખા વિગ્રહનું શું પરિણામ આવ્યું ?
- (૫) લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સે દેશની પ્રગતિને કેવી રીતે ટેકા આપ્યો ? તેણે કયા કયા સુધારા કર્યા ?
- (૬) લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સે કયો મુલક મેળવ્યો, અને તેની શી ગોઠવણ કરી, તે નકશો દોરી સમજાવો.

પ્રકરણ ૮ મું.
કંપનિ સરકારને સરહદના મુલકો સાથેનો પ્રસંગ.

લોર્ડ આમહર્સ્ટ: ૮ મો ગવર્નર જનરલ.

(ઇ. સ. ૧૮૨૩ થી ઇ. સ. ૧૮૨૮)

આરંભની સ્થિતિ.

ભરતપુરની જાત.

પહેલો અહીં વિચલ.

ઇ. સ. ૧૮૨૮ માં દેશની સ્થિતિ.

આરંભની સ્થિતિ:—લોર્ડ હેરિંગ્સનના સ્વદેશગમન પછી લોર્ડ આમહર્સ્ટને ગવર્નર જનરલ તરીકે હિંદુસ્તાનમાં મોકલવામાં આવ્યો. આ વખતે હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ અમલ સંપૂર્ણપણે ચાલતો હતો. બંગાળ, બહાર, ઓરિસ્સા, મુંબઈ અને મદ્રાસ પ્રદેશોમાં કંપનિ સરકારનો અમલ બરાબર ચાલતો હતો. વળી તે સિવાયનાં મોટાં રાજ્યોમાં બ્રિટિશ રેસીડન્ટ રાખવામાં આવ્યા હતા, એટલે કે તે રાજ્યો ઉપર પણ બ્રિટિશ સત્તાજ ચાલતી હતી.

પહેલો અહીં વિચલ: (ઇ. સ. ૧૮૨૪-૧૮૨૬) કારણો:—

હિંદના પૂર્વ પ્રદેશોમાં છેક ચિતેગોંગ અને સીલહટ સુધી કંપનિ સરકારનો મુલક આવેલો હતો. તેની પેલી બાજુએ અહીં રાજનો મુલક હતો. આસામ અને આરાકાન પ્રાંત પણ અહીં રાજ્યે જતી લીધા હતા. તેના બુલમથી કંટાળી આસામ, આરાકાન, અને કાચારના લોકો બ્રિટિશ આશ્રય તળે ચિતેગોંગમાં ભરાઈ પેલા. અહીં રાજ્યે તે માણસોની માગણી કરી, અને ઉપરાંત ચિતેગોંગ અને ઢાકા પોતાનો મુલક છે એમ દાવો કર્યો. કંપનિ સરકારે તેની માગણી નાકાબૂદ કરી, તેથી લડાઈ બહાર થઈ.

મુદ્દવર્ણન:—અહીં રાજ સામે એક મોટું લશ્કર સર કેમ્પબેલની સરહારી નીચે અહરદેશ મોકલવામાં આવ્યું. અહરદેશનો મુલક ડુંગરી હોવાથી લશ્કરને ત્યાં પહોંચતાં મોટી મુશ્કેલી પડી, પણ રંગુન ઉપર ચઢાઈ કરી રંગુન લઈ લીધું. તેવામાં ચોમાસું ખેતી ગમેલું હોવાથી કંપનિ સરકારને લડાઈ બંધ રાખવી પડી. દરમિયાન અહીં રાજ્યે બ્રિટિશ લશ્કરને હેરાન કરવાને તૈયારીઓ કરી રાખેલી હતી. લડાઈ શરૂ થતાંજ ડોનાણુ શરણે ગયું. રંગુન ઉપર ફરી હમ્મો કરી તે શહેર જતી લીધું, અને અહીં રાજનું પાટનગર પ્રોમ પણ શરણે ગયું. આ કારણોથી અહીં રાજ અકબાલો, અને તેણે કંપનિ સરકાર સાથે સંધાઈ કરી.

ચાન્દાબુના કરાર: (ઇ. સ. ૧૮૨૬)—(૧) આસામ, આરાકાન, અને તેનાસરીમ પ્રાંતો કંપનિ સરકારને મળ્યા.

(૨) લડાઈના ખર્ચ પેટે કંપનિ સરકારને ૧ કરોડ રૂપીઆ આપવા બ્રહ્મી રાજ્યએ કબુલ કર્યું.

(૩) બ્રહ્મી રાજ્યએ બ્રહ્મદેશમાં બ્રિટિશ રેસીડન્ટ રાખવાનું કબુલ કર્યું.

(૪) કંપનિ સરકારનો મુલક તેમજ બ્રહ્મી રાજ્યની સરહદ તરીકે આરાકાનનો કુંગર નક્કી કરવામાં આવ્યો.

ભરતપુરની જીત: (ઇ. સ. ૧૮૨૫)—ભરતપુરનો રાજા મરણ પામ્યો, તેથી કંપનિ સરકારે સદ્ગત રાજાના પાંચ વર્ષના પુત્ર બળવંતસિંહને વારસ તરીકે કબુલ કરી ગાદીએ બેસાડ્યો. પરંતુ તેના કાકા દુર્જનસિંહે બળવો કરી તેને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો, અને પોતે ગાદી પચાવી બેઠો. આવા અનાવશી કંપનિ સરકારને તકરારમાં લાગ લેવો પડ્યો. એક મોટું લશ્કર તૈયાર કરી લૉર્ડ કોમ્પરમિસરની સરદારી નીચે ભરતપુર મોકલવામાં આવ્યું. તે લશ્કરે ભરતપુરનો માટીનો કિલ્લો તોડ્યો, અને ભરતપુર કબજે કર્યું. ત્યાર પછી બળવંતસિંહને ફરીથી ગાદી ઉપર બેસાડ્યો. આ જીતથી ઇ. સ. ૧૮૦૫ માં જનરલ લેઈકને મળેલી નામોશી ટળી, અને ભરતપુરનો કિલ્લો અજીત ગણાતો હતો, એ માન્યતામાં ફેરફાર થયો.

ઇ. સ. ૧૮૨૮ માં દેશની સ્થિતિ:—પિઢારા લોકોના નાશ પછી પણ હજ અને લુટારાઓનાં ટોળાં હજ પણ દેશને સતાવતાં હતાં, અને મુસાફરોને ત્રાસ આપતાં હતાં. વળી દેશના સામાજિક જીવનમાં સુધારાઓ કરવામાં આવ્યા હતા. પાઠરી લોકોએ કેળવણીનો પ્રચાર વધાર્યો. તે ઉપરાંત આગ્રા અને દિલ્હીમાં વિદ્યાલયો ખાલવામાં આવ્યાં હતાં, અને નહેરો આંધ્રી ખેતીને પાણી પુરું પાડવાનું કામ પણ પ્રગતિ પામેલું હતું. વળી દિલ્હીના બાદશાહની સત્તા નામની હતી, તે છતાં તે પણ નાકબુલ કરી બ્રિટિશ સત્તા સર્વોપરિ છ એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું. આ વખતથી સિમલા ગવર્નર જનરલનું ઉનાળામાં હવા ખાવાનું સ્થળ બન્યું.

પ્રશ્નો.

(૧) ૧ લા બ્રહ્મી વિગ્રહનું વર્ણન કરો.

(૨) ભરતપુરમાં અંગ્રેજોએ શા માટે માયું માર્યું ?

(૩) લૉર્ડ આમ્હર્સ્ટ સ્વદેશ ગયો ત્યારે હિંદની શી સ્થિતિ હતી ?

પ્રકરણ ૯ મું.

લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિક: ૯ મો ગવર્નર જનરલ.

(ઇ. સ. ૧૮૨૮ થી ઇ. સ. ૧૮૩૫)

રાજ્યવ્યવસ્થા, સુધારા, અને શાંતિનો સમય.

વિલિયમ બેન્ટિકની નીમણુક.

ઠગ લોકોનો નાશ.

ઝહૈસુરમાં કમિશન.

કુર્ગ ખાલસા કર્યું.

કાચાર ખાલસા કર્યું.

લૉર્ડ બેન્ટિકની રાજ્યવ્યવસ્થા

અને સુધારા.

કંપનિનો નવો પટ્ટો.

અગત્યની તવારીખો.

ઉપસંહાર.

વિલિયમ બેન્ટિકની નીમણુક:—લૉર્ડ આર્લસ્ટનના ઈંગ્લેન્ડ ગયા પછી લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિકને હિંદના ગવર્નર જનરલ તરીકે મોકલવામાં આવ્યો

હતો. તેણે પહેલાં હિંદુસ્તાનમાં મદ્રાસના ગવર્નર તરીકે કામ કર્યું હતું; અને ત્યારે વેંચોગમાં સિપાઈ ઓએ અંડ કર્યું, ત્યારે તેને સ્વદેશ જવું પડ્યું હતું. તેને ઈંગ્લેન્ડથી સૂચના મળેલી હતી, કે હિંદમાં જઈ તેણે કંપનિનો ખર્ચ ઓછો કરવા ઉપાય યોજવા.

ઠગ લોકોનો નાશ:—પિદા-રાના વિનાશ પછી લટારીઓનાં અને ધાડપાકુઓનાં ટોળાં રસ્તામાં જતા આવતા મુસાફરોને ત્રાસ આપતાં હતાં. તેમાં ખાસ કરીને ઠગ જાતના લોકોનો વધારે ત્રાસ હતો. તેઓ હિંદુ

લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિક.

હોવાનો દાવો કરતા હતા, અને કાળી માતાના ભક્ત હતા. મનુષ્યવધ કરવાથી દેવી પ્રસન્ન થાય છે, એમ તેઓની માન્યતા હતી. તેઓ હથિઆર રાખતા નહિ; પણ મુસાફરોને ભોળવી તેઓને ગુંગળાવીને

મારી નાખતા, અને તેઓની ખાલમિલકત પડાવી લેતા. તેઓ મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં રહેતા હતા, ને હૈદરાબાદથી અયોધ્યા સુધી તેમજ છુદેલખંડથી રજપુતાના સુધી લૂટફાટ કરતા. આ ત્રાસ અટકાવવાને માટે સ્લીમેનના હાથ નીચે એક મોટું લશ્કર મોકલ્યું, અને છ વરસની અંદર દોડ બેટિકે ઠગ લોકોનો જડમૂળથી નાશ કર્યો.

મહેસુરમાં કમિશન: (ઇ. સ. ૧૮૩૧) — મહેસુરના રાજા ૩ જા કૃષ્ણ રાજાના વખતમાં એક બંડ થયું, પણ મદ્રાસના ગવર્નરની મદદથી તે બંડ સમાવવામાં આવ્યું. આ તકનો લાભ લઈ અગાઉ થએલા કરાર પ્રમાણે કૃષ્ણ રાજાને પદબ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યો, અને મહેસુરમાં બ્રિટિશ સરકારનો અમલ જાહેર કરીને દોડ બેન્ટિકે ઇ. સ. ૧૮૩૧ થી કમિશન મારફતે રાજ્યવહીવટ શરૂ કર્યો. પુરાં ૫૦ વર્ષે એટલે ઇ. સ. ૧૮૮૧ માં મહેસુરની ગાદી કૃષ્ણ રાજાના વંશજને આપવામાં આવી, અને હાલ તો મહેસુરનું હિંદુ દેશી રાજ્ય સારી પ્રગતિ ધરાવે છે.

કુર્ગ ખાલસા કર્યું: (ઇ. સ. ૧૮૩૪) — કુર્ગના રાજાએ પોતાની રૈયત તથા સગાંવહાલાંઓ ઉપર જીલમ ગુજારવા માંડ્યો, અને મહેસુર તથા અંગ્રેજી રાજ્ય જોડે સંબંધ બંધ કર્યો. તે ઉપરથી ઇ. સ. ૧૮૩૪ માં રાજાને ગાદી ઉપરથી દૂર કર્યો, અને કુર્ગ પ્રાન્ત ખાલસા કર્યો. અંગ્રેજ અમલ દરમિયાન કુર્ગમાં આખાદી થઈ, અને પ્રજાના સુખસગવડમાં વધારો થયો.

કાચાર ખાલસા કર્યું: — કાચારના રાજાનું ખૂન થયા પછી વારસને અભાવે તેનું રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારના અમલ નીચે મૂકવામાં આવ્યું. બ્રહ્મ-દેશનો રાજા તેને વિષે કંઈ કહી શક્યો નહિ; કારણ કે તેણે ચાન્ડાણુ મુકામે થએલા કરાર પ્રમાણે કાચારના પ્રદેશમાં માથું ન મારવાનું કલુલ કર્યું હતું.

દોડ બેન્ટિકની રાજ્યવ્યવસ્થા: — દેશની સ્થિતિ જોતાં દોડ બેન્ટિકને હવે ચારે બાજુથી શાંતિ સ્થપાએલી જણાઈ, તેથી રાજ્યકાર્યમાં લક્ષ આપવાનો તેને સમય મળ્યો. તે બાહોશ અને હેમશિયાર હતો, તેથી તેણે કરેલા સુધારાનાં મૂળ ઉડાં નજામાં.

(અ) રાજકીય સુધારા:—

- (૧) સિપાઇઓને લડાઈ દરમિયાન પગાર ઉપરાંત ભત્થું મળતું હતું, તે તેણે કમી કર્યું.
- (૨) કલકત્તા, ઢાકા, અને મુર્શિદાબાદની અદાલતો બંધ કરી.
- (૩) અદાલતોમાં એક સદર દિવાની તથા ફોજદારી અદાલત સ્થાપી.
- (૪) ન્યાયખાતામાં તથા બીજી મોટી જગ્યાઓ ઉપર દેશીઓને નીમવામાં આવ્યા. એમ કરવાથી ભારે પગારના યુરોપી અમલદારોનો પગાર બચ્યો, અને દેશીઓ ઉંચી પામરી મેળવવાને પ્રગતિ કરવા લાગ્યા.
- (૫) અપીલનો ઈન્જરો સરકારે પોતાને હસ્તક રાખ્યો, તેથી કરીને આવકમાં ઘણો વધારો થયો.
- (૬) અદાલતની ભાષામાં ફેરફાર કર્યો. લાંબા સમયથી ચાલતી આવેલી ફારસીને બદલે પ્રાંતિક ભાષાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો.
- (૭) વરાળચંત્રની શોધ થએલી હોવાથી યુરોપ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે સુએ-જની સંયોગભૂમિમાં થઇને મુસાફરી કરવાનો જળમાર્ગ ઉઘડ્યો.

(બ) સામાજિક સુધારા:—

ઘણાં વર્ષોથી એવો રિવાજ ચાલતો હતો, કે ન્યારે કોઈ પણ પુરુષનું મૃત્યુ થાય, ત્યારે તેની પાછળ તેની સ્ત્રી ચિતા ખડકી પ્રાણત્યાગ કરતી. આને સતી થવાનો ચાલ કહેતા. એકજ વર્ષમાં બંગાળામાં લગભગ ૬૦૦ વિધવાઓ સતી થઈ હતી. લોર્ડ બેન્ટિન્કે તે બાબત પર લક્ષ આપ્યું, અને રામમોહનરાય જેવા બાહોશ અમલદારની મદદથી તે ચાલ બંધ પાડ્યો. હવે જે સતી થાય તેને શિક્ષા કરવામાં આવતી. તે ધારાથી અસંખ્ય સ્ત્રીઓનો આશીર્વાદ તેણે લીધો. તે ઉપરાંત બાળહત્યા થતી હતી, તે પણ તેણે બંધ કરી.

(ક) કેળવણીમાં કરેલા સુધારા:—

ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં થએલા કરાર મુજબ અરબી અને સંસ્કૃત શાસ્ત્રના પ્રચાર માટે કંપનિએ દર વર્ષે એક લાખ રૂપીઆ ખર્ચવા એમ વચ્ચી કર્યું.

હતું. તે મુજબ ૨૦ વર્ષમાં ૨૦ લાખ રૂપિયા જમા થએલા હતા. તે હવે લૉર્ડ મેકાલે જે ધારાશાસ્ત્રી તરીકે ગવર્નર જનરલની કારોબારી સભામાં આવ્યો હતો, તેના મત અનુસાર અંગ્રેજ કેળવણી આપવામાં ખર્ચવા એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું. આથી ઇ. સ. ૧૮૩૩ થી હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ કેળવણીનાં બીજાં રોપાયાં. હિંદુસ્તાન જેવા દેશમાં અંગ્રેજ ભાષાનું જ્ઞાન વધારે લાભદાયક થઈ પડ્યું, પણ તેથી કરીને પછાત વર્ગના લોકોને તુકસાન પશ્ચ થયું. વળી માતૃભાષા દ્વારા અપાતું જ્ઞાન પણ શાળાઓ અને કોલેજોમાં અપાતું બંધ થયું. ઘણાં ખરાં મોટાં શહેરોમાં નિશાળો અને કોલેજો ઉઘાડવામાં આવી. અદાલતોમાં પણ અંગ્રેજ ભાષા વપરાતી થઈ. ઇ. સ. ૧૮૩૪ માં બેટિકે મુંબઈમાં એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ સ્થાપી, ને કલકત્તામાં મેડિકલ કોલેજ સ્થાપી. આવી રીતે લૉર્ડ એન્ટિકના અમલમાં લૉર્ડ મેકાલે હિંદમાં અંગ્રેજ કેળવણીનો પાયો નાખનાર કહેવાયો.

કંપનિનો નવો પટ્ટો: (ઇ. સ. ૧૮૩૩)—ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં થએલા પટ્ટાની મુદત પુરી થવાથી ઇ. સ. ૧૮૩૩ માં કંપનિને ફરીથી ભવી સનંદ આપવામાં આવી, જેના કરારો નીચે મુજબ હતા:—

- (૧) કંપનિનો પૂર્વના દેશો સાથેનો વેપાર બંધ કરવામાં આવ્યો.
- (૨) અંગ્રેજોને માટે એશિયાનો વેપાર ખુલ્લો મૂકવામાં આવ્યો.
- (૩) હિંદુસ્તાનનો કારભાર કંપનિને બીજાં વીસ વર્ષ માટે સોંપ્યો.
- (૪) ગવર્નર જનરલની કારોબારી સભામાં ચોથો સભ્ય વધાર્યો, પણ તે સભ્ય કાયદા સંબંધી સંપૂર્ણ માહિતી ધરાવતો (બરિસ્ટર) હોવા જોઈએ એમ ઠર્યું.
- (૫) કંપનિની સરકારી નોકરીમાં હિંદીઓને લાયકાત પ્રમાણે દાખલ કરવા, અને નાતજાત કે ધર્મનો પ્રતિબંધ રાખવો નહિ.

ઉપરના પટ્ટાથી સમજાય છે, કે હવે ઈંગ્લેંડની સરકારે હિંદુસ્તાનની રાજ્યવ્યવસ્થા ઉપર સંપૂર્ણ કાબુ મેળવ્યો હતો, અને કંપનિ પાસે આજ નામનીજ સત્તા હતી.

અગત્યની તવારીખો: નીચેની તવારીખો યાદ રાખો:—

ઇ. સ. ૧૮૨૬—સતી થવાનો શિવાજ અંધ કર્યો.

ઇ. સ. ૧૮૩૦—સ્વીઝેને ડગ લોકો સામે ચડાઈ કરી.

ઇ. સ. ૧૮૩૧—ઝૂંસુરમાં કમિશન ખેડું.

ઇ. સ. ૧૮૩૩—કંપનિને નવો પટો મળ્યો, તેમજ આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાન્તો થયા.

ઇ. સ. ૧૮૩૪—કુર્મ ખાલસા કર્યું.

ઇ. સ. ૧૮૩૫—લૉર્ડ મેકાલેએ હિંદમાં અંગ્રેજી કેળવણીનો પાયો નાખ્યો.

ઉપસંહાર:—સામટ મેજે જેતાં લૉર્ડ બેન્ટિનના અમલમાં દેશમાં શાંતિ હતી, અને તેણે તેનો સંપૂર્ણ લાભ દેશને આપ્યો. ઇંગ્લેન્ડ અને હિંદનો વેપારી સંબંધ ખીણે, હિંદમાં સાહિત્ય, વિજ્ઞાન તેમજ વિદ્યાકળાને ઉત્તેજન મળે, અને અંગ્રેજ અમલમાં દેશી પ્રજાની ચઢતી થાય, એ માટે લૉર્ડ બેન્ટિકે ઘણું ઘણું કર્યું છે. આમ એ ઉમરાવ હીલના અમલદારના સમયને રાજ્યવ્યવસ્થા, સુધારા, અને શાંતિનો સમય કહેવામાં જરાએ વાંધો આવે એમ નથી.

પ્રશ્નો.

- (૧) લૉર્ડ બેન્ટિકે હિંદુસ્તાનમાં સુલેહશાંતિનો પ્રચાર કેવી રીતે કર્યો ? તેણે કયા કયા સુધારા કર્યા ?
- (૨) લૉર્ડ બેન્ટિકના વખતમાં રાજકીય, સામાજિક અને કેળવણી સંબંધી થએલા સુધારાની ટુંકી હકીકત લખો.
- (૩) દેશની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા લૉર્ડ બેન્ટિકે શાં પગલાં લીધાં ?
- (૪) લૉર્ડ બેન્ટિકે ડગ લોકોના ત્રાસમાંથી દેશને કેવી રીતે બચાવ્યો ?
- (૫) ઇ. સ. ૧૮૩૩ માં કંપનિને મળેલી નવી સર્નદમાં કયા કયા ફેરફારો કરવામાં આવ્યા ?
- (૬) લૉર્ડ મેકાલે વિષે શું જાણો છો ? તેનું નામ હિંદના ઇતિહાસની તવારીખમાં શા સંબંધમાં અમર થએલું છે ?

પ્રકરણ ૧૦ મું.

સર ચાર્લ્સ મેટ્કાફઃ કામચલાઉ ગવર્નર જનરલ.

(ઇ. સ. ૧૮૩૫-૩૬)

લૉર્ડ ઑક્લેન્ડઃ ૧૦ મો ગવર્નર જનરલ.

(ઇ. સ. ૧૮૩૬ થી ઇ. સ. ૧૮૪૨)

છાપખાનાં પરનો અંકુશ દૂરઃ
વર્તમાનપત્રોની છૂટ.
લૉર્ડ ઑક્લેન્ડની રાજ્યનીતિ.

પહેલો અફધાન વિગ્રહ.
અગત્યના ખનાવોની નોંધ.

છાપખાનાં પરનો અંકુશ દૂરઃ વર્તમાનપત્રોની છૂટઃ—લૉર્ડ બેન્ટિનના ગયા પછી કંપનિનો કારભાર સર ચાર્લ્સ મેટ્કાફ નામના અમલદારને સોંપવામાં આવ્યો. તે વાયવ્ય પ્રાંતોમાં લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર હતો, અને લૉર્ડ બેન્ટિનની રાજ્યનીતિને અનુસરીને વર્તે એવો હતો. તે એક વર્ષ સુધી કામચલાઉ ગવર્નર જનરલ તરીકે રહ્યો. તેણે છાપખાનાં પરનો અંકુશ દૂર કર્યો, તેથી વર્તમાનપત્રોની પ્રગતિ થવા લાગી. કંપનિના ડાયરેક્ટરોને આ વાત રૂચી નહિ, તેથી તેમણે સર ચાર્લ્સ મેટ્કાફને પાછો ખેલાવી લીધો, અને લૉર્ડ ઑક્લેન્ડને ગવર્નર જનરલ નીમવામાં આવ્યો.

લૉર્ડ ઑક્લેન્ડની રાજ્યનીતિઃ—ઇ. સ. ૧૮૩૬ માં લૉર્ડ ઑક્લેન્ડ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો. હવે તેણે દેશમાં શાંતિ પ્રસારી સુધારા કરવા તરફ ધ્યાન આપ્યું. લૉર્ડ મેકાલેની સૂચનાથી તેણે હિંદુસ્તાનમાં પ્રાથમિક શાળાઓની સંખ્યા વધારી; કારણકે પ્રાથમિક કેળવણીનો ફેલાવો થાય, તે ઉપર અંગ્રેજ કેળવણીનો લાભ આપી શકાય એમ હતું. તેણે માધ્યમિક શાળાઓમાં અંગ્રેજ દ્વારા અપાતું જ્ઞાન ચાલુ રાખ્યું. દોઝાખ પ્રાંતમાં નહેર ખાદી ખેતરોમાં પાણી પૂરું પાડવાની સૂચના કરવામાં આવી, પણ થોડાજ સમયમાં લૉર્ડ ઑક્લેન્ડનું ધ્યાન અફધાન વિગ્રહમાં રોકાયું, અને આથી તે સુધારા તરફ પૂરતું ધ્યાન આપી શક્યો નહિ.

પહેલો અફધાન વિગ્રહઃ (ઇ. સ. ૧૮૩૮-૧૮૪૨)

કારણોઃ—નેપોલિયનના નાશ પછી ફ્રેંચોનું જોર નરમ પડ્યું હતું; પણ રશિયા મધ્યએશિયામાં પોતાનું સામ્રાજ્ય ફેલાવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યું હતું, અને

હિંદુસ્તાનની સરહદ પર આવેલાં રાજ્યો સાથે જો રશિયા મિત્રાચારી હરે, તો રશિયા તરફથી ભયનું કારણ ઉત્પન્ન થાય. તે અટકાવવા માટે સરહદ ઉપરનાં

લૉર્ડ પામર્સ્ટન.

રાજ્યો પ્રિટિશનાં મિત્રો હોવાં જોઈએ, એવું લૉર્ડ પામર્સ્ટન તથા લૉર્ડ ઑકલેન્ડને લાગ્યું. એટલામાં રશિયાની ઉશ્કેરણીથી ધરિનના શહે હેરાતને ઘેરો ધાલ્યો, તેથી ભયમાં વધારો થયો. તે ઉપરથી લૉર્ડ ઑકલેન્ડે સર અલેક્ઝાન્ડર બર્નેસને અફઘાનિસ્તાનના અમીર દોસ્તમહંમૂદની સાથે સલાહ કરવા મોકલ્યો. અહંમદશાહ દુરાનીના વંશજ શાહસુજને નસાડી મૂકી દોસ્તમહંમૂદ અમીર થયો હતો. પંજાબના સીખ સરદાર રણજીતસિંહે

દોસ્તમહંમૂદ પાસેથી પેશાવર જીતી

લીધું હતું, તેથી દોસ્તમહંમૂદે અંગ્રેજોને તે પાછું અપાવવા કહ્યું. રણજીતસિંહ અંગ્રેજોનો મિત્ર હતો, તેથી અંગ્રેજો દોસ્તમહંમૂદની માગણી કબુલ કરી શકે તેમ નહોતું, તેથી દોસ્તમહંમૂદ સાથે લડાઈ કરીને રણજીતસિંહની મદદથી શાહસુજને અફઘાનિસ્તાનના અમીર બનાવવો એવું લૉર્ડ ઑકલેન્ડે ધાર્યું.

યુદ્ધવર્ણન:—પ્રથમ સિંધમાંથી એક મોટા લશ્કરને કંદહાર મોકલવામાં આવ્યું, અને તે લશ્કરે કંદહાર જીતી શાહસુજને અમીર તરીકે જાહેર કર્યો. ત્યાર પછી તે લશ્કરે કાબુલ તરફ દૃઢ કરી. રસ્તે જતાં તેણે ગીજની જીતી લીધું, અને છેવટે કાબુલ પણ જીત્યું. આમ શાહસુજને ગાદી મળી, અને દોસ્તમહંમૂદ નાસી ગયો. તે પછી દેશમાં શાંતિ જળવવા સર આર્થર્સ મેકનોટન તથા સર અલેક્ઝાન્ડર બર્નેસને પ્રિટિશ એલચી તરીકે ત્યાં રાખવામાં આવ્યા.

● લૉર્ડ પામર્સ્ટન ઇંગ્લેન્ડની પાર્લિમેન્ટમાં પરસ્પર ખાતાનો મંત્રી હતો.

પરંતુ શાહસુળ ભોકત્રિય નહોતો, તેથી અફઘાન ભોકો તેને વધારે વખત અમીર તરીકે કબુલ રાખી શક્યા નહિ. અફઘાન ભોકોએ બળવો કરી સર અલેકઝાન્ડર બર્ન્સને મારી નાખ્યો, અને દોસ્તમહંમૂદના પુત્ર અકબરે સર ચાર્લ્સ મેકનોટનનું ખૂન કર્યું. બ્રિટિશ જાવણીમાં ત્રાસ ફેલાયો, અને લશ્કરનાં માણસોએ નાસભાગ કરવા માંડી. એ વખતે બ્રિટિશ લશ્કરમાં ૪,૫૦૦ માણસો હતાં. તેઓએ શરણે આવી અફઘાનિસ્તાન છોડવા જણાવ્યું, અને અફઘાનોએ તે વાત કબુલ કરી, છતાં નાસતાં નાસતાં રસ્તામાં તેઓના ઉપર કેર વર્તાવવામાં આવ્યો, અને તમામ લશ્કરમાંથી માત્ર એકજ માણસ ડૉ. બ્રાઈડન પોતાના સાથીઓના દુઃખની કહાણી કહેવાને જીવતો રહેવા પામ્યો, અને જલાલાબાદ સુધી આવી પહોંચ્યો.

કંપનિએ આ બાબતમાં લૉર્ડ આંકલેન્ડનો દોષ કાઢી તેને પાછો બોલાવી લૉર્ડ એલનબરોને ગવર્નર જનરલ તરીકે મોકલ્યો. તેણે જનરલ પોલોકને લશ્કર સાથે અફઘાનિસ્તાન મોકલ્યો. તેણે કાબુલ, જલાલાબાદ વગેરે જીતી લીધાં, અને કાબુલ લૂટી ત્યાં દાખ બેસાડ્યો.

પરિણામ—લૉર્ડ આંકલેન્ડને રશિયા તરફથી ખોટો ભય ઉત્પન્ન થયો, તેથી અફઘાન વિગ્રહ થયો, અને કંપનિ સરકારને તે વિગ્રહથી બાજું ખમવું પડ્યું. એમાં માણસોની ખુવારી થઈ, પૈસાનો વ્યય થયો, અને આખરે હાનિ પહોંચી. પરિણામ પણ શન્યજ આવ્યું; કારણ કે શાહસુળ મરી ગયો હતો, તેથી દોસ્તમહંમૂદને અમીર તરીકે જાહેર કરવો પડ્યો.

લૉર્ડ આંકલેન્ડના સમયમાં એડન ઉપર લશ્કર મોકલી એડનને બ્રિટિશ મેરથાન તરીકે જીતી લેવામાં આવ્યું, અને તેને મુંબઈ ઇલાકા સાથે એકત્ર કરવામાં આવ્યું, ઇ. સ. ૧૮૩૯.

જાણવા જોગ બનાવો: ઇ. સ. ૧૮૩૯

- (૧) સરહદ પરના દેશો સાથે તકરાર.
- (૨) અફઘાન વિગ્રહ શરૂ થયો.
- (૩) બ્રિટિશ ભોકોએ એડન જીત્યું.

પ્રશ્નો.

- (૧) અફઘાનિસ્તાન સાથેની લૉર્ડ આંકલેન્ડની રાજ્યનીતિ વિષે જે જાણતા હો તે લખો. તેનું શું પરિણામ આવ્યું ?
- (૨) નીચેના પુરુષોને કયા કયા ખનાવોની સાથે સંબંધ છે, તે વિગતવાર જણાવો.
- શાહસુબ્બ, મેકનોટન, અને દોસ્તમહમૂદ.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

લૉર્ડ એલનખરો: ૧૧ મો ગવર્નર જનરલ.

(ઇ. સ. ૧૮૪૨ થી ઇ. સ. ૧૮૪૪)

લૉર્ડ એલનખરોનું આગમન અને
૧ લા અફઘાન વિઘ્નનો અંત.
સિંધ ખાલિસા કર્યું.

ગ્વાલીઅરનું તોફાન:
રાજ્યખંડોખસ્ત.

લૉર્ડ એલનખરોનું રજદેશગમન.

લૉર્ડ એલનખરોનું આગમન અને ૧ લા અફઘાન વિઘ્નનો અંત:—લૉર્ડ આંકલેન્ડ પછી લૉર્ડ એલનખરોને ગવર્નર જનરલ તરીકે મોકલવામાં આવ્યો. તેણે અફઘાનિસ્તાનના ઝઘડાનો અંત આણ્યો, પણ કંપનિ સરકાર અને અફઘાનિસ્તાન વચ્ચે અગાઉ જે સંબંધ હતો, તેમાં કશો ફેરફાર થયો નહિ. દોસ્તમહમૂદને અમીર તરીકે કથુલ કરવો પડ્યો, પણ તેની સાથે કંપનિ સરકાર પ્રત્યે મિત્રાચારી રાખવાનું કથુલ કરાવી શક્યો નહિ.

સિંધ ખાલિસા કર્યું:—(ઇ. સ. ૧૮૪૩) સિંધ પ્રાંત બહુમી અમીરોના તાબામાં હતો. તેને પચાવી પાડવાને માટે સીખ લોકો તથા અંગ્રેજો તૈયાર હતા. કંપનિએ ઇ. સ. ૧૮૩૯ માં સિંધ પ્રાંતને સહાયકારી લશ્કરની યોજનામાં દાખલ કર્યો હતો. સિંધ સાથે થએલા કરાર વિરુદ્ધ સિંધમાં થઈને અફઘાન વિઘ્ન વખતે લશ્કરો આવળ કરતાં હતાં, તથા સિંધના અમીરો કંપનિ સરકાર વિરુદ્ધ વર્તન ચલાવે છે,

તેવો આરોપ તેમના ઉપર મૂકી લોઈ એલનબરોએ સર ચાર્લ્સ નેપિઅરને મોટું લશ્કર લઈ સિંધ જીતવા મોકલ્યો. તેણે અમીરોનાં લશ્કરને મિયાણી અને હૈદરાબાદ પાસે હરાવ્યાં, સિંધ પ્રાંત ખાલસા કર્યો, અને તેને મુંબઈ ઇલાકા સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો, અને હાલ પણ તે મુંબઈ ઇલાકાનોજ ભાગ છે.

ગ્વાલીઅરમાં તોફાન: રાજ્યખંદોખસ્ત: (ઇ. સ. ૧૮૪૩-૪૪)

દોલતરાવ સિંધીઆના મૃત્યુ પછી ગાદીનો વારસ કોઈ ન હોવાથી તેની વિધવા તારાબાઈએ જંકાજી નામના એક બાળકને દત્તક લીધો હતો. તે નાની ઉંમરનો હતો, તેથી કંપનિ સરકારે રાજ્ય ચલાવવાને ત્યાં એક અમલદાર નીમ્યો હતો. રાજ્યમાં ખટપટ ચાલતી હોવાથી અંધાધુંધી વધી હતી. ૪૦,૦૦૦ જેટલાં લશ્કરનાં માણસોને પુરો પગાર પણ મળતો ન હતો, તેથી તે લોકોએ મોટું ખંડ ઉઠાવ્યું. સર-હુ-ગોફને મોટા લશ્કર સાથે મોકલવામાં આવ્યો. તેણે સિંધીઆના લશ્કરને મહારાજપુર અને પનિઆગ આગળ હરાવ્યું, ખંડ સમાવ્યું, અને શાંતિ સ્થાપી.

પરિણામ:—લશ્કરનાં માણસોની સંખ્યા ૪૦,૦૦૦ ને બદલે ૬,૦૦૦ ની કરવામાં આવી, અને સિંધીઆ સાથે મિત્રાચારી કરવામાં આવી.

સ્વદેશગમન:—લોઈ એલનબરોએ સિંધ તેમજ ગ્વાલીઅર પ્રત્યે ધારણ કરેલી રાજ્યનીતિ ઈંગ્લેન્ડને પસંદ પડી નહિ, ને તેથી માત્ર બેજ વર્ષમાં એટલે ઇ. સ. ૧૮૪૪માં તેને સ્વદેશ પાછો ખેલાવી ભેવામાં આવ્યો.

પ્રશ્નો.

- (૧) લોઈ એલનબરોની રાજ્યનીતિથી કંપનિ સરકારને શા લાભ-લાભ થયા ?
- (૨) પહેલા અફઘાન વિગ્રહનો અંત શી રીતે આવ્યો ?
- (૩) સિંધને શા માટે ખાલસા કરવામાં આવ્યો તે કુંકામાં લખો.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

લોર્ડ હાર્ડિંગ: ૧૨ મા ગવર્નર જનરલ.

(ઇ. સ. ૧૮૪૪ થી ઇ. સ. ૧૮૪૮)

કંપનિ સરકાર અને સીપ પ્રજા.

લોર્ડ હાર્ડિંગનું આગમન.

પહેલો સીપ વિગ્રહ.

સીપ પ્રજાનો ઇતિહાસ.

લોર્ડ હાર્ડિંગના સુધારા.

લોર્ડ હાર્ડિંગનું આગમન:—લોર્ડ હાર્ડિંગે અગાઉ આર્થર વેલેરિલ સાથે લરકરમાં નોકરી કરી સારી નામના મેળવી હતી. વળી તે બાહોશ, બુદ્ધિશાળી, અને શાંત પ્રકૃતિનો હતો. તે ગવર્નર જનરલ તરીકે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો, કે તરતજ કંપનિ સરકારને સીપ લોકો સાથે વિગ્રહમાં ઉતરવું પડ્યું.

સીપ પ્રજાનો ઇતિહાસ:—જ્યારે લોર્ડ મિન્ટો ગવર્નર જનરલ હતો, ત્યારે તેણે સીપ મહારાજ રણજીતસિંહ સાથે સલાહ કરી હતી, તે વાત આપણે અગાઉ વાંચી ગયા. આ સીપ લોકો કેણુ હતા, અને તેઓની સાથે કંપનિ સરકારને શા માટે લડાઈ કરવી પડી, તે જાણવા માટે તેઓ વિશે કાંઈક વધુ જાણવાની આપણને જરૂર રહે છે.

ગુરુ નાનક:—ઇ. સ. ના ૧૫ મા સદકામાં નાનક નામના હિંદુ સુધારકે સીપ ધર્મ સ્થાપ્યો. તેનો ઉદ્દેશ હિંદુ તથા મુસલમાનોને એકબીજા સાથે જોડવાનો હતો. તેઓ એકજ ઇશ્વરને માનતા, અને મૂર્તિપૂજાને માનતા ન હતા. વળી તેઓમાં શાંતિભેદ ન હતો. તેઓના ધર્મનું પવિત્ર પુસ્તક ‘ગ્રંથ સાહેબ’ નામનું છે. નાનકથી દસમી પેઢીએ ગુરુ ગોવિંદ નામના જણીલા સીપ ગુરુ થઈ ગયા. તેમની સત્તા નીચે સીપ લોકો એકત્ર થયા, અને એક જળવાન પ્રજા તરીકે તેમની ગણતરી થવા લાગી.

સીપ ગુરુ અને મોગલ ખાદશાહો:—ઔરંગઝેબે સીપ લોકોને ધણે ત્રાસ આપ્યો હતો. વળી ગોવિંદસિંહના વારસ જંદાને મોગલ શહેનશાહ ફરુકસિયરે ત્રાસ આપી મારી નાખ્યો હતો, પણ સીપ લોકો પાછા હડે તેવા નહોતા. તેઓએ ઇ. સ. ૧૭૬૩ માં અહમદશાહ અબદલીના પંજાબના સુબાને સરહિંદ પાસે હરાવ્યો, અને એકાદ અને જમના નદી વચ્ચેના પ્રદેશનો કબજો લીધો. વળી તેમણે ખીમે ખીમે આખો પંજાબ પ્રાંત તાબે કર્યો.

રણજીતસિંહ:—અદારમાં સૈકાની આખરમાં મહારાજ રણજીતસિંહ અધા સીખ સરદારોનો ઉપરી બન્યો, અને સીખ પ્રજાને લશ્કરી તાલીમ આપી વધુ બળવાન બનાવી. તે ઇ. સ. ૧૮૩૯ માં મરણ પામ્યો. તે સમય સુધીમાં તેણે કાશ્મીર, મુલતાન અને પેશાવર વગેરે જીતી લીધાં હતાં. તેણે ઇ. સ. ૧૮૦૯ માં કંપનિ સરકાર સાથે મિત્રાચારીના કરાર કર્યા હતા, અને પોતાના મરણ પર્વત તે કંપનિનો વફાદાર મિત્ર રહ્યો હતો.

પહેલો સીખ વિગ્રહ: (ઇ. સ. ૧૮૪૫-૧૮૪૬)

કારણો:—રણજીતસિંહના મૃત્યુ પછી તેનો પુત્ર ફૂલીપસિંહ ગાદીએ આવ્યો. તે બાળક હતો, તેથી રાજ્યકારભાર સરદારો ચલાવતા. આ સરદારો ધીમે ધીમે જોર પર આવવા લાગ્યા. કંપનિએ સિંધ પ્રાંત ખાલસા કબ્જો હતો. બ્રિટિશ લશ્કરો અફઘાન વિગ્રહ વખતે પંજાબમાં થઈ આવળ કરતાં હતાં, અને અંગ્રેજ અધિકારીઓ ધીમે ધીમે પંજાબ પ્રાંત પણ લેવાની વાતો ચલાવતા હતા. સીખ સરદારોથી આ બધું સહન થઈ શક્યું નહિ, તેથી તેઓએ એક મોટું લશ્કર એકઠું કર્યું, અને કંપનિ સરકાર તરફ લડાઈ કરવા માટે મોકલ્યું. ઇ. સ. ૧૮૪૫ માં વિગ્રહ જાહેર કરવામાં આવ્યો.

યુદ્ધો:—મુઝફ્ફી અને ફિરોજશહેર આગળ ભારે રમખાણો થયાં, તેમાં બ્રિટિશ લશ્કરે સીખોને હરાવ્યા. ત્યાર પછી અલિવાલ અને સોબાહન આગળ પણ સીખોએ સખત હાર ખાધી, તેથી લાહોર મુકામે સલાહ થઈ.

લાહોરના કરાર:—ઇ. સ. ૧૮૪૬ માં લાહોર મુકામે સલાહ થઈ, તેમાં નીચે પ્રમાણે કરાર કરવામાં આવ્યો.

- (૧) ફૂલીપસિંહને રાજ તરીકે કબુલ રાખવામાં આવ્યો.
- (૨) લાહોરમાં બ્રિટિશ અમલદાર રાખવામાં આવ્યો.
- (૩) લડાઈના ખર્ચ પેટે દોઢ કરોડ રૂપીઆ સીખ લોકોએ કંપનિ સરકારને આપવાનું કબુલ કર્યું. લાહોરની તિજોરીમાં પુરતા પૈસા ન હોવાથી કાશ્મીરના સુબા ગુલાબસિંહે કહ્યું, કે જો મને કાશ્મીર અને જમુનો સ્વતંત્ર અધિકાર આપવામાં આવે, તો હું પૈસાની તમામ રકમ આપું; એથી તે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું.
- (૪) સતલજ અને રાવી નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ અંગ્રેજોને મળ્યો.

લોર્ડ હાર્ડિંગના સુધારા:—

- (૧) રેલવે બંધાવી શરૂ થઈ.
- (૨) ગંગા અને જમનાની નહેરો ખોદાવવાનું કામ તેના વખતમાં થયું.
- (૩) લોર્ડ બેન્ટિન્કે કરેલા સુધારાનો તેણે બરાબર અમલ કર્યો.

પ્રશ્નો.

- (૧) સીખ લોકોના ધર્મના સિદ્ધાંત ગણાવો.
- (૨) સીખ પ્રજા કેવી રીતે બળવાન બની?
- (૩) પહેલા સીખ વિમ્લનાં કારણો આપો. તેનું શું પરિણામ આવ્યું?
- (૪) લોર્ડ હાર્ડિંગની કારકીર્દિનો હેવાલ આપો.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

ખાલસા નીતિનું ધોરણ: સંપૂર્ણ રાજ્યવિસ્તાર.

કંપની સરકારના અમલની પરાકાષ્ટા.

લોર્ડ ડેલહાઉસિ: ૧૩ મે ગવર્નર જનરલ.

(ઇ. સ. ૧૮૪૮ થી ઇ. સ. ૧૮૫૬)

લોર્ડ ડેલહાઉસિનું આગમન.
બીએ સીખ વિચર.
પંજાબમાં કંપનિનો અમલ.
રાજ્યવ્યવસ્થા.
બીએ પ્રકી વિચર.
ખાલસા નીતિ.

વરાહ અને અયોધ્યામાં પ્રિદિશ
અમલ.
કંપનિનો નવો પટ્ટો.
લોર્ડ ડેલહાઉસિના સુધારા.
લોર્ડ ડેલહાઉસિનું સ્વદેશગમન.

લોર્ડ ડેલહાઉસિનું આગમન:—લોર્ડ ડેલહાઉસિ ૩૫ વરસની ઉંમરે હિંદમાં ગવર્નર જનરલના હોદ્દા ઉપર આવ્યો. તે પહેલાં તે ઈંગ્લેન્ડમાં 'બોર્ડ ઓફ ટ્રેડ' તો મંત્રી હતો, અને તે વખતે તેણે રેલવેનો વ્યવહાર વધારવા તરફ સાઈ લક્ષ આપ્યું હતું. તે દીર્ઘદષ્ટિવાળો અને રાજનીતિમુ-પુરુષ હતો. તેના વખતમાં કંપનિનો અમલ હિંદુસ્તાનમાં પુરેપુરો પ્રસાર્યો.

લૉર્ડ વેલેસ્લિની યોજનાથી દેશી રાજ્યોમાં વધારે ખર્ચ પડે છે; કારણ કે બ્રિટિશ લશ્કર રક્ષણ કરવા રાખેલું હોવાથી દેશી રાજ્યો એશઆરામ કરતા હતા. લૉર્ડ ડેલહાઉસિએ હિંદમાં આવીને તરતજ તે અંધાધુંધી દૂર

લૉર્ડ ડેલહાઉસિ.

કરવા ચાંપતા ઉપાય યોજ્યા. તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ કંપનીના રાજ્યનો વિસ્તાર કરવાનો હતો. એથી તેણે ખાલસા નીતિ અમલમાં મૂકી. એ ઉપરાંત તેણે દેશમાં સુધારો દાખલ કરવા માટે અને સુખસગવડ વધારવા માટે પણ પ્રયત્નો કર્યા.

બીજો સીખ વિગ્રહ:

(ઇ. સ. ૧૮૪૮ થી ઇ. સ. ૧૮૪૯)

કારણો:—રણજીતસિંહના મૃત્યુ પછી તેનો પુત્ર ફુલીપસિંહ બાળ વયનો હોવાથી રાજ્યકારભાર કરવાને એક મંડળ નીમેલું હતું, અને એ મંડળ બ્રિટિશ

રેસીડન્ટના હુકમ મુજબ વ્યવસ્થા કરતું હતું. તે મંડળે એવી યોજના કરવા માંડી, કે જેથી સીખ લોકોમાં ખળભળાટ થયો. ફુલીપસિંહ તથા રાજકુટુંબનાં બીજાં માણસોનું માન બરાબર જળવાતું ન હતું એમ તેઓને લાગ્યું. પંજાબના સુબા લાલા મૂળરાજ પાસે બ્રિટિશ સરકારે હિસાબ તપાસવાની માગણી કરી. મૂળરાજે તેમ કરવાની ના કહી, અને પોતાની જગાનું રાજનામું આપ્યું. વાન્સ એગ્યુ અને એન્ડર્સન નામના બે અંગ્રેજ અમલદારને પંજાબમાં મહેસુલ વગેરે સંભાળી લેવા મોકલ્યા હતા, તેઓનું મૂળરાજે ખૂન કરાવ્યું તેથી લડાઈ જાગી.

યુદ્ધવર્ણન:—પ્રથમ અંગ્રેજ લશ્કરે મુલતાન સર કર્યું, અને ચિલીઅન-વાલા પાસે મોટી ત્રાટાઈ થઈ. તેનું પરિણામ બેમાંના એકે પક્ષને બહુ લાભદાયક નીવડ્યું નહિ. બંને કંપનિને વધારે પ્રમાણમાં નુકસાન વેઠવું પડ્યું, અને

તેનો પરાજય થવા જોવા બનાવ બન્યો. પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૪૯ માં ગુજરાત મુકામે લડાઈ થઈ, તેમાં સર હ્યુ ગોફે સીપ લોકોને સખત હાર ખવડાવી, અને વિગ્રહ પુરો થયો.

પરિણામ:—બીજા સીપ વિગ્રહને અંતે પંજાબ પ્રાન્તને ખાલસા કરવામાં આવ્યો. દુલીપસિંહને લંડન મોકલવામાં આવ્યો, અને તેણે બાકીની જિંદગી ત્યાંજ પુરી કરી. પંજાબમાં ચીફ કમિશનર નીમવામાં આવ્યો, પરંતુ હાલ નવા મુધારા મુજબ તે પ્રાંત ગવર્નરના અલગ નીચે છે.

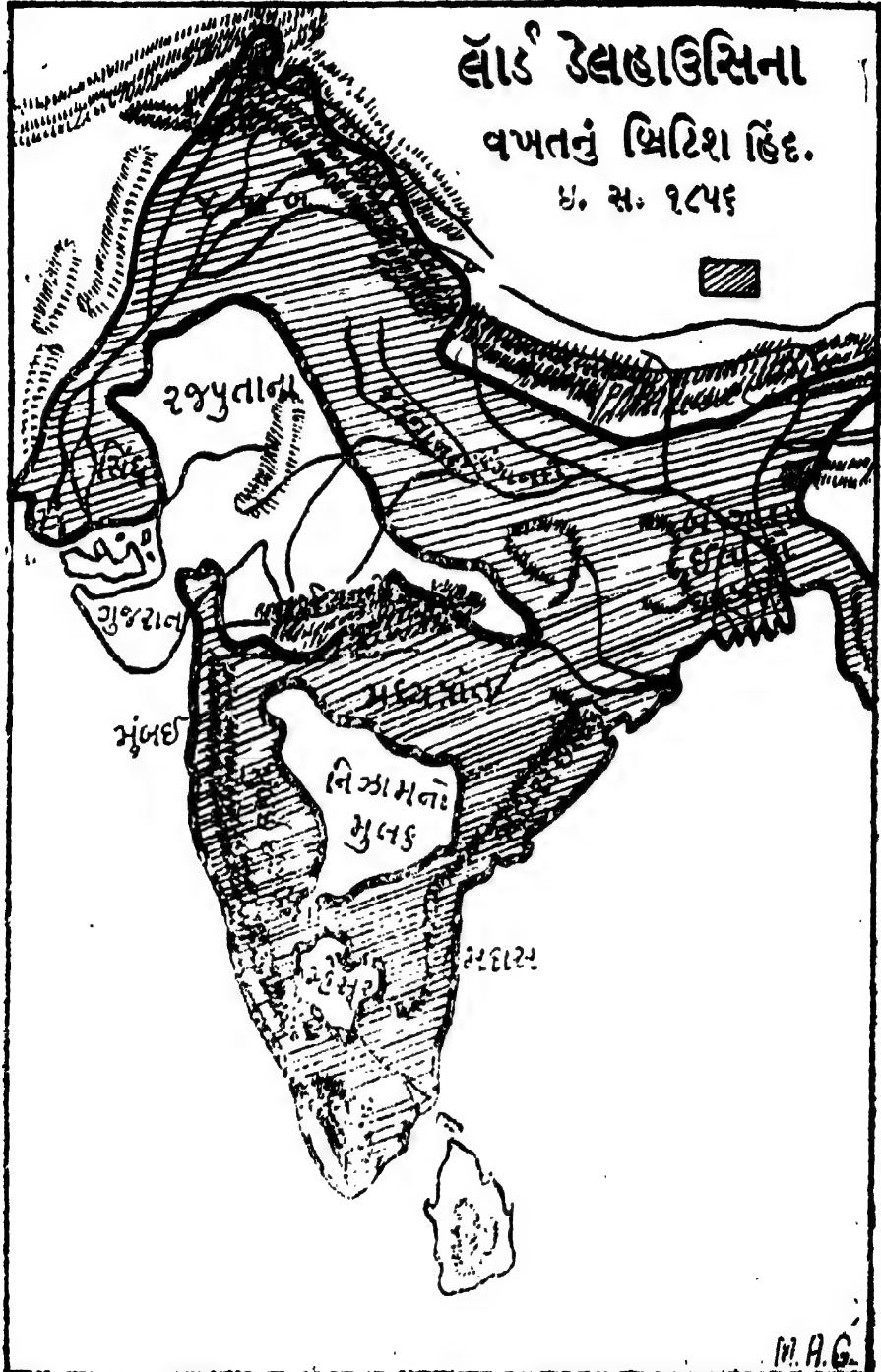
પંજાબમાં કંપનિનો અમલ: રાજ્યવ્યવસ્થા:—પંજાબને બ્રિટિશ અમલ નીચે મુક્યા પછી તેમાં ઘણા મુધારા કરવામાં આવ્યા. મહેસુલ ઉધરાવવાની પદ્ધતિમાં ફેરફાર કર્યો. લોકો ઉપરના કરોમાં ઘટાડો કરવામાં આવ્યો, અને મહેસુલ સંબંધનું સઘળું કામકાજ સર જોન લૉરેન્સને સોંપવામાં આવ્યું. વળી ન્યાય આપવાને માટે અદાલતો સ્થાપવામાં આવી.

પંજાબ હિંદુસ્તાનની સરહદ ઉપર આવેલું હોઈ ત્યાં રક્ષણને માટે કિલ્લાઓ બાંધવામાં આવ્યા, અને બ્રિટિશ સૈનિકોની ટુકડીઓ રાખવામાં આવી. લશ્કરી ખાતાનું કામકાજ સર હેન્રી લૉરેન્સને સોંપવામાં આવ્યું. આ પ્રમાણે થોડા વર્ષમાં મુવ્યવસ્થાથી પંજાબ પ્રાંત આખા થયો.

બીજો બ્રહ્મી વિગ્રહ: (ઇ. સ. ૧૮૫૨-૫૩)

પહેલા બ્રહ્મી વિગ્રહ પછી બ્રહ્મદેશમાં બ્રિટિશ રેસીડન્ટ રાખવામાં આવતો હતો, પણ ઇ. સ. ૧૮૪૦ થી ત્યાં રેસીડન્ટ રાખવાનું બંધ કરવામાં આવ્યું હતું. બ્રહ્મદેશનો રાજા પોતાની પ્રજા પર જીલમ ગુજારતો હતો, તેથી રંગુનમાં રહેતા બ્રિટિશ વેપારીઓએ ગવર્નર જનરલને અરજ કરી. આથી એક મોટું લશ્કર બ્રહ્મદેશ મોકલવામાં આવ્યું. બ્રિટિશ લશ્કરે માર્ટાબાન અને પ્રોમ જીતી લીધાં, અને છેવટે પેગુ પ્રાન્ત પણ સર કર્યો. પરિણામે પેગુ પ્રાન્ત બ્રિટિશ મુલક સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો, અને ત્યાં કંપનિ સરકારનો અમલ બેઠો.

ખાલસા નીતિ:—હવે લૉડ ડેલહાઉસિએ જોયું, કે લૉડ વેલેસ્લીની યોજનાથી દેશી રાજાઓ એશઆરામી થઈ ગયા છે, અને તેઓના રાજ્યમાં અંધાધૂંધી ચાલ્યા કરે છે. આથી તેણે એવાં દેશી રાજ્યો બ્રિટિશ અમલ

નીચે લાવવા અને તેમને વ્યવસ્થિત કરવા ઇંગ્લેન્ડનો કાયદો લાગુ પાડ્યો. ઇંગ્લેન્ડમાં એવો કાયદો હતો, કે જો કોઈ પણ માણસ બીનવારસ ગુજરી જાય, તો તેની સંધર્ષી મિલકત રાજ્યમાં જમ થાય. તેણે એ કાયદો હિંદુ-સ્તાનનાં દેશી રાજ્યોને લાગુ પાડ્યો. અત્યાર મુઘી કોઈ પણ દેશી રાજા મરી જતો, તો તેને દત્તક લેવાની છૂટ હતી. આ કાયદાથી લોર્ડ ડેલહાઉસિએ જાહેર કર્યું, કે કોઈ પણ દેશી રાજા બીનવારસ ગુજરી જતાં તેનું રાજ્ય બ્રિટિશ અમલ નીચે મૂકવામાં આવશે. તે કાયદા પ્રમાણે સતારા, ઝાંસી, નાગપુર વગેરે કેટલાંક રાજ્યો બ્રિટિશ અમલ નીચે આવ્યાં.

વરાડ અને અયોધ્યામાં બ્રિટિશ અમલ:—લોર્ડ વેલેસ્લિએ ઇ. સ. ૧૮૦૩ માં વરાડ પ્રાંત મરાઠાઓ પાસેથી લઈ નિઝામને સોંપ્યો હતો, પરંતુ નિઝામના રાજ્યમાં પણ અવ્યવસ્થા હતી. સહાયકારી સૈન્યના ખર્ચની રકમ દર વર્ષે ચડતી જતી હતી, ને નિઝામથી તે આપી શકાતી નહોતી, તેથી લશ્કરના નિભાવને માટે વરાડ પ્રાંત ખાલસા કરવામાં આવ્યો, ઇ. સ. ૧૮૫૩.

મોગલ સલ્તનતની પડતી પછી અયોધ્યાનો નવાબ સાદતખાન સ્વતંત્ર થયો હતો. ત્યાર પછી લોર્ડ ક્લાઈવ અને વૉરન હેસ્ટિંગ્સના વખતમાં પણ અયોધ્યાના નવાબની સત્તા પ્રબળ હતી. લોર્ડ વેલેસ્લિના સમયમાં સહાયકારી સૈન્યના ખર્ચ પેટે અયોધ્યાનું અર્ધું રાજ્ય કંપની સરકારને મળ્યું હતું. ત્યાર પછી પણ અયોધ્યાનો નવાબ પ્રજા પર જુલમ ગુજારતો હતો, અને લોર્ડ ડેલહાઉસિએ તેને તેમ નહિ કરવા ચેતવણી આપી, તોપણ તે તેમ કરતાં અટક્યો નહિ. આથી પ્રજાએ પોકાર કર્યો, અને બ્રિટિશ સંરક્ષણ ભાગતાં તે પ્રાંત ખાલસા કરવામાં આવ્યો, ઇ. સ. ૧૮૫૬.

કંપનિનો નવો પદ્ધતિ:—(ઇ. સ. ૧૮૫૩) કંપનિના પદ્ધતિ વીસ વરસની મુદત પુરી થવાથી ઇ. સ. ૧૮૫૩ માં નવો પદ્ધતિ કરવામાં આવ્યો, જેમાં નીચે પ્રમાણે સરતો કરવામાં આવી હતી:—

(૧) કંપનિના પદાની ૨૦ વર્ષની મુદત રદ કરવામાં આવી. હવે તો બ્રિટિશ રાજની મરજી પડે ત્યારે કંપનિનો પદો રદ કરી હિંદુસ્તાનનો કારભાર પોતે પરભાર્યો ચલાવી શકે, એવી આકરી કલમ દાખલ કરવામાં આવી.

(૨) બંગાળા ઇલાકાને લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરના હાથ નીચે ચૂકવામાં આવ્યો.

(૩) મુંબઈ અને મદ્રાસમાં ન્યાયની અદાલતો સ્થાપી હતી, તેને એકત્ર કરી “હાઈકોર્ટ” સ્થાપવામાં આવી.

(૪) ‘સિવિલ સર્વિસ’ સર્વને માટે ખુલી ચૂકવામાં આવી, પણ તેની પરીક્ષા ઇંગ્લેન્ડમાં લેવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું.

(૫) કંપનિના સંચાલકોમાંથી છને કમી કરી ચોવીસને બદલે અઠારની સંખ્યા રાખવામાં આવી. વળી એ અઠાર પૈકી છએ હિંદમાં ૧૦ વર્ષ નોકરીનો અનુભવ મેળવેલો હોવો જોઈએ એમ હતું.

લોર્ડ ડેલહાઉસિના મુધારા:—

(૧) રેલવે:—ઈ. સ. ૧૮૫૩ માં પહેલવહેલી રેલવે દોડાવવામાં આવી.

(૨) તાર:—વિજ્ઞાપક શક્તિથી સંદેશો મોકલવા તારની જોડવણી કરી.

(૩) નહેરો:—નહેરો ખોદી ખેડુતોને પાણી પુરું પાડવાનું કામ ધમધોકાર ચાલવા લાગ્યું.

(૪) ટપાલ:—ફક્ત અર્ધાજ આનાની ટિકિટ ચોડી ટપાલ મારફતે કામગીરી મોકલી શકાય, તેવો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો. આથી જનસમાજને બહુ ફાયદો થયો.

(૫) કેળવણી:—સાર્વજનિક કેળવણીખાતું તેનાજ વખતમાં ખોલવામાં આવ્યું. સર ચાર્લ્સ વુડે ધડેલી પદ્ધતિ મુજબ પ્રાથમિક શાળામાં દેશી ભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું, અને માધ્યમિક શાળામાંજ અંગ્રિજી શીખવવાનું દાખલ કરવામાં આવ્યું, ઇ. સ. ૧૮૫૩.

(૬) બાંધકામ:—વળી જહેર બાંધકામનું ખાતું ખોલવામાં આવ્યું.

(૭) રસ્તા અને પૂલો:—વળી રસ્તા મુધારાને પૂલો બંધાવ્યા; આથી મુસાફરીની સગવડ વધી, ને વેપારજીવનને ઉત્તેજન મળ્યું.

લૉર્ડ ડેલહાઉસિનું સ્વદેશમન:-ઉપર મુજબ લૉર્ડ ડેલહાઉસિના કારભારના મુખ્ય બે ભાગ પડે છે. (૧) ખાલસા નીતિ, અને (૨) દેશની પ્રગતિ માટેના પ્રયત્નો. ખાલસા નીતિથી તેણે દેશી રાજાઓનાં મન ઉઘાં કર્યાં, જેનું એક ભયંકર પરિણામ તમે પછીના પ્રકરણમાં જોશો. તેણે દેશમાં જે જે સુધારાનાં ખીજ નાખ્યાં, તેથી તો દેશને ધણા લાભ થયા છે, અને જેનાં ફળ આજે આપણે ભોગવીએ છીએ. વળી તે પોતે ઉદ્યોગી હતો, છતાં કેટલીક વખત સત્તાધીશ અને સખત અધિકારીની રૂબે વર્ત્યો હોય એમ બન્યું છે. તેણે કંપનિનો રાજ્યવિસ્તાર કર્યો, અને કંપનિના અમલને પરાકાષ્ટાએ પહોંચાડ્યો એ ખરૂં, પણ જો તેણે ખાલસા નીતિ અંગીકાર ન કરી હોત, તો હુંકમાંજ કંપનિ સરકારનો અમલ નિર્મૂળ થાત નહિ, તેમજ તેની રાજ્યનીતિ દેશી રાજાઓને અને બ્રિટિશ અમલ નીચેની પ્રગતિને વધારે અનુકૂળ થઈ પડી હોત, અને તેની નામનામાં વધારો થયો હોત. તે ઇ. સ. ૧૮૫૬ના ફેબ્રુઆરિ માસમાં સ્વદેશ ગયો, અને ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં ૪૮ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો.

પ્રશ્નો.

- (૧) લૉર્ડ ડેલહાઉસિની કારકીર્દમાં બ્રિટિશ અમલ નીચે કયા દેશો આવ્યા, તે નકશો કાઢીને સમજાવો.
- (૨) લૉર્ડ ડેલહાઉસિના સમયમાં કંપનિનો અમલ પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યો, એ સત્ય ઉઠાહરણો લઈ સાબીત કરો.
- (૩) ખાલસા નીતિ એટલે શું? એ નીતિથી લૉર્ડ ડેલહાઉસિએ કયાં કયાં દેશી રાજાઓ ખાલસા કર્યાં?
- (૪) પંજાબ, અયોધ્યા, તે વરાહ કંપનિના અમલ નીચે શી રીતે આવ્યાં?
- (૫) લૉર્ડ ડેલહાઉસિએ દેશની પ્રગતિ કરવાને માટે કયા કયા સુધારા કર્યાં?

પ્રકરણ ૧૪ મું.

બ્રિટિશ હિંદમાંથી કંપનિ સરકારના કારભારનો અંત.

લૉર્ડ કેનિંગ: ૧૪ મો ગવર્નર જનરલ.

(ઇ. સ. ૧૮૫૬ થી ઇ. સ. ૧૮૫૮)

દેશી સિપાઇઓનો બળવો: (ઇ. સ. ૧૮૫૭)

દેશી સિપાઇઓનો બળવો.

બળવાનાં કારણો.

ઘીરતનું રમખાણ.

ઝાંસી, કાનપુર, લખનૌ, ને દિલ્લી.

ઝાંસી ને ગ્વાલ્દીઅર પડયાં.

બળવાનું પરિણામ.

કંપનિ સરકારના કારભારનો અંત.

ઈંગ્લેન્ડના રાજ્યકર્તાની

હકુમતમાં બ્રિટિશ હિંદ.

દેશી સિપાઇઓનો બળવો:—લૉર્ડ કેનિંગ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો, કે તરતજ એક દુઃખદાયક અનાવ બન્યો, અને તે દેશી સિપાઇઓનો બળવો હતો.

બળવાનાં કારણો:—

(૧) ખાલસા નીતિ:—લૉર્ડ કેલહાઉસિની ખાલસા નીતિથી હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર અશાંતિ ફેલાઇ રહી હતી, તેની રાજનીતિથી લોકોમાં ત્રાસ ફેલાયેલો હતો, અને પોકાર ઊઠ્યો હતો. તેણે લોકો ઉપર વધારે કરો નાખ્યા હતા, મહેસુલ વધી ગયું હતું. હિંદી સિપાઇઓને લશ્કરમાં જોવી જોઇએ તેવી સગવડ આપવામાં આવતી નહોતી, અને તેઓને હુકમ થયો હતો, કે સરકાર જ્યાં મોકલે ત્યાં જવાની તેઓની ફરજ છે.

(૨) મુધારા વિષે વહેંચ:—તે ઉપરાંત લોકોમાં વહેંચ ઇસાવવામાં આવ્યો હતો, કે ટપાલ, તાર, અને રેલવેથી અંગ્રેજો હિંદુસ્તાનના લોકોને વટલાવવા માગે છે, તથા કેટલાક અજ્ઞાની લોકો તો તેને જાદુ પણ ગણતા. આવી રીતે ચારે તરફ અને તેમાં ખાસ કરીને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં લોકોનાં મન કંપનિ સરકારની રાજનીતિ સામે ઉઘાડાં થઈ રહ્યાં હતાં.

(૩) સિપાઇઓને નવો હુકમ:—એટલામાં વળી લશ્કરમાં એવો હુકમ કાઢવામાં આવ્યો, કે દરેક સિપાઇએ એક સરખી દાઢી રાખવી, અને બંદુકમાં અમુક જાતનાજ કારતુસ વાપરવા. કેટલાક બળવાખોર

લોકોએ એવી વાત ફેલાવી, કે તે કારતુસને ગાય અને સુવરની ચરખી લગાડવામાં આવી છે, તેથી હિંદુ મુસલમાન સિપાઇઓ તેને અડકતાં બીધા; અને તેઓએ માન્યું, કે કંપનિ સરકારનો વિચાર તેમને ખ્રિસ્તી બનાવવાનો છે. કારતુસની વાતથી બળતામાં ઘી હોમાયું.

પરિણામ:—મને તેમ હો, પણ ડૉર્ડ ડેલહાઉસિની રાજ્યનીતિથી લોકલાગણી ઉશ્કેરાએલી હતી; તેનો દાવાનળ તરતજ પ્રકટ થયો, અને બળવો જાગ્યો, જેને પરિણામે મોટાં મોટાં શહેરોમાં રમખાણો થયાં. આમાં કેટલાક અસંતુષ્ટ સરદારોએ આગેવાની લીધી. બાજરાવ પેશ્વાના વારસ નાનાસાહેબ ઉર્ફે ધોંડુપંત, ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ કે જેને વારસ તરીકે દત્તક લેવાની ના પાડવામાં આવી હતી તે, તથા તાતિયા ટોપી વગેરે બળવાના નાયકો બન્યા.

મીરતનું રમખાણ:—પહેલું રમખાણ મીરતમાં થયું. ત્યાંની હિંદી ટુકડીએ ગોરી ટુકડી ઉપર હુમલો કર્યો. તેમણે સઘળા યુરોપિઓને ઠાર કરી દિલ્હી જઈ ત્યાં મોગલ શહેનશાહ બહાદુરશાહને હિંદના શહેનશાહ તરીકે જાહેર કર્યો, અને યુરોપી અમલદારોને તથા તેમનાં બાળબચ્ચાંઓને ઘાતકી રીતે મારી નાખ્યાં.

ઝાંસી, કાનપુર, લખનૌ, ને દિલ્હી:—ઝાંસી અને કાનપુર મુકામે પણ રમખાણો થયાં, અને ત્યાં પણ બ્રિટિશ અમલદારો અને તેમનાં બાળબચ્ચાંઓનાં ખૂન કરવામાં આવ્યાં. કાનપુરમાં નાનાસાહેબે તો કતલ ચલાવી, પણ જનરલ હેવલોકે નાનાસાહેબના લશ્કરને હરાવ્યું. ત્યાર પછી હેવલોકે લખનૌ ગયો, અને ત્યાં એ અગ્રિજ અમલદારો સંકટમાં હતા તેમનો બચાવ કર્યો. સર કોલીન કેમ્પબેલ પણ તે અરસામાં મોઢા લશ્કર સાથે આવી પહોંચ્યો, અને તેણે કંપનિનાં માણસોનો છુટકારો કર્યો. જનરલ નીકલસને બીજી તરફ દિલ્હી સર કર્યું, બહાદુરશાહના બે પુત્ર તથા એક પૌત્રને ઠાર કરવામાં આવ્યા, તથા બહાદુરશાહને રાજ્યકેદી તરીકે રંગુન મોકલવામાં આવ્યો.

ઝાંસી અને ગ્વાલિયર પહોંચ્યાં:—તાતિયા ટોપીને કાઠી મુકામે હરાવવામાં આવ્યો, અને ઝાંસીનો કિલ્લો કંપનિ સરકારે સર કર્યો. તાતિયા

ટોર્પી જ્વાલીઅર નાસી ગયો. બ્રિટિશ સરદાર સર લુ રોઝ તેની પાછળ પડ્યો, અને જ્વાલીઅરનો કિલ્લો જીતી લઇ તેને હરાવ્યો. ગાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ બહાદુરીથી લડી, પણ લડાઈમાંજ મરણ પામી.

ઉપર પ્રમાણે બ્રિટિશ સરદારોની અથાગ મહેનત અને હોશિયારીથી દરેક જગાએ બળવો શમી ગયો. વળી કેટલાંક નીમકહલાલ દેશી રાજ્યોએ બળવો સમાવવામાં તન, મન, ધનથી સારી સહાય આપી હતી.

બળવાનું પરિણામ:—આ બળવાની ખબર જ્યારે ઇંગ્લેન્ડ પહોંચી, ત્યારે પાર્લમેન્ટમાં એક બિલ પસાર કરવામાં આવ્યું. એ બિલથી નીચેનું પરિણામ આવ્યું.

(૧) કંપનિ સરકારની તમામ સત્તાનો અંત આવ્યો, અને હિંદુસ્તાનનો રાજ્યકારભાર ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યકર્તાની પરભારી દેખરેખ નીચે મૂકવામાં આવ્યો.

(૨) બળવા વખતે જે જે દેશી રાજ્યોએ કંપનિ સરકારને મદદ કરી હતી, અને મિત્ર તરીકે રહ્યા હતા, તેમની મિત્રતા જળવી રાખવા તથા તેમનો માનમરતબો જળવવા ઇંગ્લેન્ડની સરકારે વચન આપ્યું, અને તેમની તથા કંપનિ સરકારની વચ્ચે થએલા આજદિન સુધીના કરારોને બહાલી આપી.

(૩) બોર્ડ ઓફ કન્ટ્રોલની જગાએ 'સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ' (હિંદી પ્રધાન) અને તેની સલાને હિંદનો કારભાર સોંપવામાં આવ્યો. એ સલામાં વધુમાં વધુ ૧૫ સભ્યો રાખવાનું હતું.

(૪) ગવર્નર જનરલને વાઈસરોયનું ઉપનામ આપવામાં આવ્યું. તે મુજબ લોર્ડ કેનિંગ હિંદનો પહેલો વાઈસરોય કહેવાયો.

કંપનિ સરકારના કારભારનો અંત: ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યકર્તાની હકુમતમાં બ્રિટિશ હિંદ:—ઇ. સ. ૧૭૫૭ ના પ્લાસીના યુદ્ધમાં લોર્ડ ક્લાઈવે વિજય મેળવીને હિંદમાં કંપનિ સરકારની સત્તાનો પાયો નાખ્યો હતો. તે પછી પુરાં ૧૦૦ વર્ષે કંપનિ સરકારને જુદે જુદે વખતે મુલકો મળ્યા, અને તે દરમિયાન દેશમાં સુધારા દાખલ થયા ને દેશની પ્રગતિ થઈ. પરંતુ કંપનિ સરકારના (લોર્ડ ડેલહાઉસિના) અમલથી અસંતોષ ફેલાયો, અને સુધારાને બહેમની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવ્યા. તેને પરિણામે દેશી સિપાઈઓનો બળવો જાગ્યો. અંતે પાર્લમેન્ટે કંપનિ સરકાર પાસેથી હિંદનો રાજ્યવહીવટ લઈ લીધો,

અને તે ઈંગ્લેન્ડના રાજ્યકર્તાને હસ્તક સોંપવામાં આવ્યો. આમ કંપનિ સરકારના અમલનો અંત આવ્યો.

પ્રશ્નો.

- (૧) દેશી સિપાઈઓના બળવાનાં કારણો આપો.
- (૨) સિપાઈઓના બળવાનું વિગતવાર વર્ણન કરો.
- (૩) બળવો કરવામાં આગેવાની બંને લાગ કાણે કાણે લીધો ? તેમને શાં ફળ મળ્યાં ?
- (૪) બળવાનાં પરિણામો વિષે તમે શું જાણો છો ?
- (૫) કંપનિ સરકારનો અંત શી રીતે આવ્યો તે સમજાવો.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

કંપનિ સરકારના અમલની સમાલોચના.

(ઇ. સ. ૧૭૫૭ થી ઇ. સ. ૧૮૫૭ સુધીનાં ૧૦૦ વર્ષ.)

ઇ. સ. ૧૭૫૭ નું ચાહગાર વર્ષ.
બ્રિટિશ મુલકની કમિક વૃદ્ધિ.
બ્રિટિશ સરકારનું સર્વોપરિપક્ષ.
કંપનિ સરકારના અમલમાં
આલસ મુલકો.
બ્રિટિશ અમલમાં મુધારા ને સમજદ.

કંપનિ સરકારની રાજ્યનીતિ.
ઈંગ્લેન્ડની સરકારની સત્તા.
કંપનિના ૧૦૦ વર્ષના અમલને
અંતે જાગેલો બળવો.
કંપનિના અમલનો અંત.

ઇ. સ. ૧૭૫૭ નું ચાહગાર વર્ષ:—ઇ. સ. ૧૭૫૭ માં લોર્ડ ક્લાઇવે બંગાળના નવાબ સિરાજ-ઉદ-દૌલાને પ્લાસીના યુદ્ધમાં હરાવી વિજય મેળવ્યો. એજ વર્ષમાં કાણુલના શાહ દુરાની અહમદશાહ અબદુલીએ દિલ્હી પર ચડાઈ કરી મોઝલ સલ્તનતને એક હેવટનો પા કર્યો હતો. દિલ્હીની મહાન મોઝલ રાજ્યસત્તા આમ નષ્ટ થઈને તેને સ્થાને કંપનિનું સર્વોપરિપક્ષ અને સાર્વભૌમત્વ થયે, એવી કલ્પના તે વખતે તો લાગ્યેજ કાઈએ કરી હશે. પરંતુ પ્લાસીનો વિજય એટલે મોઝલ સલ્તનતમાંથી સ્વતંત્ર થયેલા મુખેશ્વરની સ્વતંત્રતાને મધુ નાણુ કરવાનો પ્રસંગ હતો, અને આવા એકજ વિજયને હવે તો આપણે કંપનિ સરકારની ઉત્પત્તિના બનાવ તરિક્કે લેખીએ તો કંઈ ખોટું નથી.

બ્રિટિશ મુલકની ક્રમિક વૃદ્ધિ:—પ્લાસીના વિજયને અંતે લૉર્ડ ક્લાઈવે મીરજીરને બંગાળનો નવાબ બનાવ્યો, અને નવાબે તેના બદલામાં કંપની સરકારને ૨૪ પરગણાંની જાગીર આપી. હિંદમાં કંપની સરકારે મેળવેલા મુલકમાં આ જાગીર સૌથી પહેલવહેલી હતી. તે પછી ઇ. સ. ૧૭૬૫ માં મોગલ શહેનશાહ શાહઆલમે કંપની સરકારને બંગાળા, બહાર અને ઓરિસ્સાની દિવાની આપી. તે પછી ખાસ કરીને લૉર્ડ કૉર્નવાલિસ, લૉર્ડ વેલેસલિ, લૉર્ડ હેરિંગ્ટન, અને લૉર્ડ ડેન્હાઉસિના અમલ દરમિયાન કંપની સરકારને જુદો જુદો મુલક મળ્યો. એ મુલકો ધણે ભાગે હૈદરઅલી અને ટીપુ, પેશ્વા અને મરેઠી શાખા રાજ્યો, અને નિઝામ સરકાર તેમજ ગુરખા, સીખ, આદિ પ્રજાઓ, અને બ્રહ્મદેશના રાજા સાથે થયેલા વિગ્રહોને અંગે મળેલા મુલકો હતા. આ મુલકો મેળવીને ક્રમે ક્રમે બંગાળા ઈલાકો, મદ્રાસ ઈલાકો, મુંબઈ ઈલાકો, આગ્રા-અયોધ્યાના પ્રાંતો એટલે કે સંયુક્ત પ્રાંતો, મધ્ય પ્રાંતો અને વરાડ, તેમજ પંજાબ પ્રાંત, અને બ્રિટિશ બ્રહ્મદેશ આદિ હાલના રાજકીય વિભાગો શી રીતે બનાવવામાં આવ્યા, તે તમે પાછળ શીખી ગયા. વળી સરહદના મુલકો ઉપર પણ બ્રિટિશ અમલ કેવા સંજોગોમાં અને કેવી રીતે બેઠો એ પણ તમે જાણ્યું.

બ્રિટિશ સત્તાનું સર્વોપરિપક્ષ:—જેમ જેમ કંપની સરકારે દેશી રાજ્યોમાં માથું મારવા માંડ્યું, અને જુદી જુદી રાજ્યનીતિ અપભ્રમ કરીને, વિગ્રહોમાં ઉતરીને, કે મૈત્રીસંબંધ બાંધીને પોતાના તાબાના મુલકોમાં વધારો કર્યો, તેમ તેમ કંપની સરકારની સત્તા વધારે ને વધારે દૃઢ થતી ગઈ. પરિણામે એવી સ્થિતિ આવી કે પછી તો કોઈ પણ દેશી રાજા કે કોઈ પણ પ્રજા કંપની સરકાર સામે માથું ઉંચું કરી શકેજ નહિ, અને એમ કરવામાં એવું પગલું બરનારનેજ નુકસાનીમાં ઉતરવું પડ્યું છે એવું તમે જાણ્યું. આમ મોઝલ સલ્તનત પછી મરેઠી સામ્રાજ્યના સર્વોપરિપક્ષના દિવસો દેખાયા, અને જો કે તેમાં વિધ્નો આવ્યાં તેમાંથી પાર ઉતરીને પુનર્જીવન આપવાના પ્રયત્નો પણ કરવામાં આવ્યા, છતાં તેનું અપ્રયતન થઈને અંતે હિંદમાં બ્રિટિશ સત્તા સર્વોપરિ છે, અને કંપની સરકારનું સાર્વભૌમત્વ પ્રવર્તે છે, એમ ખુલી રીતે જાહેરમાં આવ્યું.

કંપનિ સરકારના અમલમાં ખાલસા મુલકો:—દખલમાં ટીપુ સુલતાનનો જીતેલો મુલક, પેશ્વાનો મુલક, અને ભોંસલેનો મુલક એટલાનો ધણે ભાગે ખાલસા મુલકોમાં સમાવેશ કરી શકાય. પૂર્વમાં, બહાર, બંગાળા ને ઓરિસ્સા નખળા રાજ્યકર્તાઓને જીતીને મેળવેલા મુલક તરીકે, અને પશ્ચિમમાં સિંધના અમીરોને હરાવીને તે પ્રદેશ ખાલસા કર્યો એમ તમે પાછળ જોઈ ગયા છો. એજ પ્રમાણે સીખ લોકોને હરાવીને પંજાબ, અને મોગલ શહેનશાહતની નખળાઈનો લાલ લઈ આત્રા અયોધ્યાના પ્રાંતો આદિ મુલકો બ્રિટિશ અમલમાં આવ્યા છે. હાલના રાજકીય વિભાગો ક્રમે ક્રમે કંપનિ સરકારે મેળવેલા મુલકમાંથીજ રાજ્યવસ્થામાં અનુકૂળતા આવે, એ રીતે પાડવામાં આવ્યા છે.

બ્રિટિશ અમલમાં સુધારા ને સગવડ:—૧૦૦ વર્ષના કંપનિ સરકારના અમલમાં દેશમાં અનેક સુધારા દાખલ થયા, અને સુખસગવડમાં વધારો થયો. મુલકી અને ન્યાય ખાતાનો વહીવટ, કેળવણીનો પ્રચાર છાપખાનાંની ને વર્તમાનપત્રોની છૂટ, દેશીઓને ઉંચા અધિકાર, આદિ અનેક સુધારા દેશમાં પ્રસંગે પ્રસંગે દાખલ કરવામાં આવ્યા. છે વળી રેલવે, તાર, ટપાલ, વગેરે સાધનોથી સગવડ વધી, રસ્તાઓ નિર્ભય થવાથી વેપાર-ઉદ્યોગની ખીલવણી થઈ, અને પિંદારા અને ઠગનો નાશ થવાથી દેશમાં નિર્ભયતા આવી ગઈ. આ અને આવા ખીજ સુધારાથી તેમજ સગવડથી દેશની અંદર સુખશાંતિ સ્થપાઈ, દેશની પ્રગતિ થઈ, અને પ્રજાની આબાદીની થઈ, એ વાત તમારા લક્ષમાં આવી શકી હશે.

કંપનિ સરકારની રાજ્યનીતિ:—કંપનિ સરકારે ૧૦૦ વર્ષના અમલ દરમિયાન કોઈ ખાસ રાજ્યનીતિ ધારણ કરીને તેને વળગી રહીને રાજ્ય-વ્યવસ્થા કરી હોય એવું જણાતું નથી. કંપનિના ડિરેક્ટરો અમુક ધારણ નક્કી કરે, ઇંગ્લેન્ડની પાર્લિમેન્ટ અમુક કલમો દાખલ કરીને પોતાનો અંકુશ વધારે, ને હિંદમાંનો ગવર્નર જનરલ પોતાની શુદ્ધિશક્તિને આધારે કોઈ ખાસ મેળના થડી કાઢે, અને અણીને પ્રસંગે વર્તવામાં મળેલી છૂટનો લાભ લે એવું તમને જણાઈ આવ્યું હશે. વળી એ રાજ્યનીતિથી દખલમાં કે પ્રતિદાને ભંજ સત્તા પાછી નથીજ રાજ્યનીતિ ધારણ

કરવામાં આવે, ને તેને વિષે પણ પાછું એવું ને એવુંજ. ખાસ કરીને 'તટસ્થ રાજ્યનીતિ' અને 'સહાયકારી લશ્કરની યોજના' આ બે પદ્ધતિએ વારંવાર ધણી ઉચ્ચપાયાલ કરી છે. છેવટે લૉર્ડ ડેલહાઉસિએ ખાલસા નીતિ અખત્યાર કરી, ને તેને પરિણામે દેશમાં અસંતોષ ફેલાયો. પરંતુ કંપનિ સરકારની જ્વલંત કારકીર્દિનો એ સમય તેના અંત માટે ન હોય, એવુંજ બની આવ્યું, ને સિપાઈઓના બળવાને અંગે કંપનિ સરકારનો અંત આવ્યો.

ઇંગ્લેન્ડની સરકારની સત્તા:—ઇ. સ. ૧૭૭૨ સુધી ઇંગ્લેન્ડની સરકારે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિના કારભાર વિષે ઝાંઝું માથું માર્યું નહોતું. દરમિયાન કંપનિને હિંદનાં કેટલાંક દેશી રાજ્યોના મિત્રપક્ષે ઉભા રહીને ફ્રેંચો સાથે યુદ્ધમાં ઉતરવું પડ્યું હતું. આમ દખ્ખણ ને બંગાળનાં યુદ્ધમાં થએલા ખર્ચને પહોંચી વળવા તેણે ઇંગ્લેન્ડની સરકાર પાસે આર્થિક મદદ માગી, ત્યારથી પાર્લમેન્ટે કંપનિના કાર્યમાં વધુ રસ લેવા માંડ્યો, ને તેની રાજ્યવ્યવસ્થા માટે જુદા જુદા ધારાઓ ધરીને તેની રાજ્યનીતિ ઉપર અંકુશ મૂકવા માંડ્યો. ઇ. સ. ૧૭૭૩ માં 'રેગ્યુલેટિંગ અેક્ટ' નિયામક ધારો અમલમાં આવ્યો, ને ઇ. સ. ૧૭૮૪ માં લૉર્ડ પિટ્ટે હિંદી બિલ પાસ કરાવ્યું, એટલે 'બોર્ડ ઓફ કન્ટ્રોલ'ની નીમણૂક થઈ. તે પછી કંપનિને દર વીસ વરસ માટે જુદા જુદા પદ્દા કરી આપવામાં આવતા, અને તમે પાછળ વાંચી ગયા તેમ ઇ. સ. ૧૭૬૩, ઇ. સ. ૧૮૧૩, ઇ. સ. ૧૮૩૩, અને ઇ. સ. ૧૮૫૩ માં સંબંધે ખ્યાનમાં લઈને તેમજ દેશકાળનો વિચાર કરીને કંપનિ સરકારને જુદા જુદા પદ્દા કરી આપવામાં આવ્યા. અંતે ઇ. સ. ૧૮૫૩ માં પદ્દાની ૨૦ વરસની મુદત કાઢી નાખવામાં આવી, અને માત્ર તે પછીનાં ૪ વરસમાંજ કંપનિ સરકારની સત્તા ઇંગ્લેન્ડની સરકારના હાથમાં આવી ગઈ.

કંપનિના ૧૦૦ વર્ષના અમલને અંતે બનેલો બળવો:— ઇ. સ. ૧૭૫૭ થી ઇ. સ. ૧૮૫૭ નાં ૧૦૦ વર્ષોમાં કંપનિ સરકારને અનેક સંબંધે ગ્રામ થયા, અને તેની સર્વોપરિ સત્તા સ્થપાઈ. પરંતુ લૉર્ડ ડેલહાઉસિની ખાલસા રાજ્યનીતિથી હિંદના કેટલાક દેશી રાજાઓનાં દીલ ઉમાં થયાં, તેમજ દેશમાં કેટલાક સુધારા શખલ થયાં પ્રજા

લોકોએ તેને વહેમની નજરે જોવા માંડ્યા, અને દેશી સિપાઈઓની રહેણી-કરણીમાં અને હથિઆરોમાં કેટલોક ફેરફાર કરવામાં આવ્યો, તેમાં તેમને પણ કંઈક અવળું લાગ્યું. પરિણામે દેશી સિપાઈઓએ બળવો કર્યો, જેની અસર દેશનાં કેટલાંક સ્થળોમાં થઈ, અને ધણા નિર્દોષ માણસોના જીવ ગયા. પ્રજાનો સમજી વર્ગ તો તે કામમાં સામેલ થાયજ નહિ, તેમજ વફાદાર દેશી રાજાઓએ બળવો સમાવવા કંપની સરકારને મદદ કરી, એટલે થોડાજ વખતમાં બળવો સમાવી દેવામાં આવ્યો, ને સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરી.

કંપનીના અમલનો અંત:—છેવટે ઈંગ્લેન્ડની પાર્લિમેન્ટે વિચાર્યું, કે કંપની સરકારની રાજ્યનીતિ ડહાપણુ બરેલી નથી, તેથી તેની પાસેથી હિંદનો રાજ્યવહીવટ ઈંગ્લેન્ડના રાજ્યકર્તાને હસ્તક મૂકવો. આમ પુરાં ૧૦૦ વર્ષે હિંદમાંથી કંપની સરકારના અમલનો અંત આવ્યો, અને ઈંગ્લેન્ડનાં મહારાણી વિક્ટોરિઆએ હિંદનો રાજ્યકારભાર પોતાને હસ્તક લીધો. ત્યારથી ઈંગ્લેન્ડના રાજ્યકર્તાની વતી તેમના પ્રતિનિધિ (વાઈસરોય) હિંદમાં અમલ ચલાવવા માટે આવે છે, અને ધણે ભાગે ૫ વરસ સુધી એ હોદ્દા પર રહે છે. હવેના વિભાગમાં તમને વાઈસરોયના અમલની જાંખી થશે.

આ પ્રકરણમાં ઉપર મુજબ જે જે જુદી જુદી જાગતો ઉપર કુંકમાં પણ સમગ્ર વિચારો રજુ કરવામાં આવ્યા છે, એટલેથી તમને કંપની સરકારની ૧૦૦ વર્ષની કારકીર્દિનો ખાસ પુરેપુરો મળ્યો હશે, છતાં એટલું વાંચીને સ્તોત્ર માનવાને બદલે આમાંની તેમજ આને મળતી બીજી જાગતોનો સમગ્ર વિચાર કરતાં તમે જરૂર શીખશો એટલું જણાવવું જોઈએ.

પ્રશ્નો.

- (૧) કંપની સરકારના ૧૦૦ વર્ષના અમલનો કુંક હેવાલ રજુ કરો.
- (૨) બ્રિટિશ મુલકોમાં કમે કમે વધારો થઈને બ્રિટિશ સત્તા કેવી રીતે સર્વોપરિ થઈ, એ ઉદાહરણો લઈ સમજાવો.
- (૩) કંપનીના અમલ દરમિયાન દેશમાં જે જે સુધારા તથા સુખનાં સાધનો હાખલ થયાં હોય, તેની સવિસ્તર હકીકત આપો.
- (૪) હિંદમાં હાલના રાજકીય બાબો જનાયવામાં કંપની સરકારને

જુદો જુદો મુલક કેવી રીતે અને ક્યારે મળેલો, તે વિષે જે જાણતા હો તે લખો.

- (૫) કંપનિ સરકારની રાજ્યનીતિ વિષે શું જાણો છો? કંપનિના નવા નવા પદા વિષે અગત્યના મુદ્દા જણાવો.
- (૬) કંપનિના પદામાં ક્રમે ક્રમે ઇંગ્લેન્ડની સરકારનો અંકુશ વધતો ગયો, ને પરિણામે કંપનિના અમલનો અંત આવ્યો, એ વાત સંકારણ સમજાવો.

જાણવા જોગ તવારીખ.

- ૧૭૭૩ રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ: નિયામક ધારો.
- ૧૭૭૫ સુરત મુકામે રાધાબા સાથે મુંબઇ સરકારના કરાર.
- ૧૭૭૬ પુરંધર મુકામે નાના ફડનવીસ સાથે ગવર્નર જનરલના કરાર.
- ૧૭૮૦ પોલિસોરનું યુદ્ધ: કર્નલ બેલી ને કર્નલ બ્રેથવેટની હાર.
- ૧૭૮૧ પોર્ટોનોવો, પોલિસોર, ને શોલિંગરનાં યુદ્ધ.
- ૧૭૮૨ આર્નીની લડાઈ.
- „ સાલબાઈની સંધિ.
- ૧૭૮૪ પિટનું હિંદી બિલ. બોર્ડ ઓફ કન્ટ્રોલ: નિયામક સભા.
- ૧૭૮૨ શ્રીરંગપટ્ટનની સંધિ: સેલમ, મલબાર, ને મદુરા કંપનિ સરકારને મળ્યાં.
- ૧૭૮૩ બંગાળામાં કાયમી જમાબંધી.
- ૧૭૮૬ કંપનિ સરકારને કાનડા ને કોઈમ્બતુર મળ્યાં.
- ૧૮૦૦ અંગ્રિજોએ તાંજોર જીત્યું.
- ૧૮૦૧ અંગ્રિજોએ કલ્કાટક મેળવ્યું.
- „ મદ્રાસ ઇલાકા સંપૂર્ણ બન્યો.
- „ વાયબ્ર પ્રાંતો (હાલના સંયુક્ત પ્રાંતો) ની રાજઆત.
- ૧૮૦૨ વસઈના કરાર: કંપનિ સરકાર અને બાહરાવ બીજો.
- ૧૮૦૩ અસાઈ, આર્માઈ, ને હારવારીનાં યુદ્ધ.
- „ દિલ્હી ને આગ્રા જતામાં: શાહઆલખને પેન્હન.

- ૧૮૦૩ સિરંજીઅબ્દે ગામના કરાર: કંપનિ સરકાર ને સિધીઆ.
 „ દેવગામના કરાર: કંપનિ સરકાર ને ભોંસલે.
 ૧૮૦૪ દીગનું યુદ્ધ: કંપનિ સરકાર અને હોલકર.
 ૧૮૦૫ ગવર્નર જનરલ લોર્ડ કોર્નવોલિસનું હિંદમાં મરણ.
 ૧૮૦૬ વેલોરનો બળવો.
 ૧૮૧૩ કંપનિને નવી સર્નદ: હિંદના વેપારની સર્વને છૂટ.
 „ પિદારાને વશ કરવામાં આવ્યા.
 ૧૮૧૬ સેગાઉલીની સંધિ: કંપનિને કમાઉન પ્રાંત મળ્યો.
 ૧૮૧૭ સીતાબદ્દીનું યુદ્ધ: નાગપુરના સૈન્યની હાર.
 „ મહીદપુરનું યુદ્ધ: હોલકરના સૈન્યની હાર.
 ૧૮૧૮ કોરેગામનું યુદ્ધ: પેશ્વાની હાર: પેશ્વાને પેન્શન.
 „ મુંબઈ ઇલાકા સંપૂર્ણ થયો.
 ૧૮૨૪-૨૬ ૧ લો બ્રહ્મી વિગ્રહ.
 ૧૮૨૬ ચાન્દાણના કરાર: કંપનિને આસામ, આરાકાન, ને તિનાસરીમ મળ્યાં.
 ૧૮૨૬ લોર્ડ કોમ્પરમીઅરની ભરતપુરની જીત.
 ૧૮૨૮-૩૫ ઠગ-ફાંસીઆને વશ કર્યા: શાળાઓમાં અંગ્રેજી ભાષાના શિક્ષણની શરૂઆત. સરકારી નોકરીમાં દેશીઓને સ્થાન.
 ૧૮૩૦ મ્હેસુરમાં બળવો: કૃષ્ણરાજ પદ્મજી: કમિશનથી વહીવટ.
 ૧૮૩૨ સતી થવાનો ચાલ બંધ કરવામાં આવ્યો.
 ૧૮૩૩ વાયબ્ર પ્રાંતો (હાલના સંયુક્ત પ્રાંતો) બનાવ્યા.
 „ કંપનિની નવી સર્નદ: વેપારની બંધી: માત્ર રાજ્યવહીવટ ઉપર દેખરેખ.
 ૧૮૩૪ ફૂર્ગ જીતાયું: ફૂર્ગ બ્રિટિશ રાજ્યમાં જોડાયું.
 ૧૮૩૫ છાપખાનાંની છૂટ: વર્તમાનપત્રોની સંખ્યામાં વધારો.
 ૧૮૩૬-૪૨ ૧ લો અફઘાન વિગ્રહ.
 ૧૮૪૨ અંગ્રેજ સૈન્યની ખાઠ્ઠિવધાટમાં કતલ.
 „ અફઘાનોની હાર: જનરલ પોલોકે કાશુલ લીધું.

- ૧૮૪૩ સિંધના અમીરો સાથે ઝગડો.
 „ મિયાની અને હૈદ્રાબાદનાં યુદ્ધો.
 „ સિંધ ખાલસા થયું: સિંધમાં બ્રિટિશ અમલ.
 „ ગ્વાલ્દીઅરનો વિગ્રહ.
 „ મહારાજપુર અને પનિઆરનાં યુદ્ધો.
 ૧૮૪૫-૪૬ ૧ લો સીપ્પ વિગ્રહ.
 ૧૮૪૫ મુદ્દી ને ફિરોજપુરનાં યુદ્ધો.
 ૧૮૪૬ અલિવાલ ને સોબાહનનાં યુદ્ધો.
 „ સતલજની પૂર્વેનાં પંજાબનો ભાગ બ્રિટિશ મુલકમાં જોડાયો.
 ૧૮૪૮ સતારાનું રાજ્ય ખાલસા થયું.
 ૧૮૪૮-૪૯ ૨ જો સીપ્પ વિગ્રહ.
 ૧૮૪૯ ચિલિઅનવાલા ને ગુજરાતનાં યુદ્ધો.
 „ પંજાબ ખાલસા થયું.
 ૧૮૫૨ ૨ જો બ્રહ્મી વિગ્રહ: રંગુનની જીત.
 „ પેગુ પ્રાંત બ્રિટિશ રાજ્યમાં જોડાયો.
 ૧૮૫૩ નાગપુર ખાલસા થયું.
 „ નિઝામ સરકારે કંપનિને વરાડ પ્રાંત આપ્યો.
 „ અંગાળામાં લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરની નીમણૂક.
 „ હિંદમાં રેલવેની શરૂઆત.
 „ દેશીઓને સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષાની છૂટ.
 ૧૮૪૮-૫૬ અંગાની નહેર: વિજળીના તાર: અર્ધા આનાની પોસ્ટ:
 વેપારની વૃદ્ધિ: નિશાળોનો વધારો.
 ૧૮૫૬ અયોધ્યા પ્રાંત ખાલસા થયો.
 ૧૮૫૭ દેશી સિપાઈઓનો બળવો.
 ૧૮૫૮ ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપનિની આખર.
 „ મહારાષ્ટ્રીઓનો ઢંઢેરો.
 „ હિંદુસ્તાનમાં ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યકર્તાના અમલની શરૂઆત.

વિભાગ ૮ મો.

બ્રિટિશ હિંદમાં ઇન્ડો-ના રાજ્યકર્તાનો અમલ.

તાજના અમલ નીચે હિંદુસ્તાન.

હિંદના વાઈસરોયો.

(ઇ. સ. ૧૮૫૮ થી અણપર્યંત.)

પ્રકરણ ૧ લું.

લૉર્ડ કેનિંગ, લૉર્ડ એલ્જન, લૉર્ડ લૉરેન્સ, અને લૉર્ડ મેયો.

(પહેલા ચાર વાઈસરોયઃ ઇ. સ. ૧૮૫૮-ઇ. સ. ૧૮૭૨)

લૉર્ડ કેનિંગઃ ૧ લો વાઈસરોય.

મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિઆનો ઢંઢેરો.

લૉર્ડ કેનિંગના સુધારા.

લૉર્ડ એલ્જનઃ ૨ જો વાઈસરોય.

લૉર્ડ લૉરેન્સઃ ૩ જો વાઈસરોય.

અધ્યાન અમીર સાથેની રાજનીતિ.

ભૂતાન સાથે લડાઈ.

લૉર્ડ લૉરેન્સના સુધારા.

લૉર્ડ મેયોઃ ૪ થો વાઈસરોય.

અધ્યાન અમીર સાથે મેળાપ.

દેશી રાજ્યો સાથેનો સંબંધ.

લૉર્ડ મેયોની રાજનીતિઃ સુધારા.

લૉર્ડ કેનિંગઃ ૧ લો વાઈસરોયઃ—ઇ. સ. ૧૮૫૭ના સિપાઈઆના ખળવાને પરિણામે ઇંગ્લેન્ડની પાર્લિમેન્ટે હિંદનો રાજ્યકારભાર કંપનિ સરકાર પાસેથી લઈ લીધો, અને ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યકર્તાને હસ્તક સોંપ્યો. હવેથી ઇંગ્લેન્ડનાં રાણી હિંદનાં મહારાણી ગણાયાં, ને ઇંગ્લેન્ડના રાજાને હિંદનું શહેનશાહપદ મળ્યું. ગવર્નર જનરલ ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યકર્તાનો પ્રતિનિધિ એટલે હિંદનો વાઈસરોય ગણાવા લાગ્યો, એટલે લૉર્ડ કેનિંગ હિંદનો ૧ લો વાઈસરોય થયો. તે આહોશ હતો, અને સંકટસમયે શાંતિ જાળવવાની તેનામાં કુનેહ હતી. તેણે ખળવાખોરો પર વૈર લીધું નહિ, અને તેવો મત ધરાવનાર કેટલાક અમલદારોને મોટું મન રાખવા સમજાવ્યું. ખળવો સમ્યા પછી તે દેશમાં ઘણે ખરે ઠેકાણે ફર્યો, ને તેણે લોકોને શાંતિ જાળવવા સમજાવ્યું.

મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિઆનો ઢંઢેરોઃ—(૧ લી નવેમ્બર, ઇ. સ. ૧૮૫૮) મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિઆએ હિંદનો કારભાર પોતાને હસ્તક લેતાં હિંદના રાજરજવાડા અને પ્રજા જોગું એક જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કર્યું, જે મહારાણી શ્રીના ઢંઢેરાને નામે ઓળખાય છે.

ઇ. સ. ૧૮૫૮ના નવેમ્બરની પહેલી તારીખે લૉર્ડ કેનિંગે અદલાદલ-બાદમાં મોટો દરબાર ભરી મહારાણી વિક્ટોરિઆનો ઢંઢેરો વાંચી સંભળાવ્યો. હિંદુસ્તાનમાં ઘણાંખરાં મોટાં શહેરમાં પણ દરબાર ભરી તેજ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું. તે મુજબ લૉર્ડ કેનિંગ પહેલો વાઈસરોય નિભાયો. જે લોકોએ

બળવામાં ભાગ લીધો હતો, તેમને માફી આપવામાં આવી. હિંદના લોકોની ધર્મની લાગણીઓને માન આપવાનું અને તેમના રીતરિવાજો બળવાવાનું વચન આપવામાં આવ્યું. સર્વને લાયકાત મુજબ જ્ઞાતિભેદ રાખ્યા વિના સરકારી નોકરી આપવાનું કબુલ કરવામાં આવ્યું. દેશી રાજ્યોને દત્તક લેવાની છૂટ આપવામાં આવી, અને તેઓની સાથે થએલા કરારોને માન આપવામાં આવશે એમ ઠરાવ કરવામાં આવ્યો. ઢંઢેરાના આ ઠરાવોથી સર્વત્ર શાંતિ ફેલાઈ.

મહારાણી વિક્ટોરિઆ.

લૉર્ડ કેનિંગના સુધારા:—

- (૧) મુંબઈ, મદ્રાસ, અને કલકત્તામાં વિશ્વવિદ્યાલયો સ્થાપવામાં આવ્યાં, ઇ. સ. ૧૮૫૭.
- (૨) ખેડુતોના હક સંબંધી કાયદો પસાર કર્યો, જે મુજબ ખેડુતોને થોડી ધણી રાહત મળી, ઇ. સ. ૧૮૫૯.
- (૩) લૉર્ડ મેકેલેએ ધડેલો 'હિંદનો ફોજદારી કાયદો' પસાર કરી અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો, ઇ. સ. ૧૮૬૦.
- (૪) મહેસુલખાતામાં ઉપજ તથા ખર્ચ બરાબર જોઈ શકાય, તેવી રીતે એક અંદાજપત્રક (બજેટ) તૈયાર કરવામાં આવ્યું, અને લોકોની આવક ઉપર કર (ઈન્કમેટેક્સ) નાખવામાં આવ્યો.

લૉર્ડ એલ્જન: (ઇ. સ. ૧૮૬૨-૬૩)—લૉર્ડ કેનિંગના ઈંગ્લેન્ડ ગયા પછી લૉર્ડ એલ્જનને વાઈસરોય તરીકે નીમવામાં આવ્યો. તેના વખતમાં સરહદ ઉપરના વહાણી લોકોએ બંડ કર્યું; તે બંડ સમાવવામાં આવ્યું. એ કામ માટે જતાં રસ્તામાં તે ધર્મશાળા મુકામે મરણ પામ્યો.

લૉર્ડ લૉરેન્સ: (ઇ. સ. ૧૮૬૪ થી ઇ. સ. ૧૮૬૯)

લૉર્ડ એલ્જન પછી સર જોન લૉરેન્સ જે પહેલાં પંજાબમાં મહેસુલ ખાતાનો અમલદાર હતો, તેને ઇ. સ. ૧૮૬૪ માં વાઈસરોય તરીકે નીમવામાં આવ્યો. તેનો કારભાર હિંદમાં ઘણો વખણાયો. તેણે સુલેહ જાળવી રાખી, સાર્વજનિક કામમાં મદદરૂપ થયો, અને દુષ્કાળના વખતમાં સંકટ-નિવારણાર્થે બહુ સારું કામ કર્યું.

અફઘાન અમીર સાથેની રાજ્યનીતિ:—ઇ. સ. ૧૮૬૩ માં અફઘાનિસ્તાનના અમીર દોસ્તમહંમૂદના મરણ પછી ગાદી માટે તેના બન્ને પુત્રો વચ્ચે તકરાર થઈ. તેમાંના શેરઅલીખાંએ અંગ્રેજ સરકારની મદદ માગી, પણ લૉર્ડ લૉરેન્સે અફઘાનિસ્તાનના કારભારમાં માથું મારવા ના પાડી. છેવટે ઇ. સ. ૧૮૬૮ માં શેરઅલી અમીર થયો.

ભૂતાન સાથે લડાઈ:—ભૂતાની લોકો કોઈ વખત બ્રિટિશ સરહદ પર ધસી આવી આસામ વગેરે પ્રાન્તો પર લૂટફાટ ચલાવતા હતા, તેટલા માટે લૉર્ડ લૉરેન્સે એક સૈન્ય ભૂતાન મોકલ્યું. પરંતુ બ્રિટિશ સરદારને ભૂતાનના રાજા સાથે કરાર કરવા ફરજ પડી. તે મુજબ આસામ પ્રાન્ત ભૂતાનને આપી દેવો એવો ઠરાવ થયો, પણ બ્રિટિશ સરદારે ભૂતાનની હદ છોડી, કે તરતજ એક મોટું સૈન્ય ભૂતાન મોકલવામાં આવ્યું. છેવટે ભૂતાનીઓ હાથો, અને પૂર્વદાર અને કેટલાંક બીજાં પરગણાં અંગ્રેજ સરકારને આપી દેવાની તેઓને ફરજ પડી, અને બંને પક્ષ વચ્ચે સંધિ થઈ, ઇ. સ. ૧૮૬૬.

લૉર્ડ લૉરેન્સના સુધારા:—(૧) ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં ઓરિસ્સા પ્રાન્તમાં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો, અને લાખો માણસ મરણ પામ્યાં. લૉર્ડ લૉરેન્સે તે બાબતમાં ચાંપતા ઉપાયો લીધા. દુષ્કાળનું સંકટ દૂર કરવા તેણે બન્યું તેટલું કર્યું, અને દુષ્કાળના સંકટનિવારણની સમિતિ નીમી.

(૨) ટપાલ તથા તારના દર ઓછા કર્યા.

(૩) કરની બાબતમાં સુધારો કર્યો, ને કરનો બોજો ઓછો કર્યો.

(૪) દેશના વેપારઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપવાની રાજ્યનીતિ ધારણ કરી.

(૫) નાના અમલદારોના પગારમાં વધારો થાય એવું ધોરણ દાખલ કર્યું.

(૬) સુધારાઈખાતું ને સુખાકારીખાતું એમ બે નવાં ખાતાં ઉઘાડ્યાં.

લૉર્ડ મેયો: (ઇ. સ. ૧૮૬૯ થી ઇ. સ. ૧૮૭૨)

અફઘાન અમીર સાથે મેળાપ:—લૉર્ડ મેયો ન્યારે હિંદમાં આવ્યો, ત્યારે તેની ઇચ્છા સરહદ પર આવેલા પ્રાંતો સાથે મિત્રાચારી કરવાની હતી; કારણ કે તે જોઈ શક્યો, કે ચારે બાજુ રશિયાની વગ વધતી જતી હતી. એથી તેણે પ્રથમ બલુચિસ્તાન તથા ઇરાન સાથે મિત્રતા કરી. તે પ્રમાણે અફઘાનિસ્તાનના અમીર શેરઅસ્લીને પણ અંગ્રેજ સરકાર સાથે મૈત્રી બાંધવા ઇચ્છા થઈ, અને તેથી તે લૉર્ડ મેયોને મળવા હિંદમાં આવ્યો. અંબાલા મુકામે મોટો દરબાર ભરવામાં આવ્યો. તેમાં શેરઅસ્લીને અમીર તરીકે કબુલ રાખવામાં આવ્યો, અને તેને અંગ્રેજ સરકારના હોસ્ત તરીકે લેખવામાં આવ્યો, ઇ. સ. ૧૮૬૯.

દેશી રાજ્યો સાથેના સંબંધ:—વળી લૉર્ડ મેયોની ઇચ્છા દેશી રાજ્યોને પણ મિત્ર બનાવવાની હતી. મહારાણીના ઢંઢેરામાં જાહેર કર્યા મુજબ દેશી રાજ્યો સાથે થએલા કોલકરાર જાળવવાનું તેણે કબુલ કર્યું; પણ સાથે સાથે એવું જાહેર કર્યું, કે જો કોઈ દેશી રાજ્યના કારભારમાં અંધાધુંધી ચાલશે અગર જુલમ થશે, તો અંગ્રેજ સરકારને વચ્ચે પડવાનો હક છે. તે પ્રમાણે અલવરના રાજ્યમાં ન્યારે પ્રજાનો પોકાર થયો, ત્યારે લૉર્ડ મેયો વચ્ચે પડ્યો ને રાજ્યને સુવ્યવસ્થિત કરવા એક મંડળ નીમ્યું. વળી દેશી રાજ્યોને કેળવણી આપવાને માટે અજમેરમાં ‘ મેયો કોલેજ ’ સ્થાપવાની હીલચાલ કરી.

લૉર્ડ મેયોની રાજ્યનીતિ અને સુધારા:—

(૧) તેણે અંદાજપત્રકમાં સુધારો કર્યો.

(૨) પ્રાંતિક સરકારને અત્યાર સુધી કેળવણી, આરોગ્યખાતું વગેરેનો પ્રચાર કરવા માં માગ્યા પૈસા વડી સરકાર તરફથી મળતા, તેથી કરીને પ્રાંતિક સરકારને પૈસા બચાવવાની દરકાર રહેતી નહિ. લૉર્ડ મેયોએ તેમાં ફેરફાર કર્યો. તેણે પાંચ વર્ષ સુધી પ્રાંતિક સરકારને આપવાની અમુક સુકરર રકમ ઠરાવી; તેમાંથી પૈસા બચે તો પ્રાંતિક સરકાર તેનો બીજો

ઉપયોગ કરી શકે તેવી સત્તા આપવામાં આવી. આથી કરીને પ્રાંતિક સરકાર પૈસાનો ખચાવ કરવા લલચાઈ.

- (૩) તેણે ઈન્કમટેક્સમાં વધારો કરી રૂ. ૬૬ ટકા જોડાવો કર્યો.
- (૪) તેના વખતમાં વસ્તીપત્રક કરવામાં આવ્યું.
- (૫) ખેતીવાડીખાતું ઉછું કરીને ખેતીની આબાદી માટે તેણે પ્રયત્ન કર્યો, ને બીજા કેટલાક કાયદા ધડ્યા.
- (૬) તેના વખતમાં મીઠાના કરમાં વધારો કરવામાં આવ્યો હતો.

અંત:—લૉર્ડ મેયો ઉદાર દીલનો ને પ્રજા તરફ દીલસોજી ધરાવનારો હતો. તેના અમલ દરમિયાન મહારાણી વિક્ટોરિયાના બીજા પુત્ર પ્રિન્સ આલ્ફ્રેડે—“ડયુક ઓફ કોનોટ” હિંદની મુલાકાત લીધી હતી. ઇ. સ. ૧૮૭૨ માં લૉર્ડ મેયો અંદામાનની મુલાકાતે ગયા હતા. તેણે ત્યાંના દેશનિકાલ થયેલા કેદીઓની સ્થિતિ તપાસીને તેમાં સુધારો કરવા ધાર્યું હતું, પણ ત્યાં કોઈ દુષ્ટ કેદીએ એ જાલા વાઈસરોયનું ખૂન કર્યું.

પ્રશ્નો.

- (૧) સિપાઈઓના બળવા પછી હિંદના રાજ્યકારભારમાં શા ફેરફાર થયો ?
- (૨) મહારાણીના હંદેરામાં કઈ કઈ મુખ્ય બાબતોનો સમાવેશ થાય છે ?
- (૩) લૉર્ડ કેનિંગના સુધારા ગણાવો.
- (૪) હંદેરાની બાબતોનો અમલ થતાં દેશમાં શી શી પ્રગતિ થઈ છે, અને શા શા સુધારા થયા છે, એ વિષે તમારો મત બાંધો.
- (૫) લૉર્ડ લૉરેન્સના સુધારા ગણાવો.
- (૬) ભૂતાન વિગ્રહ, અંબાલાનો દરબાર, અને અલવરનું રાજ્યકારો-બારી મંડળ, એ વિષે તમે શું જાણો છો ?
- (૭) લૉર્ડ મેયોની રાજ્યનીતિ કેવા પ્રકારની હતી ?
- (૮) લૉર્ડ મેયોએ દેશમાં શા શા સુધારા દાખલ કર્યા ?

પ્રકરણ ૨ જી.

લૉર્ડ નૉર્થબ્રુક: પ મો વાઈસરોય.

(ઇ. સ. ૧૮૭૨ થી ઇ. સ. ૧૮૭૬)

લૉર્ડ નૉર્થબ્રુક: શાંતિપ્રવતક.

અંગાળા, બહાર, અને

અયોધ્યામાં દુકાળ.

મહારાવ ગાયકવાડ

પદબ્રષ્ટ થયા.

લૉર્ડ નૉર્થબ્રુકની કારકીર્દિ.

લૉર્ડ નૉર્થબ્રુક:—ન્યારે તે દિંદમાં આવ્યો ત્યારે તેણે જોયું કે બળવા પછી લોકો ઉપર કરવેરા વધી પડ્યા છે, તેથી તે ઓછા કરવા એવી વૃત્તિ તેને થઈ. વળી હિંદુસ્તાનમાં જેમ બને તેમ શાંતિ પ્રસરાવવાના ઉપાય લેવા એમ પણ તેનો મત હતો. તે સ્વતંત્ર મિળજનો હતો. વળી પોતાના સિદ્ધાંતને વળગી રહેવાનો દૃઢ આગ્રહ તે ધરાવતો. મતભેદ સહન કરવાની કે પ્રતિષ્ઠા ગુમાવી અમલ કરવાની તેને જરાએ ઇચ્છા નહોતી.

અંગાળામાં દુકાળ:—ઇ. સ. ૧૮૭૪ માં અંગાળા, બહાર, ને અયોધ્યામાં ભયંકર દુકાળ પડ્યો, તેથી લોકોના જનમાલની ખુવારી થશે એમ લૉર્ડ નૉર્થબ્રુકને લાગ્યું, પણ તેણે ચાંપતા ઈલાજ લીધા, અને લાખોનું ખર્ચ કરી લોકોને ભૂખે મરતા બચાવ્યા.

મહારાવ ગાયકવાડ પદબ્રષ્ટ થયા:—લૉર્ડ નૉર્થબ્રુકના વખતમાં વડોદરામાં મહારાવ ગાયકવાડ રાજ્ય કરતા હતા. તેણે બહુ ખરાબ રીતે રાજ્ય ચલાવ્યું, અને બ્રિટિશ રેસીડન્ટ કર્નલ ફેરને ઝેર આપવાનો તેના પર આરોપ મૂકવામાં આવ્યો. સરકારે તેનું કામ ચલાવવા એક મંડળ નીમ્યું. મંડળના દેશી સભ્યોએ તેમને નિદોષ ઠરાવ્યા, પણ અંગ્રેજ અમલદારોએ તેમને ગુનેગાર ગણ્યા. અંતે તેમના ખરાબ કારભારથી તેમને પદબ્રષ્ટ કરીને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકવામાં આવ્યા, અને ખંડેરાવ મહારાજની વિધવા રાણીએ પિત્રાજીના એક વંશજને દત્તક લીધો. હાલ તે સયાજીરાવ મહારાજ તરીકે વડોદરાના ગાયકવાડની ગાદી ભોગવે છે.

લૉર્ડ નૉર્થબ્રુકની કારકીર્દિ:—

(૧) તેના વખતમાં મહારાણી વિક્ટોરિઆના જ્યેષ્ઠ પુત્ર 'પ્રિન્સ

ઑવ્ વેક્સ' જે પાછળથી સાતમા એડવર્ડ તરીકે રાજ્યકર્તા થયા તે હિંદની મુલાકાતે પધાર્યાં. એ વખતે હિંદના રાજ્યોએ તથા લોકોએ તેમને સારો આવકાર આપી, સારી ખરદાસ કરી, વફાદારીની સારી છાપ પાડી; ડીસેમ્બર, ઇ. સ. ૧૮૭૫.

(૨) તેના વખતમાં બ્રિટિશ બલુચિસ્તાનનો જુદો પ્રાંત કરવામાં આવ્યો, અને કવેટા તેની રાજધાની તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યું.

(૩) અફઘાનિસ્તાનમાં બ્રિટિશ એલચી મોકલવા તેના પર દબાણ કરવામાં આવ્યું, પણ લૉર્ડ નૉર્થમ્બુક તેથી વિરુદ્ધ મતનો હતો. વળી ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં હિંદી પ્રધાન લૉર્ડ સેલિસબરી હિંદમાં આવ્યો, ત્યારે તેણે ઈંગ્લેન્ડથી આવતા માલ ઉપર જકાત ઓછી કરવા કહ્યું, જે કરવા લૉર્ડ નૉર્થમ્બુકે ના પાડી. આ બંને કારણોથી તેને રાજીનામું આપવું પડ્યું.

પ્રશ્નો.

- (૧) લૉર્ડ નૉર્થમ્બુકના ચારિત્ર્ય વિષે જાણતા હો તે લખો.
- (૨) મલ્હારરાવ ગાયકવાડને પદબ્રષ્ટ કરવાનું શું કારણ ?
- (૩) લૉર્ડ નૉર્થમ્બુકની કારકીર્દીનો ટુંકો હેવાલ આપો.

પ્રકરણ ૩ જી.

લૉર્ડ લિટન : ૬ ટું વાઈસરોય.

(ઇ. સ. ૧૮૭૬ થી ઇ. સ. ૧૮૮૦)

લૉર્ડ લિટનની રાજ્યનીતિ.
બીજો અફઘાન વિગ્રહ.

લૉર્ડ લિટનની કારકીર્દી.
સ્વદેશગમન.

લૉર્ડ લિટનની રાજ્યનીતિ:—તેની પહેલાં થઈ ગએલા ત્રણ વાઈસરોય કરતાં તેની રાજ્યનીતિ જુદાજ પ્રકારની હતી. આથી જે થોડો ધણો શાંતિનો પ્રચાર આગલા ત્રણ વાઈસરોયના વખતમાં જોવામાં આવતો હતો તેનો નાશ થયો. વળી તેણે અફઘાન અમીર ઉપર વધારે દાબ બેસાડવાની નીતિ અખત્યાર કરી, અને એ અફઘાન પ્રકરણથી દેશમાં અશાંતિ ફેલાઈ. વળી લૉર્ડ લિટન આપખુદ સ્વભાવનો, તર્ગી અને મમત્વવાળો હતો. તેની આવી પ્રકૃતિ અને અપ્રિય રાજ્યનીતિથી હિંદી પ્રજામાં તે વખણાયો નહિ.

બીજો અફઘાન વિગ્રહ: (ઇ. સ. ૧૮૭૭-૮૦)

કારણો:—કંદહાર અને સિંધ વચ્ચેના રસ્તાઓ ઉપર બ્રિટિશ સરકારે જાપ્તો રાખેલો હતો, તથા ખિલાત મુકામે પણ પક્કો બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો, તેથી અફઘાનિસ્તાનનો અમીર શેરઅલી ગુસ્સે થયો. તેણે બ્રિટિશ પ્રતિનિધિને અફઘાનિસ્તાનમાં દાખલ થવાની મના કરી, અને રશિયાના પ્રતિનિધિને પોતાના દેશમાં રહેવા દીધો. આથી લૉર્ડ લિટન ગુસ્સે થયો ને તેણે લડાઇ જાહેર કરી.

લડાઇ:—અફઘાનિસ્તાનમાં ત્રણ લશ્કરો મોકલ્યાં, અને બ્રિટિશ સરકારે કંદહાર વગેરે જીતી લીધાં. અમીર શેરઅલી કાબુલમાંથી નાસી ગયો, અને તેના પુત્ર યાકુબખાંએ ગડામક મુકામે સલાહ કરી. તે મુજબ બ્રિટિશ પ્રતિનિધિને અંગરક્ષકોની ટુકડી સહ અફઘાનિસ્તાનમાં રહેવાની તેણે રજા આપી; પરંતુ બીજેજ વર્ષે બ્રિટિશ પ્રતિનિધિનું ખૂન કરવામાં આવ્યું તેથી ફરી લડાઇ જાગી. જનરલ રોબર્ટ્સને ફરીથી એક જખરા લશ્કર સાથે મોકલવામાં આવ્યો. તેણે કાબુલ તથા કંદહાર ફરીથી સર કર્યાં.

દરમિયાન લૉર્ડ લિટન રાજીનામું આપી સ્વદેશ ગયો, અને લૉર્ડ રિપન વાઇસરોય થયો. તેને અફઘાન વિગ્રહનો અંત લાવવાની ઇચ્છેન્ડના પ્રધાનમંડળ તરફથી સૂચના મળેલી હતી. અફઘાનિસ્તાનમાં અફઘાનોએ મવંદ આગળ બ્રિટિશ સૈન્યને હરાવ્યું હતું, તેથી લૉર્ડ રોબર્ટ્સ તરતજ કંદહારથી કાબુલ ગયો અને અફઘાનોને હરાવ્યા.

પરિણામ:—અમીર શેરઅલીના ભત્રીજા અબ્દુરરહેમાનને અમીર તરીકે કાબુલ રાખ્યો, અને તેણે બ્રિટિશ પ્રતિનિધિને અફઘાનિસ્તાનમાં રાખવાનું તથા બ્રિટિશ સરકાર સાથે મિત્રતા જાળવી રાખવાનું કબુલ કર્યું.

લૉર્ડ લિટનની કારકીર્દિ:—

(૧) લૉર્ડ લિટનના સમયમાં ઇ. સ. ૧૮૭૭ ના જન્યુઆરિની ૧ લી તારીખે મહારાણી વિક્ટોરિયાને ‘ક્રૅસરે હિન્દ’ નો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો, અને તે જાહેર કરવા માટે દિલ્હીમાં એક મોટો દરબાર ભરવામાં આવ્યો.

(૨) ઇ. સ. ૧૮૭૮ માં મદ્રાસમાં ભરંચર દુષ્કાળ પડ્યો. લોકોનું રક્ષણ કરવાને ઉપાયો લેવામાં આવ્યા, અને દુષ્કાળનિવારણકુંડ ઉઘાડવામાં આવ્યું.

- (૩) તેણે દેશી વર્તમાનપત્રો તથા છાપખાનાં પર અંકુશ મૂક્યો.
 (૪) હિંદના દેશી રાજરજવાડાઓ પ્રત્યેની તેની રાજ્યનીતિ કડક હતી.
 (૫) તેણે પરદેશથી આવતા માલની જકાતમાં સુધારો કરી વેપારને નિરંકુશ બનાવી ઉત્તેજન આપ્યું હતું.

(૬) વળી તેણે દેશીઓને લથિયાર નહિ રાખવાનો ધારો કર્યો.

સ્વદેશગમન:—લૉર્ડ લિટન સાંકડા દીલનો ને મિથ્યાભિમાની હતો. તેના ૪ વરસના અમલ દરમિયાન અધ્યાન વિગ્રહ એજ માત્ર અગત્યનો બનાવ હતો. એના અમલ દરમિયાન દુકાળ પડ્યો ને લોકોને લાડમારી પડી, પણ સંકટનિવારણફંડથી કેટલીક રાહત મળી. વળી મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાને ‘કેસરે હિંદ’ નો ઇલકાબ મળ્યો. તેની કારકીર્દિમાં બેઝિંગ ગયા પ્રમાણે તે પ્રજાનો અણુમાનીતો થઇ પડ્યો, ને ખાસ કરીને દેશના આગેવાન માણસોને તો તે છેકજ અપ્રિય થઇ પડ્યો. તેને પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપી સ્વદેશ જવાની ફરજ પડી, ઇ. સ. ૧૮૮૦.

પ્રશ્નો.

- (૧) લૉર્ડ લિટનની અધ્યાનિસ્તાન પ્રત્યેની રાજનીતિ વિષે જે જાણુતા હો તે લખો.
 (૨) લૉર્ડ લિટનની કારકીર્દિનું વર્ણન કરો.

પ્રકરણ ૪ થું.

લૉર્ડ રિપન: ૭ મો વાઇસરોય.

(ઇ. સ. ૧૮૮૦ થી ઇ. સ. ૧૮૮૪)

સ્થાનિક સ્વરાજ્ય અને દેશની પ્રગતિ.

લૉર્ડ રિપનનું આગમન.
 સ્થાનિક સ્વરાજ્ય.

કેળવણી માટે નીમાએલી સમિતિ.
 લૉર્ડ રિપનનો કારભાર.

લૉર્ડ રિપનનું આગમન:—લૉર્ડ લિટન કોન્ઝર્વેટિવ પક્ષનો હતો. ઇ. સ. ૧૮૮૦ માં કોન્ઝર્વેટિવ પ્રધાનમંડળનો અંત આવ્યો, અને લિબરલ પ્રધાનમંડળ સત્તામાં આવ્યું, એટલે લૉર્ડ લિટન પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપી સ્વદેશ ગયો, અને તેને સ્થાને ઉમરાવ (લિબરલ) પક્ષનો લૉર્ડ રિપન વાઇસરોય તરીકે આવ્યો. હિંદમાં આવીને તેણે અફધાન વિગ્રહનો અંત આણ્યો. તેની મુખ્ય નેમ શાંતિ જાળવવી અને લોકકલ્યાણ કરવું એજ હતી. તે નિખાલસ હૃદયનો હતો, ને દેશીઓનું હલું કરીને દેશની પ્રગતિમાં વધારો કરવા પ્રયત્ન કરતો.

વળી કેળવાએલા દેશીઓને રાજ્યતંત્રમાં લૉર્ડ રિપન. ભાગ લેતા કરવા જોઇએ, અને રાજકાર્યમાં તેમને મદદગાર અનાવવા જોઇએ, એવા વિચાર તે ધરાવતો હતો. તેની રાજ્યનીતિ લોકોમાં વખણાઈ.

સ્થાનિક સ્વરાજ્ય:—લૉર્ડ રિપનના અમલ દરમિયાન ઇ. સ. ૧૮૮૨ ના મે માસમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો કાયદો પસાર થયો. તે મુજબ હિંદુસ્તાનનાં ધણાં ખરાં મોટાં શહેરોમાં મ્યુનિસિપલિટિ, જિલ્લા લોકલબોર્ડ, અને તાલુકા લોકલબોર્ડ સ્થાપવાનું ઠરાવ્યું. શહેરના રસ્તાઓ સાફ કરાવવા, પ્રકાશ આપવા માટે ખત્તીઓની ગોઠવણ કરવી, દરદીઓની સારવાર માટે ઇસ્પિતાલો સ્થાપવી, અને પ્રાથમિક કેળવણીનો પ્રચાર કરવા માટે શાળાઓ ઉઘાડવી, એ હિપરત્તી સમિતિઓનું કામ છે. મ્યુનિસિપલિટિ શહેરોમાં કામ કરે, અને લોકલબોર્ડ જિલ્લાઓમાં તે પ્રમાણે અમલ કરે. શહેરોમાંથી તથા જિલ્લાઓમાંથી ધારાસભામાં, લોકલબોર્ડમાં અથવા મ્યુનિસિપલિટિમાં મોકલવાના સભ્યો ચૂંટવાનું લોકોને શીખવવામાં આવ્યું. કર વધારવાની તેમજ ઘટાડવાની

ઉપરની મંડળીઓને પરવાનગી આપવામાં આવી, અને છતાં ખર્ચ પુરો ન પડે તો સરકાર તેઓને પૈસાની મદદ કરે એવું ઠરાવ્યું.

કેળવણી માટે નીમાએલી સમિતિ:—વિલિયમ હંટરના પ્રમુખપણા નીચે કેળવણીની સ્થિતિ તપાસવા માટે એક કમિટી નીમવામાં આવી. પ્રાથમિક કેળવણીનું કામ સ્થાનિક સંસ્થાઓને સોંપવામાં આવ્યું. દરેક જિલ્લાવાર એક માધ્યમિક શાળા સરકાર ચલાવે તેવું ઠરાવવામાં આવ્યું, તથા ખાનગી શાળાઓ ચલાવવા માટે તેના સંચાલકોને સરકારે નાણાંની મદદ આપવી એવું ઠરાવ્યું.

લૉર્ડ રિપનનો કારભાર:—

- (૧) તેણે છાપખાનાં ઉપરનો અંકુશ દૂર કર્યો.
- (૨) મીઠા ઉપરનો કર ઓછો કર્યો, અને રૂની જકાત ઓછી કરી.
- (૩) ઇ. સ. ૧૮૩૧ની સાલથી મ્હૈસુરનો કારભાર મદ્રાસના ગવર્નરની સત્તા નીચે ચૂકવામાં આવ્યો હતો. તે પાછો ઇ. સ. ૧૮૮૧માં માજી રાજના વંશજને સુપરત કરવામાં આવ્યો.
- (૪) લૉર્ડ રિપન એવા વિચારનો હતો, કે યુરોપી પ્રજા પર પણ હિંદીઓની માફક દેશી અમલદાર ફોજદારી કામ ચલાવે; તેટલા માટે ઇલ્ધિર્ટ બિલ પસાર કરાવવાની તેણે યુક્તિ કરી; પણ યુરોપિયનોમાં તે વિષે બહુ ઉહાપોહ થઈ, તેથી તે બિલ મુલતવી રહ્યું.
- (૫) લશ્કરી ખાતાના ખર્ચમાં ઘટાડો કરવા માટે તેણે મહેનત લીધી.
- (૬) મધ્ય પ્રાંતો ને બંગાળાની પ્રજાના હક સંબંધી ધારા ધડ્યા, ને કાયમી જમાબંધીનો પ્રચાર કરવા પ્રયત્ન કર્યો.
- (૭) લાયક દેશીઓને ઉંચા અધિકારના હોદ્દા આપવામાં આવ્યા.

પ્રશ્નો.

- (૧) સ્થાનિક સ્વરાજ્ય એટલે શું ? મ્યુનિસિપેલિટી તથા જિલ્લા-બોર્ડની ફરજો ગણાવો.
- (૨) લૉર્ડ રિપને હિંદી પ્રજાનો વિશ્વાસ કેવી રીતે સંપાદન કર્યો ?

(૩) લૉર્ડ રિપનની રાજનીતિ વિષે કુંકામાં લખો.

(૪) લૉર્ડ રિપને દેશની પ્રગતિ માટે શા શા પ્રયત્નો કર્યા?

પ્રકરણ ૫ મું.

લૉર્ડ ડફરિન : ૮ મે વાઈસરોય.

(ઇ. સ. ૧૮૮૪ થી ઇ. સ. ૧૮૮૮)

રાવળપિંડીમાં દરબાર.

ત્રીજો બ્રહ્મી વિગ્રહ.

ગોહડન જ્યુબિલિ: સુવર્ણ મહોત્સવ.

ઈન્ડિઅન નેશનલ કોંગ્રેસ:

હિંદુસ્તાનની મહાસભા.

ગ્વાલીઅર સિંધીઆને મળું.

રાવળપિંડીમાં દરબાર:—રશિઆએ પોતાના રાજ્યની હદ છેક અફઘાનિસ્તાનની સરહદ સુધી વધારી દીધી હતી, તેથી લૉર્ડ ડફરિને રશિઆ અને અંગ્રેજ અમલદારોનું મંડળ નીમી સરહદ નક્કી કરી. આ વખતે અફઘાનિસ્તાનના અમીર અબ્દુરરહેમાનને વાઈસરોયે હિંદુસ્તાનમાં બોલાવ્યો. રાવળપિંડી મુકામે દબ્બખા બરેલો દરબાર ભરવામાં આવ્યો, અને અમીરનું સન્માન કરવામાં આવ્યું. અમીરે અને અંગ્રેજ સરકારે પરસ્પર મિત્ર રહેવાના કરાર કર્યા.

ત્રીજો બ્રહ્મી વિગ્રહ:—બ્રહ્મદેશના રાજા થીબોએ ફ્રેંચ વેપારીઓને અમુક છૂટ આપી હતી, પણ બ્રિટિશ વેપારીઓ તરફ તે ધાતકીપણાથી વર્તતો હતો. આ વાતની ખબર જ્યારે લૉર્ડ ડફરિનને પડી, ત્યારે તેણે એક લશ્કર બ્રહ્મદેશ મોકલ્યું. લશ્કરે હલ્લો કર્યો, અને માંડલે જતી લાઇ થીબોને કેદ કર્યો. લૉર્ડ ડફરિને થીબોને પદબદ્ધ કર્યો, અને તેને રત્નાગિરિમાં રાજ્યકેડી તરીકે રાખ્યો; પરિણામે ઉત્તર બ્રહ્મદેશ પણ બ્રિટિશ હિંદ સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો, ઇ. સ. ૧૮૮૫.

*ગોહડન જ્યુબિલિ: સુવર્ણ મહોત્સવ:—ઇ. સ. ૧૮૮૭માં

* ઈંગ્લેન્ડમાં રાજ્યક્ષત્રાની ૨૫ વરસની મુદતને અંતે ‘સિલ્વર જ્યુબિલિ’—‘શીશ્ય મહોત્સવ’, ૫૦ વર્ષની મુદતને અંતે ‘ગોહડન જ્યુબિલિ’—‘સુવર્ણ મહોત્સવ’, અને ૬૦ વરસની મુદતને અંતે ‘ડાયમંડ જ્યુબિલિ’—‘હીરક મહોત્સવ’ યાને ‘મણિ મહોત્સવ’ ઉજવવામાં આવે છે.

મહારાણી વિક્ટોરિઆને રાજ્ય કરતાં પચાસ વર્ષ પૂરાં થવાથી તે નિમિત્તે હિંદુસ્તાનમાં દરેક સ્થળે ‘સુવર્ણ મહોત્સવ’ ઉજવવામાં આવ્યો, અને મોટી ધામધુમ કરવામાં આવી. એ ઉત્સવમાં પ્રજાએ સારો ભાગ લીધો.

ઇન્ડિઅન નેશનલ કોંગ્રેસ: હિંદુસ્તાનની મહાસભા:—

લૉર્ડ રિપને સ્થાનિક સ્વરાજ્યનાં બી રાષ્ટ્રોમાં હતાં. આથી લોકો પોતાના દેશનું હિત સમજવા લાગ્યા. જ્યારથી લૉર્ડ લિટને છાપખાનાનો કાયદો પસાર કરી તેના પર અંકુશ મૂક્યો, ત્યારથી લોકોમાં જાગૃતિ આવતી જતી હતી, તેથી કેટલાક દેશનાયકોએ મળી એક મંડળ સ્થાપી તેનું નામ ‘હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા’ પાડ્યું, અને તે દ્વારા દેશની માગણીઓ સરકાર પાસે રજુ કરવાનું શરૂ કર્યું. પહેલવહેલી મહાસભા ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં મુંબઈમાં મળી. તે પછી દર વર્ષે તેમજ અણીને પ્રસંગે મહાસભા મળે છે. એ મહાસભાની કાર્યપદ્ધતિનો તમને આ જમાનામાં તો ઘણો ખ્યાલ આવે એમ છે.

ગ્વાલીઅર સિંધીઆને મળ્યું:—ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં સિંધીઆ પાસેથી ગ્વાલીઅર લઈ લેવામાં આવ્યું હતું, તે ઇ. સ. ૧૮૮૭ માં તેને પાછું આપવામાં આવ્યું.

પ્રશ્નો.

(૧) નીચેના પ્રસંગો વિષે જાણતા હો તે લખો:—

રાવળપિંડીનો દરબાર, સુવર્ણ મહોત્સવ, અને ૩ જો બ્રહ્મી વિગ્રહ.

(૨) ‘હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા’ની સ્થાપના કેવા સંજોગોમાં થઈ? મહાસભાનાં કાર્યો વિષે તમે જે જાણતા હો તેની ટુંકી નોંધ કરો.

પ્રકરણ ૬ ફું.

લૉર્ડ લેન્સડાઉન: ૯ મે વાઈસરોય.

(ધ. સ. ૧૮૮૮ થી ઇ. સ. ૧૮૯૪)

અફઘાન અમીર સાથે કરાર.
ધારાસભાને લગતો કાયદો.

મહિપુરમાં બળવો.
લૉર્ડ લેન્સડાઉનની કારકીર્દિ.

અફઘાન અમીર સાથે કરાર:—લૉર્ડ લેન્સડાઉને અફઘાનિસ્તાનના અમીર સાથે નવા કરાર કર્યા, તે મુજબ બ્રિટિશ સરકારે અફઘાનિસ્તાનના અમીરને દર વર્ષે ૧૮ લાખ રૂપીઆ આપવા ઠરાવ્યું, અને અમીરે સિંધુ નદીની પેલી તરફનો સરહદ ઉપરનો થોડોક મુલક અંગ્રેજ સરકારને સ્વાધીન કર્યો.

ધારાસભાને લગતો કાયદો:—ઇ. સ. ૧૮૯૨ માં ધારાસભાને લગતો એક કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો. તે મુજબ વડી ધારાસભા તથા પ્રાન્તિક ધારાસભામાં અમુક સભ્યોનો વધારો કરવામાં આવ્યો, અને તે સભ્યોને સરકાર ન નીમતાં લોકો ચૂંટે એવું ઠરાવવામાં આવ્યું. એથી કરીને લોકોને પોતાના દેશનું હિત જાળવનાર માણસોને ધારાસભામાં મોકલવાનો હક મળ્યો.

મહિપુરમાં બળવો:—આસામ પ્રાન્તમાં આવેલા મહિપુરના વૃદ્ધ રાજાના મૃત્યુ પછી ગાદીના વારસાને માટે તોફાન થયું, તેથી કરીને અંગ્રેજ સરકારને વચ્ચે પડવાની જરૂર પડી. જે રાજાએ ગાદી પચાવી પાડી હતી, તેણે ચીફ કમિશનર વગેરેને મારી નાખ્યા. સરકારે તે રાજાને પદબ્રષ્ટ કર્યો, અને સગીર વયના એક રાજવંશનાજ માણસને ગાદી આપી.

લૉર્ડ લેન્સડાઉનની કારકીર્દિ:—લૉર્ડ લેન્સડાઉનના અમલમાં કાશ્મીરમાં જાગેલી ખટપટને લીધે ત્યાંના રાજાને પદબ્રષ્ટ કરીને પંચ મારફતે રાજ્ય-કારભાર ચલાવવામાં આવ્યો હતો. વળી બંગાળામાં, મદ્રાસ ઇલાકામાં, ને મુંબઈ ઇલાકામાં કેટલાક ભાગોમાં વરસાદની તાણુને લીધે દુકાળ પડ્યો. સરકારે બાંધકામો ઉઘાડી લોકોનું દુઃખ દૂર કરવા પ્રયત્નો કર્યા. વળી દેશ-હિતના કામમાં સારી પ્રગતિ થઈ, અને દેશના હિતપ્રકરણમાં દાદાભાઈ નવરોજી, સર દિરોજશ મહેતા, ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે, મહન મોહન માલવિયા,

આદિ અનેક નરરત્નોએ આગળ પડતો ભાગ લેવા માંડ્યો. વળી એમના પ્રયાસથી હિંદી મહાસભાની પ્રવૃત્તિ જોસબેર ચાલી. આમ લૉર્ડ લેન્સડોનના અમલમાં રાષ્ટ્રીય હિલચાલને પ્રગતિ મળી. તે ઇ. સ. ૧૮૯૪ના આરંભમાં સ્વદેશ ગયો.

પ્રશ્નો.

- (૧) ધારાસભાને લગતો કાયદો પસાર થવાનું શું કારણ? એથી દેશને શો ફાયદો થયો?
- (૨) અધ્યાન અમીર સાથેના કરાર, અને મણિપુરનો બળવો, એ વિષે શું જાણો છો?
- (૩) મહાસભાની પ્રગતિ વિષે જે જાણુતા હો તે લખો.

પ્રકરણ ૭ મું.

લૉર્ડ એલ્જન બીબે: ૧૦ મા વાઈસરોય.

(ઇ. સ. ૧૮૯૪ થી ઇ. સ. ૧૮૯૮)

લૉર્ડ એલ્જનનું આગમન.
સરહદ પરનો મામલો.

ઇ. સ. ૧૮૯૬-૯૭ના બનાવો.
લૉર્ડ એલ્જનની કારકીર્દિ.

લૉર્ડ એલ્જનનું આગમન:—હિંદના બીજા વાઈસરોય એલ્જનના પુત્ર લૉર્ડ એલ્જનને ઇ. સ. ૧૮૯૪ માં ૧૦ મા વાઈસરોય તરીકે મોકલવામાં આવ્યો. તેના સમયમાં હિંદુસ્તાનમાં આયાત માલ ઉપર ૫ ટકા જકાત નાખવામાં આવી. તે સિવાય મુંબઈ, મદ્રાસ, કલકત્તા, અને પંજાબનાં લશ્કરોની ટુકડીઓ ચાર જુદા જુદા સેનાધિપતિઓના તાબામાં હતી, તેમાંથી ત્રણને કમી કરી બધાં લશ્કરોને એક મુખ્ય સેનાધિપતિના હાથ નીચે મૂકવામાં આવ્યાં.

સરહદ પરનો મામલો:—લૉર્ડ ડફ્રિનના વખતમાં સરહદ નક્કી થયા મુજબ ચિત્રાલ પરમણું અંગ્રેજ સરકારના અંકુશ નીચે હતું. છતાં કેટલાક તોફાની ટોળીના માણસોએ બ્રિટિશ અધિકારીને ઘેર્યો. તેની મદદ માટે એક લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું, અને ચિત્રાલનો ક્ષિત્રો લપ લેવામાં આવ્યો.

ઈ. સ. ૧૮૯૬-૯૭ ના બનાવો:—

- (૧) મહારાણી વિક્ટોરિઆને રાજ્ય કરતાં ૬૦ વરસ પુરાં થવાથી તે પ્રસંગે ખુશાલી દર્શાવવા હિંદુસ્તાનમાં ‘ડાયમંડ જ્યુબિલિ’-‘હીરક મહોત્સવ’ ઉજવવામાં આવ્યો.
- (૨) મુંબઈમાં તેજ વર્ષે ભયંકર મરકી (‘પ્લેગ’) ફાટી નીકળી, અને લાખો લોકો મરણ પામ્યા. સરકારે બનતો પ્રયાસ કર્યો, અને રસી મૂકવા માટે જોઈવણો કરવામાં આવી; પણ પુનામાં તો લોકોએ અજાનને લાઇને એ અમલદારોનાં ખૂન કર્યા.
- (૩) હિંદુસ્તાનમાં ભયંકર દુકાળ પડ્યો, જેથી લોકોનાં સંકટનિવારણાર્થે મદદની યોજના કરવા મંડળી નીમવામાં આવી.
- (૪) વળી આસામમાં એએક વર્ષ સુધી પ્રસંગે પ્રસંગે ધરતીકંપે દેખા દીધા હતા.

લૉર્ડ એલ્જનની કારકીર્દિ:—લૉર્ડ એલ્જનના અમલમાં ત્રણ સેનાપતિઓ કમી કરીને એક મુખ્ય સેનાધિપતિ રાખવામાં આવ્યો; જેના હાથ નીચે મુંબઈ, મદ્રાસ, બંગાળા, ને પંજાબનાં લશ્કરો મૂકવામાં આવ્યાં. વળી હિંદનાં નાણાંપ્રકરણ વિષે તપાસ ચલાવવા એક બાદશાહી કમિશન નીમવામાં આવ્યું, અને જકાતમાં ઘટતા ફેરફાર કરવામાં આવ્યા. લોક-લાગણી પર અંકુશ મૂકવા સરકારે છાપાં પર અંકુશ મૂક્યો, રાજદ્રોહ કરનાર માટે સખત કાયદાઓ અમલમાં મૂકવા ધાર્યું, અને તેથી કેટલેક અંશે રાજકીય અસંતોષનાં બી નખાયાં. વળી તેના અમલમાં દુકાળ, મરકી, ધરતી-કંપ એવા દુઃખદ બનાવો પણ બન્યા, તેમજ સરહદના મુલકમાં બખેડા થયા. એકંદરે તેના અમલમાં સંપૂર્ણ શાંતિ ન હતી. તે ઇ. સ. ૧૮૯૯માં સ્વદેશ ગયો.

પ્રશ્નો.

- (૧) લૉર્ડ એલ્જનની કારકીર્દિનો હેવાલ આપો.
- (૨) હીરક મહોત્સવ, સરહદનું બંડ, અને મરકી, એ વિષે શું બણો છો?
- (૩) લૉર્ડ એલ્જનના અમલમાં રાજકીય અસંતોષ ઉભો થવાનાં કારણો ગણાવો.

પ્રકરણ ૮ મું.

લૉર્ડ કર્ઝન: ૧૧ મો વાઈસરોય.

(ઇ. સ. ૧૮૯૯ થી ઇ. સ. ૧૯૦૫)

લૉર્ડ કર્ઝન: દુકાળ અને મરકી.
વાયવ્ય કોણની સરહદ.
આઆ-અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો.
ઇરાન-અરબસ્તાન.
બંગાળના ભાગલા.

ટિબેટ પર ચડાઈ.
લૉર્ડ કર્ઝનના સુધારા.
શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડ.
લૉર્ડ કર્ઝનનું સ્વદેશગમન.
ભણવાબોગ તવારીખો.

લૉર્ડ કર્ઝન: દુકાળ અને મરકી:—લૉર્ડ એલ્જન પછી લૉર્ડ કર્ઝનને હિંદમાં વાઈસરોય તરીકે મોકલવામાં આવ્યો. તે હોશિયાર અને બુદ્ધિશાળી હતો, પણ તેની સાથે તે પોતાનું ધાર્યું કરે તેવો હતો. તેણે હિંદુસ્તાનમાં આવી કેટલાક સુધારા કર્યા. લૉર્ડ કર્ઝનના અમલમાં ઇ. સ. ૧૯૦૦ માં જે બંચકર દુકાળ પડ્યો, તે ‘છપ્પનીઓ’ (સેવત ૧૯૫૬) કહેવાય છે; એ દુકાળ દેશના ઘણા ભાગમાં હતો, ને તેથી પ્રજા પર ઘણાં દુઃખો પડ્યાં હતાં. દુષ્કાળના સંકટનિવારણ માટે રાખેલાં નાણાંમાંથી લૉર્ડ કર્ઝને લોકોને બહુ મદદ કરી. જુદી જુદી જગાએ બાંધકામો ખોલવામાં આવ્યાં, ન્યાં લાખો માણસો કામે લાગી પોતાનું ગુજરાન ચલાવતાં. વળી મરકીએ પણ દેશમાં ધર ધાલ્યું હતું, અને સ્થળે સ્થળે મરકી ફેલાતાં લાખો માણસના જીવન ગયા હતા. આમ દુકાળ અને મરકી એ બંને બાબતોમાં લૉર્ડ કર્ઝને બનતું કર્યું હતું.

વાયવ્ય કોણની સરહદ:—વાયવ્ય કોણની સરહદ પર આવેલા પ્રાંતોમાં હજુ રમખાણો થતાં હતાં. લૉર્ડ એલ્જનના વખતમાં ચિત્રાલ મુકામે રાખેલા બ્રિટિશ લશ્કરને પાછું ખેલાવી સેવામાં આવ્યું, અને લૉર્ડ કર્ઝને ત્યાંના પઠાણ લોકોનુંજ એક લશ્કર બનાવ્યું; વળી તેઓનેજ પોતાની સરહદની સંભાળ રાખવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. તે સિવાય તેણે પેશાવર, કોરત, બન્નુ અને દેરાઈરમાઈલખાનના પ્રદેશોને એકત્ર કર્યાં, અને તેને ‘વાયવ્ય કોણની સરહદ ઉપરનો પ્રાંત’ એવું નામ આપ્યું. અત્યાર સુધી તે

પ્રાંતોની વ્યવસ્થા પંજાબના બ્રિટિશ અધિકારીના હાથમાં હતી; તેને બદલે તે પ્રાન્તનો કારભાર વડી સરકારે પોતાને હસ્તક લીધો, પણ પાછળથી એમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો.

આગ્રા-અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો:—આગ્રા અને અયોધ્યાના પ્રાંતોને આજ સુધી “વાયવ્ય કોણના પ્રદેશો” કહેવામાં આવતા હતા, તેને બદલે તેઓને ‘યુનાઈટેડ પ્રોવિન્સીઝ’-‘સંયુક્ત પ્રાંતો’ કહેવા એવું કરાવ્યું.

ધરન-અરબસ્તાન:—રશિયાની લાગવગ સરહદ પર વધતી જતી જોષ લૉર્ડ કર્ઝને ધરનમાં બ્રિટિશ અધિકારીને મિત્રતાનો દાવો કરવા મોકલ્યો. અફઘાનિસ્તાનના અમીર હબીબુલ્લા સાથે નવો કરાર કર્યો. તેને ખંડણી આપવી ચાલુ રાખી, અને બ્રિટિશ સરકારના દોસ્ત તરીકે જાહેર કર્યો. અમીરને હવે “હિઝ મેજેસ્ટી” (His Majesty) કહેવામાં આવ્યા.

બંગાળના ભાગલા:—બંગાળા ઇલાકો વિસ્તારમાં બહુજ વધી ગયો હતો, તેથી ત્યાં એક અધિકારીથી બરાબર અમલ ચલાવી શકાય તેમ નહોતું. તે કારણથી તેણે બંગાળના વિભાગ કર્યા. પહેલાં બંગાળા, છોટા-નાગપુર, બહાર, ઓરિસ્સા, હઝારીબાગ વગેરે પ્રાન્તો એકજ લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરની સત્તા નીચે હતા, અને આસામમાં ચીફ કમિશનરની સત્તા હતી. લૉર્ડ કર્ઝને તેમાં ફેરફાર કર્યો. ઢાકા, રાજશાહી, અને પૂર્વ બંગાળને આસામની સાથે સંયુક્ત કરવામાં આવ્યા, અને બંગાળા, બહાર અને ઓરિસ્સાને બીજા ભાગ તરીકે એકત્ર કરવામાં આવ્યા. બંગાળી લોકોને આ વિભાગ રચતા નહોતા. તેઓને લાગ્યું કે તેઓની રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા ઉપર સરકારે વધારે અકુશ મૂક્યો છે, તેથી તેઓમાં લૉર્ડ કર્ઝન પ્રત્યે અપ્રિયતા વધી અને રમખાણો થયાં, પણ તે સમાવવામાં આવ્યાં. આ કાર્યને ‘બંગાળના ભાગલા’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ઇ. સ. ૧૯૧૧માં નામદાર પાંચમા જોર્જ દિલ્હીની ગાદી પર બેસતાં તે ભાગલા રદ કરવામાં આવ્યા. બંગાળને એકત્ર કરવામાં આવ્યું. બહાર અને ઓરિસ્સાનો નવો પ્રાન્ત બનાવ્યો, અને આસામને જુદોજ પ્રાન્ત ગણવામાં આવ્યો.

ટિબેટ પર ચડાઇ: (ઇ. સ. ૧૯૦૪)—ઇ. સ. ૧૮૯૦ માં ટિબેટના લોકો સાથે કરાર કરવામાં આવ્યો હતો. તે કરાર દ્વં કરવા માટે તથા વેપાર ચલાવવા માટે લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું. ટિબેટનો લામા નાસી ગયો. તેની રાજધાની લ્હાસા લઇ લેવામાં આવી, અને ત્યાં બ્રિટિશ પ્રતિનિધિને રાખવામાં આવ્યો.

લૉર્ડ કર્ઝનના સુધારા:—

(૧) પંજાબ, સિંધ, દક્ષિણ, અને ગુજરાતમાં નહેરો ખોદી તે વડે ખેતરોમાં પાણી પુરું પાડવા માટે યોજનાઓ કરવામાં આવી, અને તે યોજનાઓ ધણેખરે દરજ્જે પાર પાડવામાં આવી.

(૨) લૉર્ડ કર્ઝને કેળવણીના સંબંધમાં ઘણા સુધારા કર્યા. વિશ્વ-વિદ્યાલયોની પરીક્ષાનું ધોરણ વધારવામાં આવ્યું, અને આખા હિંદુસ્તાનમાં કેળવણી પર દેખરેખ રાખવા એક “ડીરેક્ટર જનરલ ઑફ એજ્યુકેશન” ને નીમવામાં આવ્યો. ઇ. સ. ૧૯૦૨ માં વિશ્વવિદ્યાલયોને લગતો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો.

(૩) તેણે મીઠા પરનો કર ઓછો કર્યો.

(૪) વળી તેણે આવક ઉપર જે કર હતો તે પણ ઓછો કર્યો.

(૫) વેપારઉદ્યોગને માટે એક નવું ખાતું ખોલવામાં આવ્યું, અને તેને લગતું કામકાજ વાઇસરોયની સલાહના એક સભ્યને સુપરત કરવામાં આવ્યું.

(૬) દેશી રાજાઓના કુમારને કેળવણી આપવા માટે જુદી જુદી શાળાઓ સ્થાપવામાં આવી.

(૭) જુનાં મકાનોની સંભાળ રાખવા માટે એક કાયદો ઘડવામાં આવ્યો.

શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડ:—ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં સાર્વભૌમ મહારાણી વિક્ટોરિયા દેવલોક પામ્યાં. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં દિલ્હી મુકામે એક ભવ્ય દરબાર ભરવામાં આવ્યો, જેમાં મહારાણીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર સાતમા એડવર્ડને હિંદના શહેનશાહ તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યા. સાતમા એડવર્ડ ‘સલાહકારક એડવર્ડ’ તરીકે જગજાહેર થયા છે.

લૉર્ડ કર્ઝનનું સ્વદેશગમન:—ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં લૉર્ડ કીચનરને હિંદનો મુખ્ય સેનાધિપતિ નીમવામાં આવ્યો. તે પહેલાં લશ્કર સંબંધી

કામકાજ સેનાધિપતિ કરતા, પણ તેઓ વાઈસરોયની સલાહના લશ્કરી ખાતાના સભ્યની નીચે કામકાજ કરતા. લૉર્ડ કીચનરે લશ્કર સંબંધી બધી સત્તા મુખ્ય સેનાધિપતિજ ભાગવે એવી દરખાસ્ત મૂકી, અને પોતેજ વાઈસરોયની સલાહના લશ્કરી ખાતાનો સભાસદ થયો. આ વાત લૉર્ડ કર્ઝનને રૂચી નહિ, તેથી તેણે પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપ્યું, અને ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં હાલના સમ્રાટ પંચમ જોર્જ જ્યારે 'પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ' તરીકે હિંદુસ્તાનમાં પધાર્યા, ત્યારે તેમનું

શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડ.

સ્વાગત કરીને લૉર્ડ કર્ઝન ઈંગ્લેંડ વિદાય થયો.

જાણવાબેગ તવારીખો: નીચેની તવારીખો યાદ રાખો:—

ઇ. સ. ૧૯૦૧:—(૧) ભલાં મહારાણી વિક્ટોરિઆ મૃત્યુ પામ્યાં.

(૨) વાયવ્ય કોણુ પરની સરહદનો પ્રાંત બન્યો.

ઇ. સ. ૧૯૦૩:—દિલ્હીમાં 'કોરોનેશન દરબાર' ભરવામાં આવ્યો.

ઇ. સ. ૧૯૦૫:—(૧) બંગાળના ભાગલા.

(૨) પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સની દિલ્હીમાં પધરામણી.

પ્રશ્નો.

(૧) લૉર્ડ કર્ઝનના વખતમાં સરહદ પરના પ્રાંતો સાથેની બ્રિટિશ રાજ્યનીતિ વિષે જે જાણુતા હો તે લખો.

(૨) બંગાળના વિભાગ શા માટે પાડવામાં આવ્યા હતા? તેનું શું પરિણામ આવ્યું? તે ક્યારે રદ કરવામાં આવ્યા?

(૩) લૉર્ડ કર્ઝનના વખતમાં કયા સુધારા કરવામાં આવ્યા?

(૪) લૉર્ડ કીચનર વિષે જે જાણુતા હો તે લખો.

પ્રકરણ ૯ મું.

લૉર્ડ મિન્ટો: ૧૨ મો વાઇસરોય.

(ઇ. સ. ૧૯૦૫ થી ઇ. સ. ૧૯૧૦)

લૉર્ડ મિન્ટોનું આગમન.

આગ્રામાં દરબાર.

મોર્લી-મિન્ટોના સુધારા.

સાતમા એડવર્ડનું અવસાન.

લૉર્ડ મિન્ટોનું આગમન:—લૉર્ડ કર્ઝનના સ્વદેશ ગયા પછી ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં લૉર્ડ મિન્ટો વાઇસરોય નિભાવે. તેના વખતમાં દેશમાં અશાંતિ હતી. લૉર્ડ કર્ઝનના વખતના બંગલગના મામલા પછી લોકોનાં મન ઉરકરાએલાં હતાં, અને અસંખ્ય નિરપરાધી અમલદારોનાં ખૂન થયાં હતાં. ઠેકાણે ઠેકાણે રમખાણો થતાં, અને કેટલાંએક માણસો બંડખોરોનો ભોગ બનતાં. આવી અશાંતિ ન ફેલાય તેટલા માટે લૉર્ડ મિન્ટોના સમયમાં રાજદ્રોહને લગતો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો, તેમજ ફોજદારી કાયદાના કાનુનોમાં સુધારા કરવામાં આવ્યા.

મોર્લી-મિન્ટોના સુધારા:—લૉર્ડ રિપનના વખતથી લોકોમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના ઉત્પન્ન થઈ હતી. જિલ્લાઓ અને યુનિસિપલિટીમાં લોકો પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલતા હતા, અને ધારાસભાઓમાં પણ પ્રજાએ ચૂંટેલા પ્રતિનિધિઓ મોકલવામાં આવતા હતા. લોકો પોતાનો હક અને પોતાનું હિત સમજવા લાગ્યા હતા, અને થોડે ઘણે અંશે પ્રજામત કેળવાયેલો હતો. પ્રજામતને વધારે વજન આપવા માટે હિંદી પ્રધાન લૉર્ડ મોર્લી અને વાઇસરોય લૉર્ડ મિન્ટોએ વડી ધારાસભા અને પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાં પ્રજાજન વધારવા માટે એક યોજના ઘડી કાઢી, જે “મોર્લી-મિન્ટોના સુધારા” તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ. તે સુધારા મુજબ ધારાસભાઓમાં પ્રજાજન વધારવામાં આવ્યું. તેમાં સરકારી અમલદાર સભ્યોની સંખ્યા માત્ર જૂજ રાખી હતી, જ્યારે પ્રજાજનની બહુમતી હતી. આ સુધારાઓ જે કાયદાથી કરવામાં આવ્યા હતા, તે કાયદાને “ઇ. સ. ૧૯૦૬ની હિંદી ધારાસભાનો કાયદો” કહેવામાં આવે છે. વળી તે કાયદા મુજબ હિંદી પ્રધાન-

ની કારોબારી સભામાં બે હિંદી સભ્યો નીમવામાં આવ્યા, અને વાઈસ-રોયની સભામાં સત્યેન્દ્રપ્રસન્ન સિંહા(લૉર્ડ સિંહા)ની નીમણૂક કરવામાં આવી.

આઆમાં દરબાર:—અફઘાનિસ્તાનના અમીર હખીજુલાને હિંદુસ્તાનમાં આવવા માટે નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું, અને આગ્રા મુકામે દબા દબા ભરેલો દરબાર ભરી તેનું સન્માન કરવામાં આવ્યું; આમ અફઘાનિસ્તાન અને બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે દૃઢ મૈત્રી સ્થાપી.

સાતમા એડવર્ડનું અવસાન:—સાતમા એડવર્ડ મહારાણી વિક્ટોરિઆના અમલ દરમિયાન ‘ પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ ’ તરીકે દુનિયાના ઘણા દેશોની મુલાકાત લીધી હતી. તે માયાળુ, દયાળુ, સમયસૂચક અને શાંતિપ્રિય હતા. તેમના દસ વરસના અમલમાં તેમણે ખાસ કરીને યુરોપનાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ રાજ્યો વચ્ચે ઉભી થયેલી કડવાશ દૂર કરવા અથાગ મહેનત લીધી, અને તેને લઈને તેમને ‘ સલાહકારક ’ એવું ઉપનામ મળ્યું. તેમણે હિંદની ખેતી-વાડીની આબાદી કરવા ખાસ ધ્યાન આપ્યું હતું. તેમનામાં એક ઉંચા દરજ્જાના અધિકારી ને ઉમદા ખવાસના મનુષ્ય તરીકેના તમામ સદ્ગુણો હતા. અંતે ઇ. સ. ૧૯૧૦ માં સપ્તાહ સપ્તમ એડવર્ડ અચાનક મંદવાડ ભોગવી દેવલોક પામ્યા, અને તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર પંચમ જોર્જ હિંદના શહેનશાહ થયા.

પ્રશ્નો.

- (૧) ઇ. સ. ૧૯૦૯ના ધારાસભાના કાયદાથી પ્રજાને શો લાલ થયો ?
- (૨) લૉર્ડ મોર્લી ને લૉર્ડ મિન્ટોએ ઇ. સ. ૧૯૦૫-૧૦નાં વર્ષોમાં હિંદનો સંયુક્ત કારભાર ચલાવ્યો, એ સત્ય સાબીત કરો.
- (૩) શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડની કારકીર્દીનો ટુંક હેવાલ આપો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

લૉર્ડ હાર્ડિંગ: ૧૩ મો વાઈસરોય.

(ઇ. સ. ૧૯૧૦ થી ઇ. સ. ૧૯૧૬)

લૉર્ડ હાર્ડિંગનો કારભાર.
હિંદીદરબાર.

મહાયુદ્ધમાં હિંદનો ફાળો.
લૉર્ડ હાર્ડિંગની કારકીર્દી.
ભણવાબોધ તવારીખો.

લૉર્ડ હાર્ડિંગનો કારભાર:—પહેલા સીખ વિગ્રહમાં વિજય મેળ-

લૉર્ડ હાર્ડિંગ.

વનાર ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ હાર્ડિંગનો પૌત્ર લૉર્ડ હાર્ડિંગ ઇ. સ. ૧૯૧૦ માં વાઈસરોય થયો. તે દીર્ઘદષ્ટિવાળો હતો, અને દેશમાં શાંતિ રહે તેવું ઇચ્છતો હતો. તેના સમયમાં લોકો રાજકીય બાબતમાં ભાગ લેતા થયા હતા. વળી હિંદી મહાસભામાં બે પક્ષ પડ્યા હતા, અને રાજકીય ચળવળ જોસભેર ચાલી રહી હતી.

દિલ્હીદરબાર: (ઇ. સ. ૧૯૧૧)—ઇ. સ. ૧૯૧૧ની બીજી ડીસેમ્બરે સમ્રાટ પંચમ જોર્જ હિંદુસ્તાનની મુલાકાતે પધાર્યા, અને તા. ૧૨ મી ડીસેમ્બરે દિલ્હીમાં મોટો દબ્બ-

દબ્બા ભરેલો દરબાર ભરવામાં આવ્યો, અને તેમનો રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો. દેશી રાજાઓ તથા બીજા અમલદારોએ પણ આ દરબારમાં હાજરી આપી સમ્રાટ જોર્જ તરફ પોતાની વફાદારી દર્શાવી હતી. લૉર્ડ કર્ઝને પાડેલા બંગાળના ભાગલા પંચમ જોર્જે રદ કર્યા, પશ્ચિમ અને પૂર્વ બંગાળને એકત્ર કર્યા, અને સમગ્ર બંગાળને ગવર્નરની સત્તા નીચે મૂક્યો. વળી કલકત્તાથી રાજ્યધાની ફેરવીને દિલ્હીને રાજધાનીનું શહેર બનાવ્યું. આ શુભ પ્રસંગે કેળવણીના પ્રચાર માટે ૫૦ લાખ

શહેનશાહ પાંચમા જોર્જ.

રૂપીઆની મોટી રકમ આપ્યાનું જાહેર કર્યું. વળી તે વખતે નવા દિલ્હી (નેર્નખાદ) નો પાયો નાખવામાં આવ્યો, અને હાલ તો ત્યાં સરકારી સભાગૃહો ને અધિકારી વર્ગના મહેલો બંધાઇ ગયા છે.

***મહાયુદ્ધમાં હિંદનો ફાળો:**—લૉર્ડ હાર્ડિંગ ન્યારે વાઇસરૉય હતો, ત્યારે ઇ. સ. ૧૯૧૪ માં યુરોપમાં લયંકર યુદ્ધ થયું. હિંદુસ્તાને આ વિગ્રહમાં ભાગ લીધો, અને બની શકે તેટલી દ્રવ્યની અને માણસની મદદ આપી. આ લડાઇમાં ૧૫ લાખ હિંદીઓએ ભાગ લીધો. હિંદી લશ્કરે ફ્રાન્સના સમરાંગણમાં બહાદુરી બતાવી બ્રિટિશ સરકાર તરફ પોતાની વફાદારી બતાવી. પૈસા પુરા પાડવા માટે “વૉર લોન” ઉભી કરવામાં આવી, અને યુદ્ધવિરામ પછીના કરજ પૈકી ૧૦ કરોડ રૂપીઆનું કરજ હિંદુસ્તાને આપવાનું માથે લીધું. તે સિવાય લડાઈનાં મથકોએ ખોરાક, હથિયાર વગેરે જે વસ્તુઓ જોઇએ તે પૂરી પાડી. પરિણામે લંડનમાં ‘ઇમ્પિરિઅલ વૉર કાઉન્સિલ’માં લૉર્ડ સિંહા અને બિકાનેરના મહારાજાને હિંદના પ્રતિનિધિઓ તરીકે નીમવામાં આવ્યા હતા.

***યુરોપનું મહાયુદ્ધ:**—ઇ. સ. ૧૯૧૪ ના ઑગસ્ટમાં યુરોપમાં મહાયુદ્ધની શરૂઆત થઈ. એમાં એક પક્ષે ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ, રશિયા અને બેલ્જિઅમ હતાં, અને વિરુદ્ધ પક્ષે જર્મની ને ઑસ્ટ્રિયા જોડાયાં હતાં. દરમિયાન ટુર્કી જર્મની સાથે સહમત થયું, પણ મુસલમાન પ્રજા તાજને વફાદાર રહી. ત્યારબાદ ૪ વરસ લંબા-એલા એ મહાયુદ્ધમાં ઇટલિ, બાલ્કન રાજ્યો, અમેરિકા આદિ જોડાયાં ને પરિણામે તેની સમાપ્તિ થઈ. એ યુદ્ધમાં વિજ્ઞાનની શોધબોળને અંગે ઉત્પન્ન થએલાં અસ્ત્રશસ્ત્રો ને વિનાશકારી સાધનોનો અનેક રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો, ને કરોડો રૂપીઆના ખર્ચથી ને લાખો માણસના જનની ખુવારીથી એ યુદ્ધને અંત આવ્યો હતો. એ યુદ્ધને અંતે અજબ ફેરફારો પણ થઈ ગયા. રશિયાના ઝારનું નામનિશાન જતું રહ્યું, જર્મન કૈસર પદભ્રષ્ટ થયા, ને ત્યાં પ્રજામતનો અવાજ જોર પર આવ્યો, તેમજ એવાં બીજાં અનેક માઠાં પરિણામ આવ્યાં. મહાયુદ્ધને અંતે દુનિયાભરના દેશોમાં એક જબરો પલટો થઈ ગયો; ને દેશદેશની પ્રજાઓની આર્થિક સ્થિતિમાં ખારીક સ્થિતિ ઉઠ્ઠાવવી. આમ એ વિનાશકારી યુદ્ધને ‘મહાયુદ્ધ’ નું ઉપનામ મળ્યું છે તે સ્પષ્ટ છે.

લૉર્ડ હાર્ડિંગની કારકીર્દિ:—હિંદના વાઇસરોયમાં લૉર્ડ હાર્ડિંગનું નામ ઘણું જ પ્રિય થઈ પડ્યું છે. તેણે હિંદને બનતી મદદ કરી હતી. ઇ. સ. ૧૯૧૧ ના ડીસેમ્બરમાં તેઓ દિલ્હીને પાયતખ્ત બહેર કરવા ગયા હતા, ત્યારે કોઇ બદમાશે તેમના પર બોમ્બ ફેંક્યો, પણ પ્રભુએ તેમને બચાવી લીધા. જ્યારે તે સ્વદેશ ગયા, ત્યારે મુંબઈના વિશ્વવિદ્યાલયે તેમને એલ એલ. ડી. (L. L. D.—‘Doctor of Laws’—‘ધારાશાસ્ત્રી’)ની પદવી આપી.

બાણવાળેગ તવારીખો: નીચેની તવારીખો યાદ રાખો:—

ઇ. સ. ૧૯૧૧-(૧) સમ્રાટ જોર્જ હિંદની મુલાકાતે પધાર્યા.

(૨) બંગાળના ભાગલા રદ થયા.

ઇ. સ. ૧૯૧૨—દિલ્હીને હિંદુસ્તાનનું પાયતખ્ત બનાવી પાટનગર બહેર કરવામાં આવ્યું, ને નવા દિલ્હીનો પાયો નંખાયો.

ઇ. સ. ૧૯૧૪—યુરોપમાં મહાયુદ્ધનો આરંભ.

પ્રશ્નો.

(૧) યુરોપના મહાયુદ્ધમાં હિંદુસ્તાને બ્રિટિશ સરકાર પ્રત્યે કેવી રીતે વફાદારી બતાવી? તેમ કર્યાથી યુદ્ધવિરામ પછી હિંદુસ્તાનને શો ફાયદો થયો?

(૨) સમ્રાટ પંચમ જોર્જની હિંદમાં પધરામણી થઈ, તે હિંદુસ્તાનની તવારીખમાં અગત્યનો મહાન બનાવ કેવી રીતે ગણાય તે લખો.

(૩) લૉર્ડ હાર્ડિંગની કારકીર્દિનો ટુંક હેવાલ આપો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ: ૧૪ મો વાઇસરોય.

(ઇ. સ. ૧૯૧૬ થી ઇ. સ. ૧૯૨૧)

ત્રીજો અધ્યાયન વિયહ.

હિંદમાં અસ્થિતિ.

મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ મુધારા.

ડયુક ઓફ કેનોહની હિંદમાં

પધરામણી.

બાણવાળેગ તવારીખો.

ત્રીજો અફઘાન વિમુક્તિ:—ધ. સ. ૧૯૧૯ માં અફઘાન અમીર હખીયુલાખાનનું ખૂન કરવામાં આવ્યું. ત્યાર પછી અમાનુષ્ટાખાન અમીર થયો. તે વખતે તુર્કીએ પણ બ્રિટિશ પક્ષ વિરુદ્ધ મહાયુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો, તેથી અફઘાનિસ્તાનની પ્રજાનાં મન ઉરકેરાએલાં હતાં. વળી અમીરનો પોતાનો વિચાર પરરાજ્યો સાથે વ્યવહાર ચાલુ કરવાનો થયો, અને પરરાજ્યના મંત્રીઓને દેશમાં બોલાવ્યા. બ્રિટિશ સરકારના અંકુશથી સ્વતંત્ર થવાની ઇચ્છાથી તેણે અંગ્રેજ સરકાર સાથે લડાઈ જાહેર કરી, પણ આ લડાઈ થોડો વખતજ ચાલી; કારણ કે બ્રિટિશ સરકારે આ યુદ્ધમાં વિમાનો અને તાર દ્વારા દુરમનોની હીલચાલ જાણવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. છેવટે રાવળપિંડી મુકામે સલાહ કરવામાં આવી હતી. તે સલાહ મુજબ હિંદુસ્તાનમાં થઈ અફઘાનિસ્તાનમાં હથિયાર લઈ જવા દેવાનું બંધ કરવામાં આવ્યું, અને અમીરની સ્વતંત્રતા કબુલ કરવામાં આવી.

હિંદમાં અશાંતિ:—લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડના વખતમાં દેશમાં સર્વત્ર અશાંતિ ફેલાયેલી હતી. હિંદુસ્તાને મહાયુદ્ધમાં સરકારને મદદ કરી હતી, તેના બદલામાં રાષ્ટ્રીય નાયકો હિંદુસ્તાનને બીજાં સંસ્થાનની પ્રજાના જેટલાજ હક મળે તેમ ઇચ્છતા હતા. તે અશાંતિને દૂર કરવા ફોર્સેટના પ્રમુખપણા નીચે એક સમિતિ નીમવામાં આવી. તે મુજબ રાજદ્રોહના ગુનાને લગતો ‘ફોર્સેટ એક્ટ’ પસાર કરવામાં આવ્યો. આ કાયદાથી લોકોનાં મન વધારે ઉશ્કેરાયાં. પંજાબમાં, ગુજરાતમાં અને અન્ય સ્થળોએ રમખાણો થયાં. પંજાબમાં જલિઆનવાળા બાગમાં ભારે રમખાણ થયું. ગાંધીજીએ સરકાર સાથે ‘અસહકાર’ જાહેર કર્યો. સરકારે આ અશાંતિ દૂર કરવા હિંદી પ્રધાન લૉર્ડ મૉન્ટેગ્યુને હિંદમાં મોકલ્યા. તેમણે અને વાઇસરોય ચેમ્સફર્ડે એક યોજના તૈયાર કરી તે મુજબ હિંદમાં રાજ્યતંત્ર ચલાવવાનું ઠરાવ્યું. વળી દેશમાં થયેલાં રમખાણોની તપાસને માટે ‘હંટર કમિશન’ નીમવામાં આવ્યું.

મૉન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારા: (ધ. સ. ૧૯૧૯)—હિંદી પ્રધાન લૉર્ડ મૉન્ટેગ્યુ અને વાઇસરોય લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડે મળી હિંદમાં નવું રાજ્યતંત્ર દાખલ કરવા માટેનો ખરડો ધ. સ. ૧૯૧૯ માં પાર્લિમેન્ટમાં પસાર કરાવ્યો. તે મુજબ ઇંગ્લેન્ડનો કાયદો જોડાયો થયો, અને પ્રજામતને વધારે વજન આપવામાં

આવ્યું. હાલનું બંધારણ પણ ઉપરના સુધારા મુજબન જાણે છે. તેનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ આગળ ઉપર રાજ્યબંધારણના જુદા પ્રકરણમાં આવશે.

ડ્યુક ઓફ કેનોટની હિંદમાં પધરામણી:—ઇ. સ. ૧૯૨૧ માં ‘ડ્યુક ઓફ કેનોટ’ હિંદમાં પધારી નવી ધારાસભાઓ ખુલી મૂકવાની ક્રિયા કરી, અને દેશી રાજ્યોના હિતને માટે એક ‘નરેન્દ્ર મંડળ’ સ્થાપ્યું.

જાણવાબેગ તવારીખો: નીચેની તવારીખો યાદ રાખો:—

ઈ. સ. ૧૯૧૮—મહાયુદ્ધની સમાપ્તિ.

ઇ. સ. ૧૯૧૯-(૧) ત્રીજો અફઘાન વિગ્રહ.

(૨) મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારા.

પ્રશ્નો.

- (૧) લોર્ડ ચેમ્સફર્ડના સમયમાં દેશમાં અશાંતિ ચાલતી હતી તેનું કારણ શું? સરકારે તે અશાંતિ દૂર કરવા શા ઉપાય યોજ્યા?
- (૨) મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારા વિષે તમે શું જાણો છો?
- (૩) રોલેટ અકટથી દેશમાં શી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ?
- (૪) હંટર કમિશન વિષે જે જાણતા હો તે લખો.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

લોર્ડ રેડિંગ: ૧૫ મો વાઇસરોય.

(ઇ. સ. ૧૯૨૧ થી ઇ. સ. ૧૯૨૬)

લોર્ડ રેડિંગ.

અ-સહકારની ચળવળ.

લોર્ડ રેડિંગનો કારભાર.

લોર્ડ ધરબિન.

લોર્ડ રેડિંગ:—લોર્ડ રેડિંગ ઇ. સ. ૧૯૨૧ માં વાઇસરોય તરીકે આવ્યો. તે પહેલાં તેણે ઇંગ્લેન્ડમાં વડા ન્યાયાધીશ તરીકે કામ કરેલું હતું, તેથી તેની ન્યાયશુદ્ધિ પર શોકોને સારો વિશ્વાસ હતો. તેના આશયો ઉચ્ચ હતા, અને તેણે હિંદને ઉચ્ચ સ્થિતિ પર મૂકવા યત્ન કર્યો, પણ સમય પ્રતિકૂળ હોવાથી તેનાથી તેમાં સફળ થઇ શકાયું નહિ.

અ-સહકારની ચળવળ:—ગાંધીજીના ઉદ્દેશથી દેશમાં અ-સહકારની પ્રવૃત્તિ જોસભેર ચાલી રહી હતી. બાળકોને સરકારી નિશાળો છોડવા, પ્રજાને ધારાસભામાં પ્રતિનિધિઓ નહિ મોકલવા, તથા અંગ્રેજી માલનો અહિંકાર કરવા ઠેકાણે ઠેકાણે ભાષણો થતાં હતાં. હિંદી મહાસભાના ધ્યેયમાં પણ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો. વળી હિંદુ અને મુસલમાન વચ્ચે ઐક્ય કરવા અલીભાઈઓએ ગાંધીજીની સૂચના અનુસાર પ્રયત્ન કર્યો.

પરિણામે કેટલાક લોકો ઉશ્કેરાયા, અને ઘણે ખરે ઠેકાણે રમખાણો થયાં. ગાંધીજીને કેદ કરવામાં આવ્યા, અને દેશના બીજા આગેવાનોની પણ તેજ દશા થઈ.

પરંતુ ગાંધીજીને કારાવાસમાં મોકલ્યા પછી અ-સહકારની ચળવળનો ધીમે ધીમે લોપ થયો. ધારાસભામાં લોકો પ્રતિનિધિઓ મોકલવા લાગ્યા, અને પાંચ વર્ષના અલ્પ આયુષ્ય પછી અ-સહકારની ચળવળ પડી ભાંગી.

લૉર્ડ રેડિંગનો કારભાર:—અ-સહકારની ચળવળ સામે ટક્કર ઝીલવાને તેણે બનતું કર્યું હતું. ઇ. સ. ૧૯૨૩ ની ધારાસભામાં મીઠાનો કર તેણે પોતાને મળેલી ખાસ સત્તાથી વધારી બેવડો કર્યો.

તુર્કસ્તાન સાથે લોસેનના કરાર પ્રમાણે ફરીથી સલાહ થઈ, તેથી હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોની ફરિયાદ દૂર થઈ.

હિંદુસ્તાનના ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપવાની યોજના ધડવા માટે એક મંડળ નીમ્યું, જે મંડળ 'ટેરીફ-બોર્ડ' કહેવાયું. તે મંડળની સૂચના અનુસાર વડી ધારાસભામાં પોલાદના સંરક્ષણ માટે કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો, ઇ. સ. ૧૯૨૪.

લૉર્ડ ઇરવીન:—લૉર્ડ રેડિંગ ઇ. સ. ૧૯૨૬ ના એપ્રિલમાં સ્વદેશ ગયો. તેની પછી હાલના વાઈસરોય લૉર્ડ ઇરવિન હિંદમાં આવ્યા.

પ્રશ્નો.

(૧) અ-સહકારની ચળવળ નિષ્ફળ થઈ તેનાં શાં કારણો હતાં ?

(૨) લૉર્ડ રેડિંગના વખતમાં કયા કયા બળધવા જોગ બનાવો બન્યા ?

પ્રકરણ ૧૩ મું.
લોર્ડ ઇરવીન: ૧૬ મો વાઇસરોય.
(ઇ. સ. ૧૯૨૬થી ચાલુ.)

હવાઇ માર્ગનું ખૂલવું.
સાઇમન કમિશનનું આગમન.
બટલર કમિટી.
વડી ધારાસભાનું બુદ્ધ બાબુ.

પ્રભ-સલામતીનો કાયદો.
મજુરવર્ગની સ્થિતિ વિષે વિચાર
કરવા નીમાએહું મંડળ.
મંત્રીઓના દસ વર્ષના અમલની
સમાલોચના.

હવાઇ માર્ગનું ખૂલવું:—ઇ. સ. ૧૯૨૬ના એપ્રિલ માસમાં લોર્ડ ઇરવીન હિંદના વાઇસરોય તરીકે આવ્યા. તેમના વખતમાં હિંદુસ્તાન અને ઈંગ્લેન્ડ વચ્ચે વ્યવહાર જલદીથી તેમજ થોડાજ સમયમાં ચાલે, તેટલા માટે બન્ને દેશો વચ્ચેનો હવાઇ માર્ગ ખુલ્લો મૂકવામાં આવ્યો. વિમાનો દ્વારા હવે ઈંગ્લેન્ડ માત્ર સાત દિવસમાંજ જઈ શકાશે. નિયમિત હવાઇ વિમાનો દ્વારા વહેવાર તા. ૧લી એપ્રિલ ૧૯૨૬થી શરૂ થશે. લંડન (કોયડન ઍરોડ્રોમ) થી પારિસ, પારિસથી બેસ્લી, જીનોઆ, રોમ, સાઇરેકયુઝ, નવરીનો, ટોષ્ટક, એલેક્ઝાંડ્રિઆ, કેરો, ગઝા, રટબા, બગદાદ, બસરા, બુશાયર, લીંગે, જરક, ગ્વાદર અને કરાંચી સુધીના રસ્તાનો વ્યવહાર-માર્ગ ખુલ્લો મુકાશે.

સાઇમન કમિશનનું આગમન:—મોન્ટેગ્યુ-એન્સફર્ડ સુધારાને દસ વર્ષ થયાં. તે સુધારા આપતી વખતે જાહેર કર્યા પ્રમાણે હિંદને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર આપવાનો વિચાર કરવા સર જોન સાઇમનના પ્રમુખપણા નીચે એક મંડળ નીમાએહું છે. તે હાલ હિંદમાં મુખ્ય શહેરોમાં ફરે છે, અને મુખ્ય અમલદારોના અને નેતાઓના હાલમાં ચાલતું રાજ્યતંત્ર કેટલે અંશે સફળ નીવડ્યું છે, અને તેમાં શું સુધારા કરવાની જરૂર છે, તે વિષે અભિપ્રાયો એકઠા કરે છે. તે કમિશન આવતા એપ્રિલ માસમાં ઈંગ્લેન્ડ જશે, અને ત્યાંથી પણ અભિપ્રાયો એકઠા કરી પાર્લમેન્ટને રિપોર્ટ કરશે. પાર્લમેન્ટ તે વિષે વિચાર કરી જવાબદાર રાજ્યતંત્ર આપવા યોગ્ય પગલાં લેશે.

સાઇમન કમિશનને મદદ કરવાને માટે વડી ધારાસભા તથા પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાંથી પણ મંડળીઓ ચુંટાયલી છે.

બટલર કમિટી:—હિંદુસ્તાનના દેશી રાજ્યોને સરકાર સાથે કેવી રીતેનો સંબંધ હોવો જોઈએ, તથા તેમની સાથે થએલા અગાઉના કાલ-કરારોમાં ફેરફાર કરવાની કાંઈ જરૂર છે કે કેમ, તે સંબંધી વિચાર કરવા ઇંગ્લેન્ડમાં સર બટલરના પ્રમુખપણા નીચે થોડા માસ અગાઉ એક સમિતિ નીમાએલી હતી. હિંદુસ્તાનમાંથી ધણા રાજમહારાજ્યો તેઓને શો હક હોવો જોઈએ, તે હકીકત રજુ કરવા ઇંગ્લેન્ડ ગયા હતા. એમ અનુમાન થાય છે, કે ‘બટલર કમિટી’એ તૈયાર કરેલા રિપોર્ટના મુદ્દાઓ નીચે મુજબ છે:—

- (૧) વાઈસરોયને સહેનશાહના પ્રતિનિધિ તરીકે દેશી રાજ્યો (રેટો) સાથે બારોબાર સંબંધ રાખવા પુરતો હક છે.
- (૨) કોઈ દેશી રાજ્ય અનીર્ણિતને રસ્તે ચાલતો હોય, સરકાર વિરુદ્ધનું વર્તન કરતો હોય, અગર તો તેના રાજ્યમાં ખૂનરેણું ચાલતી હોય, તો હિંદી સરકારને સાર્વભૌમ સત્તા તરીકે વચ્ચે પડવાનો હક છે.
- (૩) તેઓના રાજ્યમાં કર ધટાડવા વધારવા સંબંધી, અગર તો નાણાં વિષયક બાબતો ઉપર દેશી રાજ્યોને પુરતો હક છે.

વડી ધારાસભા ખાતું:—વડી ધારાસભાના પ્રમુખ તથા સેક્રેટરી વગેરે અમલદારો માટે એક જુદું ખાતુંજ ખોલવું જોઈએ, અને તેને નીલાવવાને માટે ખર્ચની મંજૂરી મેળવવા ગયા વર્ષની વડી ધારાસભાની બેઠકમાં તે સવાલ ચર્ચાઈ હોતો. તેઓનું ‘સેક્રેટરીએટ’ જુદું કરવું જોઈએ, એમ વડી ધારાસભાના પ્રમુખ ઓ. મિ. પટેલનો મત છે. છેવટે ‘વડી ધારાસભા ખાતું’ જુદું રાખવાની સરકારે બહાલી આપી છે.

પ્રજા-સલામતીનો કાયદો:—હિંદુસ્તાનમાં ખીન કેળવાયેલા વર્ગોમાં કામી રમખાણો બહુ થાય છે. આ રમખાણો થતાં અટકાવવાને તથા તેવાં રમખાણોને ઉત્તેજન આપનારા હિંદુસ્તાનની બહારના લોકોને સિક્કા કરવાને માટે “જહેર સલામતી” નામનો કાયદો વડી ધારાસભાએ ચાલુ વર્ષની બેઠકમાં મંજૂર રાખ્યો છે. કેટલાકનું એમ માનવું છે, કે હિંદુસ્તાન બહારના લોકો ખાસ કરીને સોવીએટ લોકો (Communism) ની ચળવળ હિંદુસ્તાનમાં ફેલાવવા માગે છે, તે અટકાવવા માટે ઉપરનો કાયદો પસાર કરેલો છે.

મજુરવર્ગની સ્થિતિ વિષે વિચાર કરવા નીમાએલું મંડળ:-
હાલના સમયમાં ઠેકાણે ઠેકાણે મિલના કામદારોની ફરિયાદો વધતી જાય છે. તેઓને પુરતો પગાર મળતો નથી, તેથી તેઓ હડતાળ પાડે છે; અને તેથી મિલઉદ્યોગની પ્રગતિને ધક્કો પહોંચે છે, તેથી મજુરવર્ગની અસાંતિનાં શાં કારણો છે તે તપાસવા તથા તેઓની અડચણો દૂર કરવાને કયા ઉપાયો યોજવાની જરૂર છે, તે ઉપર વિચાર કરવા એક કમિટી નીમાએલી છે, જેની અંદર હિંદીઓને પણ સ્થાન છે.

મંત્રીઓના દસ વર્ષના અમલની સમાલોચના:- મૉન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારા પ્રમાણે પ્રાંતિક સરકારોનાં અમુક ખાતાંઓ પ્રજાએ ધારાસભામાં ચૂંટેલા અને તેઓમાંથી પ્રધાન નીમાએલાને હસ્તક સોંપવામાં આવ્યાં છે. આથી કરી પ્રજા વધારે રસ પડતો ભાગ રાજ્યતંત્રમાં લઈ શકશે તેવો ઉદ્દેશ છે; પણ પાછલાં દસ વર્ષના ઇતિહાસ આપણે તપાસીશું, તો જાણી શકીશું કે દ્વિરાજ્યપદ્ધતિ હિંદમાં સફળ નીવડેલી નથી. જો કે મુંબઈ ઇલાકામાં તો અમુક અંશે સફળ થયેલી છે, પરંતુ બંગાળા, બિહાર, વગેરેમાં તો તે સફળ નીવડી શકી નથી. આ નિષ્ફળતાનું કારણ એજ છે, કે પ્રધાનો છેક સ્વતંત્ર નથી. તેઓને ધારાસભાના સભ્યો ઉપર આધાર રાખવો પડે છે, અને સરકાર ઉપર પણ આધાર રાખવો પડે છે. જો સરકારને પગલે ન ચાલે, તો સરકાર તેમનાથી નારાજ થાય છે, ને પ્રજામત પ્રમાણે ન ચાલે, તો તેમને પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપવાની ફરજ પડે છે; એટલે કે તેઓ સ્વતંત્રપણે પોતાની ફરજ બજાવી શકતા નથી. આ નિષ્ફળતા વિષેની જીબાનીઓ હાલમાં હિંદમાં આવેલા સાધન કમિશનના સભ્યો રૂબરૂ ઘણી જગાએથી અપાઈ છે.

પ્રશ્નો.

(૧) લોર્ડ ઇરિવિનના અમલમાં દેશની પ્રગતિ અને રાજ્યતંત્ર વિષે શું બન્યું છે, તે વિષે જે જાણતા હો તે લખો.

(૨) સાધન કમિશન અને બટલર કમિટી વિષે શું જાણો છો ?

પ્રકરણ ૧૪ મું.

ઉપસંહાર: ઇ. સ. ૧૮૫૮ થી ઇ. સ. ૧૯૨૮

ઈ. સ. ૧૮૫૮ થી હિંદનો કારભાર ઈંગ્લેન્ડની સરકારે પોતાને હસ્તક લીધો. આથી ઈંગ્લેન્ડના રાજ્યકર્તાને હિંદનું શહેનશાહપદ મળ્યું, ને ઈંગ્લેન્ડની પાર્લિમેન્ટમાં હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થા ઉપર ધીમે ધીમે વધુ ધ્યાન અપાવા લાગ્યું. મહારાણી વિક્ટોરિઆના અમલમાં લૉર્ડ કેનિંગથી લૉર્ડ એલ્ફિનન સુધી દસ વાઈસરોયો એક પછી એક આવ્યા. તે પછી સાતમા એડવર્ડની કારકીર્દિમાં લૉર્ડ કર્ઝન અને લૉર્ડ મિન્ટોએ હિંદના વાઈસરોય તરીકે કામ કર્યું. તે પછી મહારાજા પંચમ જોર્જના અમલ દરમિયાન લૉર્ડ હાર્ડિંગ, લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ અને લૉર્ડ રેડિંગનો કારભાર પુરો થયો છે. ઇ. સ. ૧૯૨૬ ના એપ્રિલથી હિંદના વાઈસરોય તરીકે લૉર્ડ ઇરવિન ચાલુ છે, અને તેના અમલનાં ત્રણ વર્ષ પુરાં થયાં છે.

આ સમયની અંદર સરહદ પરના દેશો સાથે થએલી લડાઈઓ તથા દેશની અંદર થએલી પ્રગતિનો સમાવેશ થાય છે. ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં ખિલાતના ખાન સાથે થએલા કરાર મુજબ કવેટા બ્રિટિશ સરકારે સર કર્યું હતું. રશિઆ પોતાની સરહદ અફઘાનિસ્તાન તરફ વધારતું જતું હતું, તેથી ભય હતો કે કદાચ તેની નજર હિંદુસ્તાન જીતવા તરફ હોય. તે કારણથી વખતોવખત રશિઆની લાગવગ ઘટાડવા માટે બ્રિટિશ સરકારને અફઘાનિસ્તાન સાથે ખટપટમાં ઉતરવું પડ્યું. બીજા અફઘાન વિગ્રહને પરિણામે અમીરને પદબ્રષ્ટ કરી તેની જગાએ અબ્દુરરહેમાનને અમીર બનાવવામાં આવ્યો. તેણે અગ્રિજ સરકારને મળતીઆ ચર્ચ રહેવાનું કબુલ કર્યું, ત્યારથી અફઘાનિસ્તાનના અમીર સાથે બ્રિટિશ સરકારે મિત્રતા બાંધી, છતાં પણ સરહદ ઉપર આવેલી તોફાની ટોળીઓ વખતોવખત તોફાન કરી ત્રાસ આપતી હતી, તેને અંગે સરકારને તે દેશો ઉપર હુમલા મોકલવા પડ્યા હતા.

ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં લૉર્ડ કર્ઝને વાયવ્ય કોણુ પરનો સરહદનો પ્રાંત જીત્યો બનાવ્યો, અને ત્યાંના વતનીઓનુંજ ધરકર ઉજી કરી તેમને પોતાનેજ લેમના દેશનો બચાવ સોંપ્યો. પૂર્વ તરફ જૂતાનના ભોકાએ ચડાઈ કરી, તેથી પૂર્વઘાટના નામથી ઓળખાતા પ્રદેશો બ્રિટિશ સરકારને તેઓએ આપવા

પડ્યા. ત્રીજા બ્રહ્મી વિગ્રહને પરિણામે બ્રહ્મી રાજ થીજો પદબ્રહ્મ થયો, અને ઉત્તર બ્રહ્મદેશ બ્રિટિશ અમલ નીચે આવ્યો.

આ સમયમાં દેશ પ્રગતિ પામતો જતો હતો. લોકો સ્થાનિક સ્વરાજ્યને માટે લાયક થતા જતા હતા, અને પોતાના હક સમજવા લાગ્યા હતા. તાર, રેલવે, અને નહેરની સગવડ થવાથી દુષ્કાળ જેવા ભયંકર સમયમાં લોકોને રાહત મળવા લાગી, અને તેથી દેશના વ્યાપારઉદ્યોગમાં વૃદ્ધિ થઈ. વારંવાર પ્લેગ અને મહામારી જેવા ભયંકર રોગ દેશમાં થવાથી દરદીઓની સારવાર માટે સરકારે ઠામઠામ ઇસ્પતાલો સ્થાપી સુખશાંતિમાં વધારો કર્યો.

કેળવણી ઉપર પણ સરકારે પુરતું લક્ષ આપેલું છે. આને અંગે વિશ્વવિદ્યાલયો સ્થપાએલાં છે, અને હજી પણ સ્થપાતાં જાય છે. કેળવણી ઉંચા પાયા પર આપવામાં આવે છે. કેળવણીનો આ પ્રમાણે પ્રચાર થવાથી તથા છાપખાનાં ઉપરનો અંકુશ દૂર થવાથી લોકોમાં જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થઈ છે. ઉપરનાં કારણોથી લોકો જેમ અને તેમ પોતે પોતાની સંસ્થાઓ ચલાવી શકે, અને સરકાર પાસેથી પણ પોતાની દાદ મેળવી શકે તેવા થતા જાય છે. ઇ. સ. ૧૮૯૨, ૧૯૦૯, અને ૧૯૧૯ માં પસાર થએલા ધારાસભાના કાયદાઓથી લોકોમાં પ્રજામતને સાફ સ્થાન મળેલું છે. તેઓને પોતાનાજ પ્રતિનિધિઓ ધારાસભામાં મોકલવાની તક મળેલી છે. મોટા મોટા હિંદીઓને સરકારની ઉચ્ચ પદવી આપવામાં આવી છે. ઉપરના કાયદાઓથી તથા વખતોવખત રાજકુટુંબનાં માણસોએ હિંદમાં પધારી લોકો તરફ દીલસોજી બતાવી છે, તેથી લોકોના મન ઉપર સારી છાપ પડી છે. છેવટે એટલુંજ કે ઇ. સ. ૧૯૧૯ના નવા સુધારાને હવે દસ વર્ષ પુરાં થવા આવ્યાં છે, તેથી ઇ. સ. ૧૯૨૯માં બંધારણ વિષે વિચાર ચલાવવામાં આવે છે, ને હિંદને તેથી કંઈક વિશેષ લાભો પ્રાપ્ત થશે. અસ્તુ !

પ્રશ્નો.

- (૧) ઇંગ્લેન્ડના તાજ નીચેના લગભગ ૭૧ વરસના સમયમાં હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થામાં શા શા ફેરફાર થયા, તે એક પછી એક ગણાવો.
- (૨) આજ સુધીના વાઈસરોયોમાં દેશની પ્રગતિમાં વધારો થયેલો એવાં કયાં કયાં કાર્યો થયાં છે ?

- (૩) ઈંગ્લેન્ડના રાજ્યકુટુંબીઓનાં આગમન ગણાવો. એવાં આગમનો વખતે દેશને શા શા લાભ મળ્યા છે ?
- (૪) હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થાને અંગે યોજાએલા પ્રવાસો ને પ્રયત્નો વિષે તમે શું જાણો છો ?

જાણવા જોગ તવારીખ.

- ૧૮૫૮-૬૨ રેલવે, તાર, નહેરો, દવાખાનાં, નિશાળોની વૃદ્ધિ.
- ૧૮૬૩ દોસ્ત મહંમદનું મરણ: શેરઅલી અમીર થયો.
- ૧૮૬૫ ભુતાન વિગ્રહ.
- ૧૮૬૬ ઓરિસ્સા ને પશ્ચિમ હિંદમાં દુકાળ.
- ૧૮૬૬-૭૨ ખેતીવાડીખાતાની સ્થાપના: રસ્તા, રેલવે, નહેરોનો પ્રચાર.
- ૧૮૭૨ લૉર્ડ મેયોનું અન્દામાનમાં ખૂન.
- ૧૮૭૪ બંગાળમાં ભારે દુકાળ; દુકાળસંકટનિવારણ.
- ૧૮૭૫ ત્રિન્સ ઍલ્ફ વેલ્સનું હિંદમાં આગમન.
- ૧૮૭૭ દિલ્હીદરબાર: મહારાણીએ 'કૈસરે હિન્દ' ૫૬ ધારણ કર્યું.
- „ દક્ષિણ હિંદમાં દુકાળ.
- ૧૮૭૮-૭૯ અફઘાન વિગ્રહ: બ્રિટિશ સરકાર અને યાકુબખાન અમીર.
- ૧૮૮૦ લૉર્ડ રૉબટ્સે અયુબખાનને હરાવ્યો.
- ૧૮૮૧ રહેમાનખાન અફઘાનિસ્તાનનો અમીર થયો.
- „ મૈસુરમાં હિંદુ રાજાનો અમલ શરૂ થયો.
- ૧૮૮૨-૮૩ મ્યુનિસિપલ કારોબારની શરૂઆત.
- „ શાળાઓની સંખ્યામાં વધારો.
- ૧૮૮૫ ૩ જો બ્રહ્મી વિગ્રહ: ઉપરોક્ત બ્રહ્મદેશ બ્રિટિશ રાજ્યમાં જોડાયો.
- ૧૮૮૫ હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની શરૂઆત.
- ૧૮૮૭ મહારાણીની ગોદડન જનુબિલિ: સુવર્ણ મહોત્સવ.
- „ ગ્વાલીઅર સિંધીઆને પાછું સોંપ્યું.
- ૧૮૯૨ ધારાસભાને લગતો કાયદો.

૧૮૯૭ હીરક મહોત્સવ: ડાયમંડ ન્યુબ્રિલિ.

„ મુંબઈમાં ભયંકર મરકી: પ્લેગ.

૧૯૦૦ હિંદમાં ભયંકર દુકાળ: છપ્પનીઓ દુકાળ.

૧૯૦૧ મહારાણીનો સ્વર્ગવાસ.

„ નામદાર શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડ ગાદીનશીન થયા.

૧૯૦૨ વિશ્વવિદ્યાલયનો કાયદો.

૧૯૦૩ દિલ્હીમાં કોરોનેશન દરબાર.

૧૯૦૫ લૉર્ડ કીચરન હિંદનો મુખ્ય સેનાપતિ બન્યો.

„ નામદાર પ્રિન્સ ઑવ્ વેલ્સની હિંદમાં પધરામણી.

„ બંગાળના ભાગલા: બંગલંગ.

૧૯૦૯ મિન્ટો-મોર્લી સુધારા: હિંદી ધારાસભાનો કાયદો.

૧૯૧૦ સાતમા એડવર્ડનું અવસાન.

૧૯૧૧ દિલ્હીદરબાર: નામદાર શહેનશાહ પાંચમા જેર્જ દિલ્હીની ગાદીએ બેઠા. દિલ્હીને પાચતખત જાહેર કરવામાં આવ્યું.
બંગાળના ભાગલા રદ કરવામાં આવ્યા.

૧૯૧૪ યુરોપનો મહાવિગ્રહ મંડાયો.

૧૯૧૮ મહાવિગ્રહની સમાપ્તિ.

૧૯૧૯ અમીર હખીખુલાનું ખૂન. રૉલેટ ઍક્ટ. મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારા.

૧૯૨૦ નવું હિંદી રાજ્યબંધારણ: શાહી ઢંઢેરો.

૧૯૨૧ ડયુક ઑવ્ કોનોટની હિંદમાં પધરામણી.

૧૯૨૧-૨૨ નામદાર પ્રિન્સ ઑવ્ વેલ્સની હિંદમાં પધરામણી.

૧૯૨૧ નરેન્દ્રમંડળની સ્થાપના.

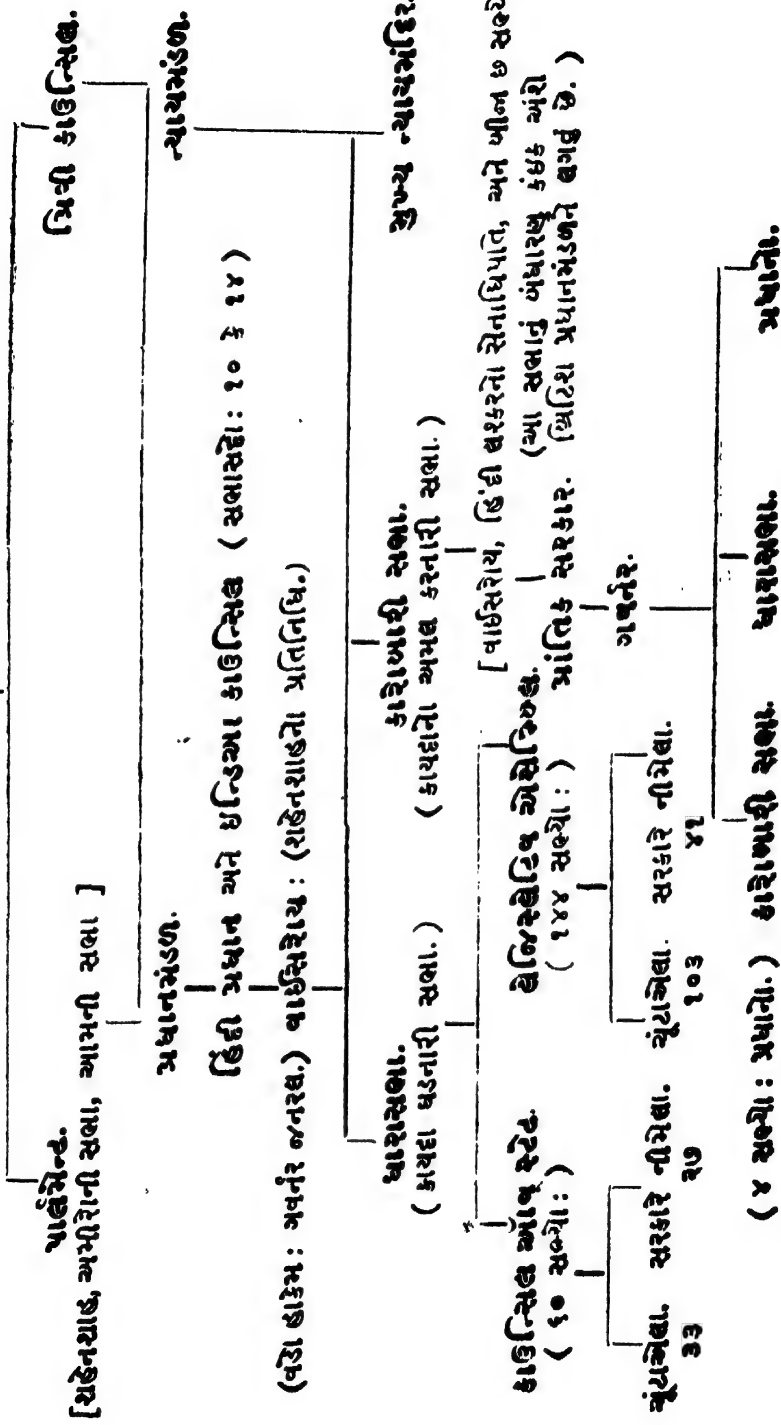
૧૯૨૪ ટેરીફ બોર્ડ.

૧૯૨૮-૨૯ સાધન કમિશન.

વિભાગ ૯ મો.
હિંદનું રાજ્યબંધારણ.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં હિંદુસ્તાનનો રાજ્યવહીવટ.

ઈંગ્લેન્ડના રાજા.
[હિંદુસ્તાનના રાજેનશાહ.]

પ્રકરણ ૧ લું.

હિંદના રાજ્યબંધારણનો ઉદય.

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિનો કારભાર. | આવેલી રાજનીતિ.
ઈ. સ. ૧૮૫૮ પછી ધારણ કરવામાં | માન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારા.

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિનો કારભાર:—આપણે પાછળ વાંચી ગયા કે પોર્ટુગીઝ લોકો અને ડચ લોકોને હરીઆપારના દેશો સાથે વેપાર ચલાવતા અને તે વેપારથી સમૃદ્ધ થતા જોઈ, અંગ્રેજ લોકોને પણ પૂર્વના દેશો જોડે વેપાર કરવાની અભિલાષા ઉત્પન્ન થઈ. તેટલા માટે બીજી યુરોપીય પ્રજાઓ સાથે હરિકાઈમાં ઉતરવા ઈ. સ. ૧૬૦૦ માં 'ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિ'ને ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યકર્તા તરફથી હિંદુસ્તાનમાં વેપાર કરવાની સનંદ આપવામાં આવી. ત્યાર પછી ધીમે ધીમે હિંદુસ્તાનનાં મુખ્ય શહેરોમાં વેપારી કોઠીઓ સ્થાપવામાં આવી. શામ, દામ, અને બેદ એ સિદ્ધાંતોના આધારે બ્રિટિશ કંપનિની પ્રગતિ થતી ગઈ, અને બીજી હરિકાઈ કંપનિઓની અધોગતિ થતી ગઈ. તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ વેપાર કરવાનો હતો, અને વેપારના કામમાં અડચણ પડે, તો તરવારથી પણ પોતાનો બચાવ કરવા કંપનિના અમલદારો ચૂકતા નહિ.

ઈ. સ. ૧૭૫૭ ના પ્લાસીના યુદ્ધમાં મળેલા વિજય ઉપરથી સાબીત થયું, કે અંગ્રેજોની સામે હરિકાઈ કરી શકવાને કોઈ બીજી યુરોપી પ્રજા સમર્થ નહોતી. ત્યાર પછી જેમ જેમ કંપનિના તાબામાં મુલકો આવતા ગયા, તેમ તેમ તે મુલકોની વ્યવસ્થા કરવાની કંપનિના વ્યવસ્થાપકોને જરૂર પડી. જ્યારે વૉરન હેસ્ટિંગ્સ બંગાળનો ગવર્નર નિભાયો, ત્યારે કંપનિની સત્તા દૃઢ કરવાના ઉપાયો લેવામાં, દેશી રાજાઓની સાથે લડવામાં, અને હરિકાઈ કંપનિઓને નિર્બળ કરવામાં કંપનિએ હાથુજ ખર્ચ કર્યું હતું, તેથી કંપનિ દેવામાં ઉતરી પડી હતી, અને તે દેવું પતાવવા માટે કંપનિએ ઇંગ્લેન્ડની પાર્લિમેન્ટ પાસે ઉછીતાં નાણાં માગ્યાં હતાં. ઇંગ્લેન્ડના મુખ્ય પ્રધાન લોર્ડ નોથે એવી સરતે નાણાં આપવા કબુલ કર્યું, કે કંપનિના કારભારમાં ઇંગ્લેન્ડની પાર્લિમેન્ટ હસ્તે તે પ્રમાણે ફેરફારો કરવા. કંપનિને

આ વાત કશુંલ કરવી પડી, અને ઈ. સ. ૧૭૭૩ માં 'રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ' એટલે કે 'નિયામક ધારો' પસાર કરવામાં આવ્યો. ત્યારથી થોડાં થોડાં વર્ષોને અંતરે ઇંગ્લેન્ડની પાર્લિમેન્ટે કંપનિના રાજ્યતંત્રમાં માથું મારવા માંડ્યું. આથી કંપનિની સત્તા દિવસે દિવસે ઘટતી ગઈ, અને પાર્લિમેન્ટની સત્તા વધતી ગઈ. તેમાં આ ધારો એ પ્રથમ પગથીઈ હતું. ત્યારથી તે હાલના રાજ્યતંત્ર સુધી કયા ધારાઓ ઘડાયા તે હવે આપણે તપાસીએ.

ઈ. સ. ૧૭૭૩ માં 'રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ', ઈ. સ. ૧૭૮૪ માં 'પિટ્તનો કાયદો' અને ઈ. સ. ૧૮૧૩, ઇ. સ. ૧૮૩૩, ઇ. સ. ૧૮૫૩ અને ઇ. સ. ૧૮૫૮ માં પાર્લિમેન્ટે કંપનિનો કારભાર સુધારવા અને છેવટે કંપનિ પાસેથી હિંદનો રાજ્યકારભાર 'તાજ'ને સોંપવા માટે જે જે ધારાઓ પસાર કર્યાં, તેનું ટુંક જ્ઞાન પ્રસંગે પ્રસંગે પાછળ આવી ગયું છે, છતાં મુખ્ય ધારાઓનું જૂજ વર્ણન અહીં અસ્થાને નહિ ગણાય.

ઇ. સ. ૧૮૫૮ પછી ધારણ કરવામાં આવેલી રાજનીતિ:-

ઇ. સ. ૧૮૫૮ ના ધારાથી કંપનિના માલિકો અને સંચાલકોની મંડળીઓને કાઢી નાખવામાં આવી, અને હિંદુસ્તાનના રાજ્યતંત્રનો ભાર ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યકર્તાઓ પોતે વહન કર્યો, અને ઇંગ્લેન્ડમાં હિંદુસ્તાનનું કામકાજ કરવા એક હિંદી પ્રધાન અને તેના મંડળની સ્થાપના કરવામાં આવી.

હિંદુસ્તાનમાં તે સત્તા વાઇસરોયને અને તેની મંડળીને સોંપવામાં આવી, અને વાઇસરોયને મદદ કરવા પ્રાંતિક ગવર્નરો અને તેમની મંડળીઓને કારભાર સોંપ્યો. ઇ. સ. ૧૮૬૧ માં વડી ધારાસભા અને પ્રાંતિક ધારાસભાઓ સ્થાપવામાં આવી, જેમાં હિંદીઓને પણ હિંદુસ્તાનના લોકોના પ્રતિનિધિ તરીકે બેસવાની તક આપવામાં આવી.

ઇ. સ. ૧૮૯૨ માં વેપારી મંડળ દ્વારા, વિશ્વવિદ્યાલય દ્વારા, અને સુધરાર્થ સમિતિ દ્વારા ધારાસભાઓમાં પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક આપવામાં આવ્યો. જેમ જેમ લોકો કેળવાયેલા થતા ગયા અને પોતાના હક સમજવા લાગ્યા, તેમ તેમ રાજ્યતંત્રની જવાબદારીમાં તેઓને ભાગીદાર બનાવવામાં આવ્યા. આ કારણથી ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં હિંદી પ્રધાન લોર્ડ મોર્લી અને

વાઈસરોય લૉર્ડ મિન્ટોની સંયુક્ત યોજનાથી ખીનઅમલદાર સભાસદોની સંખ્યા ધારાસભામાં વધારવામાં આવી, સભ્યોને પ્રશ્નો પૂછવાનો હક આપવામાં આવ્યો, અને ખુદ વાઈસરોયની કારોબારી સમિતિમાં એક હિન્દી સભ્યને દાખલ કરવામાં આવ્યો.

મૉન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારા:—મોર્લી-મિન્ટોના ધારાસભાના કાયદાથી હિંદીઓમાં જોઈએ તેવો સંતોષ ફેલાયો નહિ. ત્યાર પછી ન્યારે ઇ. સ. ૧૯૧૪ માં મહાન્ વિગ્રહની શરૂઆત થઈ, ત્યારથી તે એ વિગ્રહની પૂણુંહુતિ સુધીમાં હિંદુસ્તાનનાં રાજ્યોએ અને પ્રજાએ તન, મન, અને ધનથી સરકારને મદદ કરવામાં કશી કચાશ રાખી નહિ. તેની કદર ખૂટીને હિંદી પ્રધાન લૉર્ડ મૉન્ટેગ્યુને હિંદમાં રાજદ્વારી તંત્રનો ખ્યાલ કરવાને મોકલવામાં આવ્યા. તેઓ મોટી મોટી જગાઓએ ગયા, અને તે વખતના વાઈસરોય લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ અને તેમના સતત પ્રયાસથી હિંદને રાજ્યતંત્રમાં જવાબદાર ગણવા સુધારાની એક યોજના ઇ. સ. ૧૯૧૭ માં ધરી કાઢવામાં આવી, અને તે મુજબ ઇ. સ. ૧૯૧૯ માં હિંદુસ્તાનની ધારાસભાનો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો. તે મુજબ રાજ્યતંત્રમાં નીચે મુજબ ફેરફાર કરવામાં આવ્યા.

(૧) હિંદી પ્રધાન અને મંત્રીમંડળનો પગાર અગાઉ હિંદુસ્તાનના ખજાનામાંથી અપાતો હતો, તેને બદલે હવે ઇંગ્લેન્ડના ખજાનામાંથી આપવો એવો ઠરાવ આ ધારાથી થયો.

(૨) હિંદી પ્રધાનના મંડળમાં ઓછામાં ઓછા ૮ સભ્યો અને વધારેમાં વધારે ૧૨ સભ્યો નીમવાનો ઠરાવ કર્યો, જેમાંના ત્રણ હિંદીઓ હોવાજ જોઈએ.

(૩) આડતના વેપારનું કામકાજ ‘હાઇ કમિશનર ફોર ઇન્ડિયા’ ને સોંપવામાં આવ્યું.

આ ઉપરાંત હિંદી સરકાર અને પ્રાંતિક સરકારોમાં થએલા સુધારાઓ ખીન પ્રકરણમાં જણાવવામાં આવશે.

પ્રશ્નો.

(૧) હિંદના રાજ્યપ્રધારણના ઉદ્યનો કુંક હેવાલ આપો.

(૨) મૉન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારા વિષે તમે શું જાણો છો ?

પ્રકરણ ૨ ભું.

હિંદી પ્રધાન અને તેનું મંડળ.

હિંદી પ્રધાનની સત્તા.
હિંદી પ્રધાનનું મંડળ.

હિંદી પ્રધાનમંડળની સત્તા.
હાઇ કમિશનર ટ્રૅન્સ ઇન્ડિયા.

હિંદી પ્રધાનની સત્તા:—હિંદુસ્તાનના રાજ્યકારભાર માટે ઇંગ્લેન્ડમાં હિંદી પ્રધાન અને તેનું મંડળ જવાબદાર છે. હિંદી પ્રધાન એ ઇંગ્લેન્ડના પ્રધાનમંડળ માંહેનો એક સભ્ય છે, અને તે પાર્લિમેન્ટનો પણ સભ્ય હોઈ હિંદુસ્તાનના કારભાર વિષે બધા ખુલાસા આપે છે.

હિંદુસ્તાન સાથેનો પત્રવ્યવહાર તેની સહીથીજ થાય છે, અને હિંદુસ્તાનમાંથી લખાણ વગેરે તેનેજ મોકલવામાં આવે છે. હિંદી પ્રધાનની પરવાનગી સિવાય કોઈ પણ દેશ સાથે હિંદી સરકાર લડાઈ જાહેર કરી શકે નહિ. વળી તે ઉપરાંત ખુદ વાઈસરોય સિવાય બધા અમલદારોની નીમણૂક તે કરી શકે છે, અને તેઓને ખરતરફ પણ કરી શકે છે.

હિંદી પ્રધાનનું મંડળ:—ગયા પ્રકરણમાં આ મંડળના બંધારણ વિષે થોડુંક કહેવામાં આવ્યું છે. તેના સભ્યોમાંના અર્ધા સભ્યોએ હિંદુસ્તાનમાં ઓછામાં ઓછાં ૧૦ વર્ષ નોકરી કરેલી હોવી જોઈએ, અને નીમણૂક થયા પહેલાં પાંચ વર્ષે અગર તો તેની અંદર હિંદુસ્તાન છોડ્યું હોવું જોઈએ. ઈ. સ. ૧૯૧૯ ના ધારાની ૩એ દરેક સભ્ય ૭ વરસ સુધી અગર જરૂર જણાય તો ૧૦ વરસ સુધી રહી શકે છે. દરેક સભ્યનો વાર્ષિક પગાર ૧૨,૦૦ પાઉન્ડનો ઠરાવવામાં આવ્યો છે, અને હિંદી સભ્યોને તે ઉપરાંત ૬,૦૦ પાઉન્ડ વધારે મળે છે. ખાસ શહેનશાહ અને પાર્લિમેન્ટની મંજૂરી સિવાય કોઈ પણ સભ્યને હિંદી પ્રધાન ખરતરફ કરી શકે નહિ.

હિંદી પ્રધાનમંડળની સત્તા:—સાધારણ બાબતોમાં હિંદી પ્રધાન મંડળની સલાહ પૂછીને કામ કરે છે, પણ અગત્યની બાબતોમાં તે મંડળની ઉપરવટ થઈને પણ સ્વતંત્ર અભિપ્રાયથી કામ કરી શકે છે. પરંતુ હિંદના ખર્ચની બાબતમાં અને સનદી નોકરોની નીમણૂક કરવાની બાબતમાં હિંદી પ્રધાનને તેના મંડળની સલાહ પ્રમાણે ચાલવું પડે છે.

હિંદી પ્રધાન અને તેના મંડળને એકત્ર નામ ‘ ઇંડિયા ઓફિસ ’ આપવામાં આવેલું છે.

હાઈ કમિશનર ફૌર ઇંડિયા:—તેનું કામ આડત ખાંધવાનું, હિંદુસ્તાનના વેપાર ઉપર દેખરેખ રાખવાનું, અને ઇંગ્લેંડમાં અભ્યાસ કરતા હિંદી વિદ્યાર્થીઓ તરફ દેખરેખ રાખવાનું છે. આ જગા હંમેશાં અનુભવી હિંદી અમલદારનેજ આપવામાં આવે છે, અને તે પાંચ વર્ષ સુધી તે જગા પર રહી શકે છે.

પ્રશ્નો.

- (૧) હિંદી પ્રધાન અને તેનું મંડળ કેવી રીતે હિંદનો કારભાર ચલાવે છે? તેની શી શી સત્તા છે ?
- (૨) ઇ. સ. ૧૯૧૯ ના કાયદાથી હિંદી પ્રધાનના મંડળમાં કયા ફેરફારો કરવામાં આવ્યા છે ?
- (૩) હાઈ કમિશનર ફૌર ઇંડિયાની ફરજો વિષે ટુંકી હકીકત જાણો.

પ્રકરણ ૩ જી.

હિંદી સરકાર.

હિંદી સરકાર એટલે શું ?

વાઈસરોયની સત્તા.

વાઈસરોયની કારોબારી સભા.

ધારાસભા: કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ

અને લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલી.

કાયદાઓ કેવી રીતે પસાર થાય છે ?

હિંદી સરકાર એટલે શું ?—આપણા સહેનશાહ પંચમ જોર્જની વતી રાજ્યતંત્ર ચલાવવાને માટે હિંદુસ્તાનમાં તેમના પ્રતિનિધિની નીમણૂક કરેલી છે. તે પ્રતિનિધિને વાઈસરોય કહેવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં વાઈસરોયની સત્તા સર્વોપરિ છે. તેને મદદ કરવાને માટે કારોબારી સભા તથા ધારાસભાઓ આપવામાં આવેલી છે. તેની નીમણૂક વડા પ્રધાનની સંમતિથી સહેનશાહ પોતે કરે છે. હાલના વાઈસરોય લૉર્ડ ઇરવિન છે. આમ વાઈસરોય અને તેમની મદદનીશ સભા તથા ધારાસભાઓને ‘ હિંદી સરકારનું ’ એકત્ર નામ આપવામાં આવ્યું છે.

વાઈસરોયની સત્તા:—વાઈસરોય હિંદુસ્તાન ઉપર સંપૂર્ણ સત્તા બોગવે છે. પ્રાંતિક ગવર્નરો અને તેઓની સલાહો પર તેનો અંકુશ છે. હિંદી પ્રધાનની સૂચના પ્રમાણે તે રાજનીતિ ધારણ કરે છે. કોઈ ખીજ પ્રજા સાથે લડાઈ કરવી હોય, તો હિંદી પ્રધાનની મંજૂરી તેને મેળવવી પડે છે. દેશી રાજ્યો તેની સંપૂર્ણ સત્તા નીચે છે. વળી તે ગુનેગારોને માફી આપી શકે છે. હિંદુસ્તાનને માટે તે કાયદાઓ પસાર કરી શકે છે.

વાઈસરોયની કારોબારી સલાહ:—કારોબારી સલાહ વાઈસરોયને રાજ્ય કરવામાં મદદ કરે છે. તેમાં વાઈસરોય પોતે પ્રમુખ છે, તથા તે ઉપરાંત ખીજ સાત સાધારણ સભ્યો છે, જેમાંનો એક હિંદુસ્તાનના લશ્કરનો સેનાધિપતિ છે. દરેક સલાહદેને એક અગર બે ખાતાં સોંપવામાં આવેલાં છે, અને તે ખાતાંઓ ઉપર તે સભ્યનો સંપૂર્ણ અમલ ચાલે છે. વાઈસરોયે પોતે પરદેશખાતું તથા દેશી રાજ્યોની સાથે વ્યવહાર ચલાવવાનું રાખેલું છે. તે સિવાય પ્રાંતિક સરકારખાતું, ખેતીવાડી અને મહેસુલ, વેપાર અને ઉદ્યોગ ખાતું, ધારા ધડવાનું અને પસાર કરવાનું ખાતું, લશ્કરી ખાતું, કેળવણી ખાતું, અને અર્થખાતું વગેરે મળી અનેક ખાતાંઓ થાય છે. કારોબારી સલાહમાં ત્રણ હિંદી સભ્યો છે.

ધારાસભા:—વડી ધારાસભાના બે વિભાગ પડેલા છે. (૧) કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ, અને (૨) લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બ્લી. કોઈ પણ ખરડો બંને સલાહોમાંથી પસાર થાય અને તેને વાઈસરોયની અનુમતિ મળે, ત્યારેજ તે કાયદા તરીકે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ:—આ સલાહમાં ૬૦ સલાહદો હોય છે. તેમાંના ૩૩ ને પ્રજાએ ચૂંટી કાઢેલા હોય છે, ને બાકીનાને સરકાર નીમે છે. આ સલાહમાં સભ્યો ચૂંટી કાઢવા માટે મત કોણ આપી શકે? જેઓ ૨૧ વર્ષની ઉંમરે પહોંચેલા હોય અને બ્રિટિશ હિંદમાં વસતા હોય, અને રૂ. ૨૦૦૦ નો અગર તેથી વધારે જમીનવેરા ભરતા હોય, અગર ૩૦,૦૦૦ ની વાર્ષિક આવક ઉપર આવક વેરા ભરતા હોય, અગર તો જેઓના

તાબામાં આખું ગામ હોય, તેઓજ ફક્ત આ સભાના સભાસદોને ચૂંટવાનો મત આપી શકે. વાઇસરોય આ સભાના પ્રમુખના નીમણુક કરે છે. આ સભાના સભ્યો 'ઓનરેબલ'ના પદથી ઓળખાય છે. આ સભાના સભ્યોની નીમણુક પાંચ વર્ષ માટે કરવામાં આવે છે.

લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બ્લી:—આ સભામાં કુલ ૧૪૪ સભ્યો હોય છે, જેમાંથી ૧૦૩ ને લોકોએ ચૂંટેલા હોય છે, ને બાકીના ૪૧ ને સરકારે નીમેલા હોય છે. તે ૪૧ સભ્યોમાંથી ૨૬ સરકારી અમલદારો હોય છે. જેઓ ૨૧ વર્ષની ઉંમરના કે તેથી મોટા પણ જેઓ બ્રિટિશ હિંદમાં રહેતા હોય, તેમજ જેઓ ૩. ૭૫ નો વાર્ષિક જમીનવેરા ભરતા હોય તેઓ, અગર તો જેઓ આવક વેરા ભરતા હોય તેઓનેજ આ સભાના સભ્યોને મત આપવાનો અધિકાર હોય છે. આ સભાના સભ્યોની નીમણુક ત્રણ વર્ષ માટે કરવામાં આવે છે. આ સભાના પ્રમુખને સભ્યોજ ચૂંટી કાઢે છે.

કાયદાઓ કેવી રીતે પસાર થાય છે ? :—પહેલવહેલાં ખરડો સભામાં લાવવાની પરવાનગી મેળવવી પડે છે. પરવાનગી મળ્યા પછી તેને છપાવી સભ્યોની અંદર ફેરવવામાં આવે છે, અને છેવટે તે સભામાં લાવવામાં આવે છે. ત્યાં તે પસાર થાય છે, અગર તો રદ થાય છે. જો ખરડો લાવનાર સભાસદ લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બ્લીમાં હોય, તો તે ખરડો પહેલાં ત્યાં પસાર કરી કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટમાં લાવવામાં આવે છે, અને ત્યાં પસાર થયા પછી વાઇસરોયની સંમતિ મેળવવામાં આવે છે, અને છેવટે તે કાયદા તરીકે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

જો સરકારી ખરડો હોય તો તે લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બ્લીમાં પહેલાં પસાર થાય છે, ને પછી કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટમાંથી પસાર થાય છે. જો એસેમ્બ્લી પસાર ન કરે, અને વાઇસરોય અને તેની કારોબારી સભાને એમ લાગે કે ખરડો પ્રબલિતને માટે મંજૂર કરવાની જરૂર છે, તો તે કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટમાં પસાર કરાવી મંજૂર કરવાની વાઇસરોયને સત્તા છે. આ બંને સભાઓને વાઇસરોય મરજી પડે. ત્યારે બરખાસ્ત કરી શકે છે.

પ્રશ્નો.

- (૧) વાઇસરોય હિંદુસ્તાન પર કેવી રીતે અખત્યાર ચલાવે છે?
- (૨) લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બ્લી ને કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટનું બંધારણ શું છે?
- (૩) કોઈ પણ કાયદો બંને સભામાંથી કેવી રીતે પસાર થાય છે, તેની ટુંક વિગત આપો.

પ્રકરણ ૪ થું.

પ્રાંતિક રાજ્યવ્યવસ્થા.

હિંદુસ્તાનના રાજકીય વિભાગો.
ગવર્નરોની સત્તા નીચેના પ્રાંતો.
પ્રાંતિક રાજ્યવ્યવસ્થા.

મંત્રીઓ અને તેમનો ગવર્નર
સાથેનો સંબંધ.
ગવર્નરની કારોબારી સભા.
પ્રાંતિક ધારાસભા.

હિંદુસ્તાનના રાજકીય વિભાગો:—હિંદુસ્તાનનો રાજ્યવહીવટ સારી રીતે અને સરળતાથી ચાલી શકે, તેટલા માટે તેના ૧૫ વિભાગો કરવામાં આવ્યા છે. તેમાંના કેટલાક પ્રાંતો ગવર્નરોના અમલ નીચે છે, અને કેટલાકમાં કમિશનર વગેરે વ્યવસ્થા કરે છે. કેટલાક પ્રાંતો પર એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલ અથવા તો રેસીડન્ટ પણ અમલ ચલાવે છે. ગવર્નરોને રાજ્યકાર્યમાં મદદ કરવાને માટે કારોબારી સભાઓ તથા ધારાસભાઓ આપેલી હોય છે.

ગવર્નરોની સત્તા નીચેના પ્રાંતો:—ઉપર જણાવેલા પૈકી બંગાળા, મુંબઈ, મદ્રાસ, બિહાર અને ઓરિસ્સા, સંયુક્ત પ્રાંતો, પંજાબ, મધ્ય પ્રાંતો અને વરાહ, આસામ, અને બ્રહ્મદેશમાં રાજ્યવહીવટ ગવર્નરો કરે છે. ઇ. સ. ૧૯૧૯ ના નવા સુધારા અમલમાં મુકાયા તે પહેલાં માત્ર મુંબઈ, મદ્રાસ, અને બંગાળા ઇલાકામાંજ ગવર્નરો વહીવટ ચલાવતા. ઇ. સ. ૧૭૭૩ ના રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ ગઈ બંગાળાના ગવર્નરને ગવર્નર-જનરલ બનાવવામાં આવ્યો હતો, પણ મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારા પછી ઉપર જણાવેલા પ્રાંતો પર ગવર્નર અમલ ચલાવે છે. બંગાળા, મુંબઈ, અને મદ્રાસના ગવર્નરોની નીમણુક શહેનશાહ પોતે કરે છે, જ્યારે અન્ય પ્રાંતોના ગવર્નરની નીમ-

છુક કરતી વખતે શહેનશાહ વાઈસરોયની સલાહ લે છે. તે ઉપરાંત મુંબઈ, મદ્રાસ, અને બંગાળના ગવર્નરો પરબાયાં સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટની સાથે પત્ર-વ્યવહાર ચલાવી શકે છે. બંગાળ, મુંબઈ, મદ્રાસ, અને સંયુક્ત પ્રાન્તોના ગવર્નરોનો વાર્ષિક પગાર રૂ. ૧,૨૮,૦૦૦ હોય છે, જ્યારે અન્ય ગવર્નરોનો પગાર તેનાથી ઓછો હોય છે.

પ્રાંતિક રાજ્યવ્યવસ્થા:—પ્રાન્તોની રાજ્યવ્યવસ્થા ગવર્નરો કરે છે, છતાં પણ અમુક વિષયો ઉપર તો હિંદી સરકારનીજ સત્તા ચાલે છે. જેવી કે લશ્કરની વ્યવસ્થા, દેશી રાજ્યો સાથેની નીતિ, પરદેશખાતું, રેલવે, ટપાલ, તારખાતાંઓ વગેરે ઉપર હિંદી સરકાર પોતે દેખરેખ રાખે છે; બાકીના વિષયો જેવા કે મહેસુલનું ખાતું, જેલખાતું, પોલીસખાતું, જંગલ ખાતું, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, કેળવણીખાતું તેમજ વૈદ્યકીય અને આરોગ્ય ખાતા પર ગવર્નરોનો અંકુશ હોય છે.

નવા સુધારા દાખલ થયા પછી પ્રાંતિક સરકારની વ્યવસ્થામાં દ્વિ-રાજ્યપદ્ધતિ દાખલ કરેલી છે. જમીનની મહેસુલનું ખાતું, દુષ્કાળનિવારણખાતું, ન્યાયખાતું, કરવેરાખાતું, પોલીસ અને જેલ વગેરે ખાતાંતો “રિઝર્વડ સબજેક્ટસ”-સ્વાયત્ત ખાતાં કહેવાય છે, જેના ઉપર ગવર્નરો અને તેની કારોબારી સભાનો અમલ ચાલે છે; જ્યારે સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, કેળવણી, આરોગ્ય, ખેતીવાડી અને વ્યાપારઉદ્યોગ ખાતાંઓ જેઓ “ડ્રાન્સર્ડ સબ-જેક્ટસ-સોપેક્સ” ખાતાંઓ કહેવાય છે તેઓ મંત્રીઓના તાબામાં છે.

મંત્રીઓ અને તેમનો ગવર્નરો સાથેનો સંબંધ:—જે સભ્યો ધારાસભામાં ચુંટાએલા હોય, તેઓમાંથી ગવર્નરો મંત્રીઓની નીમણૂક કરે છે. તેઓને અમુક ખાતાંઓ સોંપે છે, અને તેઓને વાર્ષિક પગાર રૂ. ૬૪,૦૦૦ સુધી હોય છે. જ્યાં સુધી પ્રજાનો વિશ્વાસ તેઓના પર હોય છે, ત્યાં સુધી તેઓ મંત્રીપદ ઉપર રહે છે, અને જ્યારે વિશ્વાસ ખૂંચે છે, ત્યારે તેઓ પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપે છે. તેઓ ગવર્નરની સત્તા નીચે હોય છે, અને જો તેઓ ગવર્નર સાથે એકમત થતા નથી, તો તેઓને રાજીનામું આપવું પડે છે. મંત્રીઓ ત્રણ વર્ષ સુધી પોતાના હોદ્દા પર રહે છે, અને જો તેઓ ફરીથી ધારાસભામાં ચુંટાય, તો તેઓને વધારે વખત સુધી પોતાના હોદ્દા પર રહેવાનું કે એવો પ્લીન્ડે હોદ્દો પ્રાપ્ત કરવાનું બની શકે છે.

ગવર્નરની કારોબારી સભા:—મોન્ટેગુ-એમ્સફર્ડ સુધારા પ્રમાણે કારોબારી સભામાં બેથી ચાર સભ્યો હોય છે. તે બેમાંનો એક યુરોપિઅન હોય છે, અને બીજો હિંદી હોય છે. તેઓની નીમણુક શહેનશાહ કરે છે, અને પાંચ વર્ષ સુધી તેઓ સભ્ય તરીકે રહી શકે છે. ગવર્નર પોતે તે સભાનો પ્રમુખ હોય છે, અને સભ્યોની મદદથી “ રિઝર્વ્ડ સમજેક્ટસ ” પર અમલ ચલાવે છે.

પ્રાન્તિક ધારાસભા:—પ્રાન્તિક ધારાસભાઓના સભ્યોની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે. મુંબઈમાં ૧૧૧, મદ્રાસમાં ૧૨૭, બંગાળામાં ૧૩૯, અને સંયુક્ત પ્રાન્તોમાં ૧૨૩. તેવી રીતે બધા પ્રાન્તોમાં સંખ્યા ઓછીવત્તી હોય છે. આ બધા સભ્યો પૈકી ૨૦ ટકા જેટલા સભ્યો સરકારી અમલદારો હોય છે, અને બાકીના ચુંટાયલા હોય છે. ધારાસભાના પ્રમુખની ચૂંટણી પણ ધારાસભાજ કરે છે. ધારાઓ પસાર કરવાની, પ્રજાહિતના વિષયો ચર્ચવાની, અને અમુક અગત્યની બાબતો સરકારના ધ્યાન પર મૂકવાની ધારાસભાઓને સત્તા છે.

ધારાસભાના સભ્યોને પ્રજા ચૂંટી કાઢે છે, અને જેઓ ૨૦ વર્ષની વયની ઉપર હોય, અને જેઓ બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનના વતની હોય, તેમજ જેઓ વાર્ષિક ધરલાફું રૂ. ૩૬ આપતા હોય, અને જેઓ આવક વેરો ભરતા હોય, તેઓને મત આપવાનો અધિકાર છે.

પ્રશ્નો.

- (૧) નવા સુધારા પ્રમાણે પ્રાન્તિક રાજ્યવ્યવસ્થા કેવી રીતે કરવામાં આવી છે ?
- (૨) મંત્રીઓ અને તેઓનો ગવર્નર સાથેનો સંબંધ કેવો છે તે લખો.
- (૩) પ્રાન્તિક ધારાસભાઓનું અને કારોબારી સભાઓનું બંધારણ કેવી રીતનું છે તે જણાવો.
- (૪) “ રિઝર્વ્ડ સમજેક્ટસ ” અને “ ટ્રાન્સફર્ડ સમજેક્ટસ ” એટલે શું, તે દાખલા આપી સમજાવો.

પ્રકરણ પ મું.

દેશી રાજ્યો.

દેશી રાજ્યોની વ્યવસ્થા.

દેશી રાજ્યોના વર્ગો.

બ્રિટિશ સરકાર સાથે દેશી

રાજ્યોનો સંબંધ.

નફેન્ડ મંડળ.

દેશી રાજ્યોની વ્યવસ્થા:— ઇ. સ. ૧૮૫૭ પછી દેશી રાજ્યોની વ્યવસ્થા સંગીન પાયા ઉપર મૂકવામાં આવી છે. દેશી રાજ્યો તેઓની હદમાં તેઓની મરજી પડે તેમ રાજ્ય ચલાવી શકે છે, અને તેઓના હકને બ્રિટિશ સરકાર સંપૂર્ણ માન આપે છે. પરંતુ તેઓ સુરક્ષિતપણે તેઓની પ્રજા પર સુચ રાજનીતિથી રાજ્ય ચલાવી શકે, તેટલા માટે બ્રિટિશ સરકાર તેઓના પર દેખરેખ રાખે છે.

ઇ. સ. ૧૯૧૯ ના કાયદા પછી ઘણાં ખરાં દેશી રાજ્યો હિંદી સરકારની પરભારી દેખરેખ નીચે મૂકવામાં આવ્યાં છે. તેઓમાંનાં ઘણાંખરાંમાં રેસીડન્ટ નીમેલો હોય છે, જ્યારે કેટલાંક રાજ્યોમાં એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલ સત્તા ચલાવે છે.

દેશી રાજ્યોના વર્ગો:— દેશી રાજ્યો સરળતાથી રાજ્ય કરી શકે, તેટલા માટે તેઓના ત્રણ વર્ગ પાડવામાં આવ્યા છે.

પહેલો વર્ગ:— આ વર્ગનાં રાજ્યોમાં વડોદરા, મહેસુર, હૈદરાબાદ, કારમીર, અને નેપાળનાં રાજ્યોનો સમાવેશ થાય છે.

બીજો વર્ગ:— આ વર્ગમાં લગભગ ૧૫૦ રાજ્યો છે. તેઓમાંનાં ૧૨૫ રાજ્યો મધ્ય હિંદ એજન્ટિસની સત્તા નીચે મૂકવામાં આવ્યાં છે. તેઓમાંનાં મુખ્ય જ્વાલીઅર, ઇન્દોર, બોપાળ વગેરે રાજ્યો છે.

કેટલાંક રજપુતાના એજન્ટિસની સત્તા નીચે છે, જેમાં ઉદેપુર, જોધપુર, જયપુર, બિકાનેર વગેરે રાજ્યો આવેલાં છે. કેટલાંક બલુચિસ્તાન એજન્ટિસ નીચે છે.

વળી પશ્ચિમ હિંદ રેટેડ્સ એજન્ટિસ જેની અંદર કાઠિઆવાડ, કચ્છ, અને પાલણપુરનાં દેશી રાજ્યોનો સમાવેશ થાય છે તેઓનો પણ આજ વર્ગમાં સમાવેશ થાય છે.

ત્રીજો વર્ગ:—આ વર્ગમાં નાનાં રાજ્યો જેવાં કે કોલ્હાપુર, કુચ-બિહાર, વગેરે જેઓ ગવર્નર કે લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરના તાબામાં છે, તેઓનો સમાવેશ થાય છે.

બ્રિટિશ સરકાર સાથે દેશી રાજ્યોનો સંબંધ:—દેશી રાજ્યો તેઓના રાજ્યમાં મરજી માફક રાજ્ય કરી શકે છે, તેઓને તેમના રાજ્ય માટે કામદાર રચવાનો ને કર નાખવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે, પણ કોઈ પણ દેશી રાજ્યમાં અંધાધુંધી હોય, તો પ્રજાહિતની ખાતર સરકાર વચ્ચે પડે છે.

તેઓ તેઓનું રાજ્ય તેઓના વારસોની અંદર વહેંચી શકે નહિ. એક બીજાની સાથે રાજકીય સંબંધ બાંધવાનો અગર પરદેશી રાજ્યની સાથે સંબંધ બાંધવાનો તેઓને અપત્યાર નથી. તેઓને અમુક હદ સુધીજ લશ્કરના સિપાઈઓ રાખવાનો હક છે.

નરેન્દ્ર મંડળ:—દેશી રાજ્યો બ્રિટિશ રાજ્યની સાથે નિકટના સંબંધમાં આવે, અને બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે કાર્યમાં સહકારી થાય, તેટલા માટે લોર્ડ લિટન, લોર્ડ ડર્બરિન, લોર્ડ કર્ઝન, અને લોર્ડ મિન્ટો જેવા થર્ધ ગએલા બ્રાહ્મણ વાઘસરોયોએ સતત પ્રયત્નો કર્યા હતા. છેવટે લોર્ડ ચેમ્સફર્ડના પ્રયાસથી ઈ. સ. ૧૯૨૧ માં તે મુરાદ ખર આવી, અને ‘નરેન્દ્ર મંડળ’ની સ્થાપના કરવાનાં આવી. ડ્યુક ઓફ કોનોટના હાથે તે નરેન્દ્ર મંડળ ઈ. સ. ૧૯૨૧ માં ખુલ્લું મૂકવામાં આવ્યું.

મંડળનું કામકાજ ખાનગી રાખવામાં આવે છે, અને બ્રિટિશ સરકારના રાજ્યહિતના વિષયોમાં વાઘસરોય નરેન્દ્ર મંડળની સલાહ લે છે. બ્રિટિશ સરકારની સાથે કોઈ પણ વિષયમાં મતભેદ હોય, તો તેઓ તે વિષય નરેન્દ્ર મંડળમાં ચર્ચે છે, અને તેઓ સમાધાની કરે છે. નરેન્દ્ર મંડળ વર્ષમાં એક વખત મળે છે. ગયા મહાન વિગ્રહમાં દેશી રાજ્યોએ બ્રિટિશ સરકારને મદદ કરી, તેના બદલામાં દેશી રાજ્યો પ્રજાની અવગણનાને પાત્ર ન થાય, તેટલા માટે ‘રાજ્યોના રક્ષણનો ખરડો’ પસાર કરેલો છે.

પ્રશ્નો.

- (૧) દેશી રાજ્યોનો બ્રિટિશ સરકાર સાથે કેવી રીતનો સંબંધ છે ?
- (૨) નરેન્દ્ર મંડળથી દેશી રાજ્યોનું હિત કેવી રીતે જળવાય છે ?

પ્રકરણ ૬ ટું.

પ્રાન્તિક વિભાગોની રાજ્યવ્યવસ્થા.

વિભાગો તથા જિલ્લા.
કલેક્ટરની ફરજો.

મામલતદારો.
પટેલ-તલાલી.

વિભાગો તથા જિલ્લા:—દરેક ઇલાકા કે પ્રાન્તની રાજ્યવ્યવસ્થા બરાબર કરવાને માટે તેના વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે. તે દરેક વિભાગમાં અમુક જિલ્લાનો સમાવેશ થાય છે. મુંબઈ ઇલાકાના વિભાગોમાં સિંધ વિભાગ, ઉત્તર વિભાગ, મધ્ય વિભાગ, મુંબઈપરાં વિભાગ, અને દક્ષિણ વિભાગનો સમાવેશ થાય છે. વિભાગના ઉપરી કમિશનર કહેવાય છે. જિલ્લાઓની રાજ્યવ્યવસ્થા બરાબર સારી રીતે ચાલે, તેટલા માટે જિલ્લાઓની દેખરેખ કલેક્ટરો રાખે છે, એટલે કે કમિશનરના હાથ નીચે કલેક્ટરો હોય છે. કલેક્ટરને 'ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ'નો હોદ્દો પણ આપવામાં આવેલો હોય છે, કે જોઈ કરીને તેઓ ન્યાય પણ આપે છે. એ ઉપરાંત કલેક્ટરને મદદ કરવાને એસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર અને ડેપુટી કલેક્ટરો પણ હોય છે. વળી જિલ્લામાં પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, સિવિલ સર્જન વગેરે અમલદારો પણ હોય છે, અને તેમનાં કામો વિષે કલેક્ટરો દેખરેખ રાખે છે.

કલેક્ટરની ફરજો:—કલેક્ટરની ફરજ મહેસુલ એકઠું કરવાની અને કર ઉછરાવવાની હોય છે. તેની સત્તા નીચેનો જિલ્લો એટલે કે તમામ તાલુકાઓની સંભાળ રાખવાનું કામ તેનું છે, અને કોઈ પણ જાતની ગેરવ્યવસ્થા થાય તે માટે તે સરકારને જવાબદાર છે. ઉપરાંત કોઈ પણ સંકટના સમયમાં તેને પ્રજાનું દુઃખ ઓછું કરવાની તજવીજ કરવી પડે છે. તેની દેખરેખ નીચેના જિલ્લાની પુરતી સંભાળ રાખવાની તેની ફરજ છે. જિલ્લાના બધા કામકામનો હેવાલ તે પ્રાન્તિક સરકારને મોકલે છે.

મામલતદારો:—દરેક જિલ્લાના પેટા વિભાગ પાડેલા હોય છે, જેની અંદર ચાર, પાંચ કે એથી વધારે તાલુકાઓનો સમાવેશ થાય છે. જિલ્લાના પેટા વિભાગ અને તેની અંદરના તાલુકાઓની વ્યવસ્થા માટે મામલતદારો રાખેલા હોય છે. સંકટસમયમાં ખેડુતો માટે તમાવી અગર ભાગીદારો માટે નાણાંની ખાતતો હેવાલ મામલતદારો કલેક્ટરને મોકલે છે, અને તેઓની હકીકત ઉપરજ લોકોનો તમામ આધાર હોય છે.

પટેલ-તલાટી:—કેટલાંક ગામડાંઓ મળીને એક તાલુકો બનેલો હોય છે. તેમાંના દરેક ગામની કે બે ચાર ગામની વ્યવસ્થા તેનો મુખી કરે છે. મુખી અગર પટેલનું મુખ્ય કામ મહેસુલ ઉધરાવવાનું હોય છે, અને તેને મદદ કરવાને માટે મતાદાર અને તલાટી હોય છે. મુખી મહેસુલ એકઠું કરે છે, હિસાબ રાખે છે, અને ગામમાં શાંતિના ફેલાવાને માટે દરેક ઉપચાર કરે છે. આખા તાલુકાનું જે કામ મામલતદાર કરે છે, તેજ કામ પટેલ પોતાનાં ગામડાંમાં કરે છે. વળી ગામડાંનાં બાળકોને કેળવણી આપવા માટે નિશાળ હોય છે. શિક્ષકો પર કેળવણી ખાતાની દેખરેખ હોય છે. તેમના કામમાં પટેલતલાટી અને આગેવાન માણસો પણ રસ લે છે.

પ્રશ્નો.

- (૧) કલેક્ટરની ફરજો અને જિલ્લાની રાજ્યવ્યવસ્થા વિષે શું જાણો છો ?
- (૨) મામલતદારની ફરજોનું વર્ણન કરો.
- (૩) ગામડાના જવાબદાર અમલદારોની ફરજો ગણાવો.

પ્રકરણ ૭ મું.

મ્યુનિસિપલિટિ અને સ્થાનિક સ્વરાજ્યખાતું.

સ્થાનિક સ્વરાજ્યની ઉત્પત્તિ.
મ્યુનિસિપલિટિ.

લોકલબોર્ડ: જિલ્લા-તાલુકા બોર્ડ.
ચાર્ટર્ડ ટાઉન.

સ્થાનિક સ્વરાજ્યની ઉત્પત્તિ:—બ્રિટિશ સરકારનો હેતુ હિંદુસ્તાનના લોકોને પોતાના દેશનો રાજ્યવહીવટ કેવી રીતે ચલાવી શકાય તે શીખવવાનો છે. તેટલા માટે અમુક સ્થાનિક સંસ્થાઓનો વહીવટ સરકારે પ્રજાના હાથમાં સોંપેલો છે. આધુનિક સમયમાં દિન પ્રતિદિન પ્રજા પણ તેવી સંસ્થાઓમાં રસલયો ભાગ લેતી જાય છે. સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં પ્રજાની સેવા કરનારાઓને ચૂંટી કાઢવામાં આવે છે. અગાઉ ગામનો વહીવટ કરવાનું મુખ્ય કામ પટેલનું હતું. કાંઈ તકરાર થાય અગર કાંઈ અગત્યની બાબતમાં ચુકાદો આપવાનો હોય, તો પટેલને તે કામમાં મદદ કરવાને માટે પંચાયત નીમવામાં આવતી. આમ પંચાયત જેવી ગ્રામ્ય પદ્ધતિથી લોકોને પણ ધાર્ણ સુખ મળતું, તેમજ અમલદાર વર્ગને પણ મહેનત ઓછી પડતી. ગ્રામ્ય પંચાયત પાછી ખરા રૂપમાં ખીલવવાનો સરકારનો ઇરાદો છે, એમ ઈ. સ. ૧૯૧૯ ના સુધારામાં જાહેર કરેલું છે, ને તેટલા માટે સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં, ધારાસભામાં, અને બીજી અગત્યની બાબતોમાં સરકારે પ્રજામતને વધારે ટેકા આપ્યો છે. લૉર્ડ મેયોએ પણ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય કેળવવાનો વિચાર જાહેર કર્યો હતો, પરંતુ તે વિચાર લૉર્ડ રિપને ૬૬ રીતે અમલમાં મૂક્યો. ત્યાર પછી ઈ. સ. ૧૯૧૯ ના સુધારા સુધી જે જે ધારાઓ પસાર થયા, તે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની પ્રગતિમાં પગથીયા ૩૫ હતા.

મ્યુનિસિપલિટિ:—સ્થાનિક હિતમાં રસ લેતા કરવાને તથા સ્થાનિક રાજ્યકારોબારની સમજણ આપવા લોકોને માટે મોટાં શહેરોમાં ‘મ્યુનિસિપલિટિ’—‘શહેર સુધારાખાતા’ની સંસ્થાઓ હોય છે. મ્યુનિસિપલિટિનો મુખ્ય અમલદાર ‘કમિશનર’ અગર તો ‘મુખ્ય અમલદાર’ (Chief Officer—ચીફ ઓફિસર) કહેવાય છે. તેના સભ્યો ‘કાઉન્સિલરો’ કહેવાય છે. દર ત્રણ ત્રણ વરસે મ્યુનિસિપલિટિની ચૂંટણી કરવામાં આવે છે, અને પ્રજા મત આપીને જે ગૃહસ્થો લોકસેવા સારી રીતે બજાવી શકે એવા હોય અને પ્રજાજીવનથી વાકેફ હોય તેમને ચૂંટી કાઢે છે. મ્યુનિસિપલ કમિશનરના હાથ નીચે એન્જિનિયર, તંદુરસ્તી ખાતાનો અમલદાર, અને બીજાં કામકાજ કરનારા માણસો હોય છે. મ્યુનિસિપલિટિની ફરજ શહેરના રસ્તાઓ, પોલીસ

કે મહોદ્દાઓ સાફ રાખવાની છે, કે જેથી કરીને કોઈ પણ જાતનો ભયંકર રોગ ફેલાય નહિ. વળી ખોરાકની ચીજો સ્વચ્છ તથા ભેળસેળ વિનાની મળે છે કે નહિ, કુવા, તળાવ, કે નદીનું પાણી ચોક્કસ રહે છે કે નહિ, અને પ્લેગ અગર કોલેરા જેવા મહામારીના રોગોનો પ્રચાર કેવી રીતે અટકાવી શકાય તે જોવાનું કામ તેનુંજ છે. તે ઉપરાંત પ્રાથમિક શાળાઓ સ્થાપી કેળવણી આપવી, લોકોને શીતળા ટંકાવવાની સગવડ કરી આપવી, રાત્રે દીવા વગેરેનો બંદાબસ્ત રાખવો, તેમજ તખીખી ખાતાંઓમાંથી લોકોને દવા આપવી તે પણ મ્યુનિસિપલિટી કરે છે.

લોકલબોર્ડઃ જિલ્લાબોર્ડ અને તાલુકાબોર્ડઃ—જે કામ મ્યુનિસિપલિટી મોટાં શહેરોમાં કરે છે, તે કામ જિલ્લાઓમાં ‘જિલ્લાબોર્ડ’ નામની સંસ્થા કરે છે, અને તાલુકાઓમાં અને ગામોમાં ‘તાલુકાબોર્ડ’ કરે છે. ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડનો પ્રમુખ કલેક્ટર હોય છે, ને બીજા બોર્ડનો પ્રમુખ સ્થાનિક અધિકારી હોય છે. મ્યુનિસિપલિટી કરતાં આ બોર્ડમાં અમલદાર વર્ગનું પ્રમાણ વિશેષ હોય છે. તેઓનું કામ રસ્તાઓની મરામત કરાવવાનું, ઝાડો રોપાવવાનું, લોકોનાં આરોગ્ય સંબંધી દરકાર રાખવાનું, તેમજ દવાખાનાં અને પ્રાથમિક કેળવણી ઉપર દેખરેખ રાખવાનું હોય છે. અમુક અમુક ગામોમાં તો સુખાકારી ખાતાની સલા પણ નીમેલી હોય છે.

પોર્ટ ટ્રસ્ટઃ—ઉપર જણાવેલી સંસ્થાઓ સિવાય મુંબઈ, મદ્રાસ, કલકત્તા, અને રંગુન જેવાં મોટાં શહેરો કે જે બંદરો છે, ત્યાં પોર્ટ ટ્રસ્ટ નામની સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થા હોય છે. તેનું કામ બંદર પર દેખરેખ રાખવાનું અને બંદરની ઉપયોગિતા વધારવાનું હોય છે. બંદરોમાં આધાત ચતા તથા પરદેશ જતા માલ ઉપર પણ તે દેખરેખ રાખે છે.

પ્રશ્નો.

- (૧) સ્થાનિક સ્વરાજ્યની પ્રગતિનો ટુંક ઇતિહાસ આપો.
- (૨) મ્યુનિસિપલિટીની ફરજો શી છે તે ટુંકમાં લખો.
- (૩) લોકલબોર્ડ અને પોર્ટ ટ્રસ્ટ વિષે શું જાણો છો ?

પ્રકરણ ૮ મું.

વડી સરકાર તથા પ્રાંતિક સરકારની આવક તથા ખર્ચ.

ઇ. સ. ૧૯૧૬ પછીનો ફેરફાર.

પ્રાંતિક સરકારની આવક-ખર્ચ.

વડી સરકારની આવક તથા ખર્ચ.

અંદાજપત્રક.

ઇ. સ. ૧૯૧૬ પછી કરવામાં આવેલો ફેરફાર:-નવા સુધારાઓ દાખલ થયા તે પહેલાં એવો રિવાજ હતો, કે પ્રાંતિક સરકાર બધું મહેસુલ એકઠું કરી વડી સરકારને મોકલી આપે, અને વડી સરકાર પ્રાંતિક સરકારને ખર્ચ પેટે જેમ જોઇએ તેમ આપે. પરંતુ એ કામ ધણું દુષ્કર થવાથી પ્રાંતિક સરકારને અમુક મહેસુલ ઉધરાવી તેમાંથી ખર્ચ કરવાની પરવાનગી આપવામાં આવી હતી. છેવટે નવા સુધારાથી પ્રાંતિક સરકારને બધું મહેસુલ ઉધરાવવાની પરવાનગી મળી, અને તેમાંથી તેઓ રીતસર ખર્ચ થયું કરી શકે એમ હતું. માત્ર દર વરસે અમુક ખંડણી પ્રાંતિક સરકાર વડી સરકારને મોકલી આપે, એવું ધોરણ દાખલ કરવામાં આવ્યું છે.

વડી સરકારની આવક તથા ખર્ચ.

આવકનાં સાધનો.

- (૧) પ્રાંતિક સરકાર તરફની રકમ.
- (૨) દેશી રાજ્યો તરફની ખંડણી.
- (૩) મીઠા ઉપરનો કર, તથા અપ્રીણ પર નખાએલી જકાત.
- (૪) રેલવે, ટપાલ, અને તાર ખાતાંઓની ઉપજ.
- (૫) આમપત વેશ.
- (૬) જંગલ ખાતાંની ઉપજ.
- (૭) દિવાની રેટમ્પ.
- (૮) ટંકશાળ.
- (૯) જકાત.

ખર્ચ ખાતાં.

- (૧) લશ્કરી ખાતું.
- (૨) રેલવે, ટપાલ, અને તાર ખાતાંમાં થતું ખર્ચ.
- (૩) ટંકશાળ.
- (૪) જાહેર બાંધકામ.
- (૫) હુડિઆમણ.
- (૬) હિંદુસ્તાનના કામને માટે ઇંગ્લેન્ડમાં થતો ખર્ચ, જેવો કે લશ્કરી ખર્ચ, પેન્શન, ખરીદી, વગેરે.
- (૭) રાજ્યકારભારનું ખર્ચ.

પ્રાંતિક સરકારની આવક તથા ખર્ચ.

આવક.	ખર્ચ.
(૧) જમીનમાંથી મળતું મહેસુલ.	(૧) વડી સરકારને અપાતી ખંડણી.
(૨) દારૂ પરની જકાત.	(૨) જાહેર નોકરી.
(૩) રજિસ્ટ્રેશન ફી; નોંધણી.	(૩) જાહેર બાંધકામ.
(૪) સ્ટેમ્પ.	(૪) વૈદ્યકીય ખાતું.
(૫) જાહેર બાંધકામ.	(૫) ફેળવણી ખાતું.
(૬) ન્યાયખાતું.	(૬) પોલિસ અને જેલખાતું.
(૮) દુબકાળ.	(૮) વેપારઉદ્યોગ. (૧૦) ખેતી.

અંદાજપત્રક:—સરકારનું હિસાબી વર્ષ દર વર્ષે માર્ચમાં પુરું થાય છે, તેથી દર વરસે માર્ચમહીનામાં ખજાનચી ચાલુ વર્ષમાં થએલા ખર્ચનો હિસાબ તથા આવતા વર્ષમાં મળવાની ઉપજ તથા થવાના ખર્ચનો આંકડો તૈયાર કરી ધારાસભામાં મૂકે છે, અને તે ઉપર સભ્યો ચર્ચા ચલાવીને તે ખરડો પસાર કરે છે. તે ખરડાને ‘અંદાજપત્રક’ કહે છે. જો અંદાજપત્રકમાં ખોટ આવી હોય, તો સરકાર નવા કર નાખી ખોટ પૂરી પાડે છે, અગર તો તે ખોટ પૂરી પાડવા બીજાં કેટલાંક ખાતાઓમાંથી પ્રસંગનો વિચાર કરીને ખર્ચની કાપકૂપ કરે છે.

પ્રશ્નો.

- (૧) વડી સરકાર તથા પ્રાંતિક સરકારની આવક તથા ખર્ચની હકીકત લખો.
- (૨) ‘અંદાજપત્રક’ એટલે શું ? ધારાસભામાં તે શી રીતે પસાર થાય છે ?

પ્રકરણ ૯ મું.

લશ્કર, પોલિસ, અને કેદખાતું.

લશ્કર સંબંધી હકીકત.

કમાન્ડર-ઇન-ચીફ.

પોલિસની ફરજો.

પોલિસના વિભાગો.

જેલ સંબંધી હકીકત.

ફેરમેટરી.

લશ્કર સંબંધી હુકીકત:—બહારના શત્રુઓથી દેશનું સંરક્ષણ કરવાને અને આંતરિક ભયનો નાશ કરવા માટે સરકારે લશ્કર રાખેલું છે. આ લશ્કરની ઊવણીઓ હિંદમાં મોટાં મોટાં શહેરોમાં રાખવામાં આવી છે. પહેલાં તો લશ્કર બધા યુરોપી સિપાઈઓનું જ હતું, પણ જેમ જેમ દેશી લોકો કેળવાયા, તેમ તેમ તેઓ લશ્કરી નોકરીમાં જોડાતા ગયા. ઇ. સ. ૧૮૯૫ માં લશ્કરમાં સુધારો થયો. તે પહેલાં મુંબઈ, મદ્રાસ અને બંગાળના લશ્કરના અધિકારીઓ જુદા જુદા હતા, પણ ત્યાર પછી એ બધાં લશ્કરોને એકજ વડો અધિકારી જે ‘મુખ્ય સેનાપતિ’ કહેવાય છે તેના તાબામાં મૂક્યાં. માત્ર અનુકૂળતા માટે લશ્કરના ચાર વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે, તે તો કાયમ રહ્યા. ઉચ્ચ કૂળના યુવકોને લશ્કરી તાલીમ આપવાને માટે ડેરાડુનમાં ‘ઇમ્પીરિઅલ કેડેટકોર’ નામની શાળા સ્થાપવામાં આવી છે. વિશ્વવિદ્યાલયોએ પણ લશ્કરી તાલીમ આપી સ્નાતકોની ટુકડીઓ તૈયાર કરી છે, અને કૌલેજોમાં અને શાળાઓમાં લશ્કરી તાલીમ આપવાના ઠરાવો પસાર થવાની તૈયારીમાં છે.

કમાન્ડર-ઇન-ચીફ:—લશ્કરના વડા અમલદારને ‘કમાન્ડર-ઇન-ચીફ’ નો ઓહો આપવામાં આવ્યો છે. લશ્કર સંબંધી તે નામદાર શહેનશાહને જવાબદાર છે, અને નામદાર વાઇસરોયની કારોબારી સભાનો તે અસાધારણ સભ્ય છે. તેનું મુખ્ય મથક પણ દિલ્હીજ છે. લશ્કરી કામમાં મદદ કરવાને તેને એક ‘કાઉન્સિલ’ આપવામાં આવી છે, અને કમાન્ડર-ઇન-ચીફ તેનો પ્રમુખ છે. હાલમાં સર વિલિયમ ઝર્ડવુડ હિંદના સૈન્યનો અધિપતિ છે.

પોલિસની ફરજો:—દેશની અંદર શાંતિ જળવાય અને ચોરઠગાસ-ઓનો ભય નાશ થાય, તથા દેશમાં ગુના થતા અટકે, તેટલા માટે ચોક્કસ કરવાને તથા બંદીબસ્ત રાખવાને બધાં મોટાં શહેરોમાં પોલિસ રાખવામાં આવેલી છે. લોકોના જનમાલ સંભાળવાનું કામ પણ પોલિસનું છે. શહેરમાં કોઈ નવીન વ્યક્તિ આવે, તેના પર ધ્યાન રાખવાનું કામ પોલિસનું છે.

પોલિસના વિભાગો:—જુદી જુદી જગ્યાઓનું રક્ષણ કરવાને માટે પોલિસના વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે. (૧) શહેરનું સંરક્ષણ કરી શાંતિ જળવે, તે શહેરની પોલિસ કહેવાય છે. તે પોલિસનો વડો અમલદાર પોલિસ

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ કહેવાય છે. તેના હાથ નીચે ડેપુટી પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, ઇન્સ્પેક્ટરો, સબ ઇન્સ્પેક્ટરો (ફીજદારો) વગેરે અમલદારો હોય છે. (૨) જે પોલિસ ગામોમાં શાંતિ જળવી ગુના અટકાવે છે, તે ગામની પોલિસ કહેવાય છે. (૩) તે સિવાય રેલવેના ઉતારઓની સલામતી માટે રેલવે પોલિસ પણ રાખવામાં આવે છે. સ્ટેશન ઉપર પણ તેઓ બંદોબસ્ત રાખે છે. (૪) તે સિવાય છુપી પોલિસના માણસો પણ રાખેલા હોય છે. તેઓનું કામ ગુનેગારોની ખાતમી મેળવી તેમને પકડવાનું અને તેમને નસીઅત અપાવવાનું હોય છે.

જેલ સંબંધી હકીકત:—હિંદુસ્તાનમાં અગાઉના વખતમાં બંધાવાનોને માટે બંધીખાનાં નહોતાં. હાલની કેદખાનાની પદ્ધતિ ઈ. સ. ૧૮૬૪ થી શરૂ થયેલી છે. જે ગુનેગારોને પોલિસ પકડી લાવે છે, તેમના ઉપર ન્યાયકોર્ટમાં કામ ચલાવવામાં આવે છે. જે તેઓનો ગુનો સાબીત થાય, તો તેમને જેલમાં મોકલવામાં આવે છે. જેલમાં મોકલવાનો ઉદ્દેશ તેઓને સુધારવાનો અને ઉદ્યોગકળા શીખવવાનો છે. તેઓને તેટલા માટે વજુવાનો ઉદ્યોગ પણ શીખવવામાં આવે છે. ગુનેગારોને તેઓના ગુના પ્રમાણે જુદા જુદા વિભાગોની જેલોમાં રાખવામાં આવે છે. અગાઉના વખતમાં જેલખાનાં હવાઉત્તસ વિનાનાં અને અંધારાં હતાં, પણ હાલનાં જેલખાનાં તો હવાવાળાં અને આરોગ્યના નિયમોને અનુસરી ખાંધવામાં આવ્યાં છે.

રેકૃરમેન્ટરી:—સગીર વયના ગુનેગારો માટે રેકૃરમેન્ટરી શાળાઓ રાખેલી છે, જ્યાં તેઓને અમુક મુદત સુધી લખાવવામાં આવે છે, ઉદ્યોગ શીખવવામાં આવે છે, અને ભવિષ્યમાં તેઓનું ચારિત્ર્ય સાફ ધડાચ તેવી તાલીમ આપવામાં આવે છે. મુંબઈ ધલાકામાં આવી જતની શાળા ‘મહાદુર્ગા’માં આવેલી છે, જે ‘ડેવિડ સાસુન રેકૃરમેન્ટરી’ તરીકે ઓળખાય છે.

પ્રશ્નો.

- (૧) લશ્કર સંબંધી વ્યવસ્થાની માહિતી આપો. લશ્કરી તાલીમ આપવા માટે હાલમાં શાં પગલાં લેવાય છે ?
- (૨) પોલિસના પ્રકાર ને તેમની ફરજો વિષે ટૂંકમાં લખો.
- (૩) કેદખાનાંની હાલની સ્થિતિના સુધારા વિષે શું જણાવો છો ?

પ્રકરણ ૧૦ મું.

ન્યાય ખાતું.

દિવાની તથા ફોજદારી અદાલતો. હાઇ કોર્ટ.
ડિસ્ટ્રિક્ટ અને સેશન્સ જડજ. પ્રીવિ કાઉન્સિલ.

દિવાની તથા ફોજદારી અદાલતો:—જે ગુનેગારોને પોલિસ પકડી લાવે છે, તેમના ઉપર કામ ચલાવવાને માટે ન્યાયની અદાલતો સ્થાપવામાં આવેલી હોય છે. ફોજદારી કામ ચલાવવાને માટે જુદી અદાલતો હોય છે, અને દિવાની કામને માટે પણ જુદી અદાલતો હોય છે.

ફોજદારી અદાલતો.

- (૧) હાઇ કોર્ટ.
- (૨) સેશન્સ કોર્ટ.
- (૩) પ્રાંતિક ન્યાયાધીશની કચેરી.
- (૪) પહેલા વર્ગના મેજિસ્ટ્રેટ.
- (૫) બીજા વર્ગના મેજિસ્ટ્રેટ.
- (૬) ત્રીજા વર્ગના મેજિસ્ટ્રેટ.
- (૭) ઓનરરી મેજિસ્ટ્રેટ.

દિવાની અદાલતો.

- (૧) હાઇ કોર્ટ.
- (૨) ડિસ્ટ્રિક્ટ કોર્ટ.
- (૩) સ્પેશિયલ કોર્ટ.
- (૪) ૧લા વર્ગના સબ જડજ.
- (૫) ૨જા વર્ગના સબ જડજ.

ડિસ્ટ્રિક્ટ અને સેશન્સ જડજ:—દરેક વિભાગમાં ન્યાયને માટે સેશન્સ કોર્ટ સ્થાપવામાં આવી છે, અને તેના ઉપરી સેશન્સ જડજ કહેવાય છે. તે ફોજદારી તેમજ દિવાની કામ ચલાવે છે. તેના તાબામાં ફોજદારી કામ માટે મેજિસ્ટ્રેટો અને દિવાની કામ માટે ન્યાયાધીશો હોય છે. સેશન્સ જડજના ચુકાદા વિરુદ્ધ હાઇ કોર્ટમાં અરજ થઇ શકે છે, અને હાઇ કોર્ટની પરવાનગીથી સેશન્સ જડજને ફાંસીની સજા ફરમાવવાનો હક છે.

હાઇ કોર્ટ:—પહાકાની સૌથી મોટી અદાલત તે હાઇ કોર્ટ છે. તેના ઉપરી અમલદાર ચીફ જસ્ટિસ કહેવાય છે, ને તેની નીમણુક સહનશાહ પોતે કરે છે. હાઇ કોર્ટ જે ચુકાદો આપે છે, તે દરેકને સ્વીકારવો પડે છે. નીમણી કોર્ટ વિરુદ્ધ તે ફરીઆદ સાંભળે છે, અને હાઇ કોર્ટના ન્યાયાધીશો ફાંસીની સજા ફરમાવી શકે છે.

પ્રીવિ કાઉન્સિલ:—હાઈ કોર્ટના ચુકાદાની વિરુદ્ધ ઈંગ્લેન્ડમાં પ્રીવિ કાઉન્સિલમાં અપીલ થઈ શકે છે. તેના ચુકાદાનો સૌને સ્વીકાર કરવો પડે છે.

પ્રશ્નો.

- (૧) ન્યાયના કામ માટે હિંદુસ્તાનમાં કયી કયી અદાલતો સ્થાપવામાં આવી છે, તે સંબંધી જાણતા હો તે લખો.
- (૨) હાઈ કોર્ટની શી શી સત્તા છે? ચીફ જસ્ટિસ એટલે શું?
- (૩) પ્રીવિ કાઉન્સિલનો શો અખત્યાર છે તે લખો.
- (૪) તમારા ઇલાકાની ફૅજદારી-દિવાની અદાલતોનો હેવાલ આપો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

કેળવણી, આરોગ્ય, અને સંકટનિવારણ.

કેળવણીનો ઇતિહાસ.

આધુનિક કેળવણીની પદ્ધતિ.

વૈદ્યકીય અને સુખાકારી ખાતું.

દુષ્કાળસંકટનિવારણ ખાતું.

કેળવણીનો ઇતિહાસ:—અગાઉના વખતમાં હાલના જેવી વ્યવસ્થિત કેળવણી આપવાનો પ્રચાર નહોતો. લોકોને પોતાના ધંધામાં જરૂર પડે ભેટલી તેમજ જે ભાષાની જરૂર પડે તેજ ભાષાની કેળવણી અપાતી. ખ્રિષ્ટીય સત્તાની હિંદુસ્તાનમાં શરૂઆત થઈ તે પહેલાં હિંદુ રાજ્યતંત્ર અવ્યવસ્થિત હતું, તેથી શાળાઓનો પ્રચાર રાજ્ય તરફથી બહુ ઓછો થયો હતો. બ્યારે વૉરન હેસ્ટિંગ્સ ગવર્નર જનરલ થયો, ત્યારે તેના સમયમાં અરબી ભાષાના જ્ઞાન માટે એક મદ્રેસા ખોલવામાં આવી હતી. લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસના વખતમાં પણ સંસ્કૃતના જ્ઞાન માટે હિંદુ પાઠશાળા સ્થાપવામાં આવી હતી. જેમ જેમ વખત જતો ગયો, તેમ તેમ લોકોની ઇચ્છા રાજકર્તાની ભાષા શીખવા તીવ્ર બની. ઇ. સ. ૧૮૧૩ની કંપનીની સર્નદમાં પણ કેળવણીનો પ્રચાર કરવા એક લાખ રૂપિયા અનામત રાખવા એમ દર્શાવ્યું હતું. રાજ રામમોહનરાય જેવા વિદ્વાન માણસના અથાગ પ્રયાસથી સરકારનું વલણ હિંદીઓને પાશ્ચાત્ય કેળવણી આપવા તરફ વળ્યું. બ્યારે ઇ. સ. ૧૮૩૩માં લૉર્ડ મેકાલે વાઈસરોયની સલાહો સંભળી, ત્યારે તેણે હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી

કેળવણીનો પ્રચાર કરવાનો એક ખરડો ધડ્યો, ને હિંદમાં અંગ્રેજ કેળવણીનો પાયો નાખ્યો. ત્યાર પછી કેળવણીના પ્રચાર તરફ ધણા પ્રયત્નો થયા. ઇ. સ. ૧૮૫૪ માં વુડના ખરડાથી એ પ્રચારમાં વધારો થયો, ને વિશ્વવિદ્યાલયોની સ્થાપના થઈ. હોર્ડ કમિશનના વખતમાં પણ યુનિવર્સિટીના બંધારણનો કાયદો પસાર થયો, ને કેળવણીની ખાખત પર પુખ્ત વિચાર કરવાને થોડાં વર્ષો પછી સેડલરના પ્રમુખપદ નીચે એક મંડળી નીમવામાં આવી.

આધુનિક કેળવણીની પદ્ધતિ:—

(૧) પ્રાથમિક શિક્ષણ:—એના અભ્યાસક્રમમાં લેખન, વાચન અને હિસાબનું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. સાથે સાથે ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને આરોગ્ય સંબંધી પણ થોડું શીખવાય છે. પ્રાથમિક શાળાઓ મ્યુનિસિપેલિટી અથવા તો લોકલબોર્ડની સત્તા નીચે ચાલે છે.

(૨) માધ્યમિક શિક્ષણ:—માધ્યમિક શાળાઓમાં અંગ્રેજી, માતૃભાષા, ગણિત, ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને બીજી ભાષાઓનું જ્ઞાન અપાય છે. શાળાંત પરીક્ષા માટે વિદ્યાર્થીઓને વિશ્વવિદ્યાલયમાં મોકલવામાં આવે છે.

(૩) ઉચ્ચ શિક્ષણ:—શાળાંત પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી વિદ્યાર્થીઓને કૉલેજમાં શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, જ્યાં તેઓ અમુક વર્ષ અભ્યાસ કરી વિશ્વવિદ્યાલયની પદવી મેળવે છે.

(૪) હુન્નરઉદ્યોગની શાળાઓ:—જે લોકોને હુન્નરઉદ્યોગનું શિક્ષણ મેળવતું હોય, તેમને માટે તેવી શાળાઓ પણ સ્થપાઈ છે.

વૈદકીય અને સુખાકારી ખાતું:—લોકોની તંદુરસ્તીની સંભાળ રાખવા તથા દુઃખોનું નિવારણ કરવા માટે દવાખાનાં ખોલવામાં આવ્યાં છે. દરેક જિલ્લામાં મુખ્ય દવાખાનું હોય છે, જેનો ઉપરી 'સિવિલ સર્જન' કહેવાય છે. તેના હાથ નીચે લોકોની સારવાર માટે ધણા મહત્ત્વની ડોક્ટરો સરકારે નીમેલા હોય છે. દરરોજી સારવાર પછીજ સંભાળથી કરવામાં આવે છે. મેલેરીઆના વખતમાં મેલેરીઆ જંતુનાશક 'ક્વિનાઈન' પણ સસ્તું વેચવાને સરકારે ગોઠવણ કરેલી છે. વૈદકીય જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા માટે જુદી જુદી જગ્યાએ વૈદકીય શાળાઓ સ્થાપેલી છે. મહામારી અથવા એવી રોગના પ્રચારની સામે સંભાળ રાખવા તથા ખજાણાં ભેવાને માટે દરેક પ્રાંતમાં

આરોઅખાતું ખોલવામાં આવ્યું છે. ચોકખું પાણી ને ચોકખો ખોરાક લોકોને મળે, તે માટે આ ખાતું ખાસ કાળજી રાખે છે.

દુષ્કાળસંકટનિવારણ ખાતું:—હિંદુસ્તાનનો ધણોખરો આધાર ખેતી ઉપર છે. જ્યારે પાક બરાબર થાય નહિ, ત્યારે દુષ્કાળ પડ્યો કહેવાય છે. કોઈ વરસ અતિવૃષ્ટિ થઈ હોય, અગર તો ખીલકુલ વરસાદ પડ્યો ન હોય, અગર તો જંતુઓએ પાકનો નાશ કર્યો હોય તો દુષ્કાળ પડે છે. દુષ્કાળને અટકાવવાને માટે સરકાર ચાંપતા ઇલાજ લે છે. આગગાડીના સાધન વડે કરીને જે દેશમાં દુષ્કાળ હોય, ત્યાં અનાજ પહોંચતું કરી શકાય છે. વળી મોટાં તળાવો અગર નદીઓ હોય, તો તેમાંથી લોકોને ખેતી માટે પાણી પુરું પાડવામાં આવે છે; ઉપરાંત લોકોને તગાવી અપાય છે. પૈસાની ધીરધાર કરવા માટે બેન્કોની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. જ્યાં જાડો અગર જંગલો હોય ત્યાં વરસાદ સારો પડે છે, તેટલા માટે જે જંગલો ઉભાં હોય છે તેનો નાશ કરવાને બદલે પોષણ કરવામાં આવે છે. નહેરો ખોદાવવામાં આવે છે, અગર તો લોકોને મદદ કરવાને માટે બાંધકામ ખોલવામાં આવે છે, જેથી કરીને લોકો પૈસા કમાઈ શકે, અને તેઓનું ગુજરાન ચલાવી શકે. બાંધણાં, અપંગ અને ગરીબગરબાંને મફત મદદ આપવામાં આવે છે. ખેડુતોની વિદ્યોટી અગર લાગ બદલ માફ કરવામાં આવે છે, અને પૈસા ધીરવામાં આવે છે.

પ્રશ્નો.

- (૧) હિંદની પાશ્ચાત્ય કેળવણીના પ્રચારનો ટુંક ઇતિહાસ લખો.
- (૨) હાલની કેળવણી આપવાની પદ્ધતિ કેવા પ્રકારની છે ?
- (૩) વિશ્વવિદ્યાલયો કેવા પ્રકારનાં હોવાં જોઈએ ?
- (૪) લોકોની તબીબી સેવાળ હાલમાં કેવી રીતે લેવાય છે ?
- (૫) દવાખાનાની સ્થાપનાથી લોકોનું હિત શી રીતે જળવાય છે ?
- (૬) સુખાકારી ખાતાની શી શી ફરજો છે તે લખો.
- (૭) દુષ્કાળનાં કારણો ટુંકમાં લખો. તેના પ્રકાર ગણાવો.
- (૮) દુષ્કાળના સંકટમાંથી રક્ષણ કરવાને સરકાર શાં પગલાં લે છે ?

પ્રકરણ ૧૨ મું.

બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટમાં હિંદનું સ્થાન.

હિન્દના રાજ્યવહીવટમાં
પાર્લિમેન્ટની સત્તા.
પાર્લિમેન્ટની ખરી સત્તા.

પાર્લિમેન્ટે લીધેલા ઉપાયો.
પાર્લિમેન્ટ પોતાની જવાબદારી
ઓછી કરે છે.

હિંદના રાજ્યવહીવટમાં પાર્લિમેન્ટની સત્તા:—બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટ હિંદી પ્રધાન મંત્રી હિંદુસ્તાન ઉપર અમલ કરે છે. હિંદનું રાજ્યબંધારણ પાર્લિમેન્ટે જુદે જુદે વખતે પસાર કરેલા કાનુનોથી બંધાયેલું છે. મવર્નર જનરલની હિંદ ઉપરની સત્તા, તેની મંડળી સાથેના તેનો સંબંધ, પ્રાંતિક સરકારો સાથેના તેનો સંબંધ, ધારાસભાઓનું બંધારણ અને સત્તા, અને હિંદી પ્રધાન અને તેની 'કાઉન્સિલ'નું અસ્તિત્વ વગેરે બધું પાર્લિમેન્ટે પસાર કરેલા કાનુનોને આધારેજ છે.

હિંદનો પરરાજ્યો સાથેના સંબંધ પણ પાર્લિમેન્ટના અંકુશ નીચે છે. હિંદુસ્તાનની સરહદ બહારનું ભરકરી ખર્ચ હિંદુસ્તાનની મહેસુલમાંથી આપવું કે કેમ, તેનો નિર્ણય કરવાની સત્તા પણ પાર્લિમેન્ટને છે. પ્રતિ વર્ષ હિંદની ઉપજ અને ખર્ચનો અંદાજ પાર્લિમેન્ટમાં મુકાય છે. હિંદી પ્રધાન અને તેની મંડળીનો પગાર પણ બ્રિટિશ ખજાનામાંથી અપાય છે, એટલે પાર્લિમેન્ટ તે વિષય ઉપર ચર્ચા ચલાવી શકે છે.

હિંદી પ્રધાન પ્રધાનમંડળનો એક સભ્ય છે, અને પાર્લિમેન્ટમાં પણ બેસવાનો તેને હક છે. વળી હિંદના રાજપ્રકરણી સલાહો સંબંધી પાર્લિમેન્ટ તેને જવાબદાર ગણે છે.

પાર્લિમેન્ટની ખરી સત્તા:—ઉપર કહ્યા મુજબ પાર્લિમેન્ટ અંકુશ રાખે છે, પણ ખરી રીતે જોતાં તે અમલ નામનોજ છે. નવા સુધારા હિંદમાં દાખલ થયા, ત્યાર પહેલાં તો તે અંકુશ માત્ર નામનોજ હતો. પાર્લિમેન્ટના સભ્યો હિંદી બાબતોથી અજાત રહેતા, તેમ તે વિષે ચર્ચા કરી શકતા નહિ. જ્યારે હિંદી પ્રધાન અને તેના મંડળના પગારનો બોજો પાર્લિમેન્ટને સિરે પડ્યો, ત્યારથી પાર્લિમેન્ટ હિંદી બાબતોમાં રસ લેતાં શીખી છે.

વળી કાયદા કાનુનો પસાર કરવાનું કામ પાર્લમેન્ટને હાથ નથી. જ્યારે હિંદુસ્તાનનું અંદાજ પત્રક ચર્ચવાનો વખત આવે છે, ત્યારે તે તરતજ પસાર થાય છે; કારણ કે સભ્યો હિંદી બાબતોમાં રસ લેતા નથી, તેથી ચર્ચા લાંબા વખત સુધી થતી નથી.

હાલના સમયમાં પાર્લમેન્ટ કંઈક અંશે હિંદી બાબતોમાં રસ લેતી થઈ છે. તેનું કારણ એ કે હિંદી નેતાઓ અને બ્રિટિશ રાજનીતિજ્ઞ પુરુષો એક બીજાના પરિચયમાં વધારે ને વધારે આવતા જાય છે, અને હિંદમાંથી પાછા ગએલા વાઇસરોય અને ગવર્નરો પાર્લમેન્ટમાં હોય છે, તેથી પણ સભ્યો રસ લે છે.

પાર્લમેન્ટે લીધેલા ઉપાયો:—પાર્લમેન્ટના સભ્યો હિંદને લગતા વિષયોમાં વધારે રસ પડતો ભાગ લઈ શકે તેટલા માટે નીચેના ઉપાયો યોજવામાં આવેલા છે, અને તે ઉપાયો હિંદને અપાએલા નવા સુધારાની રૂએ થએલા છે.

(૧) અગાઉ હિંદી પ્રધાનનો પગાર હિંદની મહેસુલમાંથી અપાતો તે અંધ કરવામાં આવ્યો, અને હવે તેને ઇંગ્લેન્ડની તિજોરીમાંથી પગાર આપવામાં આવે છે.

(૨) પાર્લમેન્ટમાં એક ઇલાયદી મંડળી સ્થાપવામાં આવી છે, અને તે મંડળીના સભ્યોની ફરજ હિંદુસ્તાનમાં જે જે બાબતો અને, તેનાથી માહિતગાર રહેવાની છે; તેથી કરીને પાર્લમેન્ટમાં ચર્ચાતા હિંદી વિષયોનો ફડચો તરત થઈ શકે છે.

(૩) નવા સુધારાને દસ વર્ષ થાય ત્યારે હિંદને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સોંપવાને, તથા હિંદીઓ પોતાના રાજ્યતંત્રની અંદર આગળ પડતો ભાગ લઈ શકે તેનો વિચાર કરવાને, હિંદમાં પાર્લમેન્ટ તરફથી એક ‘કમિશન’ મોકલવું, એ દરખાસ્તને લઈને હાલમાં એક કમિશન સર જોન સાઇમનના પ્રમુખપણા નીચે હિંદમાં આવેલું છે.

પાર્લમેન્ટ પોતાની જવાબદારી ઓછી કરે છે:—અગાઉ આપણે વાંચી ગયા કે પાર્લમેન્ટે ધીમે ધીમે કેવી રીતે હિંદના રાજ્યતંત્રની

બાબતો ઉપર પોતાનો અંકુશ મૂક્યો. જેમ જેમ વખત જતો ગયો, તેમ તેમ હિંદીઓ રાજ્યતંત્રમાં ભાગ લેવાને શક્તિમાન થયા, અને હિંદના રાજ્યતંત્ર માટે તેમને જવાબદાર બનાવવાને અને પોતાનો અંકુશ ઓછો કરવાને પાર્લમેન્ટે નીચે પ્રમાણે પગલાં લીધાં.

(૧) પ્રાંતિક સરકારોની વ્યવસ્થા કરવાને પ્રાંતિક સરકારને હસ્તક આલતા આવેલા વિષયોના બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા.

(અ) અમુક વિષયો ‘અનામત’ રાખવામાં આવ્યા, એટલે કે તે વિષયો ઉપર તો સરકાર પોતાનોજ કાબુ રાખે.

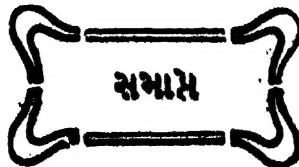
(બ) અમુક વિષયો પ્રધાનોને ‘સુપરત’ કરવામાં આવ્યા, તે વિષયોમાં પાર્લમેન્ટ અગર તો હિંદી પ્રધાન જેમ અને તેમ ઓછું માથું મારે તેમ ઠરાવ્યું.

(૨) વડી સરકારની બાબતોમાં જો સરકાર અને ધારાસભાઓના સભ્યો એકમત થાય, તો હિંદી પ્રધાન ખાસ કારણ વગર વચ્ચે પડશે નહિ તેવું ઠરાવ્યું; પણ પ્રસંગોપાત સરકાર અને બંને ધારાસભાઓ એકમત ન થાય, તો હિંદી પ્રધાન વચ્ચે પડી શકે.

પ્રશ્નો.

(૧) હિન્દના રાજ્યવહીવટમાં બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટની સત્તા કયા કયા સંજોગોમાં કેટલી હતી, તે વિષે જે જાણતા હો તે લખો.

(૨) બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટ હિન્દના રાજ્યવહીવટમાં પોતાની જવાબદારી ઓછી કરે છે, અને પ્રસંગે પ્રસંગે હિંદી પ્રજાને રાજ્યવહીવટમાં જવાબદાર બનાવવા ઉપાયો કરે છે, એ વિષે શું જાણો છો ?

જાહેર ખખર.

ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસનું પ્રથમ દર્શન.

પૃષ્ઠ સંખ્યા— ૨૨૮] [કિં. રૂ. ૧-૦-૦

શાળોપયોગી ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ.

પૃષ્ઠ સંખ્યા—૫૪૪] [કિં. રૂ. ૨-૦-૦

લેખક:

મહાશંકર પાપટલાઇ આચાર્ય,
બી. એ; બી. ટી. (ઑનર્સ)

હિન્દના ઇતિહાસનું પ્રથમ દર્શન.

પૃષ્ઠ સંખ્યા—૧૮૦] [કિં. ૦-૧૨-૦

લેખક:

બાલુલાઇ લલ્લુલાઇ કાળ,
બી. એ; એસ. ટી. સી. ડી.

હિન્દુસ્તાનની ભૂગોળ. (એશિયા ખંડ સામાન્ય.)

પૃષ્ઠ સંખ્યા—૧૧૨] [કિં. ૦-૫-૦

લેખક:

પ્રીતમરાય મજરાય દેસાઇ,
બી. એ; એસ. ટી. સી. ડી.

વ્યાપાર વિજ્ઞાન અને દેરીનામું.

પૃષ્ઠ સંખ્યા ૧૨૭] [કિં. ૦-૬-૦

લેખક:

દુર્ગાશંકર શિવશંકર યાજ્ઞિક,

એફ. સી. આર. એ. (ગ્લાસગો)

પ્રિન્સિપાલ, યાજ્ઞિક કૉલેજ ઓફ કૉમર્સ.

મળવાનું ઠેકાણું:—શ્રી ગુજરાત ઓરિએન્ટલ બુક ડીપો,
રીઝીરાડ, અમદાવાદ

